

4607

KTC

G.M.J.M. Koolen

EEN SEER BEQUAEM MIDDEL

Onderwijs en Kerk onder de 17e eeuwse VOC

EEN SEER BEQUAEM MIDDEL

Deze uitgave is deel 19 in de reeks KERK EN THEOLOGIE IN CONTEXT (KTC) van de Faculteit der Godgeleerdheid van de Katholieke Universiteit te Nijmegen.

De reeks staat onder redactie van:

prof. dr. P.H.J.M. Camps

dr. H.S.M. Groenen

prof. dr. H. Häring

mevr. drs. K. de Troyer

prof. dr. J. Van Nieuwenhove

EEN SEER BEQUAEM MIDDEL

ONDERWIJS EN KERK ONDER DE ZEVENTIENDE-EEUWSE VOC

een wetenschappelijke proeve op het gebied van de Godgeleerdheid

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Katholieke Universiteit Nijmegen,
volgens besluit van het College van Decanen
in het openbaar te verdedigen
op dinsdag 25 mei 1993
des namiddags te 3.30 uur precies

door

Gijsbertus Marius Jozef Maria Koolen
geboren op 13 juni 1938
te 's-Hertogenbosch

UITGEVERSMAATSCHAPPIJ J.H. KOK – KAMPEN 1993

Promotor: Prof.dr P.H.J.M. Camps o.f.m.

© G M J M Koolen, Rotterdam 1993
Licentie-uitgave Kok, Kampen 1993
Omslag Dik Hendriks
Red begeleiding Universitair Publikatiebureau KUN
Zetwerk Infobever, Nijmegen
ISBN 90 242 6642 4/CIP/NUGI 636

Alle rechten voorbehouden Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever, behoudens uitzonderingen door de wet gesteld

Voorwoord

Bij de aanvang van deze studie zeg ik graag iedereen dank voor de ondervonden steun. Bij een studie die een zo lange gang door de tijd heeft gemaakt, waarvan de eerste contouren meer dan vijfentwintig jaar waren getrokken, die hele tijden gedoezeld heeft en de laatste drie jaren hernomen en geheel opnieuw werd aangepakt, is het niet eenvoudig allen die daar recht op hebben, in dit dankwoord te betrekken. Uit het prille begin herinner ik mij met veel waardering de medewerkers van het archief der Nederlandse Hervormde Kerk, toen nog aan de Haagse Javastraat, van de bibliotheek van de toenmalige Landbouwhogeschool in Wageningen, van de zendingsbibliotheken van Baarn en Oegstgeest en de gast-vrije paters van Una Sancta in de residentie. In de recente studieperiode kreeg ik steeds weer steun van de vele onbekenden die bij de Rijksarchieven in Den Haag, Middelburg en Zwolle werkzaam zijn, medewerkers van de verschillende gemeentelijke archieven, van de Koninklijke Bibliotheek en van de gemeentebibliotheek van Rotterdam.

In de eerste plaats zij mijn promotor, prof. dr. Arnulf Camps gemeld die met niet aflatend enthousiasme mijn werk heeft begeleid, mij steeds weer aanmoedigde en moed insprak en zonder wie deze studie niet tot een goed einde gekomen zou zijn. Van prof. dr. H. Häring, prof. dr. J.A.B. Jongeneel, dr. J.L. Joosse, prof. dr. P.J.A.N. Rietbergen en dr. K.A. Steenbrink kreeg ik zeer gewaardeerde reacties bij gelegenheid van hun beoordeling van dit geschrift. Dank ook aan mevr. drs. N. Akbasoglu, mevr. R.E.F. Lesse en mevr. drs. M.M.A. Lubrecht, alsmede aan mevr. mr. D. Aleman en Michiel Koolen die als paranimfen wilden figureren met alles wat daarbij komt kijken. Ook die collega's en bekenden die niet hebben nagelaten van hun belangstelling blijk te geven, zijn een stimulans geweest. Als zodanig moet zeker ook mijn lieve Maria Gonzalez genoemd worden, die bovenal dank en meer verdient. Ten slotte noem ik mijn moeder, mevr. W.P.M. Koolen-Kitselaar, die als geen ander heeft uitgezien naar de dag van mijn promotie.

Inhoud

Ter inleiding	1
Werkwijze	3
I Kerkelijke aspecten in de ontstaansgeschiedenis van republiek en compagnie	7
1 Calvinisten en de republiek tot en met 1620	7
1.1 Het Vlaamse calvinisme	7
1.2 Van Pacificatie tot Afzwering	8
1.3 De val van Antwerpen	9
1.4 Calvinistisch staatsmodel	10
Terugblik	12
1.5 Leicester, de held der predikanten	12
1.6 Internationale aspecten	13
1.7 De vredesonderhandelingen met Spanje	14
1.8 Een synode tegen de verdeeldheid	15
1.9 De theologische faculteit van Leiden	17
Terugblik	18
2 De Loffelycke Compagnie	19
2.1 De eerste vloten varen uit	19
2.2 Fusie op fusie	20
2.3 Initiatief van de Staten-Generaal	21
Terugblik	22
3 Het octrooi van de VOC over kerkelijke aangelegenheden	23
3.1 De VOC-octrooien van 1602 en 1623	23
3.2 De binnenkerkelijke strekking van het VOC-octrooi	24
3.3 De missionaire dimensie	25
Terugblik	26
4 VOC-beleid met betrekking tot het beheer van de overzeese bezittingen	27
4.1 Van Jacatra naar Batavia	27
4.2 Pleidooien voor kerkelijk personeel	28
4.3 Wijziging van de VOC-bevolkingspolitiek rond 1630	30
Terugblik	30

II	Opvattingen over onderwijs en zendingsmethode	32
1	Ontwikkeling tot en met de Synode van Dordt	32
1.1	De school volgens Calvijn	33
1.2	Opbouw van gereformeerde scholen	36
1.3	Geloofsverbreiding bij Calvijn	36
1.4	Bucers universalisme	40
	Terugblik	42
1.5	Onderwijs volgens de zestiende-eeuwse Nederlandse synoden	42
1.6	De Nationale Synode van Middelburg 1581	44
1.7	Provinciale synoden 1581-1586	46
1.8	Nationale Synode van 's-Gravenhage 1586	46
1.9	Schoolreglement 1586	47
1.10	Provinciale synoden 1586-1620	48
	Terugblik	49
1.11	Plessaeus, Bucanus en Taffin	50
1.12	Eerste Noordnederlandse reflectie: Walaeus, Heurnius	51
1.13	De Synode van Dordt	52
	Terugblik	55
2	Methodische thema's	55
2.1	In Indië ontwikkelde bekeringsmethoden	56
	Terugblik	58
2.2	Pastorale zorg voor gemeenteleden op de vloot	59
2.3	De Indische doopkwestie	60
2.4	Taal	62
2.5	Wijze van verkondiging	64
2.6	Het onderwijs	65
2.7	Het onderwijs van het Latijn: Comenius	68
2.8	De islam	70
2.9	Chinezenzending	72
3	Enkele zendingstheologische noties	74
3.1	Verlichting vanuit de natuur	74
3.2	De te bekeren volken	76
3.3	De zendende instantie	77
3.4	De rol van de burgerlijke overheden en van de Compagnie	78
	Terugblik	80
3.5	Zending als kerkelijke opdracht	81
3.6	Theorie en praktijk	82

III	Opleidingen in de republiek	84
A	ZIEKENTROOSTERS EN ONDERWIJZERS	84
1	Ziekentroosters	84
1.1	Het ambt van ziekenrooster	84
1.2	Taakomschrijving van ziekenroosters	85
1.3	Werving van ziekenroosters	86
1.4	Scholing van ziekenroosters	86
1.5	Aanstelling tot ziekenrooster	87
1.6	Reglement van Walcheren (1620) aangaande ziekenroosters	87
1.7	Vakliteratuur van de ziekenrooster	88
1.8	Beoordeling van ziekenroosters in Indië	88
2	Onderwijzers en overig personeel	89
2.1	Onderwijzers	89
2.2	Opleiding tot andere functies	90
	Terugblik	91
B	PREDIKANTEN	92
1	Studiebeurzen	92
1.1	De rekrutering tot 1620	92
1.2	De eerste bursalen van de VOC	93
1.3	Opleiding van jongens uit Indië	95
	Terugblik	96
2	De totstandkoming van het Collegium Indicum te Leiden	97
2.1	Eerste pleidooi voor een seminarie in Nederland	97
2.2	<i>De Consideratien en advis</i> (1615)	97
2.3	Amsterdam en Walcheren over het Delftse voorstel (1616)	99
2.4	Heurnius 1618	100
2.5	Pleidooien sinds 1618 vanuit Walcheren en Amsterdam	100
2.6	Verhoogde druk	101
2.7	Discussies der Heren XVII	102
2.8	Oprichting	103
2.9	Antonius Walaeus	104
	Terugblik	106
3	De organisatie van het Collegium Indicum te Leiden	107
3.1	De grondregels van het college	107
3.2	Advies en Decreet vergeleken	107
3.3	Financiële regeling	112
3.4	Huishoudelijk reglement	113
3.5	Dagorde	115
	Terugblik	116
4	De opheffing van het Collegium Indicum	116
4.1	De classis van Walcheren en het Collegium Indicum	116
4.2	De kerkeraad van Batavia en het Collegium Indicum	117
4.3	VOC-kritiek op predikanten in Indië	118

4.4	Opheffing	119
4.5	De positie van Heurnius	120
4.6	Argumenten voor de opheffing	121
	Terugblik	124
5	De oogst van het Collegium Indicum	124
5.1	Een oogst van twaalf VOC-predikanten	124
5.2	Wie komen in aanmerking?	124
5.3	Vijf namen die niet in aanmerking komen	125
5.4	Veertien predikanten oud-collegianten?	127
5.5	Andere mogelijke collegianten	133
5.6	Verblijfsduur overzee	134
	Terugblik	135
6	Pleidooien voor heroprichting van een Nederlands seminarie	136
6.1	De Hollandse synoden in het geweer	136
6.2	Synoden in de jaren veertig	137
6.3	Het octrooi van 1645	138
	Terugblik	139
7	Een college te Amsterdam	139
7.1	Een Hollands seminarie voor Formosa	139
7.2	Specialisatie onder Junius	140
7.3	Conflict om de bevoegdheid van Compagnie en kerk	142
7.4	Conflict op Formosa toegespitst	144
7.5	De oogst van Junius' seminarie	145
	Terugblik	146
8	Ontwikkelingen in de laatste decennia van de 17de eeuw	146
8.1	VOC-beurzen	146
	Terugblik	148
8.2	Verzet tegen de ordening van predikanten in Indië	148
8.3	Nieuw initiatief voor een seminarie 1686-1690	149
8.4	Verzet vanuit de kerken	150
IV	Onderwijs in de gebieden van de VOC	152
A	DE MOLUKKEN	152
1	Basisonderwijs op de Ambonse eilanden	152
1.1	Ambonse samenleving	152
1.2	School op het kasteel van Ambon 1607-1616	154
1.3	Steun vanuit het vaderland voor de school van Ambon	156
1.4	Ds. Casper Wiltens	156
1.5	Herstel van de Ambonse school	157
1.6	Toestand op de dorpscholen	158
1.7	Kwantitatieve ontwikkeling van de scholen 1627-1700	158

1.8	Onderwijs op de Banda-eilanden	160
1.9	Onderwijs op de noordelijke Molukken	162
	Terugblik	163
2	Voortgezet onderwijs op de Ambonse eilanden	163
2.1	Danckaerts' huisschool te Ambon	163
2.2	Plan voor een 'collegyen' te Ambon	164
2.3	Opleiding op Saparoea	164
	Terugblik	165
B	BATAVIA	165
1	Groei van een stad	165
1.1	Bevolkingssamenstelling van Batavia	165
1.2	Een kerkorde voor Indië 1624	166
1.3	Strijd om het voortbestaan van de stad	168
2	Basisonderwijs in de stad	169
2.1	Basisscholen 1617-1625	169
2.2	De opkomst van scholen per taalgroep	171
2.3	Uitbreiding van het aantal scholen rond 1650	172
2.4	Leermiddelen	173
2.5	Zorg voor de kwaliteit van het onderwijs	175
2.6	Schoolreglement 1684	176
	Terugblik	177
3	Voortgezet onderwijs in Batavia	177
3.1	Het probleem van de beschikbaarheid van predikanten	177
3.2	Een 'collegyen' onder Molinaeus	179
3.3	Latijnse school 1642	180
3.4	Van crisis tot opheffing	182
3.5	Heroprichting 1666	184
3.6	Opheffing 1670	185
3.7	Een voorstel onder Camphuys	187
	Terugblik	188
C	DE KUST EN CEYLON	189
1	De Coromandel- en de Malabarenkust	189
1.1	Een geschakeerde samenleving	189
1.2	Eerste predikanten en scholen	191
1.3	Tolkenschool op de Malabarenkust	192
2	Ceylon	192
2.1	De intrede van de VOC	192
2.2	Basisonderwijs op Ceylon	193
	Terugblik	195
3	Voortgezet onderwijs op Ceylon	195
3.1	Voorstellen voor een Latijnse school 1670, 1690	195
3.2	Een school in Nalloer 1690	196
3.3	Een tweede school, in Colombo 1696-1700	198

	3.4 School in Colombo 1703 heropend	198
	3.5 Oogst	200
	Terugblik	200
D	FORMOSA	200
1	De Kerk op Formosa	200
	1.1 Een VOC-steunpunt voor China's kust	200
	1.2 De eerste predikanten op Formosa	201
	1.3 Succesvol bekeringswerk	202
	Terugblik	204
2	Voortgezet Onderwijs op Formosa	205
	2.1 Een school onder Junius	205
	2.2 Kwaliteit van de onderwijsersopleiding	206
	2.3 Een school te Sinckan	207
	2.4 In de kiem gesmoord	207
	Terugblik	209
E	JAPAN	209
F	DE KAAP DE GOEDE HOOP	210
1	School voor blank en zwart	210
2	Reorganisatie	211
V	Een eeuw onderwijs	213
1	Kerk en Compagnie	213
	Terugblik	214
2	Onderwijs	215
	2.1 Basisonderwijs	215
	Terugblik	217
	2.2 Volwassenenonderwijs	217
	Terugblik	218
	2.3 Middelbare opleidingen	218
	Terugblik	221
	2.4 Leermiddelen	221
	Terugblik	224
	2.5 Theologische opleiding	224
	Terugblik	227
	2.6 De wordingsgeschiedenis van gereformeerd onderwijs in de Republiek en in Indië	227
	Terugblik	230
3	Onderwijs als zendingsmethode	230
	3.1 'Een seer bequaem middel'	230
	3.2 Samenvallende belangen	232

Terugblik	236
3.3 Wie schoot tekort?	236
3.4 Kerkelijke Zending	238
Verantwoording	239
Samenvatting	243
Summary	248
Zusammenfassung	253
Walaeus' levensbeschrijving over het Seminarium Indicum	259
Weergave	260
Literatuuroverzicht	262
Onuitgegeven bronnen	262
Uitgegeven bronnen	263
Literatuuropgave	264
Registers	277
1 Personenregister 16e/18e eeuw	277
2 Overige persoonsnamen	281
3 Plaatsnamenregister	284

Ter inleiding

De geschiedenis van de Verenigde Oostindische Compagnie (VOC) vormt een opmerkelijk hoofdstuk in de Nederlandse geschiedenis. Dat in de schoot van een volk dat tot dan toe weinig opzienbarends had verricht en een onafhankelijkheidsstrijd met weinig perspectieven was aangegaan, in de laatste decennia van de zestiende eeuw zich een economische en politieke wereldmacht ontwikkelde, blijft menigeen verbazen. Vanuit vele wetenschappelijke disciplines is dit fenomeen benaderd. Literatoren en anderen vonden daarin een rijke bron van inspiratie.

De plannen van de eerste Hollandse geldschieters om het Portugese specerijen-monopolie open te breken, leidden tot de meest verreikende consequenties. Nog steeds onder het keurmerk van een handelsonderneming, vond er een vertaalslag van een samenleving plaats vanuit de delta van Rijn en Maas naar de tropenzone. Een van de aspecten van die vertaalde samenleving was het onderwijs.

In de vaderlandse context was er altijd een nauwe verbinding geweest van het onderwijs met de heersende godsdienstige opvattingen.¹ Dat onderwijs was rond de eeuwwisseling aan grote veranderingen onderhevig. Want de vertegenwoordigers van een nieuwe, gereformeerde religie waren doende, de macht erover aan zich te trekken. Met name in de voor internationale handel vitale provincies Holland en Zeeland stelde de gereformeerde religie de publieke norm.

De positie van de diverse handelsondernemingen en de latere VOC met betrekking tot de publieke godsdienst van Holland en Zeeland werd in bijzondere mate belast doordat zij hadden te opereren in een omgeving, die deels naar Portugese snit gekatholiciseerd was, deels vreemd stond ten opzichte van het christendom. In Bantam, waar de Hollanders reeds vóór de oprichting van de VOC hun eerste handelshuis hadden gevestigd, troffen zij een islamitisch sultanaat aan dat een groot deel van West-Java bestreek. Op Ambon lag een Portugees georiënteerde, katholieke stad met in haar omgeving een actieve islamitische meerderheid. De oostkust van het huidige India werd beheerst door verschillende rijken, enkele van hindoeïstische, andere van islamitische signatuur. Ook de Noordjavaanse havenplaats Jacatra ressorteerde onder de sultan van Bantam, al voerde zijn regionale leenheer bepaald een eigen politiek en was de zeehandel voor een groot deel in handen van Chinese immigranten. Geen van de hier aangetroffen bevolkingen

1 Verboom 1987.

beantwoordde aan het stereotype van de "arme, wilde heidenen"², zoals dat in het vaderland van de niet-christelijke wereld bestond.

Die Aziatische werkelijkheid maakte de positie van de VOC tegenover de gereformeerde kerk tweezijdig: er was de pastorale behoefte van het eigen personeel aan de ene, de uitdaging van de niet-gereformeerde, meestal niet-christelijke presentie aan de andere kant. In hedendaagse terminologie is voor wat de kerkelijke activiteit aangaat, sprake van enerzijds pastoraal, anderzijds evangelisatie- of zendingswerk. In het toenmalige woordgebruik was sprake van conservatie van de publieke religie en de bekering van de onchristenen, dan wel de voortplanting van het evangelie.

De inspanningen van Compagnie en kerken met betrekking tot de pastorale en missionaire taken wordt door de vele auteurs verschillend beoordeeld. Vooral sinds het einde van de negentiende eeuw is er een bijzondere aandacht ontstaan, vooral in gereformeerde kring, voor de dimensie van de geloofsverbreiding onder de Compagnie: de auteurs blijken over het algemeen onder de indruk te zijn van de grote mate van volharding van de werkers in het veld, minder van de medewerking van Compagnieswege.³ Wie de ontwikkeling van de VOC in den brede beschrijft, geeft de inzet voor levensbeschouwelijke aspecten daarentegen slechts weinig waardering.⁴ Alle auteurs stemmen overeen in de vaststelling dat de burgerlijke autoriteit van de Compagnie als enige bepalend is geweest voor de ruimte die predikanten en hun medewerkers kregen. Ook bestaat er brede instemming met de stelling dat het onderwijs een belangrijke factor is geweest, zij het meer in kwantitatieve dan in kwalitatieve zin, en dat, als er al iets was opgebouwd, dat bijna overal met de ondergang van de VOC teloorving.

Dat onderwijs is het thema van deze studie en dan met name de functie ervan voor het kerkelijke bekeringswerk onder de zeventiende-eeuwse Verenigde Oostindische Compagnie. Daarbij wordt het tweevoudige niveau beschouwd, het initiële of basisonderwijs en het voortgezette of secundaire onderwijs, gericht op kadervorming.

Waar er van vorming van kerkelijk kader sprake was, betrof dit niet alleen de opleiding van predikanten. Naast deze Dienaren van het Goddelijk Woord kon de

2 Deze uitdrukking, of de variant "blinde heidenen" werd in het begin veelvuldig gebezigd, o.a. in de credentiebrief voor Wiltens en volgende uitgezonden predikanten (Van Boetzelaer 1906, 271), in de aanbeveling van de theologische faculteit van Leiden van een boek van ds. Danckaerts (1621), alsook door de bekende predikant-schrijver Willem Teellinck in het voorwoord op diens *Ecce homo, ofte Ooghen-salve voor die noch sitten in blintheyt des ghemoeds* (Middelburg 1622).

3 B.v. Neurdenburg 1891; De Gaay Fortman 1890; Dijkstra 1900; Van Boetzelaer 1906, 1947; Algra 1946.

4 B.v. Den Haan 1935, 1984; Parry 1961; Van Goor 1982; Gelman 1983, 1988; Blussé 1986b; Gastra 1989.

kerk beschikken over ouderlingen, proponenten, diakens, ziekentroosters, voorlezers, vermaners en buitendien over onderwijskrachten van hulponderwijzer tot theoloog op de verschillende onderwijsniveaus. Als het reilen en zeilen van het onderwijsveld in het kader van de VOC voorwerp van deze studie vormt, mag erop gerekend worden dat dat onderwijs nauw met de pastorale en de zendingsactiviteiten vanuit de gereformeerde gemeenten vervlochten zal zijn.

Werkwijze

De opbouw en instandhouding van een schoolsysteem is vanouds een beproefd onderdeel van de methodiek ter verbreiding van de christelijke levensovertuiging en voor de opbouw van kerkgemeenschappen. Met zo'n schoolsysteem beoogden kerken, zendingsgenootschappelijke organisaties en individuele zendelingen niet alleen een gedegen godsdienstkennis bij te brengen bij de volkeren waaronder zij werkzaam waren, en in de behoefte aan kerkelijk kader te voorzien.⁵ Niet minder belangrijk was het onderwijs, ook het onderwijs vanuit missie en zending aangeboden, voor de vergroting van de socio-economische toekomstkansen en voor de maatschappelijke emancipatie en zelfstandigheid van de bevolking.⁶

“De oudste vorm van diakonia in de nieuwere zendingsgeschiedenis is de bevordering van onderwijs geweest”, tekende de gereformeerde missioloog Verkuyl⁷ aan bij diens beschrijving van de zestiende en zeventiende eeuw. Of zijn conclusie terecht is, vormt het thema van deze studie.

Werd dit element van zendingsmethodiek ook in het kerkelijk werk binnen het kader van de VOC toegepast? Bestond er een behoefte aan onderwijsaanbod en zo ja bij wie; wie namen de initiatieven om daarin te voorzien, vanuit welke overwegingen en met welke verwachtingen; beantwoordden de getroffen onderwijsvoorzieningen daaraan? In het bijzonder wordt daarbij nagegaan, in welke mate bij de vorming van kerkelijk kaderpersoneel gekozen werd voor specifieke opleidingsvormen.

Om de gezamenlijke, dan wel gescheiden inspanningen van Compagnie en kerken met betrekking tot de vorming van kerkelijk kader voor het werk in de VOC-gebieden te kunnen volgen, is eerst een schets nodig van de gebeurtenissen die van invloed waren op hun beider verhouding.

We laten ons primair leiden door de vraag, in welke mate de staatsvorming van de jonge republiek beïnvloed werd door de publieke, gereformeerde religie. Deze studie wil geen geschiedenis van de Nederlandse onafhankelijkheidsstrijd, van de Oostindische Compagnie of van de kerkelijke activiteiten onder de Compagnie leveren. Wel is het nodig, zij het met ruwe lijnen, de ontwikkeling van een aantal kerkelijke aspecten van de ontstaansgeschiedenis van de Republiek te beschrijven.

5 Mulders 1962, 313.

6 Mulders 1962, 314.

7 Verkuyl 1975, 289.

Om inzicht te hebben in het beleid van de VOC met betrekking tot claims van kerkelijke zijde is het van belang na te gaan, welk beleid de Compagnie gevoerd heeft met betrekking tot de door haar gecontroleerde gebieden. Daarbij staat de oordeelsvorming van de VOC over het karakter van haar handelsposten centraal. Het verdere verloop van de zeventiende eeuw overzien we vanuit het oogpunt van de ontwikkelingen van de kerkelijke politiek met betrekking tot de overzeese gereformeerde kerkvorming. Welke markante ontwikkelingen in het vaderland zijn van betekenis geweest voor de positie van de kerkelijke structuren onder de Compagnie?

Voorts behandelen we de opvattingen met betrekking tot onderwijs en tot zendingsmethode en daarbinnen de plaats van het onderwijs. Om de visie op het onderwijs weer te geven, moeten we terug naar het begin van Calvijns Reformatie en nagaan welke plaats de hervormer aan het onderwijs toedacht. Ook is een overzicht nodig van de opvattingen ten aanzien van onderwijs in de Nederlanden in de tweede helft van de zestiende eeuw: zijn de ideeën van Calvijn overgenomen of hebben zich onder de vaderlandse omstandigheden aanpassingen voorgedaan? De Nederlandse visie op onderwijs is daarom van belang, omdat zij het denken bepaald heeft van diegenen die begin zeventiende eeuw naar Indië vertrokken en daar voor de vraag naar onderwijsvoorzieningen gesteld werden. De relatie tussen onderwijs en zendingsmethode heeft vervolgens de aandacht. Aan de hand van enkele publikaties wordt nagegaan of de daarin aangetroffen aandacht voor "heidenbeking" gekoppeld werd aan zendingsmethodische zaken en aan onderwijs als onderdeel daarvan.

Als er kerkelijke functionarissen werden uitgezonden, zou hun in het vaderland een of andere vorm van voorbereiding op hun nieuwe taak aangeboden kunnen zijn. Om dat na te gaan, richten we onze aandacht in een derde hoofdstuk op hetgeen met het oog op de arbeid voor school en kerk in de VOC-gebieden aan opleiding in de Nederlanden geboden werd. De eerste vraag is dan of degenen die voor de aanstelling verantwoordelijk waren, hechtten aan een op de VOC-dienst toegesneden opleiding, dan wel volstonden met algemeen geldende kwalificaties. Als men aan gekwalificeerde opleiding waarde hechtte, in welke mate werd daarin dan voorzien?

Voorts, hoe rekruteerde men gegadigden voor functies in relatie tot school en kerk en welke opdracht werd de in dienst genomen functionarissen meegegeven? Wie verzorgden feitelijk een opleiding? Wie besliste over de noodzaak om de gewenste opleiding te doorlopen en over de aan die opleiding verbonden kwalificatie? Dit wordt nagegaan voor drie functies, die van ziekentrooster, die van onderwijzer en die van predikant.

Voorts wordt aandacht gegeven aan de ontwikkeling van onderwijsactiviteiten in de overzeese gebieden. Bij de vestiging van handelsposten in de haar toegewezen gebieden werd de VOC geconfronteerd met de daar woonachtige bevolking, ten opzichte waarvan zij haar positie had te bepalen. Hoe heeft de Compagnie hierop gereageerd? Zij was er zich weliswaar van bewust, dat haar overzeese handelsacti-

viteiten een relatie had met verbreiding van de christelijke religie; maar had men stilgestaan bij de vraag naar de te volgen methodiek terzake en met name bij de rol van het onderwijs daarbinnen? Op welk potentieel kon zij terugvallen, als zij aan die in het vaderland geuite vraag om kerkplanting tegemoet wilde komen? Zijn er gegevens voorhanden over de omvang en de kwaliteit van het onderwijsaanbod? Daarbij onderscheiden we het primaire of initiële onderwijs van het voortgezette onderwijs. Dat wordt per regio behandeld, waar de meer belangrijke bases van de Compagnie gevestigd waren: de Molukken, Batavia, de kuststreken op het Indiase subcontinent en Ceylon, Formosa, Japan en de Kaap.

Ter afsluiting wordt de gehele periode in vogelvlucht overzien.

Deze historische analyse beperken we tot de zeventiende eeuw. Deze eerste honderd jaren Nederlandse aanwezigheid in Azië leveren meer dan voldoende gegevens om de zendingsmethode en de ontwikkelingen van het onderwijsveld daarbinnen – en in dat verband de raakvlakken tussen de burgerlijke autoriteit en de kerkelijke instituties op het onderwijsterrein – te schetsen. Het is ook bovenal in deze periode dat er in de Nederlanden een theologische bezinning op de missionerende opdracht van de kerken op gang komt die in de tweede en laatste eeuw van de Compagnie geen evenknie meer zou vinden.

Om dat inzicht te verwerven, volgen we de weg van de historische ontwikkeling van de verschillende initiatieven op scholingsgebied, zowel in het moederland van beide partners, als in de verschillende regionen van het verre handelsgebied. De historische reconstructie vindt vooral plaats op basis van bronnenonderzoek. Veel informatie uit de eerste hand is in publikaties van archiefdocumenten ontsloten. In mindere mate is onuitgegeven materiaal geraadpleegd. Daarnaast is, vooral met betrekking tot de algemene en de VOC-geschiedenis, veelvuldig gebruik gemaakt van secundaire informatie.

Tot slot nog twee opmerkingen over het woordgebruik. Bij de schrijfwijze van geografische namen is in het algemeen om historische redenen gekozen voor de toen gebruikelijke naamgevingen. Daar waar deze afwijkt van de huidige benamingen, zijn deze in het register voor zover mogelijk toegevoegd.⁸

Voor de aanduiding van het kerkelijke werk overzee wordt in het algemeen de hedendaagse terminologie gehanteerd. Termen als “pastoraat” en “zielzorg” waren toentertijd niet gebruikelijk. Het woord “zending” heeft een andere lading dan “heidenbekering” of “kerkplanting”. Met begrip daarvoor wordt “zending” niettemin in de tekst gehanteerd uit respect voor de continuïteit in de theologische ontwikkeling terzake, welke de zeventiende eeuw met de hedendaagse tijd verbindt.

8 Voor de plaatsnamen van de Malabarenkust zie: 's Jacob 1976; met betrekking tot Formosa is gebruik gemaakt van de kaart van Chiang Shu-sheng, opgenomen in Blussé en Van Opstall 1986a, X.

I Kerkelijke aspecten van de ontstaansgeschiedenis van republiek en compagnie

Nog maar net hadden zeven verenigde Nederlandse provincies de Spaanse koning afgezworen en in onafhankelijkheid de eerste schreden gezet, of zij werd geconfronteerd met een massieve immigratie vanuit de zuidelijke Nederlanden. Op de betekenis van die instroom voor de staatkundige en kerkelijke ontwikkeling van de Republiek wordt in dit hoofdstuk nader ingegaan.

De oprichting van de Verenigde Oostindische Compagnie in 1602 was één element binnen die staatsvorming. Enkele beleidsontwikkelingen van die Compagnie in de eerste dertig jaar van haar bestaan worden hier, veelal aan de hand van secundaire literatuur belicht, voor zover zij voor het vervolg van deze studie van belang lijken te zijn.

1 Calvinisten en de Republiek tot en met 1620

1.1 Het Vlaamse calvinisme

Toen de Spaanse en de Franse koning in 1559 met elkaar tot een vredesakkoord kwamen, gaf dat de katholieke kerk de ruimte om haar bisdommen in de Nederlanden naar de eisen van de tijd opnieuw in te delen. Maar ook legde dat akkoord de wegen van Frankrijk naar de zuidelijke Nederlanden open. En langs die wegen trokken de calvinistische geloofsverbreiders vanuit Parijs en Noord-Frankrijk naar Wallonië en Vlaanderen. Daar hadden de linnenweverij en de daaruit gegroeide internationale handel een plattelandsindustrie tot ontwikkeling gebracht die zeer gevoelig was voor politieke en economische onzekerheden. En die waren er sinds de jaren zestig van de zestiende eeuw te over: hoge staatsschulden van de regerende Habsburgers, strijd in Engeland en Frankrijk, waarmee dan ook nog de hongervinter van 1556/1557 samenviel. De door de Spanjaarden opgelegde belastingen stuitten in die omstandigheden vanzelfsprekend op veel verzet, bij de kleine ondernemers en bij de ongeschoolde arbeiders, die daarin een regelrechte bedreiging van hun broodwinning zagen.

De prediking van de anti-roomse religie sloot naadloos aan bij de anti-Spaanse gevoelens en daarmee bij een weerstand tegen een godsdienstige organisatie die met die heersende macht werd vereenzelvigd. Waar die prediking een slaafse gehoorzaamheid aan het pausdom afwees en op ieders eigen plaats tegenover God hamerde, wakkerde zij een bewustwordingsproces bij de kleine luiden aan.

In de eerste fase van de Opstand hadden vooral de Vlaamse gewesten een belangrijke, door veel factoren bepaalde rol gespeeld.¹ Het calvinisme dat daar vaste voet had gekregen, was van meet af aan gekenmerkt door een grote mate van radicalisme en strijdbaarheid. "Overal waar de Opstand begon of werd doorgezet vond men deze revolutionairen in de voorste gelederen, overal waar de opstand dreigde te verflauwen of ten onder te gaan, daar sprongen zij in de bres, schoven zij zich op plaatsen van macht en kracht of zetten zij anderen, magistraat en adel onder druk".² De beeldenstorm begon dan ook in het meest zuidelijke, thans Frans-Vlaamse deel en vond vandaaruit zijn weg naar het noorden. Vooral in de economisch welvarende Vlaamse gebieden had de nieuwe religie diep wortel geschoten.³ Vóór 1572 lag volgens opgave van Briels⁴ drievierde van de Nederlandse calvinistische gemeenten in de zuidelijke gebieden.

In 1573 had een radicale calvinistische factie in Gent de macht overgenomen. Door die daad dreigde zij geheel Vlaanderen voor een calvinistische revolutie open te leggen.

De opmars van de heersende macht met de Contra-reformatie in haar kielzog, verergerd door willekeurig optreden van haar muitende troepen, leidde op zijn beurt tot een uitdrijving van de reformatorische gemeenten. Dit dreef de gewesten in Noord en Zuid, de Staten van Brabant voorop, tot een vredesverdrag, de Pacificatie van Gent (1576), dat tevens een verbond smeedde tegen de Spaanse onderdrukker.⁵

1.2 Van Pacificatie tot Afzwering

Wel was de Pacificatie na korte tijd afgesprongen: dat pact tussen zeventien provincies bleek niet bestand te zijn tegen de politieke druk, enerzijds van de Spaanse macht, anderzijds van de protestantse militanten. Het tere pact van de religies was kunstmatig gebleken; ook in de door katholieken gedomineerde Zuidnederlandse provincies leidde de agitatie tegen bestuurders en priesters tot een crisis.

En toen de Waalse provincies te Atrecht een eigen verbond sloten, vormden de noordelijke zeven hun Nadere Unie te Utrecht (1579) met Holland en Zeeland als ruggegraat. Op het punt van de godsdienstvrijheid conformeerde de Unie zich aan de eerder in de Pacificatie overeengekomen bepaling. Artikel XIII legde vast "dat een yder particulier in sijn Religie vrij sal moegen blijven, ende dat men nyemant ter cause van de Religie sal moegen achterhaelen ofte ondersoucken"; maar Zeeland en Holland bedongen in de Unie een bepaling, dat de gereformeerde religie zich ongestoord kon ontplooiën.⁶

1 Van der Wee 1969, 15-32.

2 Schöffers z.j., 23.

3 Over zeer vroege Luthersgezinde ontwikkelingen: Decavele 1990, 13-29.

4 Briels 1987, 338.

5 Geyl 1961a, 290-294.

6 Bakhuizen van den Brink e.a. 1960, 164; Koopmans 1990, 124-126.

Die Nadere Unie nam echter al spoedig een anti-katholieke wending. Onder verhoogde Spaanse druk brokkelde haar grondgebied al snel aan de oost- en zuidgrenzen af. Hoe moeilijk de situatie krijgskundig ook was, de Opstand bereikte een nieuw keerpunt in 1581. De Staten-Generaal, bereid omwille van internationale steun voor de oorlog de katholieke Anjou als landheer te aanvaarden, zwoeren met een beroep op de soevereiniteit van het volk het Spaanse koningschap af. Met een Acte van Verlatinge⁷ verklaarden zij de vorstenzetel vacant, bevestigden de samenhang van de geünieerde provincies, maar noopten hen evenzeer tot een gezamenlijke zoektocht naar een nieuwe staatkundige identiteit.

Tegenover de Verlating stond nog geen alternatief concept. Daarover is opgemerkt, "dat de rebellen eigenlijk op niets anders konden teruggrijpen dan op volmaakt traditionele noties omtrent het recht van verzet tegen de tirannieke vorst en daarnaast op de contemporaine discussie over het probleem, gesteld door de Reformatie, met name over de tolerantie".⁸ Het idee van een staat, gebaseerd op een godsdienstvrede, werd na het failliet van de Pacificatie van Gent weliswaar nog lang nagejaagd, met name door Willem van Oranje, maar zou uiteindelijk op de harde werkelijkheid stuk lopen.

1.3 De val van Antwerpen

Voor het Noordwestelijke deel van Europa fungeerde Antwerpen als distributiecentrum, onder meer van de specerijenhandel. Als haven- en beursstad was het het economische zwaartepunt van de Nederlanden. Ook daar had de Reformatie zich degelijk weten te nestelen met Frans- en Nederlandstalige gemeenten die groot gezag genoten. In 1580 was er nog een gereformeerde synode gehouden die alle Zuidnederlandse kopstukken bijeen had gebracht en de geloofsgemeenschappen in hun nieuw gewonnen geloof had gesterkt.

Sinds 1581 wist Parma, door stad na stad in bezit te nemen, geheel Vlaanderen onder Spaans gezag terug te brengen. Een dramatisch hoogtepunt in de eerste fase van de Nederlandse vrijheidsoorlog vormde Parma's inneming van Antwerpen in 1585. Doordat Antwerpen verloren ging, was geheel Vlaanderen in politieke, economische en religieuze zin definitief van het noorden afgesneden geraakt. Als havenstad had het geen toekomst meer omdat zijn uitgang naar zee in handen van de vijand bleef. Wie economisch van Antwerpen afhankelijk was, week uit met wat hij bezat; voor wie het gereformeerde geloof niet wilde afleggen, stond geen andere weg open. Grote steden als Antwerpen, Gent en Brugge verloren tot de helft van hun inwonertal aan die emigratie: vluchtelingen om het geloof, zowel als zakenlieden die hun bedrijvigheid elders trachtten voort te zetten. Bij de uittocht op religieuze gronden "moeten we ons realiseren dat tussen 1580 en

7 Mout 1979; Van Deursen 1980, 352, 354.

8 Mout 1986, 351.

1590 niet zozeer individuen, als wel hele kerkgemeenschappen uit het zuiden overkwamen".⁹

De noordelijke steden zagen wel met voldoening meer kapitaal en arbeidskrachten ter beschikking komen, maar bleven de inwijkelingen toch vooral als vreemdelingen beschouwen. Toen dezen ook politieke medezeggenschap gingen eisen en in enkele steden – Utrecht 1586, Leiden 1587 – onrust veroorzaakten, achtten de provinciale en stadsbestuurders, toch al beangstigd door Parma's opmars, zich in de rug aangevallen. Zich op de oude landsprivileges beroepend, beperkten ze de toegang tot het bestuur tot "ingeborenen van den lande": diegenen die in de desbetreffende provincie geboren waren.¹⁰ Dat betekende dat de geïmmigreerde calvinisten in een marginale politieke positie werden gedrongen.

1.4 Calvinistisch staatsmodel

De jaren negentig van de zestiende eeuw gaven een nieuw elan aan de jonge Republiek. Door de ontwikkelingen op militair en politiek vlak groeide het besef, dat de Spaanse heerschappij weerstaan kon worden en dat een blijvende staatkundige onafhankelijkheid een reële optie was. Over de vormgeving van de nieuwe staat bestonden echter verschillende opvattingen. Twee mogelijkheden werden vanwege de daarmee opgedane ervaringen al terstond afgeschreven: de eerste was de unitaire staatsvorm onder eenhoofdige leiding op de wijze van Anjou en Leicester; de andere was de volkssoevereiniteit zoals die zich gemanifesteerd had in het theocratische radicalisme te Gent.

In de kringen van vluchtelingen uit Vlaanderen groeide het onbehagen over de "wereldse" ontwikkeling van de jonge Republiek, die veeleer libertijns wilde zijn dan zich aan de theocratie te onderwerpen. Veel predikanten hadden gedroomd van een staatsvorm naar het Geneefse model onder Calvijn. Het model van een eenheidsstaat onder sterk centraal gezag bood in hun ogen de beste kansen voor de strijd tegen overheersing en afwijkende meningen. Maar wat zij in het noorden aantroffen, was geen "staat met de bijbel", maar een bonte mengeling van gewestelijke belangen, waar de politiek met al haar wereldlijke spelregels heerste.

Met name voor deze vluchtelingen, die er niet in waren geslaagd zichzelf en hun gemeenten staande te houden tegen de Contra-reformatie, diende hun nieuwe bestemming de van Godswegen gegeven vrijhaven, het nieuwe Sion te zijn. De exodus-idee vanuit de vleespotten van Egypte naar het vrije Israël, vanuit het welvarende zuiden naar het om zijn vrijheid worstelende noorden, speelde in hun gedachtengoed een belangrijke rol. Een vroege blik van deze visie werd neergelegd in "Een nieuw christelijk lied", waarin Wilhelmus van Nassouwe in het

⁹ Briels 1987, 341.

¹⁰ Briels 1978, 81.

achtste couplet de vergelijking "Als David moest ik vluchten voor Saul de tyran" in de mond werd gelegd.¹¹

Zij waren de herboren Hebreërs, kinderen van het Verbond. De nieuwe republiek móest in hun ogen ook beantwoorden aan de omheinde tuin, waar vrede en orde en bovenal gehoorzaamheid aan de wetten van Here God heerste. Zoals dit land steeds weer veroverd moest worden op de tyran, de zee, moest zij zich ook bewijzen als Gods plan met deze wereld, onttrokken aan de tyrannie van paus en koning.

Met deze volkse theologie klonken de Zuidnederlandse dominees hun vluchtgenoten aan. Zulke predikanten vormden met hun aanhang verzetshaarden tegen de gewestelijke oligarchieën der kooplieden. Die kooplieden waren weliswaar in de meeste gevallen tot de reformatie overgegaan, maar hun opvattingen kwamen niet overeen met de radicale theocratische visie van de Zuidnederlanders. Met name de Hollandse stadsbestuurders bleven ongenegen, de politiek ten aanzien van andersdenkenden op de spits te drijven. Zij zagen zichzelf liever als degenen die toezicht hielden op de gereformeerde kerken en bij conflicten bemiddelend optraden.¹² "Wij kunnen zelfs in het algemeen vaststellen, dat zitting in een of ander regeringscollege, stedelijk of gewestelijk, ook het bekleden van enig ambt in de Republiek, de allerhoogste niet uitgezonderd, niets bewijst omtrent de godsdienst van de betrokken persoon, ten minste niet tot 1619, het grote jaar van de calvinistische triomf," aldus de katholieke historicus Rogier.¹³ Het mikpunt werd Johan van Oldenbarnevelt, die in 1586 landsadvocaat van Holland was geworden. Onder zijn tegenstanders waren dan ook heel wat vroegere zuiderlingen: de predikanten Petrus Plancius en Johannes Lemaire, diens handeldrijvende broer Isaac en diens collega's Balthasar de Moucheron en Willem Usselincx.

De protestantisering van het door de Staten-Generaal beheerste gebied verliep ondanks die niet aflatende ijver van een aantal predikanten traag. Dat kwam mede doordat Willem van Oranje persoonlijk in de lijn van de Pacificatie van Gent een Godsvrede tussen de katholieke en protestantse belijdenissen beoogde en dwang in religieuze zaken afwees. In deze lijn voerde menig gewestelijk en plaatselijk bestuur een zeer terughoudend beleid, waar het de doorvoering van de publieke gereformeerde religie aanging.

Een belangrijk instrument voor de introductie van het gereformeerde gedachtengoed moesten de scholen zijn. Maar de organisatie van het onderwijs was in de tweede helft van de zestiende eeuw danig in de war geraakt: waar de reformatie vaste voet had gekregen, waren de ordesgeestelijken verdreven, die tot dan toe

11 Groenhuis 1977, 79.

12 Koopmans 1990, 162.

13 Rogier 1947 I, 480.

voor het onderwijs verantwoordelijk waren; en de vijandelijkheden met Spanje hadden het hunne bijgedragen aan het verval van de scholen.¹⁴ De stadsbestuurders en de gereformeerden moesten het schoolsysteem opnieuw opbouwen, met gekwalificeerde leerkrachten en eigen leermethoden. Het ontstane vacuüm in de volkseducatie had echter ook geleid tot een verlies aan kwaliteit bij het onderwijzend en kerkelijk personeel.¹⁵

TERUGBLIK

In haar eerste jaren van bestaan kreeg de Republiek een onvoorziene, zeer grote toevloed van uitwijkelingen uit de Zuidnederlandse gebieden te verwerken. De import van kapitaal en ervaring in internationale handel gaf een geweldige stimulans aan de bedrijvigheid in de wat geïsoleerd liggende provincies. De immigratie van grote groepen calvinisten uit de frontlinies van de strijd tegen Spanje gaf ook een nieuwe inhoud aan de gereformeerde godsdienstigheid in de Republiek: de inwijkelingen waren theologisch beter gevormd dan hun geloofsbroeders in het noorden; het calvinisme dat zij meebrachten was de directe inspiratie geworden van het verzet tegen Spanje en kreeg een theocratisch-politieke vertaling. Aldus leverden de vroegere zuiderlingen een eigen bijdrage aan het vormingsproces van de jonge Republiek. Konden zij die visie ook politiek laten gelden?

1.5 Leicester, de held der predikanten

Anjou's landvoogdij had schipbreuk geleden toen hij in 1584 Antwerpen wat al te nadrukkelijk onder de bescherming van zijn troepen had willen plaatsen. De Franse furie die de stad een jaar voordat Parma haar zou innemen, door Anjou's toedoen trof, was voor de Staten-Generaal voldoende aanleiding om zich van Anjou te ontdoen.

De situatie was overigens inmiddels zo benard geworden dat de door de Staten-Generaal in het leven geroepen Raad van State de soevereiniteit over de Republiek eerst aan de Franse koning, daarna aan de Engelse koningin ging aanbieden. Beiden hadden hun redenen om zo'n aanbod af te slaan. Maar wel achtte koningin Elizabeth het met het oog op de Spaanse opmars gewenst militaire steun te leveren om een eventuele nieuwe Spaanse aanval op haar grondgebied voor te blijven. Eind 1585 zond zij haar graaf Leicester naar de lage landen, vooral om de jonge Republiek als een stootblok tegen de Spaanse macht in te zetten.

Toen Leicester binnen het half jaar een plakkaat uitvaardigde dat elke handel met Spanje op zware straffen verbood, werden de tegenstellingen in de schoot van de gewesten zichtbaar: met name de handelsoligarchieën in de zeeprovincies verzetten zich heftig tegen dit verbod. Want dat bracht hun ontlukende expansie na de sluiting van de Antwerpse haven in gevaar. Daartegen juichten "orthodoxen,

14 Verboom 1986, 99-100.

15 Groenhuis 1977, 110.

democraten, landgewesten, ballingen, Generaliteitspolitici en -ambtenaren”¹⁶ om een besluit van een heerser die de Staten van Holland de duimschroeven durfde aan te draaien.

Met name de van afkomst Zuidnederlandse predikanten zagen hun kans schoon. Zij steunden de staatsunitaire opvattingen van de Engelse landvoogd tegen de gewestelijke Staten, waarin de belangen van de kooplieden prevaleerden. De partij van Leicester kiezend, wisten deze predikanten in verschillende steden eigen mensen in het stadsbestuur geplaatst te krijgen. In verschillende steden ging dat gepaard met rellen waar van kerkelijke zijde graag aan meegedaan werd, zo in 1587 te Leiden op aanstoken van de hoogleraar in de theologie Adriaan Saravia. Met steun van de landvoogd was er een jaar eerder een Nationale Synode te 's-Gravenhage bijeengeroepen, waarvan de organisatie van de gereformeerde gemeenten een belangrijk bestanddeel uitmaakte. De Hollandse bestuurders weigerden echter met de besluiten van deze synode in te stemmen.

Met het aantreden van Johan van Oldenbarnevelt keerden Leicesters kansen. Na enkele mislukte militaire operaties trok Leicester zich in 1587 “vernederd en verbitterd” door de afwijzing vanuit de Hollandse Staten terug; en aldus “met de Vlamingen en de Brabanders en de volkspartij verloren de predikanten de slag”¹⁷, juist toen de kansen voor de Republiek merkbaar aan het keren waren.

1.6 Internationale aspecten

Het mislukken van Spanjes aanval op Engeland (1588) is voor de wordingsgeschiedenis van de Verenigde Republiek der Nederlanden van beslissende betekenis geweest. De eerste decennia van de vrijheidstrijd van de Nederlanden tegen de koning van Spanje waren militair gezien niet best verlopen. Parma was er in geslaagd, grote delen van de Noordelijke Nederlanden onder controle te krijgen. Zijn legers waren het Friese Woudengebied al binnengedrongen, hadden de streken ten oosten en ten zuiden van IJssel en Waal in handen en hadden uitzicht op het Hollands Diep en de Westerschelde. Toen Philips' aanvalsplan op Engeland ten uitvoer moest worden gelegd, was Parma gedwongen zijn verdere opmars te staken en een deel van zijn leger bij Duinkerken en Nieuwpoort samen te trekken, in afwachting van de Onoverwinnelijke Vloot van zijn koning. Dat bleek vergeefse moeite te zijn, want de Armada werd bij de ingang van Het Kanaal al uiteen gedreven en bereikte nooit de wachtende eenheden op de Vlaamse kust.

De politieke consequenties van de gebeurtenissen van 1588 waren voor prins Maurits en de Staten-Generaal van bijzonder belang. De opstelling van de Engelse regering was tot dan toe dubbelhartig: enerzijds had koningin Elizabeth I haar

16 Geyl 1961b, 361.

17 Geyl 1961b, 366; Koopmans 1990, 134.

graaf Leicester de Noordzee overgestuurd en de havensteden Brielle en Vlissingen bezet. Anderzijds stond zij in contact met de Spaanse heerser om te zamen een pact te sluiten dat de Spaanse soevereiniteit over de rebellerende Nederlandse gebieden zou herstellen. Philips' onbezonnen aanval met de Armada dreef de Engelse koningin definitief uit de handen van de Spanjaarden.

In die tijd ook besloot koning Philips tot een interventie in een koningscrisis in Frankrijk, waar de strijd tussen katholieken en hugenoten met de moord in 1589 op Henri III een hoogtepunt bereikt had: hij zette Parma in, die wederom geremd werd in zijn karwei in de lage landen omdat hij zuidwaarts moest oprukken.

Niet alleen Parma's onvermogen om gelijktijdig in het noorden en in het zuiden succes te behalen, is van betekenis geweest. Dat de Staten-Generaal zich eensgezind gingen stellen achter Van Oldenbarnevelt en dat onder diens leiding een goede samenwerking tussen de Friese stadhouder Willem Lodewijk en diens neef stadhouder Maurits tot stand kwam, is van doorslaggevende betekenis geweest. Het militaire vacuüm, ontstaan door Parma's interventie in de Franse roerselen, werd degelijk uitgebuit; de Staatse legers konden in de tegenaanval gaan: in 1590 viel hun Breda in handen, een jaar later Hulst, Delfzijl, Nijmegen, Deventer en Zutphen en in de volgende jaren konden de noordelijke en oostelijke streken herwonnen worden.

1.7 De vredesonderhandelingen met Spanje

De strijd tegen Spanje speelde zich vooral aan de buitengrenzen van de Republiek af. De kustprovincies Holland en Zeeland hadden daaraan wel hun financiële bijdragen te leveren, maar konden zich overigens in betrekkelijke rust ontwikkelen. Nieuwe economische initiatieven dienden er zich aan. In het begin van de jaren negentig ontwikkelden zich vandaaruit de handel op de Middellandse-Zee en Oostzeehavens; men zocht een weg naar de specerij-eilanden om de Noord en om de zuidelijke Kaap de Goede Hoop.

De voortschrijdende handelsexpansie, de financiële oorlogslasten en de constante druk op de grensprovincies vroegen in toenemende mate om een politieke oplossing van het conflict met de Spaanse kroon. Ook voor de tegenstander werd de opgave, een leger in het verre noorden op de been te houden, een toenemende last. "Als de Republiek al oorlogsmoe was, dan was Spanje het zeker".¹⁸

In 1606 kozen de provincies ervoor, in te gaan op een Spaanse uitnodiging tot directe vredesonderhandelingen. Het waren echter vooral de Hollanders die van de geldverslindende strijd tegen de Spanjaarden af wilden; de Zeeuwen voelden om godsdienstige, maar ook om economische redenen niet veel voor een pact met de vijand.¹⁹ De vredesonderhandelingen waren voor de Republiek echter een zware opgave. De op federalisme gebaseerde staatsstructuur werd traditioneel gedomineerd door de Hollanders die de zes andere partners nauwelijks ruimte gaven.

¹⁸ Rietbergen 1987, 33.

¹⁹ Groenveld en Leeuwenberg 1985, 5.

De prins, stadhouder en opperbevelhebber van de Staatse legers had tot dan toe meestal de zijde van de raadpensionaris gekozen. Maar bij die onderhandelingen kwamen ook andere dan de Hollandse handels- en staatkundige belangen aan de orde. Stadhouder en raadpensionaris verschilden grondig van mening over de wenselijkheid van een akkoord met Spanje. Van Oldenbarnevelt zag er een kans op politieke erkenning van de Republiek in. De prins daarentegen was van oordeel dat de Spanjaarden alleen door een militaire nederlaag tot erkenning van de onafhankelijkheid van de Republiek gebracht kon worden.

Die opvatting van de stadhouder-opperbevelhebber sloot aan bij de mening van de meer militante calvinistische kringen, die onverzoenlijk stonden tegen de katholieke tegenstander en op herovering van de zuidelijke gebieden rekenden. Toen prins Maurits zich rond 1608 tegen Van Oldenbarnevelt ging keren, kreeg de calvinistische stroming vat op het politieke bestel.

Dat liep samen met een groot binnenkerkelijk geschil dat in 1605 was uitgebroken in de Zuidhollandse synode. Daar waren de hoogleraren Arminius en Gomarus met elkaar in aanvaring gekomen omtrent niets minder dan de leer van de voorbeschikking vanwege God versus de menselijke vrije wil; "Het ging wel over verborgen zaken, maar de uitwerking raakte de kern der reformatie. Geeft God genade om het geloof, zoals Arminius beleeft, of geeft God het geloof om de genade, zoals Gomarus oordeelde?".²⁰

1.8 Een synode tegen de verdeeldheid

Reeds in het eind van de zestiende eeuw werden er plannen ontwikkeld om een nieuwe nationale synode te houden. De Staten van Holland wilden die benutten om de belijdenisgeschriften aan een "revisie" te onderwerpen. De plannen werden doorkruist door het theologenconflict te Leiden. Gomarus en de zijnen zagen liever een nationale synode die de theologische opvattingen van Arminius moest ontmaskeren. Daarvan was reeds in 1605 sprake; in een brief aan een Delftse collega meldde ds. Helmichius vanuit Amsterdam: "My is geschreven (...) dat mijn H.H. de Staten noch so haest den Synod. Nation. niet sullen consenteren, overmits datter noch te veel predikanten zijn die Arminio tegen zijn".²¹ Die Hollandse Staten, volledig gedomineerd door de meer liberale fractie, wisten voorstanders van zo'n synode met hun steeds verder reikende eisen van zich af te houden. Zij verordonneerden in 1608 een verzoeningsgesprek tussen beide kempfanen waartoe uit alle provincies enkele vermaarde theologen zou worden aangewezen. Onder de aangewezen theologen waren de meesten op Gomarus' hand; maar met name uit Utrecht en Holland bleken er geleerden te zijn aangewezen die niet afwijzend stonden ten opzichte van de opvattingen van Arminius.²² "Het gevolg was echter, dat de vrede tussen de beide hoogleraren voorgevoed

20 De Jong 1962, 121.

21 Janssen en Van Toorenenbergen 1880, 191; Den Tex en Ton 1980, 168-169.

22 Glasius 1860, 131.

verstoord werd en de twist nu niet langer binnen de muren van de Academie bleef".²³

De volgelingen van Arminius, beducht voor de groeiende macht van de tegenpartij, gingen er na diens dood in 1610 toe over, politieke dekking te zoeken. Vierentwintig predikanten formuleerden in zijn geest een Remonstrantie aan de Hollandse Staten, waarin zij een politieke erkenning als zelfstandige reformatorische stroming nastreefden. Wtenbogaert werd hun leider en die had de steun van Van Oldenbarnevelt.²⁴

Het conflict spitste zich toe op de opvolging van Arminius als hoogleraar te Leiden. De kandidatuur van de Duitse theoloog Conrad Vorstius was zeer omstreden; maar zelfs internationale druk voorkwam de benoeming van deze geestverwant van Arminius niet. De voortdurend grote weerstand tegen zijn persoon leidde er wel toe dat Vorstius zijn hoogleraarschap nimmer heeft uitgeoefend.

Toen de Hollandse Staten de remonstranten bescherming besloten te bieden, werd de druk van de andere kant opgevoerd; er kwam een Contra-remonstrantie²⁵ tot stand. Op dezelfde 11 maart 1611, waarop deze Contra-remonstrantie werd uitgevaardigd, kwamen in Den Haag wederom delegaties van de twee partijen bijeen voor wat een verzoeningsgesprek moest worden. Onder de Arminianen waren Wtenbogaert en de Leidse hoogleraar Simon Episcopius; in de afvaardiging van hun tegenstanders waren Petrus Plancius en Festus Hommius opgenomen. De standpunten waren wederzijds inmiddels vastgeklonken en deze conferentie, die meer dan twee maanden zou aanslepen, leidde tot niets.²⁶ De roep om een allesbeslissende Nationale Synode bleef klinken.

In 1617 kwam het conflict op scherp te staan. Een aantal contra-remonstranten presenteerden in het begin van dat jaar een Acte van Separatie om zo de tegenstanders buiten spel te zetten.²⁷ De meeste steden weigerden de politiek van de Hollandse Staten nog te volgen. Uiteindelijk koos het om zijn libertijnse opvattingen bekende stadsbestuur van Amsterdam positie tegen de politieke lijn en machtspositie van Van Oldenbarnevelt, die de Amsterdammers ook al dwars had gezeten door de oprichting van de Westindische Compagnie te blokkeren. Toen prins Maurits kort na aanvaarding van die resolutie de zijde van de Amsterdammers koos²⁸, was het pleit beslecht en werden de remonstranten – en met hen Van Oldenbarnevelt – bekwaam in het defensief gedrongen. De prins riskeerde

23 Keuning 1946, 33.

24 Bakhuizen van den Brink e.a. 1960, 290-293.

25 Bakhuizen van den Brink e.a. 1960, 293-300.

26 Bakhuizen van den Brink e.a. 1960, 300-302; Den Tex en Ton 1980, 180.

27 Groenveld en Leeuwenberg 1985, 29.

28 De Bruin 1977, 33.

daarmee dat de tweedracht diep in de samenleving zou invreten en dat met een einde van het bestand in het verschieft.²⁹ Hij symboliseerde zijn opstelling wel heel navrant door in datzelfde jaar 1617 in de door de contra-remonstranten in gebruik genomen Kloosterkerk in Den Haag een dienst te gaan bijwonen die geleid werd door Henricus Rosaeus. Deze predikant was door de pro-remonstrantse classis geschorst.³⁰ Nog in augustus 1617 verboden de Staten van Holland bij meerderheidsbesluit met een "Scherpe resolutie" het houden van een synode, provinciaal of nationaal. Maar toen was het pleit al beslecht, want twee maanden later stemden de Staten-Generaal in met de samenroeping van een nationale synode. Deze ontwikkelingen werkten ten slotte door in de Nationale Synode die in 1618 en 1619 te Dordrecht bijeenkwam. Die Synode leidde tot de uitdrijving van de remonstranten en had de zuivering van de Leidse universiteit tot gevolg.

1.9 De theologische faculteit van Leiden

In het eerste decennium van de zeventiende eeuw had de botsing tussen Arminius en Gomarus zich binnen de theologische faculteit van Leiden voltrokken. Gomarus had uit onvrede om de benoeming van Vorstius de Leidse alma de rug toegekeerd en was naar Middelburg vertrokken.³¹

Maar de Arminiaanse richting dolf uiteindelijk het onderspit. Om te voorkomen dat de gereformeerde theologie nog eens in zo'n crisis gestort zou worden, bepaalde de Synode van Dordt dat hoogleraren in de theologie een eed van trouw aan de kerkelijke richtlijnen en de belijdenisgeschriften moesten afleggen. Tevens verzocht de Synode de Staten-Generaal "niemand tot hoogleeraar in de godgeleerdheid te benoemen dan met toestemming van de Kerk en toe te zien, dat alle Professoren, vooral in het Hebreeuwsch, het Grieksch en de wijsbegeerte, der regtzinnige leer waren toegedaan".³² Op die manier wilden de kerkelijke autoriteiten de gekozen lijn van de precieze theologie vasthouden en controle uitoefenen op de faculteit.

De Staten waren het hier niet mee eens. Zij beschouwden dit als een inmenging in de eigen aangelegenheden van de door de overheid gestichte universiteit. Zij trokken in 1618 het initiatief naar zich toe met hun besluit "het curatorium en de senaat van remonstrantsche elementen te (...) zuiveren. Om tot een omzetting in het college van curatoren te kunnen komen, maakten de Staten het ambt van curator tijdelijk en ontsloegen zij de oude curatoren".³³

Als een van de slachtoffers van deze zuivering had Gerard Vossius het veld moeten ruimen, die toen regent van het Statencollege was. De curatoren gaven aan dat zijn ontslag "niet alleen door 't verschil over enige pointen in de religie"

29 Groenveld en Leeuwenberg 1985, 31.

30 Dumas 1983, 34.

31 Gomarus aanvaardde in 1615 een hoogleraarschap te Saumur.

32 Glasius 1861, 282.

33 Meyers 1925, 47.

was ingegeven, maar voerden ook de wanorde op het college als reden aan.³⁴ Hij kreeg echter spoedig een hoogleraarspost in de welsprekendheid en wereldgeschiedenis aangeboden. Een ander slachtoffer was de hoogleraar in de theologie Simon Episcopius. Toen was nog slechts een professor aan die faculteit verbonden, Johannes Polyander a Kerckhove (1568-1646), sinds 1611 hoogleraar in de dogmatiek en een man van gezag.

De vervulling van de vacatures was voor de Leidse bestuurders geen eenvoudige zaak. Molinaeus (Pierre du Moulin), die in 1598 zijn leerstoel in Leiden voor een in Parijs had verruild, wees een uitnodiging om weer naar Leiden te komen af.³⁵ De Paltse theoloog Henricus Alting had wel op een Leids aanbod willen ingaan, maar de Staten van Groningen lieten hem, zo kort na zijn aantreden aan hun jonge universiteit, niet gaan.

In Episcopius' plaats werd Antonius Walaeus benoemd met een opdracht "de locis theologicis", kort nadat Leiden hem een eredoctoraat verleend had: niet ongebruikelijk bij een hoogleraarsbenoeming van iemand die niet gedoctoreerd was.

In hetzelfde jaar 1619 volgde de benoeming van de oudtestamenticus A. Thysius (1565-1640), die vanaf 1601 hoogleraar in Harderwijk was geweest; een jaar later trad Andreas Rivetus (1572-1651) tot de faculteit toe voor het onderwijs in het Oude en Nieuwe Testament.³⁶

In het conflict tussen Kerk en Staten kozen de vier hoogleraren in de godgeleerheid conform het beleid van het universiteitsbestuur al snel de partij van de politiek. Hun argument betrof de wetenschappelijke vrijheid. Om de kerkelijke partij tevreden te stellen, besloten ze tevens zelf een eed³⁷ te ontwerpen, die door elke universiteitsprofessor in de theologie moest worden afgelegd.

Ter bescherming van elkaar kwamen de vier overeen, dat zij nimmer een advies over kerkelijke of theologische zaken zouden uitbrengen dan nadat zij daarover onderling overleg gevoerd zouden hebben. Aldus wilden ze beschouwd worden als "defensores purioris theologiae".³⁸

TERUGBLIK

De gezeten burgerij van de Hollandse steden slaagde er aanvankelijk in, zich de politieke eisen van de Zuid-nederlandse geloofsijveraars van het lijf te houden.

34 Molhuysen 1916, 84.

35 Molhuysen 1916, 85, 87. Op de synode van Leiden (1619) werd medegedeeld dat Antonius Walaeus en Pierre du Moulin te Leiden tot hoogleraar in de theologie waren benoemd: Reitsma en Van Veen 1894, 328.

36 Andreas Rivetus verliet de Leidse universiteit in 1632; naar de vacante plaats dongen Festus Hommius en Gisbertus Voetius tevergeefs: Molhuysen 1916, 182.

37 Deze "Formula secundum quam professores SS. Theologiae, Regentes et Subregentes collegiorum theologicorum Confessioni Catechismo et Declarationi Synodicae subscribere debent" is opgenomen in *Walaei Opera Omnia* 1648, 421-422; ook: Eekhof 1921, 71; Nauta 1983, 46.

38 Sepp 1874, 43.

Een keerpunt was 1608, door een coïncidentie van ontwikkelingen op kerkelijk, economisch en staatkundig vlak. Kortstondig was uiteindelijk de nederlaag van de remonstrantse fractie, behalve aan de theologische faculteit van Leiden die voor langere tijd voor het orthodoxe calvinisme gewonnen was. Weerspiegelde deze strijd om de beginselen zich ook in de Oostindische Compagnie, resultaat van 's werelds meest omvattende handelsinitiatief van de zeventiende eeuw?

2 De Loffelycke Compagnie

2.1 De eerste vloten varen uit

Naar het Middellandse-Zeebekken kwam de Levant-handel tot bloei, noordwaarts ontwikkelde zich de Oostzeehandel. Als gat in de markt werd in de jaren tachtig van de zestiende eeuw de specerijenhandel ontdekt: Portugal had er het monopolie van, maar kon de toenemende vraag daarnaar niet aan.³⁹ Daarenboven viel dit monopolie in 1580 onder Spaans toezicht. In 1585 viel Antwerpen als aanvoerhaven voor de gewilde specerijen weg. De prijzen stegen onrustbarend. Dit al lokte de Hollandse geldschieters en zij lieten een weg zoeken naar het domein van de specerijenteelt op de Molukken.

De Molukse archipel vormde een perifeer deel van het Portugese rijk in Azië dat zijn centrum had in Goa. Om die reden duidden zij hun territorium aan als India Maior of India. Die naamgeving van het grote gebied vanaf de Afrikaanse oostkust tot en met de Molukken werd door de latere handelsconcurrenten Engeland, de Nederlanden en Frankrijk overgenomen.

Hollanders en Vlamingen hadden gediend op de vloten van de Portugezen die de overzeese rijkdelen aandeden, of hadden op eigen schepen onder Hollandse of Portugese vlag ervaring met de oceaanvaart opgedaan. Zij informeerden niet alleen over de rijkdommen waaruit de Iberiërs konden putten, maar brachten ook extra kennis mee voor de zeevaart. Tot hen behoorde Jan Huyghen van Linschoten, die jarenlang in Goa gewerkt had en zijn kennis van de wereldzeeën had neergelegd in zijn beroemde *Itinerario* en *Reys-gheschrift*. Ook Cornelis en Frederik de Houtman, die in het begin van de jaren negentig van de zestiende eeuw naar Lissabon gestuurd waren, kwamen met belangrijke informatie terug. Dank zij hun kennis werd duidelijk dat het mogelijk was, tegelijk goed geld aan de Indië-vaart te verdienen en de erfvijand in diens eigen wingewesten te bestrijden. Immers, Spanje had in 1580 Portugal onder zijn Castiliaanse kroon gebracht. De overkomst naar Holland van bekwame ontwerpers en uitgevers van atlassen uit Antwerpen speelde de reders verder in de kaart. Daar had de cartografie een hoog niveau bereikt. Na het einde van de stad als handelscentrum weken veel specialisten uit naar de Republiek. Het pionierswerk van de Zuidnederlandse cartografen bood de hoognodige instrumenten voor de navigatie naar onbekende gebieden. In

39 Blussé 1986b, 39; Jacobs 1991, 7.

het bijzonder de raadgevingen van Plancius, theoloog en geograaf⁴⁰, waren van directe invloed op de ondernemers.

Zo rustten negen Amsterdamse kooplieden na jaren van voorbereiding een eerste vloot van vier schepen uit, die op 2 april 1595 onder Pieter Dircksz. Keijser en de gebroeders De Houtman vanuit Texel zuidwaarts ging. In de instructie was bepaald dat op elk schip iemand aangewezen moest worden om in het dagelijkse gebed voor te gaan en uit de Schrift voor te lezen.⁴¹ Twee jaar later kwamen twee schepen van deze vloot, later nog een derde, met enige lading terug die overigens kostendekkend bleek te zijn; inmiddels waren reeds meer schepen uitgemonterd en op weg gestuurd.⁴² Reeds in 1596 kon Amsterdam in een brief aan de Staten-Generaal verklaren dat het land in handelsomzet en in aantal schepen Engeland en Frankrijk ver achter zich liet.⁴³

2.2 Fusie op fusie

De Amsterdamse Compagnie van Verre (1694) was de eerste vennootschap geweest, volgens Van Dillen⁴⁴ waarschijnlijk op Plancius' initiatief. Al snel volgden andere initiatieven, zowel in dezelfde stad als elders.

Langzaam aan werd duidelijk dat de onderlinge rivaliteit in ieders nadeel uitwerkte. Zij belette een voldoende uitwisseling van gegevens en ervaringen, wat op de "verre en grouwelicke reyse" voor schip en bemanning riskant kon zijn. Niet alle schepen beschikten over de benodigde introductiepapieren in vreemde havens of konden van elkaars handelscontacten gebruik maken. De plaatselijke handelspartners speelden de concurrenten met succes tegen elkaar uit en de Spaans-Portugese strijdmachten onderkenden aanstonds de dreiging die van de nieuwe zeevarende natie op hun overzeese bezittingen uitging en verzetten zich daar krachtig tegen.

Ook de concurrentie zat niet stil. Ook daar werden de krachten gebundeld. De Engelse koning verleende in 1600 een octrooi aan een compagnie voor de Indische regio; Henri IV van Frankrijk deed in 1604 hetzelfde.

Alleen een sterke organisatie zou op den duur in staat zijn een bestendig handelscircuit op te bouwen. Dan konden de ondernemers de nodige monopolies verwerven bij de volken die als leveranciers van koopwaar optraden en onderweg en ter plekke een geordend netwerk van steunpunten voor de scheepvaart in stand houden. Dat was het eerst begrepen in Amsterdam, waar de beide compagnieën in 1598 gefuseerd werden; een jaar later richtten Zuidnederlandse investeerders er overigens een eigen, Nieuwe Compagnie op, maar in 1600 was een volgende

40 Keuning 1946.

41 Van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, 1947, 9.

42 Gaastra 1977, 249.

43 Huizinga 1941, 31.

44 Van Dillen 1930, 357; Keuning 346, 98.

samensmelting met de Eerste Verenigde Compagnie van Amsterdam alweer een feit.

2.3 Initiatief door de Staten-Generaal

Met het Amsterdamse fusiemodel voor ogen besloten de Staten-Generaal vervolgens tot een samensmelting van de vele compagnieën. Dat besluit stuitte begrijpelijkerwijze op weerstand. Tegenover het vrije ondernemerschap werd een staatsmonopolie geplaatst. Bovenal vreesde men een overheersing van het Amsterdamse kapitaal, reden waarom met name de Zeeuwen afkerig waren. In 1601 sprongen de onderhandelingen af. Eind van dat jaar waagden de Staten-Generaal een nieuwe poging. Weer stokte het gesprek. De volle autoriteit en het vaardig staatsmanschap van de raadpensionaris waren nodig om uiteindelijk de Verenigde Oostindische Compagnie tot stand te brengen, die haar octrooi op 20 maart 1602 verkreeg. Er klonk een zucht van verlichting door in de resolutie van de Staten-Generaal: "Is geëyndicht het besoigne mette Bewinthebbers van de Oist Indische vaert ende eyntelijck met pluraliteyt van stemmen gearresteert ende hen geaccordeert octroye opte vereeninge van de Camers van de Compaignie voir den tijt van eenentwintich jaren".⁴⁵

Uitbanning van een moordende concurrentie en hogere revenuen uit de handelsondernemingen waren zeker belangrijke beweegredenen voor Van Oldenbarnevelt en de Staten-Generaal om de VOC tot stand te brengen. Al bleef de compagnie door haar aandelenstructuur principieel een particuliere onderneming, op verschillende manieren was zij met het bestuur van de Republiek verbonden. De overheden wilden op de nieuwe onderneming toezien door het benoemingsrecht van bewindhebbers en de controle van de financiële jaarstukken aan zich te houden. Daarnaast hebben echter ook andere overwegingen een rol gespeeld.⁴⁶ Met de totstandbrenging van een verenigde compagnie beoogden de bewindhebbers van de toenmalige compagnieën, hun handelsmogelijkheden door een bundeling van krachten te vergroten. Het wantrouwen van de Zeeuwen tegen een Amsterdamse overheersing bemoeilijkte de totstandkoming van de nodige samenwerking. Bij Van Oldenbarnevelt speelde de gedachte mee, dat de druk op de Spanjaarden verhoogd kon worden doordat met zo'n Compagnie een tweede front geopend werd.⁴⁷ Het eerste octrooi⁴⁸ ving aan met een verklaring van oprichting en de regeling van de taken van het Bestuur. Dat kreeg gestalte in een Kamer van de Heeren Seventhiene, samengesteld uit acht vertegenwoordigers van de Amster-

45 Rijperman 1950, 297.

46 In 1638 terugkijkend gaf ds. Godfried Udemans drie redenen voor het ontstaan van de Compagnie: de initiatieven in Engeland en Frankrijk, de concurrentie tussen en het geringe financiële draagvlak van de Compagnieën, wat hen extra kwetsbaar maakte: Udemans 1640 (wij gebruikten de tweede druk), 95.

47 Rietbergen 1987, 33.

48 Van der Chijs 1856, 118-135.

damse Kamer, vier afgevaardigden van de Zeeuwse Kamer, twee uit Rotterdam en evenveel uit West-Friesland; om een meerderheidsbelang van de Amsterdammers te voorkomen, zou een zeventiende lid worden aangewezen door de vertegenwoordigers van de drie overige Kamers. Voorts werd de duur van het octrooi bepaald: eenentwintig jaar. In de artikelen 8 tot en met 46 werden de financiële aangelegenheden geregeld.

Bij octrooi werd vastgelegd dat de Compagnie het uitsluitend recht op handel had in het gebied ten oosten van Kaap de Goede Hoop tot aan de Straat van Magalhaes. Dit was het gebied dat de Portugezen sinds een eeuw geëxploreerd en in exploitatie genomen hadden en dat bij de vereniging van Spanje en Portugal in 1680 onder de Spaanse kroon geraakt was.

In dit gebied had de VOC in naam van de Verenigde Republiek het volle recht van soevereiniteit. Zij was bevoegd fort en vesting aan te leggen en die van krijgsmacht te voorzien, en ook verdragen te sluiten met mogendheden ter plaatse. Dat octrooi hield in dat contractbreuk ten nadele van de handelsonderneming gelijkgesteld kon worden met een vergrijp tegen de republiek.

Een krachtige operatie in dat India Maior betekende een aanslag op het vitale potentieel van deze traditionele tegenstander. Politiek was dat de beweegreden van de Staten-Generaal om deze fusie tot stand te brengen. Anderhalf jaar na de octrooiverlening legden zij vast dat "de principaelste saecke" om een fusie van compagnieën tot stand te brengen, gelegen was in de kans, de vijand daardoor "bij alle mogelicke wegen te bescadigen ende affbreuck te doen".⁴⁹ De instructie voor Pieter Verhoeff (1607) droeg in dezelfde toonaard op "om den vijandt affbreuck te doen"⁵⁰ en in een order van 1610 aan Pieter Both werd met even zo vele woorden kenbaar gemaakt, dat hij er zoveel mogelijk voor moest zorg dragen dat de handel op de Molukken totaal zou toevallen aan de Compagnie, zodat geen andere natie ter wereld daarvan zonder instemming van de VOC voordeel zou kunnen hebben.⁵¹

TERUGBLIK

De migratie vanuit de zuidelijke Nederlanden had een belangrijke impuls aan de internationale handel van Holland en Zeeland gegeven, niet alleen door een kapitaalinjectie, maar ook door import van specialistische kennis. Het samenvoegen van de vele, elkaar beconcurrerende initiatieven is een krachtproef geweest van Van Oldenbarnevelt. Hij was het die inzag dat de Hollandse handel zich op den duur alleen door een bundeling van krachten kon handhaven tegen het Iberische wereldimperium. Maar welke invloed had die andere, theologische stroom binnen de Zuidnederlandse immigratie?

49 Tiele 1883, 265.

50 Van Opstall 1972, 183.

51 Rietbergen 1987, 212-227.

3 Het octrooi van de VOC over kerkelijke aangelegenheden

3.1 De VOC-octrooiën van 1602 en 1623

Het octrooi dat in 1602 tot stand kwam, bevatte geen enkele verwijzing naar godsdienstige of kerkelijke onderwerpen. Dat was wel het geval met het octrooi dat in 1623 in werking trad en waarmee het handelsmonopolie van de Compagnie verlengd werd. In de tekst van dit nieuwe octrooi werd gewezen op de “conservatie van het publieke geloof”, waaraan ook de VOC gebonden was.

Deze passage was ingevoegd in de overwegingen ter inleiding van de tekst. Zij maakte geen onderdeel uit van de instruerende artikelen, waarin de rechten en plichten van de VOC bepaald werden. Uit de opneming van deze zinsnede in de considerans blijkt dat de Staten-Generaal de Compagnie geen verplichting in eigenlijke zin hebben willen opleggen; zij drukten hiermee veeleer uit dat de handhaving van de openbare godsdienst met betrekking tot de Compagnie als een vanzelfsprekendheid was te beschouwen. De vermelding van de conservatie van het publieke geloof bleef ook bij de volgende octrooiverleningen staan.

Enkele jaren eerder waren de Amsterdamse kooplieden er eindelijk in geslaagd, een octrooi te verwerven voor hun Westindische compagnie (WIC). In het octrooi van 1621 hadden de Staten-Generaal de WIC wel de plicht opgelegd om de bewoners van Brazilië in de kennis van God en van de christelijke godsdienst te onderwijzen.⁵²

Dit correspondeerde ook met de opvattingen van de groep handelslieden die vele jaren in de weer zijn geweest, een compagnie op te richten die de Spanjaarden in hun eigen wingewesten zou benadelen en de calvinistische leer daar zou verbreiden. De Zuidnederlander Willem Usselincx⁵³ was vanaf 1592 de drijvende kracht geweest. Die wilde “een vreedzame verzwakking van Spanje en de roomskatholieke kerk door de vestiging van concurrerende volksplantingen, waar de ‘juiste religie’ zou worden onderwezen”.⁵⁴ Maar telkenmale was hij stuk gelopen op Van Oldenbarnevelts afwijzing van zo’n tweede compagnie. Van Oldenbarnevelt zag naast de VOC geen ruimte voor een tweede overzeese handelsonderneming, die bovendien een vooral Amsterdamse aangelegenheid zou zijn. Met de omslag in de politieke verhoudingen in de republiek kreeg Usselincx eindelijk de kans, zijn droom te verwezenlijken. Spoedig echter keerde hij zich af van de nieuwe Compagnie: daaraan waren geen soevereine rechten toegekend om een overzees, calvinistisch rijk te beheren en in die Compagnie kregen handel en kaapvaart de overhand.

Dat het WIC-octrooi van 1621 en dat van de VOC van 1623 op het punt van de religie zo sterk van elkaar afweken, kan verklaard worden vanuit de verschillende

⁵² De Gaay Fortman 1890, 87.

⁵³ Lichtenberg 1914; Joosse 1992, 216-230; volgens Udemans (1640, 100) hoorde Plancius tot degenen die Usselincx’ plannen ondersteunden.

⁵⁴ Van Dantzig 1968, 18.

achtergrond vanwaaruit beide Compagnieën voortgekomen waren. Anders dan bij de WIC was kolonievorming bij de oprichting van de VOC geen optie. De VOC was bedoeld voor de aanvoer van handelswaar. Het verblijf overzee diende juist zo kort mogelijk te zijn, alleen gericht op de verwerving van de gewenste artikelen.

Maar ten tijde van de octrooivernieuwing was de situatie voor de VOC al aanzienlijk gewijzigd. Zij had inmiddels een permanente hoofdzetel op Java ingericht en in haar nederzettingen hadden zich haar personeelsleden en andere Europeanen gevestigd. Zoals in haar octrooi was voorzien, was de VOC in haar mandaatgebieden een bestuursmacht geworden. Daarop was de opdracht van de burgerlijke overheden van toepassing, die de Nationale Synode van Dordrecht van 1618-1619 als volgt had geformuleerd: "Ook de hand te houden aan de heilige kerkedienst, alle afgoderij en valse godsdienst te weren en uit te roeien, het rijk van de antichrist te vernietigen, de voortgang van het koninkrijk van Jezus Christus te bevorderen en het Woord van het Evangelie overal te doen prediken, opdat God door ieder geëerd en gediend wordt, zoals Hij in zijn Woord gebiedt".⁵⁵ Na deze synode vonden de Staten-Generaal het blijkbaar gepast, in de considerans van het octrooi te bevestigen dat de VOC zich kweet van haar beschermende taak met betrekking tot de publieke, gereformeerde godsdienst.

3.2 De binnenkerkelijke strekking van het VOC-octrooi

De in de considerans van het octrooi van 1623 ingeschreven conservatie van het publieke geloof had betrekking op de positie van de VOC in politieke zin. Uit haar octrooi bleek dat de VOC als een burgerlijk gezag kon optreden door gebieden te besturen en met vreemde mogendheden verdragen te sluiten. In gelijke mate als dat het geval was voor de Republiek wist ze zich daarbij verbonden met de gereformeerde religie. Dit lag in de lijn van de artikelbrief uit 1597 van een Rotterdamse voorcompagnie, waarin de Hollandse Staten haar opdracht "als streckende (...) tot affbreuck des gemeenen vyants en ten dienste van de gemeene Christenheyt" had vastgelegd.

Daaruit valt af te leiden dat de Compagnie ook voldoende ruimte moest bieden aan de publieke, dus gereformeerde kerken om de gelovigen in pastorale zin bij te staan. Locher⁵⁶ kwam dan ook tot de vaststelling dat "volgens de toenmalige opvattingen deze (octrooiverlening aan de soevereine VOC) ook de bevoegdheid – meer de verplichting – in(hield) om de kerkelijke aangelegenheden te behartigen." De VOC rekende het tot haar taak dat in het openbaar aan het rechtzinnige gereformeerde belijden de hand werd gehouden en dat er pastorale zorg voor haar personeelsleden beschikbaar was. Uit deze tekst mag niet worden afgeleid dat de VOC zichzelf formeel verantwoordelijk achtte voor de voortplanting van de christelijke religie.⁵⁷

55 *De Nederlandse Belijdenisgeschriften* 1983, 43.

56 Locher 1948, 16.

57 Zoals bij Grothe 1882, 20; De Gaay Fortman 1890, 87; Joosse 1988, 117.

3.3 De missionaire dimensie

Bij de tweede vlootvaart waren twee ziekentroosters aan boord om er in het dagelijkse gebed voor te gaan en de zieken en stervenden bijstand te verlenen. Reeds in de instructie van de in 1599 uitgezonden Matheus was hem boven zijn gebruikelijke bevoegdheden de ruimte gegeven het evangelie te preken aan de mensen, “in duisternis zittende”.⁵⁸ De nodige kerkelijke dienst op de schepen deed de predikanten, met name die van Amsterdam en Middelburg, al vroeg op zoek gaan naar gekwalificeerde predikanten. In 1605 hoorden de dominees van het Compagniesplan om op kosten van de verschillende kamers vier studenten op te leiden voor een predikantschap in dienst van de VOC; wat Amsterdam betreft zou de bursaal worden toevertrouwd aan burgemeester Reynier Pauw.⁵⁹ Een jaar later zouden vier of vijf studenten met een Compagniesbeurs theologie gaan studeren.

De missionaire dimensie van het kerkewerk onder de vleugels van de Compagnie was verwoord in het contract dat Henricus Slatius, een van die bursalen, sloot met de Compagnie. Dat dateert van 2 mei 1606 en daarin werd vastgelegd dat hij alwaar hij door de VOC-leiding benoemd zou zijn, de zielzorg had te verrichten ten behoeve van het Compagniespersoneel, en tevens “de arme blinde heydenen Godts woort” moest onderwijzen om hen “tot salicheyt soecken te brengen”⁶⁰; daartoe was hij verplicht, “de Maleytse, of andere bequame Indiaensche spraken te leeren”.

Dat de Compagnie zich niet alleen wilde bekommeren om de zielzorg – en de rust – onder haar personeel, maar zich eveneens met de geloofsverbreiding zelf wilde inlaten, kwam ook naar voren in de instructies die zij haar eerste gouverneurs-generaal Both en Reynst meegaf.

Artikel 10 van die voor beiden gelijklopende instructie gaf een mooie opsomming van doelstellingen en de volgorde zal bewust zijn gekozen: de gouverneur-generaal kreeg de opdracht om de Oostindische handel tot verbreiding van de naam van Christus, tot zaligheid der onchristenen, tot eer en reputatie van onze natie ten gunste van de Compagnie niet alleen te continueren, maar met alle mogelijke middelen en wegen te vergroten. In artikel 13 staat te lezen: gij “sult van stonden aen de predicanten ende schoolmeesters op de vlote, omme in India te blijven medegegaan sijnde, stellen ter plaetse daer ghij naer goede informatie zult bevinden, dat se den besten ende meesten dienst sullen connen doen, goede sorge dragende dat d’selve hen getrouwelijck ende vredelijck in hunnen dienst, tot vermaninge van de persoonen van de Compagnie aan lant zijnde, ende vorderinghe vande bekeeringe der onchristenen ende leringe dirselves jonge jeucht mogen quiten, ten einde de name Christi verbreit ende der Compagnies dienst gevordert mach worden naer behooren”.⁶¹

58 Van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam 1947, 11.

59 Grothe 1890, 2; Barbour 1967, 122.

60 Grothe 1890, 5.

61 Rietbergen 1987, 215.

Ook bij de uitzending van ds. Casper Wiltens werd de plicht tot verkondiging van het geloof aan de plaatselijke bevolking vermeld. In de credentiebrief van 23 december 1610 werd geschreven: "Also by gelegenheid van de Oost-Indische scheepvaart, door bysondere schickinge end genade Gods, in verscheide plaetsen van Oost-Indien een groote deure geopend is, om het Evangelium onses Heren Jesu Christi te predicken, met mercklicke hope, dat daer door veele der inwoonders tot de kennisse des enigen waren Gods end Sijns Zoons Jesu Christi, end also tot eeuwige salicheyt sullen werden gebracht, gelijk daarvan alrede enige goede beginselen werden gespeurt".⁶²

Dit was geen loze tekst. In een brief uit 1611 aan de kerkeraad van Amsterdam maakte ds. Jan Maertsoon van Campen melding van een Maleise vertaling van gebeden en huwelijksformulieren van de hand van Albert Cornelisse Ruyl; hij vermeldde er wel bij dat de inwoners van Ambon die teksten wel niet zouden kunnen begrijpen, omdat zij met het daar gesproken Maleis "niet wel oover een en comt".⁶³

Ambons gouverneur De Houtman had zelf een vertaling gemaakt van het *Cort Begrijp der voornaemste hoofdstucken der Christelijcker Religie* van Marnix van Sint Aldegonde. Maar ook op deze vertaling bestond kritiek, ditmaal volgens een brief uit 1612 van Van den Broecke en drie jaar later van Wiltens die deze vertaling "gans impertinentelyck ende daertoe noch in achyns-malays, die hier weynigh wort verstaen" noemt.⁶⁴ De ijver was er wel, maar kinderziekten deden zich nog gevoelen.

TERUGBLIK

De vrijblijvende formulering van de "conservatie van het publieke geloof" als kenmerk van de VOC is een magere afspiegeling van de betrokkenheid ervan met kerkelijke aangelegenheden. Reeds in de wilde vaart, voorafgaande aan de totstandkoming van een verenigde handelsonderneming vonden kapitaalverschaffers en reders pastorale zorg voor de vlootbemanningen vanzelfsprekend. Evenmin verzetten zij zich tegen uitbreiding van die taak in de richting van de opnemings van leden van de inlandse bevolkingen in de geloofsgemeenschap. De "bekering van de onchristenen" werd niet alleen als taak erkend, de Compagnie was ook bereid tot dat doel investeringen te doen. Dat vraagt om een nadere aanduiding van het beleid dat de VOC met haar overzeese bezittingen.

62 Grothe 1890, 10.

63 Grothe 1890, 18-19.

64 Grothe 1890, 20-21, 49-50; "achijs" slaat op De Houtmans verblijf als gevangene te Atjeh, waar hij Maleis leerde.

4 VOC-beleid met betrekking tot het beheer van de overzeese bezittingen

4.1 Van Jacatra naar Batavia

De Compagnie had aanvankelijk niet de beschikking over een eigen bestuurscentrum in haar overzeese gebiedsdelen. Ambon lag erg excentrisch en de VOC-steunpunten op het Indiase subcontinent waren bescheiden van omvang en bovendien zeer verspreid. Wel bezat men in Bantam een stenen huis, maar de machtige sultan van West-Java verhinderde op alle mogelijke manieren de ontplooiing van die vestiging tot een handelscentrum. Reeds in 1608 had Cornelis Matelieff, terug van een VOC-expeditie naar de Molukken, de Heren XVII een "Discours"⁶⁵ gegeven met een pleidooi voor een centraal gelegen bestuurlijk en handelscentrum onder eenhoofdige leiding; om die hoofdstad tot een werkelijk centrum uit te bouwen, moest zij bevolkt worden met Europese vrijburgers die op eigen titel met handel in hun levensonderhoud konden voorzien.⁶⁶

Ook van Zeeuwse zijde klonk in 1609 een pleidooi voor een kolonisatie van de nieuwgewonnen gebieden vanuit Nederland. Zo pleitte men voor de uitzending van gehuwde onderwijzers, die met hun gezinnen derwaarts zouden gaan om er zich blijvend te vestigen. Op deze wijze achtte men de bekering van de niet-christelijke bevolking het best bevorderd.⁶⁷ Dat had tot een positief besluit van de Heren geleid die in Both een eerste gouverneur-generaal benoemden, van wie verwacht werd dat hij zijn ambt vier tot vijf jaar in de tropen zou uitoefenen. Hij kreeg een uitgebreide instructie mee, waarin de opbouw centraal stond van een permanente bestuurlijke structuur van de Compagnie in Indië en wel op Java. Om de VOC-nederzettingen van een vaste bevolking te voorzien, gaven de bewindhebbers hem ook een stel trouwlustige vrouwen mee.⁶⁸

Op Ambon was er al een eerste kolonie van Hollanders aan het ontstaan. In 1610 leefden er ten minste vijftien blanken, met inlandse vrouwen in de christelijke echt verbonden door een ziekentrooster, die daartoe de bevoegdheid niet had. Toen al werd de vrees geuit dat die ontwikkeling de Compagnie vroeg of laat zou dwingen, predikanten op Ambon te benoemen om er de gemeente te hoeden.⁶⁹

Pas de vierde gouverneur-generaal, Jan Pietersz. Coen, slaagde er in, de VOC haar hoofdstad te geven. Hij versloeg de Engelsen en de met hen pacterende vorst van Bantam, ruïneerde diens havenplaats en paleis, alsmede de Engelse factorij op de westoever van de rivier (1619) en bouwde daartegenover het kasteel Batavia.

⁶⁵ Rietbergen 1987, 196-211.

⁶⁶ Rietbergen 1987, 39-45.

⁶⁷ Rietbergen 1987, 69-70.

⁶⁸ Van Opstall 1972, 295; Rietbergen 1987, 15, 212-227.

⁶⁹ Van Opstall 1972, 35.

Coen wilde bij dit VOC-kasteel aan de monding van de rivier de Tjiwilung een levende stad. Hij zag in dat een handelsvestiging zonder een natuurlijke leefomgeving op den duur niet te handhaven zou blijken te zijn. De Compagnie achtte hij niet in staat, alle bedrijvigheid van een handels- en havencentrum, de voedselvoorziening en de nodige militaire bescherming met eigen personeel en geldmiddelen op peil te houden. "Om de zaecken hier toe te brengen ist noodich, dat de stadt Battavia, de landen van Jaccatra, Amboyna ende Banda gepopuleerd werden: d'aenplantinghe van colonien dient te geschieden eensdeels met allerley volck van Nederlandt, insond(erh)eyt eenighe goede aensienlijcke huysgesinnen ende met groote menichte van Indyanen; soo dese aenplantinge van colonien niet tijdelijk (= tijdig) in Indie gedaen ende den inlantschen handel onder goede conditien, regel ende ordere aen particulieren niet vergunt werdt, ist onmogelijck dat de vereenichde compagnie can bestaen, voorseecker, dat de Oost-indische handel van de vereenichde (Nederlanden) in andere handen (welck Godt verhoede) vervallen zal".⁷⁰ Het ging hem er vooral om, dat de nieuwe gebieden bestuurd en verdedigd konden worden. Daarom pleitte hij, vooral in zijn eerste termijn als gouverneur-generaal, herhaaldelijk voor de overzending van kolonisten uit het vaderland: "ick wil seggen, volck om te regeeren, vechten en commandeeren, ende niet om te roeyen want de roeyers moeten ende connen hier gevonden werden".⁷¹

In de lijn van dit concept wilde Coen in Batavia ook ruimte bieden aan "vrijburgers" met een eigen nering, wat de Compagniebelangen niet hoefde te doorkruisen. Die zouden met hun gezinsleden een stabiel element moeten vormen in de stadsgemeenschap. Hij zag dan ook het liefst dat volledige gezinnen vanuit het vaderland naar Indië zouden migreren en anders ten minste nog ongehuwde vrouwen.⁷² Wel schrok hij erg van wat er voet op Javaanse bodem zette: "'t Schijnt dat eenige by geen menschen opgetrocken, maar uut een wildernisse gecomen syn".⁷³ Ook bepleitte hij bij zijn Hollandse meerderen dat jongens en meisjes naar Indië gestuurd zouden worden: die zouden dan in Compagniescholen worden opgeleid en de toekomst van de stad verzekeren.⁷⁴

4.2 Pleidooien voor kerkelijk personeel

Er waren ook predikanten en ziekentroosters nodig. Brouwer had er in een brief aan de bewindhebbers al op gewezen, die op 4 augustus 1616 op de agenda van hun bijeenkomst stond.⁷⁵ Meer dan 20 eerwaarde dienaars zijn hier nodig en we kunnen er niet één vasthouden, liet Jan Pzn. Coen in zijn eerste jaren als gouver-

70 Vertoogh 1853, 119-120; Colenbrander 1922, 577-600.

71 Colenbrander 1919, 349.

72 Colenbrander 1919, 348, 532, 555, 574, 668, 731.

73 Colenbrander 1919, 732.

74 Colenbrander 1919, 534.

75 Mooij 1927, 3.

neur-generaal weten⁷⁶: wij verzoeken andermaal dat het UEd. belieft, enkele godvruchtige, eerwaardige, kloeke, verstandige predikanten hierheen te sturen en geen hovaardige, ongeschikte, onwetende predikanten, als er nu enkele geweest zijn. "Ontsiets d'oncoosten niet; de miltrycke Godt sal de comp. weder duysent vout segenen." Het is "beclaechelyck ende jammer, dat de Godtsdienst niet beter waergenomen noch gehanthaeft worde," voegde hij daaraan toe.⁷⁷

Deze en andere meldingen kwamen op de tafel van de Heren XVII. Ook de Walcherse classis had de Zeeuwse Kamer al vaker gewezen op de slechte stand van de godsdienst in het domein van de Compagnie. In een brief van eind september 1621 aan de kerkeraad van Jacatra schreef zij: wij vinden wel dat er hoog-nodig meer predikanten gezonden moeten worden, maar waar zullen we die vandaan halen. Onze provincie Zeeland is niet groot en we hebben niet zoveel middelen om predikanten uit te zenden "dewyle selve wt onse provincie naer Hollant geroepen werden om de vervallen saecken daer op te richten".⁷⁸

Het oordeel van Arent van Buchel⁷⁹, die van 1619 tot 1621 Bewindhebber was van de Amsterdamse Kamer, over de kwaliteit van de predikanten die toen in Compagniesdienst waren, was niet mals: men kan hen beter huurlingen dan herders noemen, die vooral op hun gage letten en reikhalzend uitzagen naar het eind van hun contract om terug te keren naar hun in Europa achtergebleven vrouw en kinderen.⁸⁰ Van Buchel formuleerde voor de Compagnie een viervoudige taak:

"a. int brengen van de verblinde menschen totte rechte kennisse Godts, b. de selue te vrijden ende te beschermen voor de tyrannie haerder vianden, c. te breecken en benemen de middelen onse erffvianden, waer mede sy ons souden connen beschadigen, d. ende ten leste te mainteneeren ende onderhouden de trafique inde voors. landen tot proufyte van veel ingesetenen deser landen".⁸¹ Deze opsomming herinnert aan hetgeen negen jaar eerder als samenvatting van Boths instructie werd gegeven: "in 't generael d'opbouwinge van Godes kercke, d'eere van onse natie, den dienst van de lande ende 't proffijt van de Compagnie".⁸²

In het standpunt van Van Buchel weerklinkt de opvatting, reeds in de geloofsbrief voor ds. Wiltens neergelegd, dat de Voorzienigheid voor Holland de wereld had opengelegd om haar voor het christendom te winnen; tevens klinkt hierin door dat de burgerlijke overheid voertuig van de zendingsijver van de gelovige moet zijn.

76 Colenbrander 1919, 604.

77 Colenbrander 1919, 493.

78 Mooij 1927, 161.

79 Arnoldus Buchelius, Aernout van Buchell: Van Langeraad 1897; Kampinga 1980 passim.

80 Van Langeraad 1897, 26.

81 Van Langeraad 1897, 38.

82 Rietbergen 1987, 225.

De bewindhebbers stonden bepaald niet afwijzend tegenover de pleidooien ten gunste van het kerkewerk. Hadden zij de behartiging ervan niet zelf in de verschillende instructies vastgelegd, in 1617 nog, toen zij de gouverneur-generaal en Raden van Indië opdroegen "overal de voortplanting van de Christelijke religie, opbouw van goede scholen en andere zaken, daartoe nodig, alle behoorlijke ordre (te) stellen"?⁸³

4.3 Wijziging van de VOC-bevolkingspolitiek rond 1630

De Heren XVII waren er aanvankelijk geen tegenstanders van geweest dat het zwaartepunt van hun Indische nederzettingen zou worden gevormd door een blanke samenleving, waarvan de opbouw geheel door de Compagnie gereguleerd kon worden. De pleidooien van Matelieff en later Coen hadden overtuigend geklonken. Maar in het begin van de jaren dertig, niet lang na Coens dood, wijzigden zij hun beleid⁸⁴: zij kondigden, bevreesd voor de concurrentie van de vrijburgers, een beperking van hun handelsrechten af en beëindigden ook de overzending van huwbare vrouwen.⁸⁵ Hollanders overzee moesten maar met Aziatische vrouwen trouwen, die vervolgens geen recht kregen naar Europa over te komen, zodat de stabiliteit van de bevolkingssamenstelling aldaar verzekerd bleef. Door de huwelijksmarkt te verleggen naar de inlandse meisjes, zo oordeelden de Heren, waren ze goedkoper uit. Tevens hadden die meisjes minder kapsones dan de Hollandse deernen, zouden hun kinderen beter tegen het klimaat bestand zijn en kon men ook de Hollandse huisvaders van de gemengde gezinnen blijvend aan de overzeese woonplaatsen vastkluisteren.⁸⁶

Daarmee wezen de bewindhebbers een voortgaande kolonievorming niet af. Maar ze wensten niet genoodzaakt te zijn te moeten zorgen voor een voortdurende invoer van Europeanen. In feite kozen zij voor een bevolkingspolitiek, die moest leiden tot een samenleving, niet meer van Hollandse, maar van "Euraziatische" signatuur. Op deze wijze dachten zij hun monopoliepositie als handelshuis beter te hebben gediend.

TERUGBLIK

Het beleid van degenen die hun kapitaal in de specerijenhandel investeerden, was aanvankelijk gericht op een zo snel en profijtelijk mogelijke aanvoer van handelsgoederen: de belangrijkste instrumenten daartoe waren de vloten voor het heen en weer terug, en de verdragen met de plaatselijke heersers en kleine handelsagent-schappen overzee. De adviezen in 1608 van Cornelis Matelieff leidden niet tot een andere doelstelling, wel tot een beleidsbijstelling: de vestiging van eigen nederzettingen, bemand met eigen handels- en militair personeel. Om die levensvatbaar te houden, moesten er zich vanuit het vaderland mensen blijvend gaan vestigen en

83 Van der Chijs 1885, 34.

84 Van den Berg 1904, 370-376.

85 Bij besluit van 17 maart 1632: Van der Chijs 1885, 271.

86 Gelman 1983, 16.

diende er een eigen overzeese bestuursdienst opgebouwd te worden. Na de dood van Coen volgde er andermaal een beleidswijziging doordat, behalve voor eigen kaderfuncties, de emigratie vanuit Europa werd stopgezet en gekozen werd voor rekrutering in de Indische regio en opbouw van een Euraziatische bevolking van de door de VOC beheerde gebieden.

II Opvattingen over onderwijs en zendingsmethode

Om de concrete activiteiten met betrekking tot onderwijs en zendingsmethode in het juiste kader te kunnen plaatsen, is enige informatie nodig over het gedachten-goed dat daarachter schuilgaat. In de zestiende eeuw heeft de kijk op gereformeerd onderwijs zijn beslag gekregen. Daarom wordt aan de ontwikkeling in die periode veel aandacht gegeven. Ook zijn degenen die als eersten voor de Compagnie overzee initiatieven namen en besluiten uitvoerden, gevormd door de in de zestiende eeuw gevormde opvattingen. In dit hoofdstuk wordt eerst de vraag behandeld, welke visie er in gereformeerde kring bestond op het onderwijs. Voorts wordt de plaats van het onderwijs geschetst binnen een methodische aanpak van het bekeringswerk.

1 Ontwikkeling tot en met de Synode van Dordt

Toen de vaderlandse gereformeerde gemeenten geconfronteerd werden met de noodzaak, de uit te reden schepen van geestelijke verzorgers te voorzien, bevonden zij zich zelf nog in een opbouwfase. Vooral door de immigratie in de Zeeuwse en Hollandse centra van vaak zeer fervente Zuidnederlandse geloofsgenoten bestond er een constante druk op bestuur en kapitaal om de belangen van de nieuwe religie steeds in het oog te houden.

Diezelfde geloofsgemeenten stonden voor de taak, het nog goeddeels katholieke platteland voor het gereformeerde geloof te winnen. "Een zeer kleine minderheid van ten hoogste enkele percenten drijft de protestantisering; het is een 'schamel hoopken', maar vurig in den gelove, agressief en van beproefde martelaarsmoed. Deze groep beschikt spoedig over de regering en de justitie, straks ook over de financiën".¹ En bij de aanvang van de zeventiende eeuw was dat "hoopken" al aangegroeid tot een niet meer te veronachtzamen kracht met een onverflauwd elan, met name bij zijn leiders in de machtscentra, om de gereformeerde religie in alle aspecten van het openbare leven door te zetten. Dat het onderwijs daar naar het oordeel van kerk- en stadbestuurders een belangrijke bijdrage aan kon geven, blijkt uit de groei van het aantal universiteiten. Te Leiden was in 1575 een universiteit tot stand gekomen met, net als zestien jaar eerder in Genève, drie faculteiten: theologie, rechten en medicijnen. In 1585 kreeg Franeker zijn universiteit en in 1614 Groningen. Voor de huisvesting en begeleiding van theologie-

¹ Rogier 1947, 444.

studenten met een overheidsbeurs kwam op 6 oktober 1592 het Statencollege in Leiden tot stand.²

Werden onderwijs en evangelieverbreiding met elkaar in verband gebracht? Om antwoord op deze vraag te vinden, wordt de ontwikkeling van de opvattingen over deze relatie geschetst aan de hand van de geschriften van belangrijke vaderlandse auteurs. Uitgangspunt vormt het schoolwezen. Eerst wordt in het kort een overzicht gegeven van het gedachtengoed dat in de zestiende eeuw in calvinistische kring ontwikkeld was met betrekking tot het schoolwezen. Dat gebeurt beknopt aan de hand van enkele sleutelfiguren, van wie de opvattingen in de Republiek een wijde verspreiding vonden.

1.1 De school volgens Calvijn

Een volksvergadering besliste in Genève over de invoering van de gereformeerde beginselen in het openbare stadsleven. In 1536 stemde de "Conseil général" in met een voorstel dat door de predikanten, onder wie Johannes Calvijn, was voorgelegd. Een van de voorstellen betrof de scholen. Zij moesten op gereformeerde beginselen zijn gebaseerd en de onderwijzers dienden door het stadsbestuur gesalarieerd te worden.³

Een jaar later was de toestand van het onderwijs nog deplorabel. Calvijn moest vaststellen dat de ouders in het algemeen een afkeer hadden van het geloof. Zij weigerden hun kinderen volgens het evangelie op te voeden. Hij stelde het gemeentebestuur derhalve voor dat de predikanten gemachtigd werden de leerlingen van de scholen van tijd tot tijd aan een examen te onderwerpen.⁴ De situatie verergerde echter en Calvijn en zijn collega's moesten vertrekken. Calvijn week uit naar Straatsburg, waar hij docent werd aan het daar pas gereformeerde gymnasium. Hij zal daar zijn *Catechismus sive christianae religionis institutio* gebruikt hebben, die in datzelfde jaar te Bazel verscheen.⁵

Terug in Genève werd een kerkenorde voor stad en ommeland uitgevaardigd. Daarin werd ook het schoolwezen behandeld. Een kind moest voldoende van de catechisatie hebben opgestoken, voor het tot het avondmaal zou worden toegelaten. Daartoe werd andermaal een examen ingevoerd. Ouders die hun kinderen niet gereformeerd opvoedden, moesten bij de stedelijke raad van ouderen ("compaignye des anciens") worden aangegeven. De kerkenorde bepaalde voorts dat er een formulier ontwikkeld moest worden aan de hand waarvan de catechisatie gegeven diende te worden.⁶ In 1545 schreef Calvijn daartoe een nieuwe catechismus, *Le catechisme de l'Eglise de Genève, c'est à dire le formulaire d'instruire les enfans en la chrestienté*.⁷

2 Bakhuizen van den Brink e.a. 1960, 168; Geurts 1984.

3 Guillaume Farel 1978, 333.

4 Baum e.a. 1871 (X,I), 12-14.

5 Baum e.a. 1866 (V), 316-362; in 1537 had Calvijn een Franse versie het licht doen zien.

6 Baum e.a. 1871 (X,I), 15-30.

7 Baum e.a. 1867 (VI), 4-148.

Deze catechismussen van 1538 en 1545 onderscheiden zich in de vormgeving sterk van elkaar. Daar is allereerst de opbouw: in die van 1538 kwamen achtereenvolgens de Tien Geboden, de twaalf geloofsartikelen, het Onze Vader en de sacramenten aan de orde. De tekst zelf was niet toegesneden op een jong gehoor. Integendeel, hij is betogend van aard en heeft meer weg van een traktaat dan van een leerboek. De voertaal is Latijn.

In de catechismus van 1545 werd de volgorde van de eerste twee onderwerpen omgedraaid en vervat in een bredere behandeling van het geloof, de wet, het gebed en de sacramenten. De wijze van behandeling is grondig veranderd. Calvijn deed een bewuste poging, een voor kinderen begrijpelijke taal te gebruiken. De catechismus was zowel in het Frans als in het Latijn gesteld. Calvijn goot de leerstof in een dialoogvorm tussen "minister" en "puer": vragen en antwoorden met nu en dan een samenvatting van het behandelde.

De kerkenorde van 1541 scheidde het onderwijs aan jongens van dat aan meisjes. Voor de laatsten bepaalde zij dat zij naar particuliere scholen zouden gaan, zoals tot dan toe gebruikelijk. Voor de jongens zou het stadsbestuur scholen inrichten. Over de reden voor dit onderscheid is niets bekend; zij kan best gezocht worden in een prioritering van wat het belangrijkste werd gevonden.

De kerkenorde bevatte ook een doelstelling voor het onderwijs: de kinderen door onderricht voor te bereiden op een kerkelijk of burgerlijk ambt: "tant au ministere que gouvernement civil".⁸ In een door Calvijn ontworpen gebed, te gebruiken vóór het begin van de lessen, heette het: "... en dat ik me er nu zo op voorbereid, u eens te dienen in de staat en volgens de roeping, die u mij zult willen geven wanneer ik volwassen zal zijn".⁹ Nagenoeg dezelfde bewoordingen als in die van 1541 maken deel uit van de herziene kerkenorde van 1561; daarin werd ook de aparte positie van de meisjesscholen herhaald.¹⁰

Uit deze doelstelling blijkt Calvijns brede opvatting over de school. Ook in een theocratische gemeenschap is de school geen catechiseringsinstituut. Wel is het hoogste, algemene doel "God te kennen in de heiland Jesus Christus"¹¹, maar dat laat in zijn visie alle ruimte voor opleiding tot burgerlijke functies en onderwijs in de vrije kunsten. Taalonderwijs stond bij Calvijn hoog in het vaandel. Bijzonder hechtte hij aan een gelijk opgaan van de kennis van Frans en Latijn. Ook de andere "wereldlijke" vakken prijken op het lesrooster: "Als de Heer wil, dat wij ons door middel van het werk van ongelovigen bekwamen in natuurkunde, rede-neerkunst, wiskunde of iets dergelijks, laat ons daar dan gebruik van maken, want

8 Baum e.a. 1871 (X,I), 21-22: Il faudra dresser college pour jnstruyre les enfans, affin de les preparer tant au ministere que gouvernement civil.

9 Baum e.a. 1867 (VI), 139.

10 Baum e.a. 1871 (X,I), 100: Il faudra dresser college pour les instruire, et preparer tant au ministere que au gouvernement civil.

11 Baum e.a. 1867 (VI), 139.

anders verwaarlozen we Gods gaven,” schreef hij in zijn *Institutio*.¹² Aan de door Calvijns jarenlange bemoeienissen in 1561 gestichte Geneefse universiteit waren naast de theologische een juridische en een medische faculteit voorzien. Professoren, leraren en studenten dienden van een onberispelijke christelijke levenswandel blijk te geven. De studenten moesten bij de aanvang van hun studie een geloofsbelijdenis afleggen¹³ en ze mochten zich niet te buiten gaan aan de gekunsteldheid die Cicero’s redevoeringen kenmerkte.¹⁴

De verantwoordelijkheid voor het schoolwezen lag in Genève niet bij het kerkelijke gezag, maar bij het stadsbestuur. Hoezeer Calvijn de autoriteiten ook in zijn zorg om het onderwijs betrok¹⁵, hij bleef van hen afhankelijk. Zo werd zeer tegen zijn zin in 1541 Sebastien Castellion tot rector van de gerestaureerde Latijnse school benoemd. En als ouders weigerachtig bleken te zijn, moest dat aan de stadsoudsten worden voorgelegd.

Wel had de kerk op zondagmiddag haar eigen kinderkatechisatie, als in de kerkenorde van 1541 bepaald; ook hadden Calvijn en andere predikanten theologiestudenten in hun huizen opgenomen om hen tot het ambt op te leiden.

In een preek hield hij schoolkinderen voor: God wil niet dat we als beesten leven. Daarom moeten we graag naar school gaan: God heeft mij tot op de dag van vandaag behouden, opdat de school mij tot voordeel strekt. De school is uiteindelijk “schola Dei”, waar God zelf de bron van alle kennis is.¹⁶

Bij verschillende gelegenheden onderstreepte Calvijn het belang van goed onderwijs. Daarbij beklemtoonde hij vanzelf vooral het belang dat de kerken erbij hadden. De school moest in de ware leer onderwijzen; in de school liggen de zaden van het goddelijk Woord verankerd en komen die zaden tot rijping, heette het in een preek op 1 Samuel 10.¹⁷

In een brief uit 1551 aan de koning van Engeland noemde hij de scholen de pijlers van de kerk, het zaaiveld waarop predikanten tot wasdom komen.¹⁸ Woorden als “semen”, “semence”, “seminarium” bracht Calvijn meermalen in verband met de school, die in zijn ogen vooral de kweekplaats was van de geestelijke leiders, maar ook van de godvrezende bestuurders.¹⁹

12 *Institutio* II II, 16: Baum e.a. 1864 (II), 199.

13 Baum e.a. 1870 (IX), 721-730.

14 Baum e.a. 1871 (X,I), 65-90, ook blz. 87: Que toute sophisterie, curiosité imprudente et audace de corrompre la parole de Dieu, semblablement toute mauvaise contention et opiniastreté en soyent bannies.

15 Baum e.a. 1873 (X,II), 350, 357.

16 Baum e.a. 1885 (XXVIII), 693.

17 Baum e.a. 1885 (XXIX), 598.

18 Baum e.a. 1875 (XIV), 40.

19 Baum e.a. 1875 (XIII), 19; 1879 (XIX), 45; 1892 (XLVIII), 278.

1.2 Opbouw van gereformeerde scholen

In de steden waar het gereformeerde christendom aansloeg, was de inrichting van de scholen een eerste zorg. Vierentwintig jaar oud schreef Bullinger een *Studiorum ratio*²⁰, terwijl hij het gereformeerde onderwijs invoerde op de abdijsschool van het Zwitserse Kappel. In Straatsburg had Johannes Sturm in 1536 een gymnasium gesticht. In Neuchâtel was vóór 1540 ook al een Latijnse school om de kinderen te onderwijzen in de humaniora, wat van nut was voor de publieke zaak en tevens voor het welzijn van de kerk.²¹ Ook Lausanne had haar Latijnse school reeds voordat Calvijn die in Genève had laten heroprichten.

Bucer schreef reeds in 1534, eerder dan Calvijn, een kindercatechismus.²² Later zou Theodorus Beza, rector van de Geneefse academie, er een samenstellen.

Was er al een ontwikkeling van een eigen gereformeerde onderwijsmethode? Het begin van de zestiende eeuw is onderwijshistorisch gekenmerkt door een verzet tegen de aloude scholastieke, rationele methode. Niet alleen in reformatorische kring, maar ook door jezuïeten werd naar nieuwe werkwijzen gezocht. Sturm en de door Calvijn hooggeachte Maturin Cordier²³ hebben baanbrekend werk verzet, maar in het algemeen viel men praktisch terug op enerzijds de geschriften van de "nieuwe" theologen, anderzijds op de Latijnse en Griekse klassieken.

Nique stelde vast dat het onderwijs nog weinig niveau had: "veel catechismus, veel gebeden, een beetje ABC en bovenal een weinig effectieve onderwijsmethode".²⁴ Wie het leerprogramma van de Latijnse school van Genève beziet, dat stamt uit de jaren vijftig van de zestiende eeuw, vindt daarin toch veel en systematische aandacht voor met name de taalstudie. In de leerdoelen per schooljaar van deze zevenklassige school valt de grote aandacht voor het aanleren van Grieks en Latijn op, waarbij werken van de bekende Griekse en Latijnse, "heidense" auteurs op het programma stonden.²⁵

1.3 Geloofsverbreding bij Calvijn

Calvijn heeft geen samenhangende zendingstheologie ontwikkeld, gericht op de verbreiding van het geloof onder niet-christenen. Uit verspreide uitlatingen valt

20 Uitgegeven in 1528: Stols 1987. De jezuïet Cl. Aquaviva had reeds een *De ratione studiorum* uitgegeven, terwijl ook Des. Erasmus een *De ratione studii* (1511) had gepubliceerd: Nique en Lelièvre 1990, 60-62, 74.

21 Guillaume Farel 1978, 516: pour enseigner les enfants aux sciences humaines, concernant choses utiles pour la maintenance et conservation de la chose publique, moyennant qu'ils aient estat suffisant, pris sur les bien de l'Église.

22 Stupperich 1987, Band 6.3, 51-174.

23 Lecoultré 1926.

24 Nique en Lelièvre 1990, 55.

25 Baum e.a. 1871 (X,I), 75-81; Hedtke 1969, 80.

wel een missiologie te ontwerpen²⁶; in het kader van deze studie wordt op slechts enkele elementen daarvan ingegaan.

Hoofdpunt in Calvijs denken is de volslagen verdorvenheid en verdoeming van de mensheid, waarvan het lot uitsluitend door Gods uitverkiezingsgenade bepaald wordt. Bij diens beschouwingen over de zendingsoopdracht gold dan ook de predestinatieleer als uitgangspunt: Gods raadsbesluit, vóór en buiten alle tijd genomen ten aanzien van elke mens, mocht doen vermoeden dat ook onder degenen die nog nooit Zijn naam gehoord hadden, uitverkorenen zouden zijn. “De predestinatie sluit volgens hem (Calvijn) de werkzaamheid van de mens niet uit, maar in. Het geloof komt door de prediking tot stand” en die prediking moest ieder mens dan ook aangeboden worden. Maar “God moet ons zelf daarbij de weg wijzen en de deuren openen,” concludeerde Bergema²⁷ met verwijzing naar Calvijs uitleg van 2 Kor.2,12: “Zo zullen wij, wanneer voor ons een gelegenheid zich voordoet om te bouwen, het ervoor houden, dat ons door Gods hand een deur geopend wordt om Christus daar te brengen en dan zullen wij aan zulk een milde roeping Gods geen gehoorzaamheid weigeren.”

In dit citaat is de vergelijking met de geopende deur of het opengelegde pad opgenomen, die Calvijn blijkbaar dierbaar is geweest. Want op verschillende plaatsen past hij haar toe. Zo schrijft hij in zijn commentaar op Is.49,6: “Aldus is Christus geworden tot het licht voor de heidenen en is zijn heil opengelegd (patefacta) tot aan de verste grenzen van de wereld”.²⁸ In een preek over Mt.2 beklemtoonde hij “dat God als het ware de deur geopend heeft voor de heidenen om daardoor binnen te treden in zijn koninkrijk en zijn kerk”.²⁹

Een fundament voor de roeping der heidenen lag in het gegeven dat zij van nature reeds kennis konden hebben van het bestaan van God. In een preek op Tim. 2,5-6 zei Calvijn: “Al was er niets anders dan de regen en de zon of de orde van de natuur, dan zijn deze er voldoende getuigen van om de ongelovigen er van te overtuigen dat zij ondankbaren zijn tegenover God”.³⁰ En in de *Institutio* I III, 1 schreef hij met een beroep op Cicero: “Er is geen gemeenschap zo barbaars, geen volk zo verwilderd, dat het er niet van overtuigd zou zijn dat God bestaat.” Op grond van dit natuurlijke licht waren de ongelovigen aanspreekbaar voor de boodschap van het evangelie en, wanneer God hen geroepen had, het op te nemen in zijn kerk.

26 Uitvoerig zijn op de gereformeerde zendingstheologische ontwikkeling in de zeventiende eeuw ingegaan: Galm o.s.b. 1913; Johannes-Maria o.c.d. 1951; Jongeneel 1988 en 1992 en Joesse 1992, 96-211.

27 Bergema 1958-1959, 51-52.

28 Baum e.a. 1888 (XXXVII), 196.

29 Baum e.a. 1891 (XLVI), 335; ook over Joel 2,32: Baum e.a. 1890 (XLII), 576; over Hand. 11,22 en Hand.24,27: Baum e.a. 1892 (XLVIII), 261, 335.

30 Baum e.a. 1895 (LIII), 175.

Voor wie gold de opdracht om het evangelie te verbreiden? Voor Calvijn stond centraal, dat het apostolisch ambt niet overdraagbaar was: het apostolaat is van een bijzondere aard en het zou absurd en onverdraagbaar zijn als mensen zich dit zouden toerekenen.³¹ Een van de unieke aspecten van het apostelambt is zijn onbegrensdeheid en dat stond naar Calvijns oordeel in schril contrast met het plaatselijk bepaalde herdersambt. In zijn *Institutio* gaf hij dit als volgt aan: "Wat de apostelen derhalve over de hele wereld deden, doet iedere pastor ten aanzien van de kudde waartoe hij is aangesteld".³²

Calvijn was er zich van bewust, dat de actieve verkondiging van het evangelie door de apostelen niet had geleid tot een kerstening van de gehele wereldbevolking. De aan de apostelen gegeven zendingsopdracht in de slotverzen van het evangelie naar Mattheüs was in zekere zin niet tot voltooiing gekomen. Hij tekende daarbij aan dat de apostelen slechts instrumenten in Gods hand en verwees in zijn commentaar op Rom. 10,16 vervolgens naar Mt. 20,16 en 22,14: velen zijn geroepen, maar weinigen uitverkoren. Het is aan God om op Zijn wijze diens volk aan zich te trekken. De volgende tekst naar aanleiding van de uitzending van Barnabas, geen apostel, volgens Hand.24,27 geeft inzicht in Calvijns zendingsopvatting³³: "Voor ons wordt het rijk der hemelen met de externe evangelieprediking geopend: maar niemand treedt er binnen als Gods hand zich niet naar hem uitstrekt; niemand krijgt toegang, als hij niet door de geest naar binnen wordt getrokken." De na-apostolische gemeenschap heeft daarbij wel een rol te vervullen, primair waar gepredikt wordt en de sacramenten worden gevierd: de samenkomst van de gemeente in Zijn naam is uiteraard een wijze van verkondiging.³⁴

Wel heeft hij een enkele keer de kerk met de geloofsverbreiding in direct verband gebracht. In zijn commentaar op Hand.13,1 schreef hij: Zo laat God in onze tijd het oog vallen op enkele kerken boven andere, om hen kweekplaatsen ter verbreiding van de leer van het evangelie te doen zijn.³⁵

Waar geen na-apostolische ambt belast was met de evangelieverbreiding buiten het kerkelijke kader, paste Calvijns gerichtheid op de naastenliefde als christelijke

31 Apostolatum non esse inanem honoris titulum, sed operosum munus, ideoque nihil magis esse absurdum vel minus tolerabile, qui otiosa regnantes docendi munus a se reiciunt (In novum testamentum commentarii ad editionem amstelodamensem: Tholuck 1833, II, 412).

32 Benoit 1961, 59: *Institutio* IV III, 4: Néanmoins ie dy que c'est un office extraordinaire, pource qu'il n'a point de lieu où les Eglises sont deuement ordonnées; Benoit 1961, 61: *Institutio* IV III, 6: Ce que les Apostres ont fait par tout le monde, un chacun pasteur est attenu de le faire en son Eglise.

33 Baum e.a. 1892, LXXVI (XLVIII), 235: Aperitur quidem nobis regnum coelorum externa evangelii praedicatione: sed nemo ingreditur, nisi cui manum Deus porrigit: nemo accedit, nisi intus a spiritu trahitur.

34 Niesel 1957, 195.

35 Baum e.a. 1892, LXXVI (XLVIII), 278.

bijdrage aan de groei van de kerk. Met een verwijzing naar de parabel van de barmhartige Samaritaan (Lc.10,25-37) gaf hij in zijn *Institutio*³⁶ aan dat in de naastenliefde geen verschillen zijn gesteld tussen barbaar en Griek, waardige en onwaardige, vriend en vijand, aangezien zij in God en niet in zichzelf moeten worden beschouwd. Daarom moet de christen dagelijks bidden dat God Zijn kerken uit alle wereldgebieden vergaart.

Heeft Calvijn de grondslag gelegd voor de latere zendingsarbeid van de christelijke gemeenschappen?³⁷ W.F. Dankbaar³⁸ schetste Calvijns positie aldus: "De hervormer is door zijn afkeer van de Roomse apostolische successie onzeker geworden of het apostolaat zich nog in de Kerk voortzet. Hij heeft het apostolaat daartoe in tweeën gescheiden, enerzijds de blijvende bediening van Woord en sacramenten, anderzijds de tijdelijke missionaire arbeid." "Maar", betoogt Dankbaar verder, "tegenover deze lacune in het apostolisch bewustzijn van de hervormer staat het feit – en dat is een eigenaardige tweeslachtigheid in het denken van deze overigens zo strikt systematische geest – dat hij toch naar allerlei wegen heeft gezocht om de apostolische roeping der christenheid tot geldigheid te doen komen." Enerzijds heeft de tweeslachtigheid in Calvijns opvattingen, waarop Dankbaar doelde, zijn leerlingen decennia lang parten gespeeld en de verhouding van kerk en zending in een vacuüm doen belanden. Anderzijds eiste Calvijn van de gelovigen een voortdurende paraatheid om de door God gegeven vingeraanwijzing te volgen en het evangelie aan degenen te verkondigen die daartoe geroepen bleken te zijn. In zijn denken was er weliswaar geen plaats voor een actieve kerkelijke zending, geen opdracht aan de gemeente en haar ambt, maar wel formuleerde hij een opdracht tot actieve geloofsverkondiging voor het individuele kerklid. Hij mocht erop vertrouwen dat Gods Woord niet op dorre bodem viel. Immers, de goddeloze is aanspreekbaar voor Gods woord: in Calvijns visie is het kennen van God ingebed in de verlichting van de menselijke geest. En hoewel dat kennen is verdorven, blijft de geest als door natuurlijke ingeving een zeker besef eigen van het goddelijke, omdat Gods licht alle hoeken van de wereld bereikt.³⁹

Uit oogpunt van methodiek heeft Calvijn daaraan niets toegevoegd. Maar uit zijn voortdurend verzet tegen wat hij scholastieke haarkloverij vond, blijkt wel dat de evangelieverkondiging in zijn ogen door eenvoud gekenmerkt moest worden. Zo schreef hij in het reglement van de Geneefse academie voor dat elke wijsneuzerij en brutale of onbeschaamde nieuwsgierigheid uitgebannen diende te worden.⁴⁰

36 Benoit 1957b, 184: *Institutio* II VIII 55.

37 Zwerner 1950, 216; Jongeneel 1992.

38 Dankbaar 1949-1950, 179.

39 Baum e.a. 1888, LXV (XXXVII), 356: Nullus enim est terrae angulus, quem non Dominus hac luce illustravit.

40 Baum e.a. 1871, XXXVIII (X,I), 87: Que toute sophisterie, curiosité impudente et audace de corrompre la parole de Dieu, semblablement toute mauvaise contention et opiniastreté en soyent bannies.

De school had voor Calvijn grote betekenis: de kerk en de eredienst kunnen behouden blijven als scholen worden opgericht, want daarin worden de zaden van het Goddelijk woord voorbereid.⁴¹

1.4 Bucers universalisme

Een andere pionier van de Reformatie was Martinus Bucer, een geestverwant van Calvijn, die de gemeente in Straatsburg opbouwde en na zijn verdrijving in 1549 naar Londen uitweek. Onder zijn rijke oeuvre met vele bijbelcommentaren nam zijn *Von der waren Seelsorge unnd dem rechten Hirtendienst wie der selbige inn der Kirchen Christi bestellet unnd verrichtet werden solle*⁴² een bijzondere plaats in. Een Latijnse versie zou later uitkomen met als titel *De vera animarum cura*. In zijn Engelse tijd schreef hij nog *De regno Christi*, dat na zijn dood zou verschijnen (1557).

Bucers theologie wordt gekenmerkt door een universalistische uitleg van de heilsgeschiedenis. In deze visie was de heilsboodschap na de zondeval bestemd voor de gehele mensheid, wat blijkt uit de “natuurlijke verlichting” (*lumen naturae*) waardoor alle volkeren een Godskennis bezitten. Abrahams uitverkiezing beschouwde hij dan ook als een erfgoed voor de hele wereld (*haereditas mundi*) en ten hoogste is het heil in Christus, na de verwerping ervan door het joodse volk, primair aan de heidenen toegevallen, maar voor jood en heiden gelijkelijk bestemd “bisz zu end der welt und alle völcker sollen sein erbgut sein”.⁴³ Op de opdracht tot verbreiding van de Blijde Boodschap is Bucer niet systematisch ingegaan. Daarover merkt hij terloops op dat de kerken de taak hadden, Christus’ rijk over de hele wereld te realiseren, in hun naaste omgeving, maar ook onder de Turken en de joden en onder de heidenen “die anders niets over Hem te horen krijgen”.

De eerstgeroepenen tot geloofsverkondiging zijn de kerkelijke ambtsdragers, gegeven de sleuteltekst⁴⁴ uit *Von der waren Seelsorge*: “Zo wil nu onze oprechte Herder Christus Jezus dat zijn gemeenten in ieder geval echt getrouwe en ijverige oudsten aanstellen en van oudsten worden voorzien die niets nalaten om alle mensen te verzorgen, ook joden en Turken en alle ongelovigen tot wie ze maar toegang mogen hebben opdat deze alle die onder hen aan Christus toebehoren daadwerkelijk tot Christus gebracht worden.”

Voor Bucer was er geen scheiding tussen pastoraat en zending: beide taken lagen in een vanzelfsprekend verlengde ten opzichte van elkaar in het ambt besloten. De aangehaalde sleuteltekst legde niet alleen de primaat van de “oudsten” vast, maar

41 Baum e.a. 1885, LVII (XXIX), 598: (Quare tenendum est) hac una ratione ecclesiam in suo statu posse conservari ac religionis et divini cultus pietatem retineri, si scholae instituantur, in quibus semina verbi divini instituantur, in quibus semina verbi divini praeparentur.

42 Straatsburg 1538.

43 Stupperich 1964, VII.

44 Joosse 1988, 40.

bevestigde in heldere woorden tegelijkertijd de relatie tussen de predestinatieleer en de evangelieverkondiging. De vorsten en andere burgerlijke overheden werd hierbij een ondersteunende taak opgedragen: in *Von der waren Seelsorge* stelde Bucer dat God hun de mogelijkheden zal bieden om de pseudo-christenen, de joden, de Turken en andere heidenen tot Christus te brengen.

In zijn *De Regno Christi* is Bucer ingegaan op de functie van het onderwijs. Bij de zendingstekst Mt. 28,19-20 wees hij met grote nadruk op de stringente band tussen het "gaat" en het "onderwijst". Als een volwassene wel gedoopt wenst te worden, maar onderwijs in de leer van het evangelie afwijst, moet hem de doop geweigerd worden. En ook degene die als kind gedoopt, zich niet wil laten catechiseren en onderrichten, dient uit de gemeenschap van de gelovigen uitgestoten te worden.⁴⁵

Verder in de tekst⁴⁶ behandelde hij het schoolwezen. Hij vond dat in elke plaats, ook in de dorpen scholen moesten komen onder leiding van vrome en bekwame onderwijzers. Die scholen dienden voor allen toegankelijk te zijn, voor jongens en meisjes, ook als ze arm zijn want ook de armen zijn naar Gods beeld geschapen. Zulke scholen zijn nodig en moeten regelmatig bezocht worden. Daar wordt onderwijs gegeven in de lees- en schrijfkunst en in de basiselementen (rudimenta) van het christelijk geloof.

Bucer stond ook toezicht op de scholen voor en wel door schoolopzieners die hij "paidonomous" noemde. Hun taak bestond met name in de inspectie van het lees- en schrijfonderwijs, het onderwijs in de talen en in de profane vakken (bonis artibus). Dit suggereert dat Bucer de controle op de godsdienstige scholing en vorming niet aan deze "paidonomous", maar aan de kerkeraad toevertrouwde. Inzake het vervolgonderwijs wees Bucer ook op de noodzaak van een geschikte beroepsopleiding. Had Calvijn duidelijk meer interesse in wetenschappelijke vorming, Bucer blijkt de man van het volk te zijn, die het opnam voor de armen en voor degenen die met hun handen hun dagelijks brood moesten verdienen.

Bucers visie is in dit kader daarom van belang, omdat hij, zoals Joosse⁴⁷ aantoonde, direct inwerkte op de calvinistische gemeenten in de Nederlanden. Bucer stond reeds zeer vroeg in correspondentie met personen uit de Nederlanden⁴⁸, maar die relaties waren nog incidenteel en individueel van aard. Eenmaal naar Engeland uitgeweken, zou hij niet alleen in een regelmatig contact met de uitgeweken Vlaamse gemeenten blijven, maar als hun leraar ook directe invloed uitoefenen op hun theologische ontwikkeling. Vanuit Engeland zou de trans-

45 Wendel 1955, 59: Ab adultis, priusquam baptizentur, ab iis vero, qui in infantili aetate baptizati sunt, cum fuerint catechizati in Christi Evangelion edocti; atque, si qui catechizari se et doceri sustineant (...) hos debere a consortio sanctorum et sacramentorum communione reiici.

46 Wendel 1955, 238-240.

47 Joosse 1988.

48 Dankbaar 1961.

migratie naar met name de Walcherse gemeenten voor een verdere verbreiding van Bucers opvattingen leiden.

TERUGBLIK

Calvijn heeft het onderwijs niet beschouwd als een kerkelijke activiteit. Het was een opdracht van de burgerlijke autoriteiten om onderwijsvoorzieningen te treffen en te beheren en dat in gereformeerde zin. Daardoor kreeg het onderwijs een dubbelrol opgelegd: ten dienste van kerk en maatschappij. Bucer was daarover niet zo uitgesproken, tendeerde naar het lijkt naar een centrale rol van de kerkelijke autoriteiten. Daar staat tegenover dat bij Bucer een echte aanzet is te vinden voor een missionaire instelling van de gemeente. Werd deze visie in de gereformeerde Nederlanden gedeeld?

1.5 Onderwijs volgens de zestiende-eeuwse Nederlandse synoden

“Het is nodig dat er scholen geopend en leraren aangesteld worden”⁴⁹, was Calvijns standpunt. De Heidelbergse catechismus opende de behandeling van het vierde gebod met de woorden: “Eerstelick, dat den kercken-dienst ofte het Predick-ampt ende de scholen onderhouden werden”.⁵⁰ Geen wonder dat het schoolwezen voor de jeugd en de opleiding van kerkelijke bedienaren van meet af aan voor de vaderlandse kerken een punt van zorg was. Hier volgt een overzicht van de kerkelijke aandacht voor het onderwijs, aan de hand van de kerkelijke vergaderingen in de tweede helft van de zestiende eeuw: dat was de constituerende fase voor de gereformeerde kerken in de in deze studie bestudeerde periode.

De bijeenkomst in 1568 te Wesel was geen synode in de eigenlijke zin. In die plaats kwamen predikanten, veelal uit de diasporagebieden buiten de Republiek bijeen om zich te bezinnen op de toekomst van hun gemeenten. De resultaten van de vergadering werden neergelegd in de *Weselse Artikelen*.⁵¹

Deze acte begon met de noodzaak van goed geschoolde predikanten te onderstrepen. Zij moesten geschoold zijn, zowel in de talen en de humane wetenschappen, als in bijbelverklaring. Daartoe werd de oprichting van opleidingscolleges bepleit, “want God heeft in de Nederlanden een deur geopend voor de prediking van het evangelie”.⁵²

In navolging van de Geneefse kerkenorde⁵³ erkenden de in Wesel vergaderende predikanten vier ambten in de kerk: de predikant, de leraar, de ouderling en de

49 Baum e.a. 1886, (XXX), 331: In 1 Sam.19,17-21.

50 Bakhuizen van den Brink 1976, 209 (28e zondag).

51 63 personen ondertekenden de acte. Rutgers 1980a, 9-41.

52 Rutgers 1980a, 9: Dominus Euangelio praedicationi ianuam in Belgio aperuerit, ook in id., 11: Interea autem temporis quandoquidem patefacta Dei beneficio Euangelio.

53 Baum e.a. 1871 (X,I), 15: Il y a quatre ordres d'offices que nostre seigneur a jnstitue pour le gouvernement de son eglise. Hedtke 1969, 78: Von erheblicher Bedeutung ist die Genfer Eigentümlichkeit, dass die Doktoren zugleich ein Amt der Kirche innehaben.

diaken. Desondanks werd ook het ambt van profeet genoemd, door Paulus ingesteld om in de kerkbijeenkomst een Schrifttekst uit te leggen. Ook voor de vorming van profeten dienden scholen te worden gesticht.⁵⁴

Ook moesten er binnen de kerken scholen komen waarin kinderen onder leiding van een ervaren musicus geoefend werden in het zingen van psalmen. Als zangwijze werd die van Petrus Dathenus aangenomen; Dathenus was zelf voorzitter van de vergadering.⁵⁵

Ten slotte werden bepalingen gegeven voor de catechisatie van de kinderen. Daarbij was men vrij in de keuze van de – Duitstalige – Heidelbergse of de Geneefse catechismus; wat de laatste betreft is die van Calvijn uit 1545 bedoeld. De verantwoording voor de inrichting van en het toezicht op het onderwijs werd bij de diakens gelegd.⁵⁶

De synodevergadering van Emden in oktober 1571 besteedde nauwelijks aandacht aan het onderwijs. Alleen werd de keuzevrijheid tussen de beide, reeds in Wesel genoemde catechismussen herhaald. Ook nog bepaalden de synodevaders dat theologiestudenten ten laste kwamen van de gemeente waar zij verbleven.⁵⁷

De Noordhollandse synode van Alkmaar, die in 1573 bijeen kwam, stelde dat in elke plaats waar een predikant was aangesteld, een school op gereformeerde grondslag moest zijn. De synode schreef voor dat het godsdienstonderwijs met de geloofsbelijdenis van Emden (de *Embder beedinngen*) diende overeen te komen.⁵⁸

Ook tijdens de Zuidhollandse synode die in juni 1574 te Dordrecht bijeenkwam, werd over onderwijs gesproken. De positie van het gereformeerde onderwijs was dan ook vaak jammerlijk. In bijlagen van de synodale acta zijn enkele berichten over de toestand van het onderwijs op de Zuidhollandse en Zeeuwse eilanden opgenomen. Uit de classis van Voorne, Putten en Overflakkee werd gemeld dat er op veel plaatsen helemaal geen scholen waren. En de beschikbare onderwijzers waren slap en voor de kerk van geen waarde, vaak “papisten” of ketters. De afgevaardigden uit Zierikzee meldden dat er geen gereformeerde school was; het stadsbestuur was absoluut niet bereid om aan de wensen van de predikanten tegemoet te komen. Hun laatste hoop was een ingrijpen van prins Maurits. De Walcherse delegatie moest melden dat de kerk geen enkele greep had op de particuliere scholen op het eiland.⁵⁹

54 Rutgers 1980a, 16-17: *Prophetas vocamus hoc loco eos, qui in coetu ecclesiae propositum scripturae locum ordine exponunt, prout est a Paulo institutum.*

55 Rutgers 1980a, 20.

56 Rutgers 1980a, 26.

57 Rutgers 1980a, 58, 75; Bremmer 1984, 68.

58 Reitsma en Van Veen 1892, 10.

59 Rutgers 1980a, 198, 210, 213.

De verantwoordelijkheid voor de oprichting van scholen legde deze synode bij de predikant ter plaatse. De honorering van de schoolmeesters was bij voorkeur aan het burgerlijke gezag gehecht, wat impliceerde dat de kerken het onderwijs desnoods in eigen beheer wilden nemen. Gedroeg een leerkracht zich niet naar de regels van de kerk, dan moest het lokale gemeentebestuur gevraagd worden, de persoon te ontslaan. Was dat daartoe niet bereid, dan beval de synode een beroep bij een hogere burgerlijke autoriteit aan.⁶⁰

Deze synode maakte voor het eerst de keuze voor de Heidelbergse catechismus.⁶¹ Zij stond echter toe dat in Brielle *Een corte ondersoeckinghe des Gheloofs* gebruikt werd, die Martinus Micron in 1553 in Londen had gepubliceerd, want men vond daar de Heidelbergse catechismus veel te lang voor het gebruik in de catechisatie.⁶²

De classis Walcheren vroeg de synode, de prins te vragen dat er op dat eiland een universiteit zou worden gesticht met een theologische, een medische en een juridische faculteit.

Zo'n universiteit met een theologische faculteit was kort daarna, in 1575, te Leiden opgericht. De totstandkoming van deze faculteit leidde in 1577 tot een verordening van de Staten van Holland aan het adres van de steden, dat de grotere twee en de kleinere één student met een stadsbeurs naar Leiden moesten zenden.⁶³

Maar dit hield niet in dat de opleiding tot het predikambt daar gemonopoliseerd werd. In de verschillende steden bleven theologiestudenten bij de plaatselijke dominees in de leer gaan. De Nationale Synode van Dordrecht van 1578 drukte de kerken op het hart, leerlingen naar de "hogere scholen" in de naburige stad te sturen zodat ze later als predikant konden worden ingezet. De Synode vroeg bijzondere aandacht voor de oefening van de kandidaten in het preken.⁶⁴

Blijkbaar bestond er bij de kerken enige onzekerheid over de rechtzinnigheid van de Leidse hoogleraren in de theologie. Want aan hen werden tijdens deze Nationale Synode enkele bepalingen gewijd. Zo bepaalde zij dat een hoogleraar in de godgeleerdheid alleen dan in de kerkdiensten en bij de sacramentsbediening mocht voorgaan als hij op de gebruikelijke wijze in het predikambt was bevestigd. Ook diende zo'n professor de geloofsbelijdenis van de gereformeerde kerken te onderschrijven.⁶⁵

1.6 De Nationale Synode van Middelburg 1581

De Nationale Synode van Middelburg scheidde een kerkenorde af, die aanving met het vastleggen van de vier ambten conform de aloude kerkenorde van

60 Rutgers 1980a, 154-155.

61 Rutgers 1980a, 134.

62 Rutgers 1980a, 196; Verboom 1986, 82-83.

63 Geurts 1984, 15.

64 Rutgers 1980a, 246-247.

65 Rutgers 1980a, 210.

Genève: "De Diensten zijn vierderleij: Der Dienaren des Woordts, der Doctoren, Ouderlinghen ende Diaconen."

Twee van de negenenzestig artikelen van deze kerkenorde handelen over het onderwijs. Par. 12 schreef de kerkgemeenten voor, erop toe te zien dat er professoren en schoolmeesters zouden zijn die niet alleen de vrije kunsten en talen onderwijzen, maar ook de theologie en de catechismus. Het uit Geneve stammende beeld van de moderne school op gereformeerde grondslag werd hier getrouw weergegeven.

Erkend werd dat de school tot de uiteindelijke bevoegdheid van de burgerlijke autoriteiten behoorde; zij moesten door de kerkelijke leiders overreed worden om op de scholen gelovige en bekwame lieden te benoemen. De Haarlemse afgevaardigden maakten melding van een kort geleden uitgevaardigd plakkaat van de Hollandse Staten om onderwijzers voor hun aanstelling door de classis te laten examineren. Wanneer een rector of een schoolmeester niet gereformeerd wilde worden, moest dat bij de burgerlijke autoriteiten worden aangekaart.⁶⁶

Par. 14 spoorde de gemeenten aan, te zorgen voor voldoende studenten in de theologie; zij dienden uit de openbare middelen onderhouden te worden.⁶⁷

Achter de "particuliere vragen", die door de afgevaardigden van de classes werden gesteld, stak heel wat zorg voor het onderwijs. Zo is op de synode wederom discussie geweest over de catechismus. Van verschillende kanten werd die te lang gevonden. De synode herhaalde de toestemming om de *Corte ondersoeckinge* te gebruiken; in de lagere klassen van de Latijnse scholen mocht men de Grieks-Latijnse catechismus van Beza hanteren.⁶⁸ Ook werd erover geklaagd dat het besluit van de vorige synode om theologiestudenten naar de stad te sturen, niet was uitgevoerd. Dat diende alsnog te gebeuren, vonden de synodevaders.

In Zuid-Holland en Zeeland bleef zorg bestaan over de oprichting van scholen op gereformeerde grondslag. Hoe moesten die tot stand komen? De synode besloot daarover de universiteit van Leiden om raad te vragen. De afvaardiging kreeg een instructie⁶⁹ mee. Bij de opstelling daarvan nam men de kans waar om een aantal desiderata aan de orde te laten stellen. Zo moest men nagaan of de curatoren en alle professoren, en niet alleen die in de theologie, wel godzalige en geleerde lieden waren. Men wilde waarschuwen tegen het misbruik dat veel jongens voortijdig de particuliere scholen verlieten om zich in Leiden te laten inschrijven. De naar Leiden gestuurde predikanten moesten de universiteitsbestuurders ook winnen voor de gedachte dat in alle steden een Latijnse school zou worden opgericht. Zo'n school was immers "als een saet der Universiteitj ende (ver)volgens der Kercken Gods midsgaders der Republiek". De steden moesten ook aan de verordening van de Staten herinnerd worden dat ze beurzen voor theologiestu-

66 Rutgers 1980a, 380, 404, 420, 442-443.

67 Rutgers 1980a, 381.

68 Rutgers 1980a, 407, 418, 438.

69 Rutgers 1980a, 465-466.

denten beschikbaar moesten stellen. Ook werd hun gevraagd bij het burgerbestuur de oprichting van gereformeerde scholen in alle dorpen te bepleiten, en de aanstelling van schoolopzieners voor alle particuliere scholen. Lesmateriaal was ook een onderwerp van overleg: kon de universiteit er niet voor zorgen dat een aantal goede leerboeken, bij voorbeeld van Philip Melanchthon, in het onderwijs verplicht gesteld zou worden? Ten slotte wilde de synode dat er in Leiden een college werd opgericht, want dat kon het onderwijs voor de studenten aanzienlijk goedkoper maken.

1.7 Provinciale synoden 1581-1586

Op de synode die in 1581 in Rotterdam bijeenkwam, vormde het onderwijs een belangrijk gespreksonderwerp. Van de Leidse universiteit vonden de synodevaders, dat zij spoedig met meer faculteiten uitgebouwd moest worden. Ook wilde zij in alle steden Latijnse scholen opgericht zien. Met betrekking tot de lagere scholen was de synode ongerust over het ongelijksoortig karakter ervan. Zij pleitte ervoor dat daarvoor "gelycke fondamenten ende forme van institutie" zouden gelden.⁷⁰

De synode van Rotterdam en de in hetzelfde jaar gehouden Gelderse synode die in Arnhem bijeen was⁷¹, vroegen de aanstelling van schoolopzieners in de steden, vooral met het oog op de particuliere scholen: die onttrokken zich aan het algemeen toezicht en waren vaak in handen van katholieke of sektarische kringen. Beide synoden onderstreepten daarnaast de noodzaak dat ook op het platteland gereformeerde scholen werden opgericht. Ook in Overijssel gingen de synoden zich zorgen maken over het rechtzinning karakter van de scholen. In 1585 te Zwolle en een jaar later te Deventer werd daar met nadruk over gesproken.⁷²

1.8 Nationale Synode van 's-Gravenhage 1586

Toen de gedeputeerden bij het begin van de zomer 1586 voor de volgende nationale synode in Den Haag bij elkaar kwamen, was er nog steeds weinig verbetering te bespeuren in de toestand van het onderwijs. De gemeentebesturen benoemden nog steeds "papisten, libertijnen, dopers en andere vijanden" tot schoolmeesters. Nog steeds waren er scholen in handen van de katholieken. Veel schoolgebouwen, en ook predikanten- en onderwijzerswoningen, verkeerden in een erbarmelijke staat en de plaatselijke overheden deden daar vaak niets aan. En ook over het "godzalige" gehalte van de professoren waren de afgevaardigden niet in alle gevallen overtuigd.⁷³

In de kerkenorde die de synode van 's-Gravenhage vaststelde, werd uitvoerig ingegaan op het schoolwezen. Het eerste hoofdstuk ervan was gewijd aan de vier

70 Reitsma en Van Veen 1893, 196.

71 Reitsma en Van Veen 1895, 17.

72 Reitsma en Van Veen 1896, 195, 205.

73 Rutgers 1980a, 551, 552.

ambten in de kerk. Ofschoon de onderwijzer daartoe niet gerekend werd, bepaalde men in dat kader de functie van de schoolmeester: hij moest de kinderen leren lezen, schrijven, spreken en in de vrije kunsten onderwijzen, maar ook in de godzaligheid en de catechismus. De kerkeraden moesten toezicht op hen uitoefenen. Ook werd de noodzaak herhaald, studenten in de theologie uit de openbare middelen te ondersteunen. In het vervolg van de tekst was eveneens van scholen sprake. Ook naar de opvatting van deze synode hadden de scholen een tweeledig doel: zij waren "seminaria van de kercken ende policijen". Het schoolpersoneel moest dan ook de geloofsbelijdenis onderschrijven en aan de kerkelijke tucht onderworpen zijn, ongeacht of ze aan een publieke school verbonden waren of niet. Wederom werd de vorming van colleges, "seminaria studiosorum" "ten beste der republijcke ende kercken", in de verschillende steden bepleit om de leef- en studiekosten van de leerlingen van de Latijnse scholen te drukken.⁷⁴

Bij hun goedkeuring van deze kerkenorde bevestigden de Staten van Holland dat professoren en schoolmeesters van publieke scholen gereformeerd moesten zijn. Zij stonden er wel op, nog eens duidelijk te maken dat de Staten, de stadsmagistraten en andere burgerlijke autoriteiten als enigen te beslissen hadden over de aanstelling en het ontslag van onderwijzend personeel.⁷⁵ Andermaal deden de Staten derhalve geen uitspraak over de scholen die niet onder publiek toezicht stonden.

1.9 Schoolreglement 1586

De synode stelde ook een reglement voor de scholen op, de "school-ordeninghen". Ze gebruikten daartoe een model dat in Utrecht was ontwikkeld en daar in september 1586 zou worden aangenomen. Deze Ordeninghen verkregen de goedkeuring van Leicester.⁷⁶ Ook in deze tekst komt weer het motto voor dat steeds bepalend is geweest voor de functieaanduiding van het onderwijs: "seminaria ecclesiae ende reipublicae".

Als doel daarvan werd aangegeven, de jonge jeugd van kindsbeen af op te voeden in de kennis en de vreze Gods en hen te onderwijzen in de taal en de "goede kunsten": ook de tweeslag Vorming en Scholing is in deze formulering vervat. Stelselmatig werd in dit schoolreglement echter de godsdienstige vorming op de eerste plaats gezet, zoals ook in nadere taakstelling: de kinderen het lezen, schrijven, de talen en de vrije kunsten te leren, maar bovenal in de christelijke religie op te voeden.

De kerkeraden en – voor de plattelandsgebieden – de classes werden opgeroepen, in elke stad en elk dorp scholen op te richten en daarvoor vrome en vakbekwame personen aan te werven. Elke aan te stellen schoolmeester en schoolvrouw moest vooraf worden gekeurd op hun zuiverheid in de leer en op hun levenswandel; wie

⁷⁴ Rutgers 1980a, 492, 543, 551-552.

⁷⁵ Rutgers 1980a, 626-627.

⁷⁶ Rutgers 1980a, 639-641.

aangesteld werd, diende de geloofsbelijdenis of de catechismus te onderschrijven. Geen school mocht worden opgericht zonder toestemming van de burgerlijke autoriteiten en niet, dan nadat de kerkeraad of classis over zo'n school een oordeel had gegeven.

Dit reglement voorzag een lagere school in drie fasen: de allerkleinste kinderen moesten de Tien Geboden, de geloofsbelijdenis, het Onze Vader en andere gebeden geleerd worden; daarna kwam het van buiten leren van de catechismus aan de beurt, alsook het leren zingen van de psalmen. Voor de meer gevorderde jongeren stond het lezen van een evangelie of een brief uit het Nieuwe Testament op het programma.

De schoolmeester had ook tot taak, de kinderen 's zondags naar de kerk te brengen en hen op school over de zondagspreek te ondervragen.

Het reglement bepaalde voorts dat er een verplichtende lijst van schoolboeken moest worden vervaardigd. Verder beval het de bestuurders aan, kinderen van arme ouders een geldelijke tegemoetkoming te geven, met name met het oog op de doorstroom naar voortgezet onderwijs in de vorm van het verlenen van studiebeurzen en de oprichting van colleges. Ten slotte werd bepaald dat de burgerlijke en kerkelijke autoriteiten te zamen curatoren moesten aanstellen om op de scholen toe te zien. Ook de particuliere scholen werden onder hun toezicht geplaatst.

1.10 Provinciale synoden 1586-1620

De synode van Arnhem van 1593 schreef voor dat jongens en meisjes die ouder dan tien jaar waren, in aparte scholen les moesten krijgen van een meester of "matresse".⁷⁷ De synode van Groningen van 1603 vroeg aandacht voor de leerboeken; die moesten hoognodig aan een onderzoek worden onderworpen.⁷⁸ Zes jaar later besloot de Groningse synode in de gelijknamige stad dat de oude AB-boeken moesten worden afgeschaft en vervangen door exemplaren waarin de Tien Geboden (en de andere christelijke teksten) waren opgenomen.⁷⁹

De toestand van het onderwijs op het platteland bleef zorgelijk. Regelmatig vroegen de provinciale synoden daar de aandacht van de magistraten voor. De synode van Hoorn van 1596 merkte op dat er nog heel wat scholen waren, waar geen gereformeerde onderwijzer aan verbonden was.⁸⁰ Acht jaar later kwam dit thema in Edam weer aan de orde: de katholieken bleken, bij voorbeeld op Texel, hun posten niet verlaten te hebben.⁸¹ Deze synode, evenals die van Gorinchem

⁷⁷ Reitsma en Van Veen 1895, 39.

⁷⁸ Reitsma en Van Veen 1898, 64.

⁷⁹ Reitsma en Van Veen 1898, 158.

⁸⁰ Reitsma en Van Veen 1892, 213.

⁸¹ Reitsma en Van Veen 1892, 353, 364.

in 1606⁸², benadrukte dat schoolmeesters alleen “met believen der kercken” aangesteld mochten worden.

Ook in 1606 vergaderde er in Utrecht een synode. Daar deden alle aanwezige gemeentelijke vertegenwoordigers verslag van de situatie in hun stad of dorp. Van de drieëndertig berichten over het plaatselijke onderwijs waren er veertien positief, al functioneerden in plaatsen als Amersfoort en Rhenen naast de gereformeerde, ook nog steeds katholieke scholen. In vier dorpen was er helemaal geen school, in drie andere trad de predikant zelf als onderwijzer op bij ontstentenis van een vakkracht. In twaalf plaatsen waren de schoolmeesters “paaps” of trokken ze zich niets aan van de predikant.⁸³

Nog in 1618 werd in Enkhuizen vastgesteld dat er heel wat paapse onderwijzers werkzaam waren.⁸⁴ Tijdens de Zuidhollandse synode van Leiden van 1619 werd duidelijk dat de gereformeerde plattelandsscholen verliepen omdat de salariëring veel te laag was⁸⁵ en een jaar later in Gouda bleek dat er nog heel wat schoolmeesters en schoolvrouwen waren die de Catechismus niet hadden ondertekend of geen lidmaat waren, hoewel zij de Catechismus wel hadden onderschreven. De magistraten werd gevraagd hen te ontslaan.⁸⁶

TERUGBLIK

De opvattingen in de Republiek over het onderwijs in gereformeerde kring is in de zestiende eeuw consequent gericht geweest op de visie die Calvijn daarop in zijn Geneefse tijd ontwikkeld had. De school is een onderdeel van de vorming van een christelijke persoonlijkheid. Dat voorop gesteld, dient het onderwijs een tweeledig doel: vorming van kader voor de kerkgemeenschap en voor het burgerlijk bestuur. Maar dat maakt het onderwijs nog geen deel van de kerkelijke structuren. De school blijft de verantwoordelijkheid van het staatkundig gezag, c.q. van de stads magistratuur.

De missionaire dimensie van het schoolwezen was duidelijk: voor het reformeren van de vaderlandse steden en ommelanden was de invoering van gereformeerd onderwijs van doorslaggevend belang. Vooral op het platteland bleef de situatie problematisch.

De reformatoren en na hen de Nederlandse synoden hebben veel prioriteit aan het (gereformeerde) schoolwezen gehecht. Zodra deze belangstelling voor gereformeerd onderwijs wordt verbonden met de aanzetten tot een Calvinse missiethologie, mag de inbouw van het onderwijs in de overzeese verbreiding van het evangelie worden verwacht.

82 Reitsma en Van Veen 1894, 251.

83 Reitsma en Van Veen 1897, 298-312.

84 Reitsma en Van Veen 1893, 24.

85 Reitsma en Van Veen 1894, 395.

86 Reitsma en Van Veen 1894, 444.

1.11 Plessaeus, Bucanus en Taffin

In het vroege begin van de zeventiende eeuw kwamen kort na elkaar drie vertalingen op de Nederlandse markt van werken, waarin voor het eerst de overzeese dimensie van de gereformeerde gemeente behandeld werd. De Amsterdamse predikant Johannes Halsbergen gaf in 1602 de *Bijbel der nature* uit als vertaling van Plessaeus' *Traité de la vérité de la religion chrestienne contre les athées, épicuriens, payens, juifs, mahumedistes et autres infidèles*.⁸⁷

Plessaeus bracht veel materiaal te zamen om christelijke zeevarenden te wapenen tegen de verleidingen van vreemde godsdiensten, in het bijzonder de islam. Hij wilde degelijke informatie verschaffen over de aard van de vele vormen van heidense godsdiensten omdat een goed inzicht daarin de hoge waarde van het christendom des te beter zou doen laten uitkomen. Maar, zoals Joosse⁸⁸ betoogde, Plessaeus en Halsbergen streefden ook een zendingsmethodisch doel na. Plessaeus bood de grondslag door zijn betoog dat een natuurlijke Godskennis, hoewel in verschillende mate, bij al die volken aanwezig was; door daaraan te appelleren, konden zij des te beter in aanraking met het christelijke geloof en tot bekering gebracht worden. En Halsbergen sprak in zijn inleiding tot Plessaeus' werk de burgerlijke overheid aan op haar taak, de schepelingen voor geloofsafval te behoeden en mee te helpen aan de heidenbekering.

In 1605 verscheen er een vertaling van Wilhelmus Bucanus' preken over het Onze Vader. De bezorger daarvan was Festus Hommius die haar de titel meegaf: *XXIII predicaties over het ghebedt des Heeren*.⁸⁹ In het licht van de eerste beden van het Onze Vader bepleitte Bucanus de uitbreiding van het Godsrijk over de hele wereld. Elke christen is vanuit zijn eigen positie geroepen, hieraan zijn bijdrage te leveren. Een actieve verkondiging van het christelijke geloof onder de niet-christenen moet hieruit voortvloeien. Ook Bucanus sprak de burgerlijke overheid uitdrukkelijk aan op haar beschermende opdracht.

Als eerste zeventiende-eeuwse auteur wees Hommius met name op het belang van de scholen: zij zijn de "planthoven der Gehemeynte (...) sonder de selve (...) het Ryck Godes (niet kan worden) uytgebreydet, gelijk 't behoort".⁹⁰ Zowel in het eigen land als overzee zijn scholen de basis voor het behoud en de verbreiding van het Godsrijk. Dit pleidooi voor goed onderwijs zou Hommius in zijn bewerking van Zacharias Ursinus' uitleg van de Heidelbergse catechismus herhalen.⁹¹

In 1611 werd een vertaling van *Claire exposition de l'Apocalypse ou revelation de St Jean avec deduction de l'histoire et chronologie* gepubliceerd. Daarin onderstreepte de Vlissingse predikant Jean Taffin de wenselijkheid van zen-

87 Plessaeus' *Traité* verscheen in 1581 te Antwerpen; de *Bijbel der nature* in 1602 te Amsterdam.

88 Joosse 1992, 99-107.

89 Leiden 1605.

90 Bucanus 1605, 90.

91 Hommius 1617; Joosse 1992, 114.

dingsarbeid. Hij beklemtoonde in zijn geschrift dat de mensheid in Christus geheiligd is en verzoend met God. Daarom is zij geroepen, op alle plaatsen zijn naam te eren. De ontdekking van nieuwe werelden is gegeven om heel de wereld te bekeren tot het ware geloof.⁹² De Nederlandstalige versie droeg de titel *Een clare wilegginge vanden Apocalypsis* en was verzorgd door ds. Godfried Udemans van Zierikzee.

1.12 Eerste Noordnederlandse reflectie: Walaeus, Heurnius

In 1615 verscheen van Walaeus, toen predikant te Middelburg, *Het ampt der kerckendienaren, mitsgaders de autoriteyt ende opzicht die een Hooghe Christelicke Overheydt daerover toecompt*, aan de hand waarvan Joosse⁹³ Bucers invloed op Walaeus aantoonde. Walaeus schreef dit boek tegen Wtenbogaerts Tractaet van't ampt ende autoriteyt eener Hoogher Christliker Overheydt dat in 1610 in 's-Gravenhage was verschenen.

In dit uitvoerige geschrift zinspeelde Walaeus enkele malen op de heidenbekering. Als kenner van Calvijn beschouwde hij het zendingsbevel ex Mt.28 gericht tot de apostelen. Maar verwijzend naar Is.49 sprak hij in de lijn van Bucer uitdrukkelijk over de "beroepinghe der heydenen" die deel moesten gaan uitmaken van de Stad Gods "en haer tot troost en lof syn": "welk is deze hand des Heeren (Is.49,22) die hy opgeheven heeft tot de Heydenen, ende de baniere dien hy opgesteken heeft tot de volken, waer hy vele tot de gemeenschap van het Geestelyk Sion heeft gebragt? Het is buiten twyfel de Predicatie des H. Euangeliums, die eene kragt Gods is ter Zaligheid".⁹⁴

Enkele jaren later, in 1618 liet Justus Heurnius een 300 bladzijden tellende *De legatione evangelica ad Indos capessenda admonitio*⁹⁵ het licht zien. Heurnius was toen nog student in de theologie in Groningen, maar had in 1611 aan de Leidse universiteit reeds zijn medicijnenstudie met een dissertatie afgesloten en droeg dus de doctorstitel. Zijn boek was het eerste werk in de reformatorische traditie dat een uitgewerkte zendingstheologie bedoelde te zijn.

In Heurnius' denktrant was de katholieke missionering mislukt, omdat Gods zegen daarop niet kon rusten. Dus is het nu de tijd aan de reformatie, te meer daar God zoveel nieuwe landen voor hen had opengelegd. Die waren niet gegeven ter verrijking, maar omwille van de bekering van de heidenen. Dit aan Calvijn

92 Van der Linde 1973, 209-211.

93 Joosse 1988, 100-108. Ook Udemans (1640) verwees meermalen naar Bucer, m.n. naar diens *De regno Christi*.

94 Benut werd de tweede druk Delft 1728, 230; eerder had Walaeus reeds een *Tractaet van't Ampt ende Autoriteyt eener Hoogher Christelicker Overheydt in kerckelicke saecken* ('s-Gravenhage 1610) gepubliceerd, dat o.a. in de vluchtelingengemeente van Londen veel lof oogstte: Van Toorenbergen 1873b.

95 Leiden 1618.

ontleende argument was overigens al in 1610 door de Amsterdamse kerkeraad gebruikt bij gelegenheid van de uitzending van Casper Wiltens.

Aan zijn missiethologische reflectie legde hij Mt.24,14 ten grondslag waarin de evangelieverkondiging werd aangekondigd, voorafgaande aan het einde van de wereld. Uit deze tekst, die geen zendingsopdracht bevat, leidde hij af dat God de juiste personen als zendeling zal kiezen en de kracht geven, de heidenen te redden. Iedereen kan dan ook zendeling zijn. Geen filosofie en andere diepgravende geleerdheid waren het kenmerk, maar integendeel het voorbeeld van de onbaatzuchtige eenvoudige levenswandel en de prediking in simpele bewoordingen. Nog steeds in Calvijns geest zocht hij onder alle christenen de dragers van de zendingsopdracht; zendelingen, kooplui en matrozen moesten op dit gunstige moment actief zijn om het geloof te verbreiden. De burgerlijke overheid moest erop toezien dat de gegeven kansen niet verloren zouden gaan.

Heurnius stelde drie factoren als van doorslaggevend belang voor het welslagen van de zendingsarbeid: een christelijke levenswandel van de zeelieden en de soldaten; de oprichting van goede scholen voor de inlandse bevolking; de verspreiding van de H. Schrift in de landstalen van die bevolking. Bij de verkondiging hoort eenvoudige taal gebruikt te worden en zal de bijbel centraal moeten staan.

Als eerste gaf Heurnius aldus enkele elementen aan van een zendingsmethode. In een kerkelijke autoriteit over de zendingsarbeid werd door hem niet voorzien, alleen de individuele gelovigen en de burgerlijke overheden werden door hem aangesproken. Om die reden schatte Galm⁹⁶ de opvattingen van Heurnius verkeerd in, toen hij opperde dat "bij Heurnius een terugkeer naar katholieke uitgangspunten duidelijk zijn waar te nemen".

1.13 De Synode van Dordt

De catechisatie en het schoolonderwijs werd op de Nationale Synode van Dordrecht gedurende enkele zittingen besproken. Bij het formuleren van een onderwijsbeleid hebben de afgevaardigden zich uitvoerig door de buitenlandse gasten laten informeren over de opvattingen over catechisatie en godsdienstonderwijs. De Synode stelde naar het voorbeeld van Bremen⁹⁷ als uitgangspunt vast dat catechisatie in drie situaties moest geschieden: thuis bij de ouders, op school onder leiding van de schoolmeesters, en in de kerk door de predikant, de ouderling, de voorlezer of ziekentrooster. Zij schreef een catechisatie in de kerk op zondagmiddag voor. De magistratuur werd gevraagd "met strenge plakkatens" de zondagsheiliging af te dwingen, zodat allen deze catechisatie aan de hand van de Heidelbergse Catechismus konden bijwonen. De scholen dienden regelmatig gevisiteerd te worden door een predikant en een ouderling, eventueel vergezeld van een gedelegeerde namens het burgerlijke bestuur.⁹⁸

96 Galm 1915, 47.

97 Donner en Van den Hoorn 1987, 32.

98 Donner en Van den Hoorn 1987, 24, 41, 43, 320.

De nog steeds algemene problemen inzake de invoering van gereformeerd onderwijs op de scholen werden op de vertrouwde wijze tegemoet getreden: de predikanten kregen de opdracht, ook op het platteland voor goede scholen te zorgen. Alleen die schoolmeesters mochten benoemd of gehandhaafd worden die lidmaat van de gereformeerde kerk waren, de Catechismus hadden ondertekend en blijk hadden gegeven van een goed geloof en onberispelijke levenswandel. De Synode onderstreepte de noodzaak dat ook de arme kinderen, en wel "om niet", van het onderwijs konden profiteren. De Magistraten werd daarbij "door hunne autoriteit" om steun gevraagd en hun werd op het hart gebonden, voor een goede salariëring van het onderwijzend personeel te zorgen.⁹⁹

De Synode kwam ook tot een structurering van het godsdienstonderwijs. Zij presenteerde drie fasen, die ook door de delegatie uit Hessen naar voren waren gebracht¹⁰⁰, maar die ook al te vinden waren in het Schoolreglement van 1586: de jongste jongens en meisjes moesten de Twaalf geloofsartikelen, de Tien Geboden, het Onze Vader, de instelling van de sacramenten en van de christelijke tucht, enkele korte gebeden, schriftteksten en eenvoudige catechismusvragen leren; de Hessenaren hadden gezegd dat men die kinderen de eerste beginselen moest "instampen". De wat oudere kinderen moesten een aantal vragen uit de Heidelbergse Catechismus kennen. De "jongelingen en jongedochters" ten slotte dienden met de hele Catechismus geconfronteerd te worden: niet alleen maar van buiten leren, maar ook begrijpen.¹⁰¹

Voor die drie fasen moest ook geschikt onderwijsmateriaal worden vervaardigd. De Synode beval aan, in de AB-boeken die op alle scholen gebruikt werden, de voorgeschreven kerkelijke teksten op te nemen. Voor het maken van een kleine catechismus voor de kleinsten benoemde de Synode een commissie; het resultaat van hun arbeid werd op het einde van de Synode echter niet goedgekeurd. Bij het onderwijs aan de wat oudere kinderen kon gebruik worden gemaakt van wat men in de Palts ontwikkeld had: daar waren de daartoe geselecteerde vragen in de catechismus van een sterretje voorzien; ook mocht men het op de Middelburgse wijze doen, dat wil zeggen aan de hand van een *Kort Begrip* dat ds. Faulkelius vervaardigd had. Voor de derde groep was er vanzelfsprekend de grote catechismus. De Walen mochten met hun Geneefse catechismus afwijken van de voorgeschreven Heidelbergse).¹⁰²

Door een merkwaardig toeval werd in dezelfde zitting waarin de discussie over het onderwijs werd afgerond, een vraag van ds. Hulsebos uit het fort van Jacatra voorgelegd, waarop de Amsterdamse delegatie het antwoord aan de Synode had overgelaten. Zij betrof de geoorloofdheid van de dooptoediening aan kinderen uit

99 Donner en Van den Hoom 1987, 42.

100 Donner en Van den Hoom 1987, 28-29.

101 Donner en Van den Hoom 1987, 42.

102 Donner en Van den Hoom 1987, 42-43.

niet-christelijke ouders; Voetius zou het (negatieve) antwoord daarvoor ontwerpen.¹⁰³ Later komen we daarop terug.

In de slotdocumenten van de Nationale Synode van Dordrecht blijken de synodevaders aan vraagstukken met betrekking tot de zending niet voorbij gegaan te zijn.

De door de Synode goedgekeurde Geloofsbelijdenis behandelde in art. XXXVI de rol van de burgerlijke overheid die als volgt werd bepaald: "De hant te houden aen den Heyligen Kercken-dienst, om te weyren ende uyt te royen alle afgoderie ende valschen godsdienst, om het rijke des Antichrists te gronde te werpen ende het Coninckrijcke Jesu Christi te voorderen, 'twaort des Evangelij over al te doen prediken, op dat God van een yegelijk geeert ende gedient werde, gelijc Hy in zijn woort gebiedt".¹⁰⁴

De Synode vaardigde ook een Iudicium uit als theologische grondslag van haar conclusies met daaraan verbonden een weerlegging van afwijkende meningen. In het eerste hoofdstuk over de predestinatie werd opgenomen¹⁰⁵: om de mensen tot het geloof te brengen, zendt God in zijn goedertierenheid verkondigers van deze Blijde Boodschap tot wie Hij wil en wanneer Hij wil. De tekst vervolgde met Rom.10,14-15: Maar hoe kan men in Hem geloven zonder eerst van Hem gehoord te hebben; hoe kan men van Hem horen als niemand Hem verkondigt; en hoe zullen zij Hem verkondigen als zij niet zijn gezonden?

Deze vragen van de apostel werden door de Synode niet van een antwoord voorzien. De context waarin zij gesteld waren, was nochtans in geen enkel opzicht een ecclesiologische. Het ging er integendeel om, het "onveranderlick voornemen Gods" tot uitverkiezing in het volle daglicht te stellen. "Dat Godt sommige in der tijt met het geloove begaeft, sommige niet en begaeft, comt voort uit zijn eeuwich besluit." Daarin lag dan ook het antwoord besloten op de vragen uit de Brief aan de Romeinen.

De Synode, ten slotte, besloot zich met een aantal desiderata tot de Staten-Generaal te wenden. Daaronder zijn in dit kader het onderwijs en de verbreiding van het evangelie onder niet-christenen van belang.

Met betrekking tot het basisonderwijs vroeg de Synode om een algemeen geldende schoolorde voor het basisonderwijs.¹⁰⁶

Inzake de geloofsverbreiding had de synode van Enkhuizen (1618) reeds het voorstel gedaan dat de nationale kerkvergadering de Kamers van de Compagnie ernstig zou vermanen over het kerkelijke werk in het mandaatsgebied van de

103 Donner en Van den Hoorn 1987, 44.

104 Vestdijk-Van der Hoeven (1991, 107) merkte op dat de gereformeerde Kerken in 1905 uit art. 36 de woorden "alle afgoderij en valse godsdienst te weren en uit te roeien, het rijk van de antichrist te gronde te werpen" hebben geschrapt "en daarmee de taak van de overheid dienovereenkomstig beperkt".

105 Bakhuizen van den Brink 1976, 231.

106 Donner en Van den Hoorn 1987, 940, 947-948.

VOC. Met name moest de Compagnie zorgen voor een Maleise vertaling van het Nieuwe Testament en van de Catechismus.¹⁰⁷ Op voorstel van Noord-Holland en Zeeland werd in het synodale schrijven aan de Staten-Generaal aan het kerkewerk in de overzeese gebieden van de Compagnie aandacht gegeven. De Synode drong er bij de HoogMogenden op aan alle middelen "te ordineren en te besorgen" die nodig zijn voor de voortplanting van het evangelie in de overzeese landen.¹⁰⁸

TERUGBLIK

De eerste twintig jaren van de zeventiende eeuw toont het begin van een theologische reflectie op de geloofsverbreiding. Een drietal, in het kader van deze studie belanghebbende ontwikkelingen zijn met name te noemen. Daar is allereerst de relatie tussen school en zendingswerk, die door Hommius werd aangebracht. Vervolgens moet Heurnius genoemd worden die een aanzet gaf voor de ontwikkeling van een zendingsmethode; de school neemt daarin een belangrijke plaats in. Door de voortplanting van het evangelie expliciet te behandelen, maakte de Nationale Synode ten slotte het zendingswerk tot een gemeenschappelijke zorg voor alle gereformeerde kerken. Hoe werd die methode verder uitgewerkt?

2 Methodische thema's

Het door Calvijn gebruikte beeld van de deur of de weg die God geopend had om het gereformeerde evangelie te verbreiden, zinspeelde op bekende Schriftteksten.¹⁰⁹ Taffin had als eerste dit beeld in verband gebracht met de overzeese verbreiding van het geloof. In 1610 benutte de Amsterdamse kerkeraad deze beeldspraak bij gelegenheid van de uitzending van Casper Wiltens in VOC-dienst.¹¹⁰ Ook bij Heurnius kwam dit beeld terug, evenals in het schrijven van de Synode van Dordrecht aan de Staten-Generaal: God heeft hier voor ons een weg geopend naar de verschillende ververwijderde gebieden in Indië en elders.¹¹¹

Willem Teellinck wees de Compagnie er in 1622 in zijn *Ecce Homo ofte oogen-salve* op dat zij een dure plicht tot steun aan het bekeringswerk had. Want God

107 Reitsma en Van Veen 1893, 24. Op de synode van Edam (1619) werd gemeld dat de catechismus reeds in het "gemeen Maleis" vertaald was.

108 Donner en Van den Hoon 1987, 948; Kuyper 1899, 184.

109 Ies.26,2-3, 60,11; Judith 13,13; Ps.118,19.

110 Grothe 1890, 10.

111 Donner en Van den Hoon 1987, 948; Kuyper 1899, 267: *Quandiquidem vero omnes veri Christiani per charitatem quam habere debent erga salutem proximi et per zelum propagandi gloriam Dei inter homines obstricti sunt omnia adhibere media, quae huic fini serviunt: Deusque nobis in hisce regionibus viam aperuit ad diversas longinquas regiones in Indijs atque alibi, quae a veri Dei cognitione sunt plane destitutae, dicta Synodus etiam humiliter petit, ut illustriss. DD.VV. placeat Christiano zelo hanc rem sanctam ad animum revocare, media ordinare ac procurare, quae ad propagationem sancti Evangelij in istis regionibus utilia et maxime idonea erunt.*

had de Republiek de weg naar nieuwe werelden gewezen om de verkondiging van het evangelie verder te geleiden. De Compagnie heeft daarom tot taak, haar personeel te selecteren op deugdzaamheid en trouw aan de gereformeerde godsdienst. Van deze Teellinck ging een grote invloed uit, die tot het einde van de zeventiende eeuw zou doorwerken. Hij publiceerde een lange reeks van vooral stichtelijke literatuur, wat Voetius ertoe bracht hem "de tweede, gereformeerde Thomas à Kempis"¹¹² te noemen.

Polyander a Kerckhove heeft gewezen op een belangrijke consequentie van het gedachtengoed dat achter de beeldspraak van de geopende deur schuilgaat: er bestaat geen onbeperkte kerkelijke of persoonlijke verantwoordelijkheid voor de evangelieverbreiding, "slechts van aansprakelijkheid voor die volken waar men de gelegenheid krijgt om het evangelie te verkondigen".¹¹³

In 1658 juichte de kerkeraad van Batavia bij het bericht over de verovering van Colombo omdat daarmee "een wijde deure voor den loop des Evangeliums scheen geopent te zijn".¹¹⁴ Van Rheede laakte in 1685 de Hollanders aan de Kaap die door te weigeren hun slaven te laten dopen "de deure der genade om tot de saligheijt te komen toe sluijgende" waren.¹¹⁵

Een deviatie van deze beeldspraak trad op bij Johannes Leusden (1624-1699). In 1688 publiceerde deze oriëntalist een Engelse versie van zijn *Hebreus psalm-boeck*¹¹⁶ omdat, zoals hij in het voorwoord opmerkte, "in de Engelse Colonie tot Bostoniën en in de omleggende plaatsen een groote deure des Evangeliums wort opgedaan door de Engelse Illustre Schole" aldaar.¹¹⁷

2.1 In Indië ontwikkelde bekeringsmethoden

Tijdens de kerkvergadering in Batavia, die in 1624 plaatsvond, discussieerden de beide predikanten over de aanpak van de dagelijkse pastorale en missionaire problemen in de jonge stad.¹¹⁸ Een groot aantal onderwerpen passeerde de revue. Uit missiemethodisch oogpunt waren de volgende van belang: de prediking moest geschieden in alle in de stad gebruikte talen; het schoolbezoek kon bevorderd worden door de ouders een vaste hoeveelheid rijst te geven; men zag af van de doop van kinderen zonder christelijke ouders, maar voerde voor die kinderen wel een rituele handoplegging in en voor oudere kinderen van plusminus 10 jaar een plechtige bevestiging; er dienden verweerschriften tegen de islam in de

112 Heppe 1875, 149; Op 't Hof 1989, 1990, 1991.

113 Joosse 1992, 179.

114 Mooij 1929, 569.

115 Hulshof 1941, 209.

116 Utrecht 1688.

117 Cost Budde 1944-1945; Van Goor (1978, 44) meldde Leusdens regelmatige correspondentie met de op Ceylon werkzame ds. Specht.

118 Van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam 1947, 34-35.

verschillende talen vervaardigd te worden; de Heidelbergse catechismus moest in de vertaling van ds. Danckaerts verspreid worden; de Compagnie werd opgeroepen te zorgen voor een strikte eerbiediging van de zondagsrust en de “duivelsdienst” van Chinezen en andere niet-christenen behoorde verboden te worden. Veel van deze besluiten zouden in de komende jaren een vervolg krijgen.

Dertien jaar later stelde ds. Justus Heurnius voor de Compagnie een advies op voor de invoering van het christendom op Flores. Daar was vanuit de katholieke kerk al heel wat, ook moeizame arbeid verricht¹¹⁹, maar eenmaal onder VOC-gezag gebracht, diende het eiland in de gereformeerde religie ingeleid te worden. Na een inspectietocht stelde de ervaren predikant een werkschema op¹²⁰, dat als een vroeg blijk van zendingsmethode voor plattelandssituaties mag doorgaan. Het bestond uit zeven punten en ook hierin stond de kerstening van het openbare leven centraal:

1. eerst onderwijzers stationeren “om te leeren leesen en schrijven, met een haer (: de leerlingen) leerende de chr. gebeden en manieren, de historien der goddelycker schrift haer verhalende ende haer alleynskens het heydendom ende het mahometistige wangelove op dese wijze tegen maeckende.” De leerlingen zouden met snuisterijen gelokt moeten worden;
2. introductie van christelijke rituelen, bij voorbeeld bij gelegenheid van begrafenissen. Heurnius tekende aan, dat hiertoe wel eerst overleg met de vaderlandse kerken nodig was;
3. plaatsing van zonen van vooraanstaande families op een Bataviase instelling om hen later op het eiland te werk te stellen als “voorleser inde godtsdienst”;
4. benoeming van ziekentroosters die de eilandstaal moesten leren om christelijke teksten te vertalen;
5. kerkdiensten in de moedertaal van de eilandbewoners.
6. De VOC moest zorgen voor een uitbanning van de Portugese invloed: door de veiligheid van de bewoners te garanderen zou zij hun vertrouwen kunnen winnen;
7. ook moest de Compagnie het wapenbezit tegengaan om onderlinge vijandelijkheden de kop in te drukken.

Onderwijs was het beginpunt van het bekeringswerk; de opleiding van landseigen kader, een aspect dat Heurnius steeds dierbaar is geweest, bracht hij uitdrukkelijk naar voren. Een ander voor hem belangrijk punt was het gebruik van de moedertaal in woord en geschrift.

Het idee om bij aansprekende gelegenheden het christelijke ritueel te presenteren, is opvallend, hoewel niet nieuw: Molinaeus had dat op de Coromandelkust ook al geprobeerd, maar was toen in aanvaring gekomen met de Bataviase kerkeraad, – waarvan Heurnius toen lid was!

119 Visser 1926, 281-303; Visser 1934, 140-157; Vlekke 1943, 88.

120 Grothe 1891, 388-391.

Van zijn kant ontwikkelde de kerkeraad van Batavia een eigen strategie voor de heidenbeking in urbane omstandigheden.¹²¹ Dat gebeurde bij gelegenheid van de voorbereiding van een eigen kerkorde (1643), waartoe gouverneur-generaal Anthonie van Diemen het initiatief had genomen.

De eerste drie elementen van dit tien-puntenplan betroffen de taal: de kerkeraad koos uitdrukkelijk voor de moedertalen van de groepen waarop hij de evangelieverkondiging wilde richten. De kerkeraad wilde beschikken over goede woordenboeken voor het Portugees, het Chinees en het Maleis. In die talen moesten ook bijbel- en psalmteksten worden overgezet. Ook nam de kerkeraad zich – andermaal – voor in het Nederlands en in andere talen brochures te vervaardigen ter weerlegging van de islam.

Ook nam men interne maatregelen: de “*censura morum*” van de kerkleden moest degelijker worden aangepakt. De inlandse lidmaten moesten erop gewezen worden dat zij zich het beste “naar de maniere van de Nederlanders” konden gedragen. Ten slotte rekende de kerkeraad op een goede samenwerking met de VOC-autoriteiten, die moest leiden tot een strikte handhaving van de zondagsrust, verbod op besnijdenissen en op godsdienstuitingen en scholen van Chinezen en mohammedanen.

Dit actieplan sloot nauw aan bij dat van 1624. Opmerkelijk genoeg bleef ditmaal het onderwijs echter onvermeld. Dat de kerkeraad zo grote nadruk op de volkstalen legde, was ook opzienbarend, aangezien Van Diemen een verklaard voorstander van het gebruik van het Nederlands was.

TERUGBLIK

De drie hier beschreven Indische zendingsmethoden hadden alle een beperkt bereik. Die van de Bataviase kerkeraad hadden het zendingswerk in de hoofdstad van het VOC-rijk in Indië op het oog; Heurnius behandelde de geloofsverbreiding in een nieuw gebied dat tot dan toe onder vijandelijk regime had gestaan.

Enkele elementen hebben deze verschillende methoden echter gemeen: in de eerste plaats de inrichting van het openbare leven naar gereformeerde normen, voorts de nadruk op de lokaal gesproken taal, verder het onderwijs, ten slotte de bestrijding van voorkomende godsdienstige en levenspraktijken.

Deze elementen zullen in het vierde hoofdstuk van deze studie meer kleur krijgen. Op enkele met deze methoden verbonden onderdelen zal hier reeds bij wijze van “*capita selecta*” met telkens twee beschouwingen worden ingegaan: voor het eerstgenoemde punt noemen we de pastorale zorg voor de schepelingen, waartoe tussen de scheepsuitrusters en de predikanten immers de eerste samenwerking tot stand kwam, en de eerste problemen waarvoor de jonge kerk van Batavia geen eigen oplossing wist.

121 Van Boetzelaer van Dubbeldam 1906, 327-329.

2.2 Pastorale zorg voor gemeentelieden op de vloot

Plessaeus' *Bijbel der nature* in de vertaling van Halsbergen, had een sterk apologetische inslag. Het was geschreven om de kerkleden door een goede kennis van het eigen geloof en van andere vormen van religie beter tegen de vreemde verleidingen bestand te laten zijn. Het gaf deze christenen tevens de nodige informatie om die niet-christelijke mensen van het ware geloof te overtuigen.

Er kwamen meer werken ter beschikking van de schepelingen.

Van veel betekenis was *De christelycke zee-vaert* van Adam Westerman uit 1611, in 1635 zeer uitgebreid heruitgegeven als *De groote christelijcke zee-vaert*. Deze bundel preken, gebeden en liederen maakte in 1622 deel uit van de standaardboekery van de VOC-schepen, te zamen met het *Huysboeck van Heinrich Bullinger*, *De vaste grond des geloofs*, *Der consciëntien troost* en *De spiegel der jeugd*, *Arnoldi over het Onze Vader* en *De Nederlandse morgenwekker*.¹²²

Tijdens zijn gevangenschap in het Slot Loevestein (1619-1620) schreef Hugo de Groot zijn *Bewijs van den waren godsdienst*. Hij had deze berijmde geloofsbelijdenis bedoeld voor het scheepsvolk dat, ver van huis, wellicht behoefte had aan overweging en verdieping. De Groot kende de *Bijbel der nature* van Plessaeus en Halsbergen, vond dat boek niet overtuigend genoeg en probeerde een meer beredeneerd alternatief aan te bieden.¹²³ Zo kort na de synodale bevestiging van het gelijk van de preciezen oogstte De Groot vooral kritiek. "De 17e eeuwse orthodoxie, die in die aangelegenheden scherper zag, proefde er overal de Arminiaan in, die op verzoening van de tegenstellingen, niet slechts binnen het Protestantisme, maar zelfs binnen het Christendom, uit was, hetgeen voor haar slechts een verzaking aan de zuiverheid van de leer betekende".¹²⁴

Veel indruk maakte Godfried Cornelius Udemans (1582-1649), vanaf 1599 predikant op Schouwen-Duiveland, vanaf 1604 in Zierikzee werkzaam. *Tgeestelyck compas*, dat in 1617 voor het eerst verscheen, verdient in dit kader vermelding. Dit werk is geschreven voor de zeevarenden "om te ontgaan de steenklippen ende zantplaten der sonde ende des toorn Godes ende te verkgren eenen saligen gewenschten segen over hacre neringe." Het is een pastorale bijdrage aan het Compagnies- personeel; het werd regelmatig herdrukt.

122 Bruijn en Lucassen 1980, 131; *De morgenwekker* (Danswick 1610) van Willem Baudartius, door Johannes Polliet bewerkt tot *Spiegel der jeugd* (Amsterdam 1610). Ds. Arnoldi Cornelii was rond de eeuwwisseling predikant te Delft. Breen 1922; De Groot 1977, 5-18; Joosse 1988, 118.

123 Roldanus 1944, 69-71.

124 Romein z.j., 52; De Groots *Het Bewijs...* is in verschillende talen omgezet; in 1660 verscheen een Arabische versie: Juynboll 1931, 197.

Ten slotte moet hier *Den christelijken Visscher* vermeld worden van de hand van Frans Essausz den Heussen.¹²⁵ Het bevatte een stichtelijke samenspraak van een visser en een predikant om “visschers ende zee-varende luyden” te wijzen op een voorbeeldige levenswandel.

2.3 De Indische doopkwestie

De Nationale Synode van Dordt was gevraagd, een uitspraak te doen met betrekking tot een vraag uit Indië over de doop. De jonge kerk van de VOC-nederzetting bij Jacatra was reeds vroeg voor een theologisch probleem gesteld handelende over de kinderdoop van ongedoopte ouders. Ds. Adrianus Hulsebos was enkele malen geconfronteerd met pleegouders die een kind uit een of beide ongedoopte ouders ten doop aanboden, respectievelijk met Europese mannen die hun samenleving met een niet-christelijke vrouw een legitimiteit wilden geven via de doop van hun kind. Hij had de Amsterdamse kerkeraad in 1616 al enkele malen om een uitspraak over de geoorlooftheid van de doop van zulke kinderen gevraagd, maar deze kerkeraad liet een antwoord na in afwachting van een standpuntbepaling door de synode van Dordrecht.

Daarop konden de predikanten in Jacatra niet wachten. Zij kozen ervoor, in deze gevallen de doop te bedienen wanneer de pleegouders voor de christelijke opvoeding van het kind borg zouden staan. Daarbij beriepen zij zich op Gen. 17,12.

Na lange discussies koos de Dordtse synode er echter voor “dat men de jonge kinderen niet zou doopen, voordat zij den leeftijd zouden bereikt hebben, op welken zij in de eerste beginselen der christelijke leer konden worden onderwezen en dat men hen, gedoopt zijnde, niet weder van de christenen mogt verwijderen”.¹²⁶ Toen later die afwijzende uitspraak tot Batavia was doorgedrongen, werd de bestaande dooppraktijk verlaten. In plaats daarvan voerde men voor deze dopelingen een handopleggingsritueel in, dat Danckaerts ontworpen had.¹²⁷ Ook dat vond men in het vaderland geen best idee: de synode van Hoorn in 1629 sprak er in elk geval zijn afkeuring over uit. Zo werd die handoplegging ook weer gestaakt en ging men kennelijk na verloop van tijd weer over tot het dopen van uit niet-christelijke ouders geboren kinderen, indien een christelijke partij voor hun opvoeding borg zou staan. De kerkorde van Batavia (art. 46, 1643) bleef nochtans een doop van kinderen uit niet-christelijke ouders vóór de jaren des onderscheids afwijzen.

125 Amsterdam 1649; Breen 1922; Groenendijk 1987.

126 Donner en Van den Hoorn 1987, 46-47. Het vraagstuk van de kinderdoop uit ongedoopte ouders kwam ook op de synoden van Harderwijk (1612) en Rotterdam (1621) aan de orde met betrekking tot “kinderen der lantloopers, genoemt heydenen ende Egiptenaren”. De synode van 1621 kwam ten aanzien van deze zigeuners niet verder dan de verzuchting “dat dit goddelose gespuys uyt het lant mochte gekeert worden” (Bakhuizen van den Brink e.a. 1960, 358; Knuttel 1908, 18-19).

127 Mooij 1927, 186-189. Op 6 december 1629 werd een aangenomen kind de doop geweigerd, een week later werd een ander aangenomen kind wel tot de doop toegelaten: Mooij 1927, 329.

Gisbertus Voetius, de eerste theoloog van de Utrechtse universiteit, behandelde deze kwestie in zijn *Politica ecclesiastica*¹²⁸; hij kende deze aangelegenheid van nabij omdat hij als afgevaardigde op de Dordtse Synode bij de advisering hierover betrokken was geweest. Zijn betoog was een toelichting op de uitspraak van de synode, "dat de kinderen der heydenen, al ist datse in de familie der Christenen syn overgegaen door aenneminghe, adoptie, of andersyns, niet en mogen worden gedoopt"¹²⁹ voordat ze tot de jaren des verstands gekomen zijn en zelf de doop begeren.

De kerkeraad van Batavia ging overigens niet meer overstag, kon dat ook niet, gezien de precedenten die inmiddels geschapen waren. Hij bleef overigens op gezette tijden geconfronteerd met deze afwijkende praktijk.

Op den duur wist men zelfs niet precies meer, hoe de geschiedenis haar loop had gehad. In 1670 meende de kerkeraad dat hij volgens de praktijken van de Nederlandse kerken en het oordeel van de theologische faculteit handelde, als men kinderen uit niet-christelijke ouders zou dopen, indien christenen voor hun opvoeding instonden.¹³⁰ In 1679 gaf hij een plechtige verklaring af, "dat het voor lange jaeren in deze kerk gebruikelijk geweest is, kinderen uijt onchristene ouders voortgekomen tot den H.Doop te ontfangen, wanneer de christenen, die deselve daertoe aanbieden, zich verbinden die kinderen als haere eigene op te voeden, te zijner tijd in de christelijke leere neerstiglijk te onderwijzen en – zoo 't lijfeijgene zijn – haere vrijheid te schenken; waerin naderhand noit eenige verandering gemaekt is".¹³¹ Dit standpunt beslechtte in de jaren tachtig een conflict aan de Kaap de Goede Hoop over de doop van slavenkinderen.¹³²

Een andere problematiek die veel stof deed opwaaien, betrof de doop van volwassenen, vooral bejaarde inlanders; bij hen namelijk vermoedden de kerkelijke autoriteiten twijfelachtige motieven: om van de slavernij ontslagen te worden of omwille van een huwelijk. De Dordtse kerkenorde van 1619 had bepaald: de bejaarden worden door de Doop de christelijke gemeente ingelijfd (...) en zijn daarom gehouden, het Avondmaal des Heren ook te gebruiken.¹³³ In weerwil daarvan bepaalde de nieuwe Bataviase kerkorde van 1643 (art. 49) dat bejaarden niet zonder meer tot de avondmaalsviering zouden worden toegelaten.¹³⁴ Dat werd in 1647 "onse gebruyc" genoemd, bij gelegenheid van de ontvangst van een brief van de classis Walcheren, die dat ten zeerste afkeurde. De classis stelde dat "de preuve des levens soo wel behoorde te gaen voor den doop als voor het avontmael".¹³⁵ In deze zaak boog de kerkeraad wel. In 1648 sprak zij weliswaar

128 Amsterdam 1663, 656-660.

129 Algra 1946, 69.

130 Mooij 1931, 109, 305.

131 Mooij 1931, 434.

132 Hulshof 1941, 209.

133 Donner en Van den Hoorn 1987, 939.

134 Van Boetzelaer van Dubbeldam 1906, 318; Enklaar 1947, 45-46.

135 Mooij 1929, 46.

onomwonden over "paarlen voor de zwijnen" maar bepaalde desondanks "dat die bejaerde welke den Doop ontfangen, met geen recht van het H. Avontmael gehouden konden werden". Tegelijk nam zij zich voor, bejaarden niet zo snel meer voor de doop te accepteren.¹³⁶

2.4 Taal

De vuurproef voor de ijver van het uitgezonden geestelijke personeel van de Compagnie lag in het machtig worden van de taal van de plaatselijke bevolking. Taalbeheersing besliste over de inzetbaarheid van onderwijzers, ziekentroosters, proponenten en predikanten voor alleen het Europese VOC-personeel of tevens voor het bekeringswerk onder de landseigen mensen.

Van het begin af aan beoordeelden VOC-vertegenwoordigers hen op hun bereidheid om zich van lokale talen meester te maken. Menigmaal beklaagden die zich erover dat de kerkelijke staf van de Compagnie daar veel te weinig zijn best voor deed.

Taalkennis had dan ook een politieke betekenis. Zij droeg bij tot een goede verstandhouding van de VOC met de "geallieerde" lokale bevolking. Dat was van groot belang in een tijd dat de Compagnie haar monopolie nog moest bevechten ten opzichte van de Portugezen en de Engelsen. Daarbij is van wezenlijk belang dat de VOC zich in haar handelspolitiek, anders dan de Portugezen, geheel afhankelijk maakte van de degelijkheid van haar nederzettingen en geen uitgebreide territoria wilde besturen. Van der Haghen had op Ambon en Ternate bewezen dat de steun van de bevolking voor de Compagnie gewonnen kon worden. Van zijn kant liet Coen later tegenover de Bandanezen blijken dat eens betoonde ontrouw niet vergeten werd.

Het geestelijke personeel van de Compagnie kon aan de rust rond die VOC-nederzettingen bijdragen door de omgang met de plaatselijke bevolking in haar eigen taal gestalte te geven. Zij moest het vriendelijke gezicht van de VOC zijn. Overeenkomst in religiosis tussen de Compagnie en die bevolking werd, mits dat niet, als op Ternate, met andere VOC-belangen streed, als een goed bindmiddel beschouwd. De gouverneur van Ambon, Philip Lucassen, zou dat in 1629 in een brief aan Coen wel heel duidelijk onder woorden brengen: "d'Almogende geve veele sielen onsen eenigen Heylant, Christo Jesu te winnen, van hun duyvelsche superstitie gediverteert ende in trouwe voorder den Nederlantschen staet ingelijft ende verplicht mogen worden".¹³⁷

De Compagnie kwam aanstonds aan wensen vanuit die bevolking tegemoet door steun te geven aan de oprichting van Wogma's school op Ambon in 1607.¹³⁸ De

136 Mooij 1931, 87.

137 Grotte 1891, 83.

138 De Graaf 1977, 56.

schooltaal was het Nederlands, maar Wogma zelf had zich de landstaal eigen gemaakt; hij zou ook met een inlands meisje huwen. De eerste gezaghebber van het eiland, De Houtman, betoonde zich persoonlijk bij deze school betrokken door volijverig teksten in het Maleis om te zetten; Ruyl deed hetzelfde. Maar op de kwaliteit van hun huisvlijt was wel kritiek.

Deze school zou acht tot negen jaar standhouden. In 1618 zou Danckaerts opnieuw beginnen en een net van scholen op de Ambonse eilanden uitbouwen. Daarbij deed het onderwijs in de moedertaal zijn intrede.

Wiltens begon na enige tijd tijdens de kerkdiensten in het Maleis te preken, hoewel Van der Haghen, die veel en ook ongegronde kritiek uitte op de geestelijke verzorgers, het taalgebruik van de dominee een grandioze mislukking vond. Danckaerts bleef voorstander van het Nederlands en Heurnius preekte op de Oeliassische eilanden in de eilandtaal. Naast diensten in het Nederlands raakten die in het Maleis spoedig ingeburgerd, niet alleen op de verre eilanden, maar sinds kerstmis 1621 ook in Batavia. Weldra zou zich ook de vraag naar diensten in het Javaans en Chinees ontstaan en zou ook gediscussieerd worden of het Hoog – dan wel het Laag – of volksmaleis gebruikt moest worden.

De VOC bleef overigens groot voorstander van het gebruik van het Nederlands en probeerde die voorkeur ook in verordeningen vast te leggen. Maar de leer bleek steeds opnieuw niet tegen de logica van alledag opgewassen te zijn. Nog in 1641 eiste gouverneur-generaal Van Diemen, dat het Nederlands als openbare taal in Batavia werd gebruikt; slaven stelde hij een beloning in het vooruitzicht wanneer ze er blijk van gaven, het Nederlands te beheersen.¹³⁹

De kerkorde van 1643 en het schoolreglement van 1684 stelden het gebruik van het Nederlands in het onderwijs verplicht. Nog in 1645 dwong Van Diemens opvolger Van der Lijn de Bataviase kerkeraad om de Portugese diensten te staken. Na veel protest, ook in Holland, moesten de Heren XVII hun gouverneur-generaal desavoueren.¹⁴⁰ Ook Maetsuyker bleef van mening dat het urgeren van het Nederlands nodig was om de Nederlandse beschaving in de overzeese bezittingen te kunnen handhaven.¹⁴¹ Het achterhoedegevecht om de moedertaal zou nog lang aanhouden: pas in 1786 werd het VOC-voorschrift inzake het Nederlands formeel ingetrokken.¹⁴²

Methodisch vonden Compagnies- en kerkbestuuders het nodig dat de predikanten de talen van de volken waaronder men arbeidde, beheersten. Maar ook werd door iedereen onderstreept hoe nodig het was, dat de godsdiensten en leefgewoonten goed bekend waren bij de zendelingen. Ds. Danckaerts, toen predikant op Ambon, publiceerde in 1621 een boekje waarmee hij tot de kennis van de Ambonse bevol-

139 Van der Chijs 1885, 459-460.

140 Algra 1946, 131-132.

141 De Jonge 1872, 125-126.

142 Brugmans 1938, 42.

king wilde bijdragen. Met zijn *Historisch ende grondigh verhael vanden standt des christendoms* beoogde hij een objectief beeld te schetsen van de mensen, onder wie de uit te zenden kerkelijke bedienaren zouden gaan werken. Hij liet niet na, ook de negatieve kanten van de volksaard te belichten, waarmee die bedienaren rekening moesten houden. "Dit is het dat men een nieuwelingsh zijnde onder dese luyden op sulcx niet verdacht en is ende haer te slecht (: eenvoudig) ende oprecht aensiet".¹⁴³ Hij wees niet alleen op hun onaangename karaktertrekken – "De Amboinesen syn van naturen een seer trouloos vreesachtich oft kleyn-hertich, bot ende indocijl volck ende daer by oock gantsch niet curieus ofte weet-gierich om yets te leeren of te ondersoecken"¹⁴⁴ – maar ook op onverwachte cultuurelementen: geen tijdbesef, afwezigheid van historisch bewustzijn, onbegrip voor geestelijke idealen.¹⁴⁵

Over het algemeen was het pleidooi om andere godsdiensten te kennen vooral apologetisch geïnspireerd. Men moest die godsdiensten kennen om ze te kunnen weerleggen. Het enige met name genoemde leerboek van het Collegium Indicum was van Plessaeus en had betrekking op de kennis van de verschillende godsdiensten. Rogerius had in zijn boek over het hindoeïsme beklemtoond dat kennis van de lokale godsdienst tot de grondslagen van een zendingsstrategie hoorde; Van Hoorbeeck, toen hoogleraar in Utrecht, die nog college had gelopen bij Walaeus, had een uitvoerige controversetheologie van de verschillende godsdiensten en stromingen uitgewerkt.¹⁴⁶

2.5 Wijze van verkondiging

Bucanus en nog meer De Groot hadden de weg van de overtuiging, vanuit een degelijke kennis van de eigen en van de andere religies, als de meest probate aangewezen. Door Hommius was elke vorm van bekeringsdwang afgewezen. Justus Heurnius had er al grote nadruk op gelegd dat degene die uitging naar niet-christenen, zich toch vooral moest onthouden van elke gewichtigdoenerij. Eenvoud was het parool, en dat gebaseerd op een onberispelijke christelijke levenswandel. Dat was in alle stichtelijke lectuur de zeelieden als eis voorgehouden. Ook Willem Teellinck bepleitte een prediking in eenvoudige taal, die zo goed mogelijk aansloot bij het "natuurlijke licht" dat bij de ongelovigen aanwezig was.¹⁴⁷

143 's-Gravenhage 1621, 18. Met de intentie van Danckaerts waren de in de aanbeveling door de Leidse hoogleraren gekozen bewoordingen niet in overeenstemming, die de VOC vroegen 'dese arme luyden Gode te ghewinnen'.

144 Danckaerts 1621, 7.

145 Danckaerts 1621, 9. Voor de verbreiding van het christendom zag Danckaerts de beste mogelijkheden gelegen bij de Chinese bevolkingsgroep (1621, 23).

146 Joh. Hoorbeeck: *Summa controversiarum religionis cum infidelibus, haereticis, schismaticis, id est gentilibus, iudaeis, muhammedanis; papistis, anabaptistis, enthusiastis et libertinis, socianis; remonstrantibus, lutheranis, brownistis, graecis* (Utrecht 1653). Na zijn dood verscheen nog *De conversione Indorum en Gentilium* (Amsterdam 1669), dat door David Stuartius voltooid is.

147 Joosse 1992, 173-174.

Willem Teellinck benutte het voorwoord van zijn *Ecce homo* om de Compagnie op het hart te binden, het zendingswerk met kracht te bevorderen. In dat kader sprak hij ook over de wijze waarop de uit te zenden geloofsverkondigers hun zending moesten vervullen. In voor hem karakteristieke bewoordingen onderstreepte hij dat zij de heidenen het evangelie moesten brengen “met alle meughelicken ernst ende beweeglickheyt, even met soo grooten roere, affectie, tocht ende beweginghe des herten”.¹⁴⁸

Voetius stond een zendingsmethode voor die in hoge mate aangepast moest zijn aan de concrete omstandigheden van de desbetreffende doelgroep: benader de mensen in de taal die zij verstaan en op een wijze die bij hun ervaringswereld aansluit.¹⁴⁹ De uitgezondene moest goed gekwalificeerd zijn: “bovenal door vroomheid, ijver, verstand, en voorts literair en filosofisch geschoold: in het bijzonder op het vlak van de filosofie en theologie, godsdienst, riten en gebruiken van de volkeren waarheen hij uitgezonden was”.¹⁵⁰ Overtuigend en overredend diende hij te werk gaan; door prediking en onderricht wordt het geloof gewekt. Afgedwongen toetreding wees Voetius beslist af. Dat zou ook in strijd zijn met de predestinatieleer die ook bij hem de grondslag vormde van zijn zendingstheologie. Toen Voetius de kwaliteiten van de voorloper onder de “primitieve” volkeren aanduidde (idioti et illiterati), gaf hij er blijk van, dat de zendeling zich moest plaatsen op het educatieve niveau van degene die hij met zijn boodschap tegemoet trad.

2.6 Het onderwijs

Calvijn had al in zijn Geneefse periode grote aandacht gegeven aan het opzetten van goed onderwijs. In de Geneefse kerkorde van 1541 had hij laten opnemen dat er deugdelijk onderwijs gegeven moest worden, ook in talen en seculiere wetenschappen, om krachten op te leiden tot kerkelijke en burgerlijke ambten. Natuurlijk stond voor hem de eer van Gods woord centraal, maar in het verlengde daarvan hechte hij zeer aan een brede opleiding van de jeugd.¹⁵¹ Op deze wijze zouden de bestuurders geschoold moeten worden, die vanuit een gedegen gereformeerde instelling het geestelijk en tijdelijk welzijn van de mensen waarborgden.

De eerste ervaringen op de uitgezonden schepen brachten de problemen aan het licht, voortvloeiend uit het feit dat zich onder de schepelingen nogal wat andersdenkenden bevonden – katholieken, Arminianen, Lutheranen – en uit de manifeste aanwezigheid van de katholieke kerk op de Molukken. In de scheepsreglementen

148 Teellinck 1622, 4.

149 Jongeneel 1989, 130.

150 Voetius 1676, 336: *Primo pietate, zelo, prudentia, deinde literaria et philosophica eruditione et specialiter ejus gentis ad quam mittuntur, philosophiae et theologiae, religionis, rituum, morum cognitione, ex libris et tractatibus alibi indicatis, praediti sunt.*

151 Boyd 1969, 230-231; Verboom 1986, 59.

werden godsdiensttwisten uitdrukkelijk verboden. Het advies dat de classis van Delft en Delfland¹⁵² in 1615 uitbracht over de scholing van aanstaande VOC-predikanten, beval dan ook lessen in de "huydendaegse religien" aan; in de in 1622 geaccordeerde *Instellingen* van het Seminarium Indicum namen de bewindhebbers dat advies over.

Daarbij lette men niet alleen op de in de Republiek voorkomende godsdienstige stromingen. Van Buchel vond dat de VOC de gekerstende inlanders diende "te beschermen voor de tyrannie haerder vianden". Predikanten moesten dan ook geschoold worden in de kennis van de islam om "den grooten mont te snoeren" van lieden die deze religie aanhingen.

Hommius en Heurnius waren op hun beurt krachtige pleitbezorgers voor een zendingsmethode, waarin het geven van onderwijs een centrale plaats innam. Hommius' karakteristiek van de scholen als "planthoven der ghemeynthe" was wellicht ontleend aan Calvin en aan de synoden van de zestiende eeuw, die de scholen overigens "seminaria van de kercken ende policijen" noemden.

In zijn *Historisch verhael* beklemtoonde Danckaerts de noodzaak van goed onderwijs. Hij was er ook een voorstander van dat geschikte inlandse kandidaten in de Republiek een theologische opleiding zouden krijgen.

Vooraf in zijn *Tgeestelyck Roer* heeft Udemans de zending onder verantwoordelijk van de West- en Indische Compagnieën behandeld. De school als "queeckerie vande Ghemeynthe" vond hij daartoe noodzakelijk, want het is "buyten alle dispuut dat de Ghemeynthe in geene plaetse met vrucht en kan geplant worden ten zij datter op de scholen wel ghelet worde".¹⁵³ In dat werk besteedde hij ook veel aandacht aan de toerusting van de uit te zenden predikanten: zij moesten naast een gedegen wetenschappelijke kennis met name goed op de hoogte zijn van de talen, leefgewoonten en religies van de volken waarheen zij uitgezonden werden. Hij pleitte bij de bewindhebbers van de Oost- en van de Westindische Compagnie ervoor, een seminarie voor de opleiding van predikanten te (her-)openen.¹⁵⁴

Ook bij Gijsbertus Voetius vervulde het onderwijs een dubbelrol voor "kercke en politye".¹⁵⁵ Waar geen scholen zijn of waar zij niet goed functioneren, gaat het wat staat en kerk betreft verkeerd: "daer moeten de fundamenten des Lants beven, daer moet eyndelijck (...) alle goede ordre in Godes kercke beswijcken en verval-len." Als pas benoemd hoogleraar aan de Utrechtse universiteit brak Voetius een lans voor de studie van "profane" wetenschappen. Zij droegen elk voor zich bij aan een betere kennis van Gods geheimen.¹⁵⁶

152 Wordt besproken onder hoofdstuk III ad B.

153 Udemans 1640, 165.

154 Udemans 1640, 154, 154 verso.

155 Voetius 1636, 47.

156 Voetius 1636, 17-46.

Ook later noemde hij algemene vorming in scholen en met name toepassing van de geneeskunde nuttige ondersteunende middelen, ook voor het zendingswerk. Vooral benadrukte hij een goede kennis van de niet-christelijke godsdiensten: voor de arbeid onder de moslims noemde hij het Arabisch en de koran. Hij was voorstander van prediking in de landstaal. Daarbij verwees hij naar Is.19,18, Mc.16,17, Hand.2,4 en 1 Kor.12,10.¹⁵⁷ Een goede filosofische onderlegdheid achtte hij nuttig om de opvattingen van tegenstanders te weerleggen. Hij echter wees elke bespottung van andere godsdiensten af, evenzeer als dwang bij bekering en doop.

Ter voorbereiding op die taak pleitte Voetius voor speciale, met universiteiten verbonden opleidingen voor uit te zenden personen. Hem stonden colleges voor ogen die de nodige scholing en vorming zouden aanbieden aangepast aan het zendingsgebied waarheen men zou worden uitgezonden, men denke aan islamieten in Indië, Grieken en andere oosterse christenen.¹⁵⁸ Dit voorstel, door de katholieke colleges in Rome geïnspireerd, was reeds vervat in zijn *Selectae disputationes*. In zijn latere *Politica ecclesiastica*¹⁵⁹ zou hij ook de opleiding van Aziatische jongens tot onderwijzer en predikant in colleges overzee bepleiten.

Dat er geen verwijzing plaatsvond naar het eerder seminarie dat onder Walaeus elf jaar gefunctioneerd had, duidt aan dat het bestaan ervan inmiddels uit de geheugens gewist was. Voetius, ten slotte vond het nodig dat theologen van de universiteiten theologische kwesties inzake de zending jaarlijks met elkaar zouden bespreken.

Ook Hoornbeeck besteedde aandacht aan onderwijsaangelegenheden. In het theologie-onderwijs diende aan de niet-christelijke godsdiensten, met name de islam, ruime aandacht besteed te worden.

In *De conversione Indorum et Gentilium* bracht hij ook een aantal zendingszaken van praktische aard onder de aandacht. Zo stelde hij voor een organisatie als de Romeinse "De propaganda fide congregatio"¹⁶⁰ op te richten die het zendingswerk in alle delen van de wereld moest bevorderen en de beste en meest onbaatzuchtige mensen moest aantrekken. Zo'n organisatie zou zich niet alleen op de werving van theologen moeten richten, maar ook van wetenschapsmensen en staatslieden.

Daartoe stond hij ook de oprichting van een speciaal vormingsinstituut voor, dat een gedegen opleiding in de christelijke leer paarde aan vorming in ascetische geest. Hij stelde de seminaries en kloosters van de katholieke kerk ten voorbeeld.

157 *De plantatione ecclesiarum* 1655 (Disp. II 622); later zou Voetius, geconfronteerd met de veelheid aan talen in de overzeese gebieden, aanbevelen dat het Nederlands als voertaal ingevoerd zou worden (Voetius 1676, 341).

158 Cost Budde 1944-1945, 173 meldde dat Voetius en Leusden een initiatief om in Kiel een Collegium orientale de propaganda fide, m.n. ter bekering van de islamieten, te vestigen, kragtigen steun gaven.

159 *Selectae Disputationes*: 1648-1649; *Politica Ecclesiastica*: Amsterdam 1663-1676.

160 Amsterdam 1669, 210.

Voor de inrichting van zo'n seminarie verwees hij naar Walaeus' *Opera Omnia* waarin informatie over de vorm en werkwijze van een eertijds in Leiden opgericht seminarie gevonden kon worden. Hij wees erop dat de synode van Woerden van 1645 de oprichting van zo'n seminarie ook al had bepleit.¹⁶¹ Later zou ds. Cat zich op Hooombeek beroepen bij zijn pleidooi om te Colombo een seminarie op te richten.¹⁶²

Jodocus van Lodenstein pleitte, verwijzend naar de werkwijze van de "papisten", voor een aanpak volgens plan met inbegrip van goede voorzieningen voor vorming en scholing van predikanten. Daartoe hadden volgens Van Lodenstein ook speciale colleges moeten worden opgericht.¹⁶³

De gedachte aan een dusdanige kerkplanting dat predikanten en ouderlingen uit de eigen gelederen van de plaatselijke bevolking zouden worden geroepen, leefde – op een enkele uitzondering bij Voetius na – theologisch niet.

In de praktijk van de overzeese kerk was men met eigenlandse onderwijzers van meet af aan vertrouwd; met betrekking tot de Mardijkers was men coulant genoeg om uit hun kringen kandidaat-ziekentroosters en -onderwijzers te rekruteren. Een opleiding van inlandse predikanten had reeds vroeg de aandacht getrokken van VOC-bestuurders en predikanten in hun dienst. Ten tijde van de discussies van de Heren XVII over het nut van een seminarie te Leiden speelde een overzeese predikantenopleiding, ook voor inlandse jongens mee als alternatief.

In de Republiek speelde een systematische opleiding van Indische jongens tot predikant geen rol meer; overzee bleken plannen in die richting niet levensvatbaar te zijn. Daar ging men in de praktijk op de oude voet van individuele vorming voort. In 1641 werd de eerste predikant uit de kring van de Mardijkers bevestigd: de oud-soldaat Carolus de la Dossa.¹⁶⁴ De Maleise bevolking werd verre gehouden van de hogere ambten; de in Batavia als onderwijzer aangestelde Bandanees Cornelis Senen werd weliswaar proponent, maar slaagde er nooit in tot de hoogste kerkelijke functie toegelaten te worden.¹⁶⁵

2.7 Het onderwijs van het Latijn: Comenius

Voor wie een academische studie op het oog had, was de kennis van het Latijn een noodzaak. Het was de taal van de wetenschap, de taal ook van de theologen die daarnaast ook het Hebreeuws en het Grieks moesten beheersen.

Voor het onderwijs van het Latijn in Indië zijn de leerboeken van één man van grote betekenis geweest: Jan Amos Komensky of Comenius. Na zijn universitaire opleiding werd hij in 1614 hoofd van een Latijnse school in het Moravische Prerau. De

161 Amsterdam 1669, 213-214.

162 Van Goor 1978, 43.

163 Van Lodenstein 1674, 19-21, 34.

164 Mooij 1927, 593.

165 Mooij 1929, 458, 535.

Dertigjarige Oorlog in de Duitstalige gebieden zouden hem vanaf 1618 van de ene naar de andere plaats opjagen. Als hun priester, later bisschop moest hij in die moeilijke situaties de Moravische Broederschap voor de ondergang trachten te behoeden.

In die verschrikkingen ontwikkelde hij een nieuwe wereldorde van met elkaar in één wereldfederatie levende volkeren. De bindende kracht ervan was de "pansophia", de alom erkende wijsheid; het Latijn was er het communicatiemiddel van; de school, niet langer een folterkamer voor de geest maar de bouwplaats van die wereldorde, moest het opgroeiende kind voorbereiden op zijn toekomstige rol daarbinnen.

In zijn *Didactica magna* van 1640 ontwikkelde hij een onderwijsmethode, ingedeeld in vier perioden van elk zes jaar. De eerste fase werd gevormd door de "infantiae schola" waarin het onderwijs zich met name thuis onder leiding van de moeder voltrok. Het onderwijs in het Latijn moest daar al een aanvang nemen en daarvoor had hij in 1633 een eerste *Januae reseratae Vestibulum* gepubliceerd. In deze "voorhof" van het Latijn konden de eerste woorden en een eenvoudige zinsbouw worden aangeleerd, terwijl daarin ook geleerd werd, hoe de woorden vervoegd en verbogen werden.

De tweede leerfase, de "schola pueritiae", vond vooral op de plaatselijke basis-school plaats. Elke stad en vesting en elk gehucht moest over zo'n school beschikken. Voor het onderricht van het Latijn stelde hij zijn *Janua linguarum reserata* ter beschikking, waarvan de eerste versie in 1631 was verschenen. Zij bevatte 8000 woorden, lessen in de zinsbouw en een korte grammatica, schrijf-, lees- en spreekoefeningen.

De derde fase was die van de "adolescentiae schola": de Latijnse school of het gymnasium in de stad. Anders dan bij de overige "scholae" werkte hij die zesklassige Latijnse school uit in doelstellingen per studiejaar. Voor het onderwijs van het Latijn moest een *Palatium* dienen, dat zich met name richtte op een soepel taalgebruik, de betoogkunst met voorbeelden van klassieke auteurs.

De laatste fase, "juventutis scholae", voltrok zich in de universiteit. Hier werd het onderricht van het Latijn voltooid met de *Thesaurus* waarin de teksten van de klassieke schrijvers ten tonele werden gevoerd.¹⁶⁶

Comenius is niet toegekomen aan het samenstellen van het *Palatium* of de *Thesaurus*. Maar aan zijn *Vestibulum* en *Janua* is hij na hun eerste verschijnen steeds blijven sleutelen. Waren zijn eerste *Vestibulum* en *Janua* alleen in het Latijn, spoedig verschenen er Latijns-Duitse versies van.¹⁶⁷ Hij voegde er nog een serie begeleidende grammatica's en lexica aan toe.

166 Comenius 1957, I 132, 165, 177; *Janua* van 1631 in Comenius 1957, I 255-302; *Vestibulum* van 1633 in Comenius 1957, I, 305-317.

167 *Vestibulum latinae linguae, Vor-Thür der Lateinischen Sprache*: Comenius 1957, II 293-298; *Latinae linguae Janua reserata, die offene Thür der lateinischen Sprache*: Comenius 1957, II 299-304.

2.8 De islam

De positie van de VOC en van de daaraan verbonden christelijke kerk tegenover de islam stond van meet af aan onder druk. Halsbergen had de *Bijbel der nature* in 1602 mede hierom op de markt gebracht, omdat er toen al sprake was van overgang van scheepslui naar de “sekte der Mahumedisten”.¹⁶⁸

De vloten hadden vanaf het begin last van overlopers, nu eens naar de katholieke Spanjaarden of naar de Engelsen, dan weer naar de plaatselijke moslimheersers, hetgeen dan wel tot religie-wisseling zou moeten leiden. Door in een inlands dorp onder te duiken, kon zo iemand, ver van de in het vaderland ontstane problemen en los van de Hollandse (huwelijks-)wetten, een nieuw leven beginnen. In 1603 werd al ingezien, dat het scheepsvolk beschermd moest worden “jegens alle superstitie ende verleydinge der Mooren ende Atheïsten”.¹⁶⁹

In en rond Ambon had men dagelijks ervaring met het samenleven met islamieten. Daar had Van der Haghen in 1605 reeds een “eeuwig verbond” gesloten met de islamitische Hitoeërs en ook een regeling getroffen voor het samenleven van christenen en moslims, die beloofd hadden niemand om diens (christelijke) geloof te hinderen; in dit verbond was al een bepaling opgenomen over het naar elkaar terugsturen van overlopers.

Dat bracht Matelieff er in 1607 toe, met de sultan van Ternate overeen te komen dat beide partijen overlopers naar elkaar zouden terugzenden.¹⁷⁰ Toen dat na enige jaren in Holland bekend werd, gaf dat in de verschillende classes een hele hoop commotie: dit akkoord hield immers in dat Ternatanen die christen wilden worden, aan de sultan zouden worden uitgeleverd. De Heren XVII werden er – in 1614! – toe genoopt, opdracht te geven de overeenkomst met de sultan op dit punt open te breken. Over geloof was met de Ternatanen overigens niet te praten: hun vorst zou hem liever de hals afsnijden, dan – wat zijn Hitoeëse geloofsgenoot wel gedaan had – een zoon toestaan voor een opleiding naar Holland te gaan.

In een artikelbrief uit 1622 bepaalde Coen: “Ende soo wie by onse algemeyne vyanden, 't sy Christenen ofte Moren, overloopt, sal aen den lyve gestraft ende in verbeurte van alle maentgelden (...) gecondemneert worden”.¹⁷¹

Door de verbreiding van de scholen over de Ambonse eilanden poogde men de moslims tactvol binnen de invloedssfeer van de VOC te houden. In verschillende

168 Joosse 1992, 102.

169 Grothe 1890, 1.

170 Soortgelijke akkoorden tussen de vlootvoogden en plaatselijke heersers: 1602 Wolfert Hermansz met de vorst van Banda (De Jonge 1864, 537); 1623 in Perzië (Dunlop 1930, 13); 1629 met de sultan van Ternate (Alders 1955, 34-35); in 1678 met de heerser van de Siau-eilanden (Visser 1934, 94-95). Door Visser (1934, 11) is een soortgelijke overeenkomst van de Spaanse admiraal Xuares en de sultan van Ternate vermeld.

171 Schmitz 1939, 241. In 1623 werd over het overlopen van Compagniespersoneel naar islamieten opgetekend: Uyttermaten groot is den hinder ende schade die de compagnie hier door geleden heeft (Vertoog 1853, 126).

gevallen leidde dit tot geloofsovergang van de islam naar het calvinistische christendom, soms met een heel dorp tegelijk. Ds. Dirxen stond een beleid voor dat erop gericht was de meisjes die op zijn Bandanese scholen zaten, alleen met Nederlanders te laten huwen.¹⁷² Met het aanbieden van onderwijs hinderden Compagnie en kerk de opmars van de islam, ook in cultureel opzicht door de introductie van het Latijnse schrift.

De islamieten van hun kant waren minstens zo actief om hun aanhang te vergroten. Waar ze konden, richtten ze eigen schooltjes op om, volgens Gijsels, de kinderen tot hun geloof te brengen. Op Banda kochten ze slaven die vervolgens aan "t christendom ontrocken" werden.¹⁷³

Ook aan de Zuidindiase Coromandel- en Malabarenkust trof het Compagniespersoneel een bevolking aan met een hun onbekende religie. Gouverneur Maarten IJbrandsz (1624-1632) zou daarover opmerken dat, hoewel de moslims met hun foutieve godsdienst op de christenen neerkeken en hen "honden" noemden, de Hollanders en de plaatselijke bevolking, zowel hindoes als moslims, in het algemeen vriendelijk met elkaar omgingen.¹⁷⁴

De kerkeraad van Batavia werd zowel door wat hem over voorvallen in de stad ter ore kwam, als via rapportages van kerkelijk personeel uit andere gebieden regelmatig geconfronteerd met incidenten, waarbij islamieten betrokken waren. Christen-vrouwen die met islamieten samenleefden, moesten ervoor zorgen dat hun "moor" zich voor de doop aanmeldde.¹⁷⁵ Met enige regelmaat kreeg men verzoeken om wederopname in de christelijke gemeenschap van christenen die tot de islam waren overgegaan.¹⁷⁶ Hij moest een standpunt bepalen met betrekking tot de doop van een kind, van wie de vader moslim was of dat, geboren uit niet-christelijke ouders, door christenen was geadopteerd. Ook werd bescherming gevraagd van de positie van christelijke slaven van islamitische meesters.¹⁷⁷ Zoals moslims zich voor opname in de kerk aandienden, had de kerkeraad ook te maken met geloofsafval naar de islam, ook nu en dan van hogere VOC-employé's.¹⁷⁸ Vanuit het stadsbestuur ondervond de kerkeraad weinig medewerking, zoals het bestuur ook ongenegen was op te treden tegen moskeeën, koranscholen of weeshuizen van moslims.¹⁷⁹

Walaeus was de eerste theoloog die pleitte voor een Nederlandse vertaling van de koran. Daarmee kon iedereen zelf de ondeugdelijkheid van de islam vaststel-

172 Mooij 1927, 221.

173 Grothe 1890, 199.

174 Raychaudhuri 1962, 206-207.

175 Mooij 1927, 632, 680.

176 B.v. Mooij 1929, 157-163.

177 Mooij 1929, 4, 211, 658.

178 Mooij 1629, 315; Brouwer 1988, 42, 76, 83.

179 Mooij 1927, 77-78, 128, 572, 699.

len.¹⁸⁰ Op de Synode van Dordt noemde de delegatie uit Hessen de *Turkschen Alkoran* echter het eerste boek waar de boekdrukkers zich verre van moesten houden.¹⁸¹

Aan de letterenfaculteit van Leiden doceerde al de Arabist Thomas Erpenius, wiens spraakkunst van het Arabisch beroemd is geworden. Deze Erpenius had zich in 1620 schriftelijk tot de curatoren en burgemeesters van Leiden – die te zamen het bestuur vormden – gewend met een warm pleidooi voor het Arabisch als studievak. Naar zijn oordeel was dat van belang om het Hebreeuws en het Chaldees te kunnen begrijpen, “jae oock om door middel van onse navigatie op Oost-Indien Godes heylyghe woort onder de verblinde menschen te verbreyden”.¹⁸²

Hoorndreeck en Voetius vonden de studie van het Arabisch noodzakelijk. Met kennis van die taal konden de predikanten islamieten van hun ongelijk overtuigen.¹⁸³ Voetius onderstreepte daarbij het belang van een onberispelijke christelijke levenswandel, want de islamieten zijn moeilijk te overtuigen. Hij wees op de grote verspreiding van de islam onder de volken en op de heftige bestrijding van het christendom door zijn aanhangers. In dat licht bepleitte hij een geconcentreerde bekeringsactie. Daartoe zou de Arabische taal geleerd moeten worden. Als goede methoden om met islamieten in contact te komen, noemde hij de handel en het diplomatieke verkeer. Derhalve vond hij het belangrijk dat handelslieden en gezanten door zendelingen en predikanten (concionatores et pastores) zouden worden vergezeld.¹⁸⁴

2.9 Chinezenzending

In het steeds multicultureler wordende Batavia hadden de Hollanders heel wat te stellen met de lutheranen en de katholieken, de moslims en de Chinezen. Met name de laatsten gaven veel hoofdbrekens omdat zij in het publieke stadsleven zonder enige terughoudendheid hun eigen leven bleven leiden. Niet alleen in hun tempels, maar ook op straat hielden zij hun optochten waarin zij, vergezeld door muziek en trommelgeroefel “haren afgod (omdragen) onder sijde quitasols”¹⁸⁵; zij offerden hun offergaven, brandden hun kaarsen en wierook.

Met name de predikanten ergerden zich daar mateloos aan en hielden niet op, van het openbare bestuur maatregelen te eisen. De Chinezen stoorden de kerkdiensten

180 Joosse 1992, 154.

181 Donner en Van den Hoorn 1987, 50; de vermelding van de koran werd niet overgenomen in het oordeel van de Synode over de rol van boekdrukkers en uitgevers.

182 Eekhof 1921, 33. Van deze opvatting had Erpenius ook reeds in diens in 1613 uitgesproken inaugurele rede blijkgegeven: Juynboll 1931, 76.

183 Voetius 1636, 45 verso; *Summa Controversiarum liber III De Mahummedismo*; Hoornbeeck 1669, 201.

184 In Voetius' *Disputationes* II 659-683 is een verhandeling *De Mahummedismo* uit 1650 opgenomen; deze disputatie had Voetius mede voor die studenten gehouden die in Indië wilden dienen (Duker 1989, 45): si quos (quorundam auditorum) sacrum ministerium in India Orientali aliquando obire contingat.

185 Mooij 1929, 53.

met hun kabaal, en hun "duyvelsdienst" gaf openbare ergernis. Maar ondanks veel sussende woorden en halve toezeggingen bleven de Raden van Indië daar doof voor. Ambrosius van der Keer, die baljuw was, kwam de kerkeraad zelfs melden dat, toen hij tegen de Chinese "afgoderij" was opgetreden, hem dat op een berisping van de fiscaal van de Compagnie was komen te staan.¹⁸⁶

Ook de Hollandse kerken waren door de berichten van hun collega's overzee gealarmeerd. Had de synode van Woerden (1645) nog vooral bekeringswerk in het Chinese rijk voor ogen staan¹⁸⁷ – verwachtte zij van de machtswisseling aldaar nieuwe kansen? – de classis van Amsterdam schreef de Heren XVII in september 1649 aan om die "duyvelsdienst" in Batavia de kop in te drukken en vroeg meer kerkelijke activiteiten onder de inlandse bevolking. Zij bleef aanhouden en kreeg in 1654 medegedeeld dat het openbare optreden van de Chinezen "werde geweert ende tegen gegaen".¹⁸⁸

Op 7 maart 1651 had gouverneur-generaal Reyniersz dan eindelijk een plakkaat uitgevaardigd, waarmee mohammedaanse bijeenkomsten werden verboden en de Chinezen werden gelast, hun tempels naar buiten de zuiderpoort te verplaatsen.¹⁸⁹ Van een tenuitvoerlegging kwam echter niets, al beloofde Reyniersz. in het midden van dat jaar maatregelen te nemen "tot dempinge vanden Moorschen Godsdienst" en tegen de Chinese afgoderij. Een paar maanden later bleek ook dat een loze letter. De aap kwam uit de mouw, toen gouverneur-generaal Reyniersz onomwonden meedeelde, dat hij niet tegen de Chinese tempels zou laten optreden "uit insicht van een gevreesst vertreck der Chinesen".¹⁹⁰ Had de vorige gouverneur-generaal, Van der Lijn, niet reeds opgemerkt dat de Chinezen "ten naeste bij de fundamenten deser colonie"¹⁹¹ uitmaakten?

Dat leidde tot nieuwe discussies in de kerkeraad van Batavia, die al had vastgesteld dat de Chinezen zeer afkerig waren van het christendom. Op 11 maart 1653 nam hij een besluit om onder deze bevolkingsgroep een gerichte zendingsactiviteit te gaan ontwikkelen. Een predikant – ds. Joh. Roman werd daarvoor aangewezen – en enkele ziekenbezoekers moesten Chinees gaan leren; er zouden onderwijzers worden aangesteld om langs de huizen van Chinezen onderwijs te gaan aanbieden; er zouden ook scholen worden opgericht voor Chinese kinderen en de gouverneur-generaal werd gevraagd, de talrijke bestaande Chinese scholen te verbieden. Om de nieuwe scholen aantrekkelijk te maken, wilde de kerkeraad

186 Mooij 1929, 42.

187 Knuttel 1909, 488.

188 Mooij 1929, 27, 29, 41.

189 Van der Chijs 1886a, 169-170. Op 7 juni 1649 en 6 januari 1650 had de gouverneur-generaal de kerkeraad van Batavia al toegezegd, het "wajangen" van de Chinezen te zullen gaan verbieden: Mooij 1929, 128, 153.

190 Mooij 1929, 198-200.

191 Stapel 1941, 25.

beloningen in het vooruitzicht stellen aan Chinese ouders, die, vond de raad, voor geld buitengewoon ontvankelijk waren.

Met name van het onderwijs verwachtte men veel. Dit immers was “een seer bequaem middel tot voortplantinghe der religie”.¹⁹² Inderdaad werd korte tijd later melding gemaakt van een school bij het Chinese ziekenhuis, maar daaraan waren geen Chineessprekende onderwijzers verbonden. Van de taalstudie van ds. Roman is niets gekomen: hij wilde wachten op de nodige boeken die de Compagnie in Manila moest gaan aanschaffen.

En de gouverneur-generaal, die pas vijf maanden later van een minzame instemming met het besluit van de kerkeraad blijk zou geven, deed niet veel om de goede voornemens van de kerk te ondersteunen.¹⁹³ Het leven van de Chinezen met hun eigen tempels, scholen en levensstijl werd er niet door gestoord. Reeds in 1654 moest worden vastgesteld dat de jeugd nog steeds in de Moorse, Chinese en Javaanse scholen in de duivelsdiensten werd opgevoed.¹⁹⁴ Nog vaak zou de kerkeraad van zijn verstoordheid over het optreden van de niet-christelijke stadgenoten blijk moeten geven.

3 Enkele zendingstheologische noties

Uit het tot nu toe gegeven overzicht van methodische aspecten komt een aantal noties naar voren die een korte toelichting verdienen. Een belangrijke notie was het “natuurlijke licht” dat elk schepsel aanspreekbaar maakte voor de goddelijke boodschap. Om welke volken ging het en in welke mate mochten de uitgezonden bij hen reeds enig vermoeden van Godskennis aanwezig achten? Hoe lag de verhouding tussen kerkelijk en burgerlijk bestuur? Ten slotte wordt het algemene perspectief aangegeven, waarin de zending geplaatst werd. Deze noties worden behandeld aan de hand van de geschriften van zeventiende-eeuwse theologen in de Nederlanden.

De voeding van het theologische denken wordt in niet onbelangrijke mate gestimuleerd door kennis van wat er in de dagelijkse Indische praktijk voorviel. Konden godgeleerden in de zeventiende eeuw over het werk van predikanten overzee goed geïnformeerd zijn?

3.1 Verlichting vanuit de natuur

In het Iudicium dat de Nationale Synode van Dordrecht had uitgevaardigd, werd ook een beschouwing gewijd aan wat de natuurlijke theologie werd genoemd. De Synode erkende dat na de zondeval in de mens nog enig “licht der natuere” was overgebleven dat hem tot enige kennis van God en tot onderscheid tussen goed en kwaad in staat stelt. Daaruit mocht echter niet worden afgeleid dat de mens, als hij maar zijn leven zou inrichten volgens de normen, in die “natuurlijke” verlich-

192 Mooij 1929, 232.

193 Mooij 1929, 256.

194 Mooij 1929, 389.

ting van de ziel gesteld, tot het geloof zou kunnen komen. Deze mening wees de Synode als "pelagiaans" van de hand.¹⁹⁵

In het gemeenschappelijke opus *Synopsis purioris theologiae*¹⁹⁶ van de vier Leidse hoogleraren theologie werd geen missiethologische beschouwing opgenomen. Wel behandelde Polyander a Kerckhove in het hoofdstuk "De hominum vocatione ad salutem" het onderscheid tussen het natuurlijke instinct dat alle mensen gemeen is en de bovennatuurlijke geneigdheid tot het geloof, welke alleen hun is toe te schrijven die in Christus zijn wedergeboren. Maar hij benutte dit onderscheid niet voor een uitweiding over de niet-christenen.

Het verband tussen de natuurlijke verlichting en bekering werd wel aangebracht door Petrus Molinaeus. Hij publiceerde in 1626¹⁹⁷ een apologetisch tractaat dat geheel aan de natuurlijke verlichting in elke mens gewijd was. Het droeg als titel *Verhandelinghe van de kennisse Godes waer in door natuerlicke redenen self uyt der heydenen en filosofhen gevonden en voornamelick uyt de heylighe Schrifture bewesen worde datter eenen Godt is die alle menschen behooren te erkennen*.

Ook Udemans behandelde dit thema en wel in *De laetste Basuyne*. Gods "eeuwighe moghentheyte ende Godtheyte wordt uyt dese scheppinge der werelt doorsien dewijle het door de geschapen creaturen verstaen wort, opdat sy niet onschuldigh en zijn".¹⁹⁸ Hij maakte een belangrijk onderscheid door te stellen dat de natuurlijke verlichting wel tot natuurlijke "begaafdheden" leidt, maar niet tot geestelijke genade, want die vloeit uitsluitend uit Christus voort.¹⁹⁹ In zijn *Open deure* van 1651 stelde Abraham Rogerius vast: "De Zee-vaert heeft oock de onsen gheleert, datter gheen volck zoo beestachtigh ende van alle vernuft berooft, en leeft, of het weet datter een Godt is; het heeft oock enen Godsdiens".²⁰⁰ Die zinsnede had rechtstreeks aan Calvijn ontleend kunnen zijn.

Later heeft vooral Johannes Hoornbeeck zich beziggehouden met de verlichting van de nog niet tot het christendom bekeerde volken vanuit de natuur. Aan Thomas' *Summa en het Iudicium* van de Dordtse synode ontleende hij de erkenning van de verlichting vanuit de schepping: de Schepper had zich reeds aan deze

195 Bakhuizen van den Brink 1976, 241, 253.

196 Bavinck 1881.

197 Blussé 1983, 252.

198 Udemans 1635, 296. Door in dit verband van de "Bijbel der naturen" te spreken, zinspeelde hij op het door Halsbergen vertaalde boek van Plessaeus, dat hij later ook voor bestudering aanbeval (Udemans 1640, 149).

199 Udemans 1635, 381, overigens conform de *Summa* I II 109, 1 ad 2 van Thomas van Aquino: Sol corporalis illustrat exterius; sed sol intelligibilis, qui est Deus, illustrat interius. Unde ipsum lumen naturale animae inditum est illustratio Dei, qua illustramur ab ipso ad cognoscendum ea quae pertinent ad naturalem cognitionem.

200 Rotterdam 1626.

mensen gemanifesteerd en het was in hun erediensten aanwijsbaar dat dat bericht ook begrepen was. Daarmee bestond er ook een gemeenschappelijke grondslag voor de verkondiging van het evangelie.

Veel aandacht wijdde hij aan de positie van de niet-christelijke godsdiensten; in het bijzonder in zijn *Summa controversiarum religionis* behandelde hij in het hoofdstuk "De Gentilismo" de vraag of de niet-christelijke volkeren, onafhankelijk van de directe openbaring, "van nature" kennis kunnen hebben van Gods heil.²⁰¹ Hij gaf er een positief antwoord op: God doet van zich blijken door zijn werken, op grond waarvan een natuurlijke theologie ontwikkeld kan worden. Ten bewijze daarvan wees hij op de "barbari" voorkomende vormen van eredienst.

Ook in de cartesische stroming van de gereformeerde theologie²⁰² speelde de Godskennis vanuit de natuur een belangrijke rol. Deze stroming werd bepalend voor de opleiding van het VOC-seminarie, dat tegen het einde van de zeventiende eeuw in Colombo gevestigd werd. Ds. Sinjeu, de rector ervan, publiceerde in 1706 in deze geest zijn handboek *Korte natuurlyke beginselen tot overredingh en wederleggingh van 't heydendom*.

3.2 De te bekeren volken

Plessaeus had de groepen, waartoe hij zich richtte, al benoemd: atheïsten, epicuriërs, heidenen, joden, moslims en andere ongelovigen.

Hommius had een eigen indeling van de te bekeren volken ontworpen²⁰³ van enerzijds de drie vormen van heidendom: het Barbarische, het Scythische en het Griekse; anderzijds het hedendaagse jodendom; de islam beschouwde hij als een mengvorm van heiden-, joden- en christendom.

Voetius voerde een eigen klassificatie in aan de hand van een dubbel onderscheid: hij onderscheidde enerzijds ongelovigen, ketters en scheurmakers, anderzijds achtte hij van belang of deze groepen al dan niet in het christelijk gebied woonachtig waren. Zo zag hij bij de ongelovigen drie categorieën: de heidenen, de joden en de islamieten. Van de joden leefden grotere aantallen in het "corpus christianum"; bij de heidenen en de islamieten was dat veel minder het geval: voor de ene groep noemde hij de Lappen in Zweden, voor de andere de moslims in Spanje. Daarmee gaf Voetius blijk van "een zeer brede kijk op zending", merkte Jongeneel²⁰⁴ op: ook de benadering in de eigen leefomgeving van niet-christenen was een vorm van zending.

201 Hoornbeeck 1653, 201: Omnis autem cum gentibus disputatio est, vel de illis quae ex natura ostendi docerique possunt, vel de aliis quae supra naturam, aliunde ex supernaturali revelatione aut theologia, quae in Dei Verbo est, petuntur.

202 Verbeek 1991 .

203 Joosse 1992, 112.

204 Jongeneel 1989, 147 .

Hoombeeck, ten slotte, nam in de titel van zijn *Summa controversiarum religionis* een opsomming op: heidenen, joden, mohammedanen; papisten, anabaptisten, enthousiasten en libertijnen, socianen; remonstranten, lutheranen, brownisten, Grieken. Op de vermelding van de allerlaatste groepering na wordt de systematiek van Hoombeeck gekenmerkt door een drieslag: niet-christelijke; christelijke, maar buiten de Reformatie staande; ten slotte niet-calvinistische groeperingen van de Reformatie.

3.3 De zendende instantie

In de praktijk werden kerkelijke bedienaren door de Compagnie uitgezonden op kerkelijke voordracht. Over de vraag welke kerkelijke instantie hierbij bevoegd was, bleef lang verschil van mening bestaan tussen de gereformeerde kerken. Die vraag was reeds heel vroeg, in 1607 op de synode van Amsterdam²⁰⁵, aan de orde gesteld. De vraag was of de uitzending van ziekentroosters en proponenten tot de competentie van de classis of kerk hoorde, dan wel of de provinciale synode daarbij betrokken moest worden. In afwachting van een uitspraak van de aanstaande (!) nationale synode legde zij die bevoegdheid op het plaatselijk vlak.²⁰⁶ In zijn *Amp't der kerckendienaren* van 1615 bleek Antonius Walaeus dezelfde mening te zijn toegedaan.²⁰⁷

De synode van Den Haag van 1624 was daarentegen van oordeel dat de provinciale synoden in het gebied waarvan een uitzendende VOC-Kamer gevestigd was, daartoe bevoegd was; namens die synode zou die taak door de synodale gedeputeerden uitgevoerd worden, maar de synode van Leiden van 1629 verlegde deze bevoegdheid naar het classicale vlak.²⁰⁸ De synode van Gouda wees echter wederom op de synodale bevoegdheid terzake.²⁰⁹

Kritiek uitoefenend op pretenties van synoden stelde Voetius: "Door de kerkeraad en classis van Amsterdam en hun deputaten, alsook die die van Middelburg zijn tot nu toe uitzendingen (missiones) naar Oost- en West-Indië verzorgd, omdat in die plaatsen Kamers van de VOC en de WIC gevestigd zijn en deze kerkeraden en classes meer inzicht hebben in de behoeften van bestaande en nieuwe kerken aldaar. Nu zijn er die menen dat uitzendingen uit ons land, met name naar de beide Indiën, Rusland, Turkije en andere oosterse streken door alle bijzondere synoden en namens hen door hun gedeputeerden verzorgd moeten worden. Maar daar zijn we het om redenen van de eeuwige goddelijke en menselijke wet niet mee eens".²¹⁰

205 Grothe 1884, 2-13.

206 Reitsma en Van Veen 1892, 416.

207 Walaeus 1728, 343.

208 Synode van Den Haag (1624) Knuttel 1908, 122; synode van Leiden (1629) Knuttel 1908, 282; Mooij 1927, 145. In Walcheren was in 1620 een deputaatschap op classicaal niveau ingesteld; de Amsterdamse kerkeraad ging daar in 1636 pas toe over.

209 Knuttel 1909, 246.

210 De plantatione et plantatoribus ecclesiarum (Voetius 1676, 336).

Door Voetius werd de vorming van kerken (*plantatio ecclesiarum topicarum*) uitdrukkelijk op plaatselijk niveau gelegd. Daarbij onderstreepte hij met een beroep op Hand. 13,1-5; 8,14 en 15,22-23 de autonomie van die lokale kerken, ook ten opzichte van elkaar. Van een afhankelijkheid van de ene kerk, hoe jong ook, ten opzichte van een andere kon geen sprake zijn; dat stond in tegenstelling tot de katholieke opvatting, volgens welke de jonggestichte kerk afhankelijk bleef van de stichtende kerk.²¹¹ De kerken stonden volgens Voetius daarentegen in een gelijkwaardige positie naast elkaar; een predikant, eenmaal door een kerk bevestigd, was uitsluitend daaraan verantwoording verschuldigd. Hiermee sloot Voetius aan bij een oude calvinistische traditie die reeds in de eerste, Emdense kerkorde van 1571 was verwoord. De Bataviase kerkeraad beriep zich op dit beginsel toen zij in 1646 weigerde, de censuur die ds. Pontcasen door diens kerkeraad van Ambon was opgelegd, op te heffen: "De eene kercke niet en heeft te seggen over d'ander".²¹²

In het algemeen stond Voetius de uitzending van geordende predikanten voor. Alle andere, formeel ingestelde en informele functies waren te beschouwen ter ondersteuning van deze predikant. Bij bekeringswerk onder ongevormde heidenen pleitte hij nochtans voor de uitzending van ongeletterden (*idioti et illiterati*); Van Andel²¹³ vermoedde dat Voetius deze "illiterati" het ministersambt wou toekennen maar zij dat ambt niet in een geordende kerk, zoals in Holland, zouden mogen uitoefenen; Voetius heeft zich daarover niet uitgelaten en wellicht zou ook gegist mogen worden dat Voetius hier een tijdelijke, exceptionele regeling voor ogen stond die gereguleerd zou worden zodra er een voldoende fundament gelegd zou zijn voor de stichting van een lokale kerk.

3.4 De rol van de burgerlijke overheden en van de Compagnie

Walaeus had zich in zijn *Amp't der kerckendienaren* verzet tegen de remonstrantse opvatting, dat de relatie tussen burgerlijke en kerkelijke overheden er een was van "collateraliteyt", gelijkwaardigheid. De bevestiging en beroeping van predikanten was een zaak van de kerkeraad. Het civiele gezag moet zich ten opzichte van de gemeente dienstbaar betonen aan Gods doeleinden door de verdediging en de facilitering van de gereformeerde religie. In dat licht verdedigde hij, dat de hoge burgerlijke overheden van Godswegen de voorschriften, neergelegd in de Tien Geboden, moesten afdwingen; daartoe waren zij met wereldlijke macht bekleed.²¹⁴ Heurnius had in zijn in 1618 verschenen boek de burgerlijke overheid, derhalve eerder de landsregering dan de compagnie, op haar plicht gewezen om er met name op toe te zien dat het zendingswerk bevorderd werd.

211 Voetius 1676, 322.

212 Mooij 1929, 26.

213 Van Andel 1912, 114-115; vergelijk Voetius 1636, 13: Hierom noemen sy (de Joden) de Apostelen Idioten Act.4 vers 13 om datse inde hoge Scholen hare wysheyt niet geleert hadden.

214 Walaeus 1728, 104.

De Nationale Synode van Dordt had de burgerlijke overheid in gelijke zin aan haar taak herinnerd. De magistraat diende de kerken in hun taakvervulling, waaronder de taak tot verbreiding van het evangelie, te beschermen en alles af te weren en uit te roeien wat de kerk kon bedreigen.

Kwam in deze contra-remonstrantse visie op de politiek geen wijziging, herhaaldelijk wezen de verschillende auteurs de overheid en de bestuurders van de compagnieën op hun plicht, het kerkewerk daadwerkelijk te ondersteunen. De Leidse professoren in de theologie stipuleerden in de aanbeveling die ze Danckaerts' *Historisch ende grondich verhael vanden standt des Christendoms int quartier van Amboina* meegaven, dat de VOC er niet alleen maar was voor de "winste van tijtelyck goet", maar ook om "dese arme luyden Gode te ghewinnen ende het opperste goet haer toe te brengen".²¹⁵

Willem Teellinck liet zich inspireren door de verovering van San Salvador in 1624. Daaraan wijdde hij *Dauids danckbaerheyt voor Gods weldadicheyt*, dat in hetzelfde jaar het licht zag. Hij riep 's lands regering en de compagnieën op, zich voor de geloofsverbreiding in te zetten. Daardoor moesten zij "vrome, godsalighe ende verstandighe mannen" uitzenden.²¹⁶

Een nieuwe wending gaf Teellinck door te benadrukken dat de predikanten niet als Compagniespersoneel moesten worden aangesteld. Zij moesten ressorteren onder de kerk waar zij vandaan kwamen en onder de bewindhebbers van de Kamer waardoor zij werden aangesteld. Teellinck koos voor een duale oplossing: een gedeelde verantwoordelijkheid van de herkomstkerk en de handelskamer die contractpartij bij de aanstelling van de predikant was. De (plaatselijke) kerk werd door hem niet als zendende kerk beschouwd en aldus bewoog hij zich nog steeds binnen de calvinistische opvatting met betrekking tot Mt.28,19-20. Hij vertrouwde op een goede samenspraak tussen kerk en Kamer, waarbij de bewindhebbers, "die hen aennemen", in zijn ogen wellicht het laatste woord te spreken hadden.

Boone²¹⁷ wees nog op de Delftse predikant Dionysius Sprankhuysen, die in 1629 een preek publiceerde onder de titel *Triumphe van-wegen de gheluckige ende over-rijcke victorie welcke de Heere onse God op den 8. September des Jaers 1628 verleent heeft aende Vloete van de West-Indische Compagnie*. Aldus bezong hij de verovering van de zogenaamde zilverbloot door Piet Hein. Sprankhuysen wakte deze Compagnie op om de winsten te gebruiken voor de vestiging van de gereformeerde religie in Brazilië en voor de stichting van een college in Nederland voor de opleiding van predikanten.

215 's-Gravenhage 1621, 2.

216 Amsterdam 1624, 49.

217 Boone 1990, 8-9; Joosse 1992, 85.

Voetius is ook op de relatie tussen kerk en staat ingegaan.²¹⁸ Konden de synoden zich naar zijn oordeel niet het recht van zendende instantie toeëigenen, zij konden de zendingsinspanningen van de plaatselijke kerken wel ondersteunen, want een vrijwillige samenwerking tussen kerken kon heel gunstig zijn bij de vervulling van deze goddelijke opdracht. Evenmin mochten individuele personen zichzelf ex Mt.28,19 gemandateerd achten, ook niet in vereniging op de wijze van een kloosterorde of een handelsonderneming. Daarmee was niet in strijd dat elk kerklidmaat de plicht heeft bij te dragen aan de zendingsopdracht, aan zijn kerk gegeven en zichzelf op deze wijze in verwijderde zin als een kerkplanter mocht beschouwen.

Ook de burgerlijke overheden hadden geen mandaat; wel moesten zij de kerk beschermen, haar de noodzakelijke mogelijkheden verschaffen en valse religies verbieden, maar zij mochten niet in het zelfbeschikkingsrecht van de plaatselijke kerk treden.

Aldus had Voetius een nieuwe bodem gelegd onder Calvijns streven, het pauselijk gezag en de pretenties van bisschoppen en kloosterorden af te wijzen. Tegelijk had hij argumenten aangereikt voor kritiek op het door de VOC gevoerde overheersingsbeleid ten aanzien van de jonge kerken overzee. Tegelijk echter was de zendingsopdracht in het hart van de plaatselijke kerk geplaatst en was daarmee invulling gegeven, waar sinds Calvin een blinde vlek had bestaan.

De Utrechtse predikant Jodocus van Lodenstein, ten slotte, beklagde zich over de geringe dankbaarheid van de gereformeerde Nederlanden voor de gave van het geloof; daardoor liet men zich zo weinig gelegen liggen aan de verspreiding ervan "onder de Papisten, Joden, Heydenen, Turcken". In navolging van de oud-jezuïet De Labadie zette hij meermalen de spaarzaamheid van de calvinistische zendingsijver af tegen de breed gedragen en daadkrachtige katholieke inzet. Bij name sprak hij de burgerlijke overheid aan die "duysenden Leeraers moest heensenden, die laten uyt de geestelijcke goederen studeren".²¹⁹

TERUGBLIK

Men kan in het missiethologisch denken van zeventiende-eeuwse auteurs verschillende tendenties onderscheiden. Traditioneel-calvinistisch is de theocratische visie: de almachtige God regeert in volstrekte autonomie en leidt de onwetende mens, alwie voorbestemd is, naar het heil. Daar ligt de grondslag voor het "openen" van de deur of van de weg van de tot verlossing gepredestineerde ziel.

In het verlengde hiervan ligt de piëtistische visie, waarin de bekering van het individuele, op zichzelf teruggeworpen individu centraal staat. Het is de beweging van de Nadere Reformatie, die in Willem Teellinck een coryfee kent. Daarmee in

218 Voetius 1663, 103-110.

219 Twee samenspraken over 't geval D. Jacobus Koelman: Amsterdam 1679, 21.

contrast staat het uitgangspunt van de universalistische opvatting op verlossing: God wil dat Zijn woord aan een ieder verkondigd wordt. Bij Bucer vindt men daarvan de eerste uitwerking. Een ecclesiologisch perspectief is aan te treffen bij degenen, voor wie de planting van de kerken het kernbegrip is. Walaeus en Voetius hebben aan die visie vormgegeven.

Dan is er een eschatologische visie: de zichtbaarmaking van het uiteindelijke Rijk Gods als teken van de voleinding der tijden. Taffin, Hommius, Eewoud en Maximiliaan Teellinck²²⁰ hebben deze visie onder woorden gebracht. Udemans stelde in *De laetste basuyne*, dat inspeelde op Mt.25, vast dat nog twee tekenen vervuld moesten worden voordat het einde der tijden zou aanbreken: de bekering van de joden en de prediking van het evangelie tot aan het uiteinde van de aarde.²²¹ Deze eschatologische interpretatie verscheen in ultieme vorm bij Belcampius in diens *Hora novissima*. Daarin maakte hij duidelijk dat de zending niet meer nodig was, want het einde der tijden was nabij. Ieder die het evangelie had moeten horen, had er inmiddels kennis van kunnen nemen.²²²

3.5 Zending als kerkelijke opdracht

Al heel vroeg werd begrepen dat de Indiëvaart niet alleen pastorale verplichtingen ten opzichte van geloofsgenoten met zich mee ging brengen. Ook bleek de noodzaak om anders gelovige christenen voor een gereformeerde keuze te winnen, niet de grootste opgave te zijn. Niet alleen fysiek verliet men de christelijke wereld; de nieuwe omgeving plaatste de vraag naar de bekering van de heidenen op de voorgrond. Het kerkelijke karakter van de zielzorg was helder; maar over de theologische plaats van de verspreiding van het evangelie over geheel de aarde bestond onzekerheid sinds Calvijn voor een na-apostolische zendingsopdracht ex Mt.28 was teruggeschrokken.

Zolang er een scheiding tussen kerkgemeenschap en zendingsopdracht ex Mt.28, 19-20 in stand gehouden moest worden, bleven de effecten van eigen begenadiging en uitstraling van de uitverkiezing bepaald tot de toevallige omstandigheden waarin de christen zich bevond.

Om de zending een grondslag te geven, beriepen Heurnius en Udemans zich op Mt.24,14, een eschatologische tekst die geen uitspraak doet over de aardse "agens". De Nationale Dordtse Synode deed geen uitspraak. Walaeus en Voetius²²³ vonden in Mt.28 en in de Handelingen wel een schriftuurlijke basis van de zendingszaak van de na de tijd der apostelen voortbestaande lokale kerken. Op grond hiervan ontzegde Voetius een particuliere onderneming als de VOC het recht, leiding te geven aan de overzeese kerkelijke activiteiten, ja zelfs predikanten in eigen dienst te nemen. Hij bekritiseerde de synoden die in 1642 de verant-

220 Boone 1990, 4-5.

221 Udemans 1635, 413.

222 Amsterdam 1661.

223 Joosse 1992, 155; Jongeneel 1989, 127.

woordelijkheid voor de zuiverheid van de leer in Indië aan zich getrokken hadden. Uit zijn opvattingen volgde ook dat een afhankelijkheid van de kerken overzee ten opzichte van de vaderlandse kerken²²⁴ afgewezen diende te worden.

3.6 Theorie en praktijk

De Compagnie was ingezet als wapen tegen het Iberische monopolie in de internationale handel, dat zo'n grote bijdrage leverde aan de machtspositie van de koning van Spanje. Zij had dan ook een dubbele slag te leveren tegen kroon en kruin: was de militaire overwinning behaald, dan volgde een langduriger slag om de gunst van de door de Portugese en Spaanse priesters gekerstende bevolking. Deze slag moest op verschillende fronten worden aangegaan: op de schepen onder het eigen personeel, in de strijd om de nederzettingen en later met de omwonende bevolking, zelfs soms in de hoogste gelederen van de VOC, waar Van der Haghen en later Joan Maetsuyker, doctor van de universiteit van Leuven en van 1653 tot 1678 gouverneur-generaal, zich tegen klachten over crypto-papisme moesten verweren en Rijkloff van Goens lange tijd als katholiek bekend bleef staan. De niet aflatende ijver van katholieke missionarissen bezorgde de meer observante figuren binnen de Compagnie gewetensproblemen over de geringe inspanningen in eigen kring; uit de inheemse bevolking bleven verwijten nog lange tijd opklinken. Men kon er niet veel meer mee aan, dan ze als argumenten gebruiken om de Compagnie te bewegen tot inzet van meer faciliteiten en geldmiddelen voor het kerkewerk overzee.

Die missionaire activiteiten van katholieke zijde werden allengs een vindplaats voor zendingstheologische en -methodische stellingen. De Deltse en Delflandse classis had misschien leentjebuur gespeeld bij een recent verschenen werk van Thomas a Jesu²²⁵, maar dat valt moeilijk aan te tonen. Bij Heurnius zijn invloeden uit katholieke bronnen nauwelijks na te wijzen; slechts enkele malen citeerde hij geschriften van katholieke auteurs, onder wie J. Acosta.

Voetius en Van Hooombeek hebben echter veelvuldig gebruik gemaakt van de geschriften van katholieke auteurs.²²⁶ Op die wijze vertaalden zij de katholieke missie-ervaringen in een gereformeerde theologie.

Bij de vele geschriften die deze twee zeventiende-eeuwse grootmeesters van de Nederlandse theologie benutten, waren zowel theologische reflecties als berichten uit de missionaire praktijk van alledag. Die theologische geschriften kwalificeerde

224 Locher 1948, 26.

225 Jean-Marie du Sacré-Coeur 1950, 78-79; een vergelijking van de tekst van de classis van Delft en Delfland met *De procuranda salute omnium gentium* levert geen bevestiging op van deze stelling

226 Van Andel 1912, 41-44 en 44-49 over Thomas a Jesu, bij Voetius volgens Van Andel alleen bekend via een uitgave uit 1648 van Philippus Rovenius' *Tractatus de missionibus ad propagandam fidem et conversionem infidelium et haeticorum* (Leuven 1624); Galm 1915, 62, 70-71; Van den Eerenbeemt 1946

Alph. Mulders²²⁷ als “hoofdzakelijk uit de praktijk voor de praktijk” geschreven. Zij waren bedoeld om theologanten op het missiewerk voor te bereiden en steunden goeddeels op de ervaringen van hun voorgangers en de rapporten die aan de kloosteroversten over de voortgang van het werk werden uitgebracht. Dat zoveel van deze geschriften uit Roomse bron in de zeventiende-eeuwse universiteitsbibliotheken voorradig waren, getuigt overigens ook van een alert en onbevooroordeeld acquisitiebeleid.

De missiepraktijk kreeg aldus langs roomse paden een functie in de gereformeerde theologie. De ervaringen van eigen predikanten en proponenten op het zendingsveld klonken in die geschriften echter nimmer door. Grotendeels was dit te wijten aan het gesloten correspondentiesysteem van de Compagnie, die naar buitenstaanders weinig door liet sijpelen van wat er zich in haar regionen afspeelde; voor een ander deel bevonden de universiteiten zich buiten de centra waar tussen bewindhebbers en kerkelijke gedeputeerden zendingszaken werden gedaan. Maar het weinige wat uit de kring van zendelingen op de markt kwam, bleek toch niet de aandacht te trekken die het wellicht verdiende.²²⁸ De eigen zendingspraktijk kreeg derhalve geen functie in de gereformeerde theologie.

Op hun beurt hebben Voetius en Hoornbeeck weinig invloed kunnen uitoefenen op de verdere ontwikkeling van de gereformeerde zendingsarbeid. De predikanten in de VOC-gebieden lijken hun geschriften niet “verslonden”²²⁹ te hebben, zo zij er al kennis van namen. Ook in het vaderland lieten zij weinig indrukken achter. Daarmee misten de kerken de kans om het zendingsbewustzijn van hun lidmaten te verdiepen. “In feite is de visie van Voetius op zending enige eeuwen lang aan de vergetelheid prijsgegeven,” stelde Jongeneel²³⁰ dan ook vast.

227 Mulders 1962, 77.

228 Te weten Danckaerts (1621), Rogerius' *Open deure* (1645), Junius' verslag over Formosa (1650), zie Campbell 1889, Baldacus' *Beschrijvinge van Malabar* (1672).

229 Allusie op Schoock die Voetius de woorden “helluo librorum” (boekenverslinder) in de mond legde: Van Andel 1912, 37, Hartveld 1977, 16.

230 Jongeneel 1989, 142.

III Opleidingen in de republiek

Dit hoofdstuk gaat over wat in de Republiek zelf gedaan is om voor het werk in de gebieden waarin de VOC werkzaam was, over kwalitatief hoogwaardig kerkelijk personeel te beschikken.

Eerst wordt de opleiding tot ziekentrouster beschreven. In tijdsvolgorde liggen de initiatieven met betrekking daarmee op de eerste plaats, feitelijk reeds voordat de Verenigde Oostindische Compagnie tot stand gekomen was. Vervolgens komt de opleiding van onderwijzers aan de orde. Daaraan wordt een korte aantekening gevoegd over andere Compagniesfuncties, vooral met het oog op enkele initiatieven van de VOC om personeel uit de overzeese gebieden te scholen. Tot slot zal veel aandacht gegeven worden aan de opleiding tot predikant in dienst van de Compagnie.

A Ziekentrousters en onderwijzers

1 Ziekentrousters

1.1 Het ambt van ziekentrouster

Bewindhebbers en kerkelijke voorlieden in de VOC-zetels hadden wel graag predikanten op de schepen gestationeerd, maar die waren er aanvankelijk nauwelijks te vinden. Men moest zich dus tevreden stellen met ziekentrousters die niet veel meer mochten dan de zieken met een vastgestelde verzameling bijbel- en stichtelijke teksten terzijde te staan en op de dood voor te bereiden. Ook hielpen zij bij de opstelling van laatste-wilsbeschikkingen. Was er geen predikant beschikbaar, dan mochten ze in diens plaats voorgaan in de gemeentedienst, maar ook dan uitsluitend door vooraf aangemerkte preekteksten voor te lezen.

Wanneer een VOC-kamer haar uit te zenden schepen van personeel voorzag, was de plaatselijke kerk verantwoordelijk voor de kwaliteit van het door die kamer gecontracteerde personeel voor de godsdienstige functies. Elk schip behoorde immers iemand aan boord te hebben die het dagelijks ochtend- en avondgebed verzorgde, de zieken en stervenden bijstand verleende en voorging bij de zondagse kerkdiensten tijdens de overtocht. Ook moest hij de onwetenden onderwijzen in de waarheden van het geloof en de zondaars vermanen.¹

1 Joosse 1992, 608-609. Udemans, die in *De laatste Besuyne* een beschouwing aan de ziekentrouster wijdt (1635, 602-611), verbindt deze functie met de functie van de engel die Job troost.

Zijn positie werd door de Compagnie ook beschermd. De artikelbrief van 1607 voor het jacht *De Griffioen* van de vloot van Pieter Willemsz Verhoeff kende twee bepalingen inzake de kerkelijke tucht. In het tweede artikel werd voorgeschreven dat alle opvarenden eerbiedig aanwezig moesten zijn bij het morgen- en avondgebed, wanneer "van yemant daertoe gecommiteert sijnde de ghebeeden gesproocken ofte Godts woort gelesen wort". Wie zonder verlof afwezig was, verbeurde zijn wijnrantsoen en moest een gulden boete betalen. Art. 3 verbood het vloeken en het afleggen van eden, alsmede godslastering; ook mocht niemand godsdienstige discussies uitlokken op straffe van een maand loon.² Ten slotte werd bepaald dat niemand "den prediker ende vermander van Godts Heylighe woort" in zijn amtsuitoefening mocht hinderen.³

1.2 Taakomschrijving van ziekentroosters

Of er met de eerste vloot die ooit uit Holland op pionierstocht naar Oost-Indië uitvoer iemand werd meegezonden, belast met kerkelijke taken, is niet bekend. Maar bij de eerstvolgende gelegenheid, in 1598, gingen er twee mee en die stelden de Amsterdamse predikanten bij terugkomst meteen voor een probleem. De meegezonden Philips Pieters van Delft en Jacob Matheus hadden verlof om te preken en voor te gaan in het dagelijkse morgen- en avondgebed, maar hadden ook de doop toegediend aan een jonge inlander op Madagascar die Laurens werd genoemd (1599).

Toen de Amsterdamse classis daarover werd geïnformeerd en zij hun handelwijze "door de nood gedwongen" had goedgekeurd, stelde zij bij besluit van 21 november 1599⁴ een nieuw ambt in, dat van vermaner of proponent. Sindsdien werd van geval tot geval bekeken of de taakomschrijving van de uit te zenden ziekentrooster uitgebreid moest worden. Matheus werd gemachtigd, de heidenen het evangelie uit te leggen en daarmee werd hem een voor een ziekentrooster ongekende ruimte tot improvisatie gegund. Wernerus Merwerycks en Cornelis Joostenss kregen in 1605 verlof om ten behoeve van het ongedoopte scheepsvolk in geval van nood de doop te bedienen. Een soortgelijke beslissing werd genomen met betrekking tot de uitzending van de ziekentrooster Matthias Dannius. In geen van deze gevallen volgde echter een benoeming tot proponent.⁵

De instelling van dit ambt is later ook door de Walcherse kerk aanvaard, maar leidde tot verschil van mening tussen de classes.⁶ Sommigen vonden de invoering van deze functie een onbijbelse nieuwigheid vanwege de vier klassieke ambten van predikant, leraar, ouderling en diaken.

2 Deze straf was relatief licht: op het snoepen van de wijn was een straf van twee maandlonen gesteld: Van Opstall 1972, 18.

3 Schmitz 1939, 332.

4 Keuning 1946, 53.

5 Rutgers 1882, 74, 175.

6 Algra 1946, 22-25.

1.3 Werving van ziektentroosters

De rekrutering van ziektentroosters was van meet af aan een punt van zorg. De Noord- en Zuidhollandse synoden van 1601⁷ ondernamen een gecoördineerde actie om predikanten te interesseren in de dienst op “de uijtwarende schepen in de reyse als oock te lande overghecomen”. Succes had dat niet, maar het leidde er wel toe dat de Heren bewindhebbers zich al meteen moesten buigen over het probleem van de zielzorg. In het verslag van de Amsterdamse bewindhebbersvergadering d.d. 27 februari 1603 werd genoteerd: “Is oock geordonneert, datmen vernemen sal nae twee geschickte ende bequame persoonen omme Godts Woort voor te dragen, ende t’volck jegens alle superstitie ende verleydinge der Mooren ende Atheisten uijt de H. Scripture te vermanen”⁸; het ging hier om predikers, “hiertoe op onse schepen dienstich”⁹, niet noodzakelijk om geordende predikanten.

In 1606 werd door de Amsterdamse kerkeraad opnieuw de noodzaak besproken, op zoek te gaan naar predikanten die bereid zouden zijn om “in Oostindien tot Bantam ofte andere plaetsen”, in een VOC-nederzetting derhalve, een post te aanvaarden. Ook werden van de kansel kandidaten opgeroepen om zich voor een opleiding tot ziektentrooster op te geven bij een predikant.¹⁰

Aanbod van gegadigden voor de baan van ziekenbezoeker was er wel: het was een mooie manier om uit het land weg te komen, de gages waren voor VOC-begrippen niet slecht en op de schepen mochten ze aan de herentafel aanschuiven, en dat voor mensen die in het vaderland bakker, wever, kuiper, wolmaker, zijdebewerker, schoenmaker, trommelmaker of kleermaker waren, zoals blijkt uit een opgave uit 1618 van sollicitanten.¹¹

1.4 Scholing van ziektentroosters

Uit een mededeling van een paar ziektentroosters aan Plancius, stammend uit 1598¹², bleek hem, dat de Zeeuwse reders predikanten een vergoeding gaven voor hun scholing van ziektentroosters. Daaruit wordt duidelijk, dat de Middelburgse predikanten reeds vanaf het allereerste begin een belangrijke rol speelden bij de selectie van kerkelijk personeel. Zij zorgden voor de nodige scholing en beoordeelden de kandidaten door middel van een kerkelijk examen.

In 1603 besloot de Amsterdamse kerkeraad op zijn beurt, een examen voor te schrijven voor eenieder die bij de VOC een kerkelijke functie wilde bekleden. Plancius en Helmichius werden hiermee – en met het daaraan voorafgaande

7 Synoden van Amsterdam en Gouda: Reitsma en Van Veen 1892, 303 en 1894, 172.

8 Neurdenburg 1864, 44; Grothe 1890, 1.

9 Mooij 1927, 1.

10 Knaap 1987b, 26.

11 Rutgers 1882, 189; Lucassen 1977, 141.

12 Gemeentearchief Amsterdam, Protocollen kerkeraad, inventarisnummer 176/3, 32.

onderricht – belast; twee jaar later werden de eerste examens afgenomen.¹³ Vanaf 1606 kregen ook de predikanten van de Amsterdamse VOC-kamer hiervoor een geldelijke vergoeding.¹⁴

1.5 Aanstelling tot ziekentrooster

Niet altijd waren de kerkelijke autoriteiten op de hoogte gesteld van de aanstelling door de reders van een ziekentrooster. Enkele gevallen zijn bekend waarin een VOC-medewerker zijn functie (onderstuurman, apotheker) moest combineren met het ziekentroosterschap. Vaker kwam het voor dat er buiten het kerkelijke toezicht om een ziekentrooster meeging.¹⁵ Dat kwam niet alleen in de eerste, wilde jaren van de Oost-Indiëvaart voor, maar ook onder de VOC, zelfs nadat haar octrooi in 1623 verlengd was. In sommige gevallen ging het zelfs om lieden, “onzuyver van religie ende den eenen van seer quaden leven”.¹⁶

In de meeste gevallen werd de regel gevolgd, dat de kerkelijke autoriteiten de VOC-kamer ter plaatse een ziekentrooster voordroegen voor aanstelling. Op Walcheren was het steeds een groep predikanten die door de classis was aangewezen; ook de Zuidhollandse kerken legden deze verantwoordelijkheid op classicaal niveau.¹⁷

In Amsterdam was en bleef deze bevoegdheid in handen van de kerkeraad. In 1603 bepaalde die raad dat er geen ziekentroosters mochten worden uitgezonden zonder kerkelijk examen en derhalve zonder voorafgaande opleiding, maar voordien was zo'n introductie cursus al regel. In 1604 en 1605 stelde de Amsterdamse kerkeraad een instructie op voor de ziekentroosters¹⁸, waarin dat werd vastgelegd.

1.6 Reglement van Walcheren (1620) aangaande ziekentroosters

Toen de classis Walcheren in 1620 een aparte commissie voor Oostindische kerkzaken instelde, werden deze deputaten ook met de opleiding en examinering van ziekentroosters belast. Vrij spoedig gingen zij ertoe over, met het oog daarop een reglement op te stellen. In hun vergadering van 3 januari 1622 stelden zij de *Conditien op de welcke eeniger personen tot vordering van den Godsdienst in Indien op der Compagnie costen sullen worden aengenomen, om in den studien ende propositien hier geoeffent te worden bij de Gedeputeerde der classis*¹⁹ vast. In tien punten werden de toelatingseisen en de financiële aspecten behandeld.

13 Gemeentearchief Amsterdam, Protocollen kerkeraad, inventarisnummer 176/3, 101 verso, 124.

14 Keuning 1948, 56.

15 Rutgers 1882, 176; Josse 1992, 276, 333.

16 Knuttel 1908, 282.

17 Synode van Leiden: Knuttel 1908, 282; Mooij 1927, 145.

18 Rutgers 1882, 174-175.

19 Josse 1992, 603-604.

De minimumleeftijd voor toelating was 20 jaar. Kandidaten behoefden niet ongehuwd te zijn en voor hun toelating moesten hun ouders of voogden en naaste vrienden, bij gehuwden hun echtgenote, verlof geven; deze personen dienden ook te waarborgen dat het om “personen van goed leven” ging. Wanneer ze zouden worden geëxamineerd, konden de Zeeuwse bewindhebbers daarbij aanwezig zijn. Eenmaal aangenomen mochten ze in het vaderland geen kerkelijke dienst verrichten, totdat zij hun diensttijd bij de Compagnie volbracht hadden.

Veel aandacht werd gegeven aan de financiële kanten van de zaak. Daarbij ging het er de deputaten kennelijk om, de bewindhebbers ervan te overtuigen dat hun geld verantwoord besteed zou worden, want de Compagnie moest in het onderhoud van de in opleiding zijnde personen voorzien. Om de kosten te drukken, wilde men alleen personen aannemen die al een behoorlijke opleiding achter de rug hadden. Een kandidaat moest een borgsom storten, waarvan de rente-opbrengst in de armenkas zou vloeien. Bleek hij ongeschikt te zijn, dan moest hij de VOC-kamer de gemaakte kosten vergoeden. Als hij om gezondheidsredenen niet kon worden uitgezonden, behoefde hij blijkbaar niets terug te betalen, maar moest wel onverwijld van de cursus verwijderd worden.

1.7 Vakliteratuur van de ziekentrooster

In 1603 maakte ook de classis Walcheren een instructie voor ziekentroosters op. Daarin legde zij onder meer vast dat uitgezonden ziekentroosters in elk geval een standaardpakket aan handboeken moest worden meegegeven. Genoemd werden de *Decades*, het *Huysboek* van Heinrich Bullinger en de *Boetveerdigheyt des levens* van Jean Taffin (sr.); “voor de zieke sullen sij den gedruckten sieckentrooster lesen”.²⁰ In 1607 kwam voor deze functionarissen een nieuw boek op de markt. Toen verscheen de *Corte en gegemeynsame onderwijsinghe om de siecken te troosten*²¹ van Petrus Molinaeus in de vertaling door Johannes Panneel.

Uit een opgave van de bagage van ziekentroosters uit 1624 blijkt al een wat degelijker toerusting. Naast een bijbel en psalmboeken “met sloten en een deel met noten” werden hun onder meer de *Institutio* van Calvijn, de Heidelbergse catechismus, het *Kort begrip* van Marnix van Sint Aldegonde, het reeds vermelde *Huysboek*, de *Overdenkinge des doots* van Lansbergen en Bucanus’ *Ex locis Communibus* meegegeven.²²

1.8 Beoordeling van ziekentroosters in Indië

Ook in Indië waren de bevoegdheden van de ziekentroosters onderwerp van zorg. De predikanten Danckaerts en Hulsebos stelden in 1617 een speciale instructie

20 Wielenga 1915, 55. “Gedruckte predication die in postilboecken van suyvere gereformeerde predicanten gevonden werden” (Mooij 1927, 758).

21 Middelburg 1607; “gegemeynsame” bevat een zelffout.

22 Rijksarchief Zeeland, Classis Walcheren, inventarisnummer 77, ongefolieerd.

voor deze functionarissen op.²³ Maar dat verhinderde niet dat er kritiek bestond op hun werk.

In 1618 beklagde gouverneur Herman van Speult van Ambon zich over het lage niveau van ziekentroosters, van wie er nogal wat aan de drank waren. Ook ergerde hij zich aan hun onwil de eilandtaal aan te leren. Wie er zich wel op toelagde was al aan het eind van zijn contractperiode, voor hij die taal onder de knie had.²⁴ In een brief uit 1621 van de kerkeraad van Batavia uit 1621 werden deze functionarissen beschreven als “sulcke onervarene personen die niet billick litmaeten der gemeynthe en behoorden gelicentieert te worden tot grote smart en schande spot en verachtinge”, “gans ongefondeert en – so men het mach seggen, en met oorlove gesproocken – als de kinderen uytgesonden alse maer vant lant syn, de rest mogen de predicanten in Indjen waernemen”.²⁵

2 Onderwijzers en overig personeel

2.1 Onderwijzers

Van een speciale opleiding in het vaderland van personen die als onderwijzer met de Compagniesschepen meegingen, is nooit sprake geweest. Meestal gingen ze ook niet als onderwijzer scheep. Onder de gecontracteerde ziekentroosters zijn er heel wat die later overzee als onderwijzer te werk gesteld werden. In de instructie van ziekentroosters was hun ook opgedragen, “onwetenden uit Gods Woord naarstig te onderwijzen in de Waarheden van het Christelyke Gereformeerde Geloof”.²⁶

Toch was in de in 1610 uitgevaardigde VOC-instructie voor de eerst-uitgezonden gouverneur-generaal Both opgenomen, dat hij ervoor moest zorgen dat “schoolmeesters op de vlote omme in India te blijven medegegaan sijnde”²⁷ zouden worden aangesteld.

De Heren XVII hadden in 1610 al de VOC-Kamers gevraagd, elk twee predikanten en evenveel schoolmeesters met hun gezinnen uit te zenden.²⁸ Naast zielzorg werd de onderwijstaak toen reeds van groot belang geacht. Men vond dus dat Wogma's initiatief op Ambon navolging en uitbreiding verdiende.

23 Van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam 1942, 135; in hetzelfde jaar 1617 hadden de Heren XVII een instructie opgesteld voor predikanten en ziekentroosters: Van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam 1954, 67-72.

24 Tiele 1886, 36-41; Grothe 1890, 96.

25 Mooij 1927, 158-159, ook Visser 1934, nota 22.

26 Joosse 1992, 609.

27 Rietbergen 1987, 215. Mogelijk was Jan Harmensz een met Both meegereisde schoolmeester; in een brief van 26 juli 1612 meldde Both dat de Spanjaarden een aantal VOC-ers, onder wie “de schoolmeester”, naar Manila had afgevoerd (Coolhaas 1960b, 9). In september 1624 berichtte de kerkeraad van Batavia de terugkeer van ziekentrooster Jan Harmensz na een gevangenschap van dertien jaar in Manila: Mooij 1927, 192.

28 Rietbergen 1987, 69.

Van een enkele toen gecontracteerde onderwijzer is de aanstellingsbrief²⁹ bekend: deze betrof ene Lubbert Claes, die op 8 december 1611 tekende en spoedig nadien zal zijn uitgevaren. Omdat verder niets meer van hem vernomen wordt, zou het wel eens kunnen zijn dat hij als zovelen de overtocht niet overleefd heeft.

In zijn instructie werd hem, naast ziekentroosterstaken, ook een onderwijsopdracht meegegeven, erop gericht dat “de kinderen ende aencomende jeucht int lesen ende schrijven ende in de beginselen van de chr. religie aengevoert ende geoeffent mocht werden”.³⁰

Ook werd er een enkele poging gewaagd, Indische jongens te rekruteren om in de Republiek tot onderwijzer te worden opgeleid. De zeer toegewijde Frederik de Houtman had op eigen initiatief bij terugkeer naar het vaderland in 1611 “eenige kinderen van Amboinsche Orangkaja's” meegenomen. Hij wilde hen hier tot schoolmeester laten opleiden. Het zal hier om leerlingen van een schooltje gegaan zijn, dat in 1607 op Ambon door Wogma was begonnen. Die opleiding leidde inderdaad tot aanstelling als onderwijzer in Molukse dorpen; een bekende persoon werd Lorenzo Tenok van Noesanive, die tot op hoge leeftijd werkzaam bleef.³¹

In 1616 verscheen er voor het eerst een taakomschrijving van de onderwijzer. Zij maakte onderdeel uit van de *Artyckelen by de classen van Amsterdam en Walcheren beraemt nopende de kercken en schooldienst in Oostindien en op de reijse, dato 1 Augustij 1616*.³²

Deze artikelen openden met een verwijzing naar dezelfde passage uit Rom.10 die de synode van Dordt later zou aanhalen: “Hoe zullen ze horen zonder predikant?” om vervolgens de functies van predikant, ziekentrooster en predikant de revue te laten passeren. Voor de schoolmeester kwam een uitdrukkelijke functiebeschrijving op papier: “De onwetende soo oude als jonge in 't lesen, schrijven, mitsgaders inde kennisse van onsen christelijcken catechismus en diergelijcke meer te onderwijsen, ende daar geen predikanten of sieckentroosters zijn, de gemeene gebeden 's morgens en 's avonds, oock voor ende nae den eeten te doen, ende haerder aller in 't gemeen: een iegelijk met een goet exempel voor te gaan.”

2.2 Opleiding tot andere functies

Van meet af aan, wellicht reeds vóór 1592, was ds. Petrus Plancius betrokken bij de opleiding van degenen die op de uit te reden schepen het bevel moesten voeren. Hij was niet de enige. Ook stuurlieden met veel praktijkervaring werden daarbij ingeschakeld. Plancius hield ook toezicht op de examinering van schippers en stuurlui. Van de Compagnie van Verre en later van de VOC kreeg hij voor zijn

29 Gemeentearchief Amsterdam, Classis Amsterdam, inventarisnummer 379/19, 19 verso, 20.

30 Grothe 1890, 13-14.

31 De Graaf 1977, 59; Hofstede 1780, 4.

32 Van Boetzelaer van Dubbeldam 1906, 275-280.

diensten royaal betaald.³³ Ook chirurgijns werden vóór aanstelling aan een examen onderworpen.³⁴

Naast aan het opleiden van eigen personeel gaf de VOC reeds vroeg de voorkeur aan de vorming van inlanders om als intermediairs tussen VOC en bevolking te fungeren. De twee jongens die in 1597 op Madagascar gevangen genomen werden, werd Nederlands geleerd en dienden op de volgende vloottocht als tolken van de VOC. De oudste, zestien jaar, werd gedoopt en kreeg de naam Laurens; de vier jaar jongere knaap werd Madagascar genoemd.³⁵

In 1607 werden drie Molukse jongens naar Holland gestuurd om er de taal te leren en van de Hollandse leefgewoonten op de hoogte te geraken. Eén van hen was Halaene, zoon van de oude Ambonnezen-leider “kapitein” Hitoe Tepil, met wie de Hollanders als eerste een samenwerkingsovereenkomst tegen de Portugezen waren aangegaan. De twee anderen werden aangeduid als Laurens van Don Marcus en Marthino van Don Antonio.³⁶ Ze reisden onder de hoede van admiraal Mate-lieff. In 1611 keerde dit drietal terug³⁷, blijkbaar nogal onverwacht, want Coen zou later in een brief kritiek uiten op hun veel te speedige terugzending.³⁸

In juli 1614 wees opperkoopman Coteels de bewindhebbers erop, dat het feit dat de predikanten ongehuwd waren, het reële probleem met zich bracht dat zij speedig weer huiswaarts wilden gaan en in Indië niet zouden aarden. Hij gaf in overweging, een aantal Indische jongens van een jaar of tien te kopen en die dan in Holland “naer onse manieren” op te voeden en te scholen tot ambtenaar of soldaat in dienst van de Compagnie.³⁹ Daartoe zijn de bewindhebbers niet meer overgegaan.

TERUGBLIK

Ziekentroosters, proponenten en onderwijzers bekleedden geen van de vier in de kerkorden neergelegde ambten. Het waren hulpkrachten die alleen bij ontstentenis van een predikant in de dienst mochten voorgaan. Ziekentroosters hebben vanaf de eerste vloottochten de hitte van de dag moeten dragen. Gelukkig werd aan hun scholing reeds vroeg aandacht besteed, zowel door de predikanten en kerkeraden van de plaatsen vanwaaruit de schepen uitvoeren als van de reders zelf. Zeeland had als eerste de zaken op orde, Amsterdam volgde speedig. Van de andere, minder belangrijke steden met VOC-kamers is de informatie te sporadisch.

33 Keuning 1946, 100, 133-135, 140.

34 Jacobs 1991, 47.

35 Von Saher 1986, 35.

36 Coolhaas 1952, 41.

37 De Graaf 1977, 53.

38 Grothe 1890, 125.

39 Grothe 1890, 40-41.

Niet alleen aan hun scholing, ook aan de instructies van de ziekentroosters is spoedig veel aandacht besteed. Met de onderwijzers was dat nauwelijks het geval. Niet alleen verschenen zij veel later en in mindere aantallen op het toneel hun vak was ook lager gewaardeerd.

Het niveau van werken was bij ziekentroosters noch onderwijzers gegarandeerd. Er zijn namen van personen bekend die prima werk hebben geleverd; tē velen lieten het spoedig afweten of vielen om hun eigenbelang snel door de mand.

B Predikanten

1 Studiebeurzen

1.1 De rekrutering tot 1620

Reeds in 1598 vroegen de Amsterdamse bewindhebbers “datter eenighe vande studenten die op de Stadts kosten gestudeert hebben – indien daer toe zouden moghen gewillig syn – met den schepen naer Oostindien soudē varen om Godes woordt tusschen wegghen ende aldaer te lande te vercondighen”.⁴⁰ In datzelfde jaar meldde een predikant, Johannes Blocquius, zich bij zijn classis Dordrecht aan om met een vloot mee te varen en te zamen met zijn twee zonen overzee het evangelie te prediken. Joosse⁴¹, die deze historie opdiepte, liet ook zien dat deze poging om huwelijksproblemen te ontlopen door de classis verijdeld werd.

Wel bleef van meet af aan de belangstelling van dominees en bewindhebbers uitgaan naar de indiensttreding van geschoolde predikanten. In Amsterdam had Petrus Plancius, zelf aandeelhouder van de Compagnie⁴², al lang gepleit voor aanstelling van predikanten op de uit te zenden schepen. Van ziekentroosters kreeg Plancius signalen over de wenselijkheid dat ook predikanten zouden meevaren: deze ziekentroosters “hebben (hem, Plancius) verclaert hoe datse vande heeren burgemeesteren versorgt ende oock verkregen hebben datter eenighe vande studenten die op der stadts kosten gestudeert hebben, – indien daer toe zouden moghen gewillig sijn – met de Zeue schepen naer Oostindien zouden varen om Godes Woordt (...) te lande te verkondighen”.⁴³ Enkele maanden later besloten de Amsterdamse autoriteiten via Plancius een predikant van Oude Tonge te

40 Gemeentearchief Amsterdam, Classis Amsterdam, inventarisnummer 376 III, fol. 21 verso.

41 Joosse 1992, 231-232; in 1601 werd hij afgezet als predikant van 's-Gravendeel: Roelevink 1991, 9-11.

42 Plancius had voor f 6.000 aandelen gekocht; dit bedrag gold als minimuminleg om voor het bewindhebberschap in aanmerking te komen. Andere predikanten-aandeelhouders waren Johan Lemaire voor tweemaal f 1.800; Joh. Halsbergius en Andries de Meester ieder f 1.500; Jacobus Arminius f 600; Johannes Mauritius Berger f 300; Johannes Hal f 150 en Hendryk Janss f 100: Van Dillen 1958, s.v..

43 Gemeentearchief Amsterdam, Protocollen kerkeraad 5 maart 1598, inventarisnummer 376/3, 21 verso.

benaderen. Joesse⁴⁴ stelde vast dat hier hier ging om ds. Joachim Horstius. Hij maakte aannemelijk dat hij van 1599 tot 1601 op een overigens onbekend schip als predikant dienstgedaan heeft.

Door de Amsterdamse predikant Halsbergen⁴⁵ werd in hetzelfde jaar dat Horstius' dienstverband eindigde, een beroep gedaan op de Noord- en Zuidhollandse synoden om predikanten in dienst van een van de Compagnieën te laten treden. In 1603 is Abraham Besius als predikant door de VOC in dienst genomen ondanks bezwaren van kerkelijke zijde tegen zijn persoon.⁴⁶

1.2 De eerste bursalen van de VOC

De bewindhebbers spraken zich reeds in het eerste jaar van het bestaan van de VOC uit over de noodzaak, predikanten met de schepen mee te zenden.⁴⁷ Zij besloten in maart 1605 vier theologiestudenten de gelegenheid te geven, zich op een betrekking bij de Compagnie voor te bereiden. De Kamers van Amsterdam, Hoorn en Enkhuizen, Delft en Rotterdam en Zeeland zouden elk een kandidaat werven en voor hun rekening nemen.

Op 2 mei 1606 sloot Henricus Slatius, afkomstig van Zierikzee, een contract voor tien jaar met de bewindhebbers, ten laste van de Kamers van Delft en Rotterdam: hij zou eerst drie jaren theologie studeren en vervolgens zeven jaren als predikant in Indië dienen, welke termijn "ingaen sal wanneer de focke tot het uytseylen van de schepen daer hij mede varen sal, gevelt zal wesen"⁴⁸ Nauwkeurig was vastgelegd, dat hij voor zijn studie, die hij te Leiden ging volgen, een jaartoelage van 270 gulden zou krijgen. Voor zijn eerste drie jaren als predikant werd hem per jaar een bedrag van 300 gulden in het vooruitzicht gesteld, welk bedrag voor de laatste vier jaar bij goed gedrag zou worden verhoogd tot 400 gulden.

Slatius heeft inderdaad zijn studies met succes afgerond, de Heren XVII hadden ook al besloten hem uit te zenden⁴⁹, maar toch is hij nooit naar Indië afgereisd. Hij werd op 8 november 1610 door de bewindhebbers ontslagen⁵⁰, maar hoefde zijn studiekosten niet te restitueren; integendeel, hij kreeg nog een afkoopsom van 100 gulden. Dat duidt erop dat hij wel bereid was naar Indië te vertrekken, doch ten slotte door de Compagnie onder druk van de kerkeraden van Zierikzee en Middelburg om zijn remonstrantse gezindheid geweigerd werd.⁵¹

Van zijn Arminiaanse voorkeur gaf hij in 1617 blijk door als predikant van Bleiswijk met een venijnig pamflet uit te pakken tegen "De Schuerpredicanten",

44 Joesse 1992, 237-238; in 1599 deed Henderick Loffeler als predikant dienst op de vloot van Pieter van de Does: Joesse 1992, 234.

45 Van Boetzelaer van Dubbeldam 1906, 242.

46 Van Troostenburg de Bruyn 1893, 33.

47 Grothe 1890, 1.

48 Mooij 1927, 2.

49 Mooij 1927, 3.

50 Callenbach 1897, 21.

51 Rietbergen 1987, 70.

de op scheuring uit zijnde predikanten van de tegenpartij.⁵² Een jaar later werd hij door de Zuidhollandse synode van Delft als predikant afgezet. Met veertien anderen veroordeeld vanwege een samenzwering tegen het leven van prins Maurits, stierf hij in 1623 op het schavot.

Een andere theologiestudent met een VOC-beurs was Abraham Specx, die eveneens in 1606 met zijn studie aanving om drie jaar theologie te studeren.⁵³ Een derde bursaal kan Willem Wits geweest zijn, van wie bekend is dat hij in 1608 te Leiden studeerde op kosten van de Compagnie.⁵⁴ Een vierde student in deze tijd was Johannes Theodori Kloppenburg, die een beurs genoot vanwege de VOC-Kamer van Enkhuizen. Hij studeerde af in 1611.⁵⁵ Maar geen van hen heeft nadien Compagniesdienst gedaan.

Wel had de Compagnie succes met Casper Wiltens, een Antwerpenaar, die in 1610 in Indië aankwam en spoedig op Ambon werd gestationeerd. Ook met hem zal in 1606 een overeenkomst zijn gesloten. Zijn beurs stamde van de Amsterdamse Kamer. Hij was reeds op 12 juni 1602 te Leiden ingeschreven, aanvankelijk als student Klassieke letteren⁵⁶ en werd eind 1610 na zijn theologische studie geëxamineerd en bevestigd als predikant.

De eerste lichting van mogelijk vijf in 1606 gecontracteerden leverde de Compagnie derhalve één predikant op die op contract in overzeese dienst werkzaam is geweest. Later zou de maatregel getroffen worden, dat predikanten die contractbreuk pleegden, in het vaderland geen beroeping konden verkrijgen.

Ook in latere jaren stelde de VOC beurzen beschikbaar, maar niet meer volgens plan als in 1606 het geval was.

Een specifieke opleiding, toegesneden op de bijzondere werkomstandigheden tussen scheepsvolk of niet-christelijke volken, kregen de aanstaande VOC-predikanten niet. Van de eerste uitgezonden predikanten – 1610: Matthias van den Broecke, Zacharias Heyningius; 1611: Casper Wiltens, Jan Maertsen van Campen; 1613 Pieter Wijnants – is alleen bekend dat zij volgens de normale procedures werden geëxamineerd en bevestigd. Van hen had alleen Wijnants enige overzeese ervaring als ziekentrooster.

De aanstelling van Adriaen Jacobsz Hulsebos verliep wel heel bijzonder. Deze schoolmeester had te kennen gegeven, voor uitzending in aanmerking te willen komen, maar was niet tevreden met het bescheiden salaris van een ziekentrooster. Om aan zijn looneisen tegemoet te komen – hij liet in Landsmeer een gezin

52 Petit 1882, n. 1102.

53 Rutgers 1882, 175; Van Troostenburg de Bruyn 1893, 416.

54 Van Troostenburg de Bruyn 1893, 500.

55 Van Troostenburg de Bruyn 1893, 240.

56 Mooij 1923, 43.

achter – werd hij op de kortst mogelijke termijn (1615) als predikant bevestigd en door de VOC in dienst genomen.⁵⁷

1.3 Opleiding van jongens uit Indië

In 1617 kwam vanaf Ambon een voorstel om onder de plaatselijke jeugd kandidaten voor het predikantschap te werven. Herman van Speult, gouverneur op Ambon, vroeg de bewindhebbers, enkele inlandse jongens in ons land theologie te laten studeren en hen dan met een redelijk salaris in dienst van de VOC terug te zenden; Van Speult suggereerde een gage van 16 tot 20 gulden per maand, wat op jaarbasis aanzienlijk lager lag dan wat indertijd met Slatius was overeengekomen. Als groot winstpunt zag Van Speult, dat de Compagnie zo kon beschikken over predikanten die eigen taal van de bevolking perfect zouden beheersen.⁵⁸

In hun vergadering van 21 maart 1619 hadden de Heren XVII het voorstel van Van Speult overgenomen: zij besloten tot de overkomst van vier jongens van aanzienlijke families uit Ambon en Ternate. Een zoon van een Europese onderwijzer en een Ambonse moeder werd aan deze groep toegevoegd.⁵⁹ Anderhalf jaar later werd uit Indië gemeld dat inmiddels vier jongens scheepgegaan waren “omme in de theologie te studeeren”.⁶⁰ Ze werden begeleid door opperkoopman Aert Gijsels.⁶¹ Alle vier stamden ze van Ambon: “die Ternatanen souden liever selffs haer kinderen den hals affsnijden!” Wij kennen ook hun namen: Don Andreas de Castano, zoon van het hoofd van Soya, Don Marcus, zoon van het hoofd van Kelang; Laurens de Fritis en Laurens Coelio, alsmede Johan Tack. De brief waarin hun overkomst gemeld werd, dateerde van 26 oktober 1621; drie weken later stuurde Coen het bericht dat ook nog een Javaanse jongen, Pieter Ducot of Pieter Donckert uit het Oostjavaanse Japara, was nagestuurd.⁶²

Medio 1622 zal deze groep in Holland zijn aangekomen. Aanvankelijk wisten de Amsterdamse kerkleiders niet, wat met deze “koningskinderen” aan te vangen.⁶³ Zij werden uiteindelijk en ten laste van de Compagnie ondergebracht bij de Amersfoortse stadspredikant Petrus Wassenbergius. Die zou hun godsdienstonderricht geven en Latijn leren.⁶⁴

Het ging met hun opleiding echter niet naar wens. Reeds spoedig na aankomst was er twijfel bij de dominees in Amsterdam, die zich afvroegen of deze jongens

57 Algra 1946, 30-31.

58 Grothe 1890, 96.

59 Grothe 1890, 102; Coolhaas 1952, 42.

60 Colenbrander 1919, 604; 922, 419.

61 Meilink-Roelofs 1969, 5-16.

62 Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Eerste afdeling, VOC 15 november 1621, inventarisnummer 1074, ongefolieerd; Colenbrander 1919, 640.

63 Gemeentearchief Amsterdam, Protocollen kerkeraad, inventarisnummer 376/5, 19-21.

64 Grothe 1891, 127.

wel genoeg vooruitgang boekten.⁶⁵ Onder invloed daarvan oordeelden de Heren XVII weldra dat het beter was, "geen Indiaese jongens meer over te laten comen"⁶⁶; dat deden ze al op 2 september van dat jaar, nog geen twee maanden na aankomst van die zes jongens. De bewindhebbers vonden het beter om voor zulke jongens in Indië zelf een college in te richten.⁶⁷

Na een paar jaar bleken zij hun moedertaal grotendeels verleerd te hebben; van een theologiestudie kwam helemaal niets terecht. Toen de bewindhebbers hen in 1627 besloten terug te zenden, stonden ze nog steeds onder de hoede van de Amersfoortse stadspredikant. Die bedong bij de Heren dat de jongens voor hun vertrek een rondreis langs de Hollandse steden mochten maken, zodat ze daarvan thuis zouden kunnen vertellen. De dominee kreeg van de bewindhebbers hiertoe een gift van 250 gulden.⁶⁸ Pas in december 1629 vertrokken ze weer naar Indië; ze hadden ten afscheid op kosten van de VOC nog een kostuum aangemeten gekregen⁶⁹ en werden benoemd tot adelborst. Tijdens de terugvaart met een vloot, wederom onder leiding van Aert Gijsels, is Pieter Ducot, de jongen uit het Javaanse Japara, overleden.⁷⁰

TERUGBLIK

Gedurende de eerste decennia van haar bestaan heeft de Compagnie een onmiskenbare zorg aan de dag gelegd voor de kwaliteit van haar personeel voor de kerkelijke dienst. Op verschillende niveaus heeft zij ofwel zelf initiatieven genomen, dan wel ingehaakt op acties vanuit haar medewerkers. De uiteindelijke opbrengst van haar eerste en systematische beurzen-actie uit 1605 was mager; dat neemt niet weg dat de VOC blijk gaf van haar bereidheid, flink in de werving van predikanten te investeren. Vandaaruit is ook verklaarbaar dat zij de pogingen om Indische jongens tot intermediaire functies op te leiden, heeft ondersteund.

Ook hier was het resultaat wisselend. Duidelijk betoonde de Compagnie zich meer daadkrachtig dan de kerkelijke vertegenwoordigers. De Bewindhebbers lieten zich toen nog leiden door een overzeese bevolkingspolitiek, waarvoor Matelieff de eerste stenen had aangedragen. Maar duidelijk was een meer structurele aanpak nodig.

65 Gemeentearchief Amsterdam, Protocollen kerkeraad, inventarisnummer 376/5, 79.

66 Grothe 1890, 132.

67 Mooij 1927, 10; Van Boetzelaaer van Asperen en Dubbeldam 1954, 36a.

68 Grothe 1891, 1-2; Mooij 1927, 10-11.

69 Neurdenburg 1864, 47.

70 Coolhaas 1947, 125. Van de melding van Jean Gelman Taylor (1988, 69) dat in 1630 nog vijf Indische jongens onder de hoede van ziekentrooster Johan Gertisz Bloem voor een theologiestudie naar Nederland waren uitgezonden, kon geen bevestiging gevonden worden. Bloem vertrok na zijn contract uitgediend te hebben, met de voorjaarsvloot van 1625 naar Nederland: Mooij 1927, 202.

2 De totstandkoming van het Collegium Indicum te Leiden

2.1 Eerste pleidooi voor een seminarie in Nederland

Op 7 april 1614 vergaderden de leden van de classis Delft en Delfland over een nieuw verzoek van de bewindhebbers van de Delftse VOC-Kamer om enkele predikanten voor te dragen. Uitdrukkelijk was de evangelieverkondiging onder de heidenen in hun takenpakket opgenomen. De classicale vergadering van 15 mei van dat jaar kwam tot de slotsom, dat het geestelijk werk in dienst van de Compagnie nimmer van de grond kon komen, zolang dat afhing van dit soort incidentele wervingscampagnes. Alleen een speciaal voor dat doel ingericht college zou uitkomst kunnen bieden. Om dit standpunt aan de bewindhebbers mede te delen, vaardigden zij twee leden uit hun midden af: Albertus ab Oostervijk en Bernardus Dwinglo. Die moesten onverrichterzake naar de classicale vergadering van 7 juli 1614 terugkeren met het bericht dat zij "geen vorder bescheyt (conden) krijgen, gelijk oock niet op de voorslagen van een Collegium Indicum tot Leyden op te rigten".⁷¹ De classis liet het er niet bij zitten en zocht in 1615 contact met derden⁷², wellicht met de classis Walcheren. Haar ideeën werden uitgewerkt in een rapport *Consideratien en advis*, dat zij in haar vergadering van 3 augustus besprak en vóór 12 oktober 1615 aan de Delftse VOC-Kamer aanbood.⁷³

2.2 De *Consideratien en advis* (1615)

De classis van Delft en Delfland wees op het geringe aantal godvruchtige en bekwame predikanten in Compagniedienst, die daarbij zelden het Maleis machtig waren. Daardoor, vond zij, compromitteerde de christelijke zending zich bij de lokale bevolking, die de lautheid van de Hollanders vergeleek met de grote inzet van de bijgelovige vijanden (de katholieken dus). Er werd helemaal geen beleid met betrekking tot de predikanten gevoerd; hun uitzending bleef afhankelijk van de toevallige beschikbaarheid van een kandidaat. De evangelieverkondiging lag dan ook geheel in handen van een handelsmaatschappij, hoewel zij een zaak had moeten zijn "der gemeene Kercken en Hoge Overheden deser landen". Ten slotte overwoog de classis dat zendingsarbeid niet aan ongeschoolde en onervaren jongelui mocht worden overgelaten, "maer dat daer toe vereyscht werden mannen met sulcke gaven des H. Geest, die niet alleen geoeffende sinnen hebben in der Schrift, tot onderscheydinge des goets en des quaets, maar oock, neffens de

71 Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage. Derde afdeling, registers van de handelingen van de classis Delft en Delfland 1603-1621, inventarisnummer 2, 318-319, 324.

72 Neurdenburg 1882, 327.

73 Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage. Derde afdeling, registers van de handelingen van de classis Delft en Delfland 1603-1621, inventarisnummer 2, 327-332, 337, 347, 349. Als datering van deze *Consideratien en advis* geven Grothe (1890, 31) en Bakhuizen van den Brink e.a. (1960, 379-380) 7 april 1614; Neurdenburg (1891, 14) en Jean-Marie du Sacré-Coeur (1950, 77) 7 juli 1614. Van Boetzelaer van Dubbeldam (1906, 60-62) dateert het op 12 oktober 1615.

kennisse der maleytse sprake, ervaren in der regieringe, geoeffent in der Joden, Mahumetisten, Paganen, ende andere heydenen superstition, ende huydendaegse religien, om niet alleen den genen die leersaam, reckelyck ende geseggelyck zijn, maar oock den tegenspreekers ende verkeerders van sinnen te weerstaen, ende den mont te stoppen".⁷⁴

Daarom wilde de classis de Leidse professoren belasten met de opleiding van predikanten, die niet alleen geschikt waren om in de christelijke gemeenten voor te gaan, maar ook om de heidenen te bekeren en tegen "den Joden, Mahumetisten, Boncien (Bonzen), Bramines (hindoepriesters) ende andere verleyders" verzet te bieden. Zij kwam met het voorstel, dat de overheid en Leiden een "Collegium der jonge studenten voor d'Oost Indische Compagnie" zou oprichten om zoveel predikanten op te leiden als voor de kerken in de Oost nodig zouden zijn. Vanuit zo'n college moest de opleiding, maar ook de geestelijke vorming van de theologiestudenten die zich aan het Indië-werk wilden wijden, verzorgd worden. Nu reeds mag worden opgemerkt dat het college dat acht jaar later daadwerkelijk opgericht zou worden, zijn naam ontleende aan deze uit Delft en Delfland stammende aanduiding.

Bij de planning van de studie werd het belang van de studie van het Maleis niet vergeten. De classis stelde daartoe voor, dat in Leiden een hoogleraar voor de Maleise taal benoemd zou worden. Daarnaast zouden de studenten ook onderricht moeten worden in de kennis van niet-christelijke godsdiensten. Zij moesten immers met de geestelijke leiders van deze godsdiensten een apologetisch debat kunnen aangaan.

De tekst van dit rapport is om een aantal redenen interessant. Van belang is vooreerst de vierslag in het betoog, waarvan de eerste drie elementen de zielzorg, het vierde de zending betrof:

- de zorg voor het eigen, christelijke personeel van de Compagnie werd vertaald in het reguliere werk in gemeentelijk verband;
- bestrijding van de niet-christelijke religies diende vooral ter bescherming van het Compagniespersoneel;
- de concurrentieslag met de katholieke missie kwam uitdrukkelijk naar voren, maar ook de relatie met andere belijdenissen, waarbij vooral gedacht zal zijn aan het anglicanisme (Engelsen), de beweging van de Dopersen en het lutheraanisme (Denen en het Duitstalige Compagniespersoneel);
- de meeste aandacht kreeg het evangelisatiewerk onder de niet-christelijke bevolking, waarvan de religies in een kleurig palet werden weergegeven. Voor het eerst werd gewag gemaakt van zendingswerk onder de Chinezen.⁷⁵

⁷⁴ Van Boetzelaer van Dubbeldam 1906, 60.

⁷⁵ Over hindoes had Verhoeff reeds rapport uitgebracht (1608): Van Opstall 1972, 233-235. De Zuidhollandse synode van Woerden (1645) bracht op berichten van de val van de Ming-dynastie de wenselijkheid van zendingswerk onder de Chinezen ter sprake: Grothe 1884, 50.

Opmerkelijk is ook dat de zending in tegenstelling tot de traditionele calvinistische opvattingen gerekend werd tot de kerkelijke taken. Tot nu toe was de kerk als zodanig buiten de toedeling van de verantwoordelijkheid voor het zendingswerk gehouden, waartoe wel de politieke overheid en de individuele gelovigen waren aangesproken. In de Delftse tekst werd de zending een taak van "de gemeene Kercken" naast de staatsoverheid genoemd. Dat de kerk als zodanig belast was met de opdracht tot zending, was veeleer een katholieke dan een calvinistische opvatting; dit bracht Jean-Marie du Sacré-Coeur⁷⁶ tot de stelling dat de auteurs van de *Consideratien en advis* zich hadden laten beïnvloeden door het in 1613 in Antwerpen gepubliceerde werk *De procuranda salute omnium gentium* van Thomas a Jesu. Hierin waren de twee thesen behandeld die in het Delftse rapport terug kwamen: het missiewerk als een opdracht van de gehele kerk en de opleiding van missionarissen in speciaal voor dat doel ingerichte seminaries.

2.3 Amsterdam en Walcheren over het Delftse voorstel (1616)

In algemene termen ondersteunden de classes van Amsterdam en Walcheren dit initiatief met hun *Artikelen nopen de kercken en schooldienst in Oostindien en op de reyse* van 1 augustus 1616.⁷⁷ Dat geschrift was wellicht een uitvloeisel van een midden 1615 gevoerd overleg van de classes Walcheren en Delft en Delfland.⁷⁸ Zij besloten hun geschrift met de opmerking dat wanneer de VOC-Kamers "geleerde en treffelijke mannen bequaem tot den godtsdienst" wilden hebben, de bewindhebbers middelen moesten verstrekken waarmee goede en vrome studenten en andere reeds opgeleide kandidaten onderhouden konden worden. Zij voegden eraan toe dat naar mogelijkheden uitgekeken moest worden om hen ook Maleis te laten leren. Het pleidooi voor het onderwijs in het Maleis lijken ze aan de *Consideratien en advis* ontleend te hebben. Maar het voorstel van een bijzonder college brachten de twee classes niet onder woorden.

De bewindhebbers bespraken het rapport van de classis Delft en Delfland op 4 augustus 1616. Men besloot het ter inzage te geven aan de verschillende Kamers, zodat die het met de eigen classes konden bespreken. In hun vergadering van 19 oktober van dat jaar lieten de Heren XVII vastleggen dat er behoefte bestond aan meer predikanten en ziekentroosters; over "een project tot het formeeren van een collegie" wilde men, na overleg met de Kamers en de classes, met de Hoog-Mogende Staten onderhandelen, waarbij ervan zou worden uitgegaan dat zo'n college onder het toezicht – en derhalve financiering – van de Staten zou worden gesteld.⁷⁹

De classis was niet erg tevreden met de bespreking van haar rapport door de Heren XVII. Tijdens een nabeschouwing van het overleg van haar deputaten met

76 Jean-Marie du Sacré-Coeur 1950, 78-79.

77 Van Boetzelar van Dubbeldam 1906, 275-280.

78 Neurdenburg 1882, 327; Wielenga 1915, 56; Joosse 1992, 296.

79 Grothe 1890 76-77; Mooij 1927, 3-4.

de plaatselijke VOC-Kamer, verweet de Delftse classis de Heren, dat het hun “niet (ging) om der Religie wille zelfs, (...) maer eygentlick tot verzeeking van haren Coopphandel om door den Bandt der Religie d’Indianen meer aen haer te verbinden ende van de Portugeezen te vervreemden”.⁸⁰ Gevaarlijk was zelfs de laatste zinsnede van het besluit van de Heren XVII, die het voorstel geheel in het politieke debat trok en de kerken verder buiten beeld hield. De Staten waren immers de directe octrooiverleners van de Compagnie, terwijl de VOC, zonder uit eigen middelen te behoeven te betalen, toch een directe greep hield op het reilen en zeilen van dit opleidingsinstituut.

2.4 Heurnius 1618

Inmiddels liet de verdere ontwikkeling van het “project” lang op zich wachten. En zo verscheen in 1618 van de hand van Justus Heurnius diens *De legatione evangelica ad Indos capessenda admonitio*, dat de zendingstaak in extenso behandelde en de Compagnie opriep, voor het kerkewerk in Indië niet karig te zijn.⁸¹ Hij bespeurde even later zelf aan den lijve wat de autonomie van de VOC te betekenen had. Toen hij zich kort na het verschijnen van dit boekwerk – hij had het nog wel opgedragen aan de Staten-Generaal, prins Maurits en de VOC-bewindhebbers – bij de Compagnie aandiende om naar Indië uitgezonden te worden, werd hij afgewezen; opgemerkt werd dat Heurnius zich kennelijk geen “subiect (kon) maecken dienaengaende de ouericheden aldaer, en de tale niet en verston’t”.⁸² Men verwachtte dus moeilijkheden met zo’n man.

2.5 Pleidooien sinds 1618 vanuit Walcheren en Amsterdam

In 1616 hadden de classes van Amsterdam en Walcheren het Delftse pleidooi voor een speciaal opleidingsinstituut nog niet overgenomen. Maar een paar jaar later bepleitten de Zeeuwen wel een apart Indisch seminarie. De synode van Zierikzee (1618) had zich nog beperkt tot de vaststelling dat de uitgezonden “studenten ende sieckentroosters (...) gemeynlyck zeer ongeoeffent zijn” voor de heidenbeking. De VOC moest studiebeurzen beschikbaar stellen.⁸³ De synode van twee jaar later, nu te Goes, werkte dit uit en stelde voor de Staten-Generaal de VOC op laten opdragen, haar theologiestudenten in een college ook Maleis te laten leren, hen te oefenen in de verkondiging van het evangelie en hen te scholen in het leiden van kerken in Indië.⁸⁴ De synode liet doorschemeren dat de Staten de verlenging van het octrooi van de VOC van de realisatie van zo’n college afhankelijk moesten stellen.⁸⁵

80 Algra 1946, 33.

81 Heurnius 1618, 296: Hunc ex voluntarijs pioque animo illuc ductis colligendum, Deus excitet, rogamus magistratus, ut foveat, summaque cura & diligentia nutriet optamus, nec manum suam claudiat si impensae quaedam faciendae fuerint.

82 Van Langeraad 1897, 8.

83 Reitsma en Van Veen 1896, 152.

84 Reitsma en Van Veen 1896, 159-161.

85 Grothe 1882, 39-40.

De Zeeuwse Staten antwoordden hierop dat zij dit “van considerabel inzicht” getuigende voorstel in de Staten-Generaal zouden inbrengen.⁸⁶ De Zeeuwse kerkleiders waren kennelijk van het succes van hun interventie overtuigd. Begin 1621 kondigden zij de Bataviase kerkeraad reeds de oprichting van zo'n seminarie aan: binnenkort zouden de Indische kerken “uyt het aenstaende seminarium ryckelycken connen werden versien”.⁸⁷ Een latere brief (september 1621) was wat voorzichtiger getoonzet: er was “goede hoope van sulck een colegie tot Leyden”, waar naast theologie ook Maleis gedoceerd zou worden: met die kennis gewapend zouden de nieuwgevormde predikanten meteen aan het werk kunnen worden gezet.⁸⁸

De Amsterdamse classis bleek in 1621 eveneens gewonnen te zijn voor de gedachte van een seminarie in Nederland. De predikanten Lucas Jansz en Jan Cornelisz Sylvius, gingen de oprichting van een college te Leiden bepleiten: op zo'n manier kon voorzien worden in de behoefte aan predikanten “omme den name Christij in Indien, onder de Mooren en de Heijdenen te verbreijden”.⁸⁹ Maar zij kregen op diezelfde 24 februari te horen dat er in Indië reeds een school onder Danckaerts was geopend. De Amsterdamse bewindhebbers nodigden de beide predikanten uit, drie of vier gekwalificeerde mannen naar Indië te laten gaan om daar een seminarie voor Indische jongens te stichten⁹⁰, wellicht als een vervolgopleiding op scholen als die van ds. Danckaerts. In juni-juli veroorzaakte dit bericht ook in Walcheren enige verwarring⁹¹, maar in de tussentijd zouden de Heren XVII het plan voor zo'n college in Indië verlaten.

2.6 Verhoogde druk

Ook de synode van Zuid-Holland, in 1621 te Rotterdam bijeen, ging pleiten voor de oprichting van een inlands seminarie. Aan de hand van een brief uit Ambon kwam zij tot de conclusie dat een “seminarium” aldaar gewenst was, “in hetwelcke enige kinderen der heydenen ende ingeboorne selfs (...) van kintsbeen aen mochten geoefent ende opgevoet worden inde christelijcke religie omme daerna die haren lansluyden te predigen”.⁹² Om haar advies kracht bij te zetten, besloot de Synode een delegatie te sturen naar alle deelnemende Kamers in de Hollandse steden. Ook stelde zij voor, onder de burgers een collecte te houden om aldus middelen ter verwezenlijking ervan te verzamelen.⁹³

86 Hofstede 1780, 8.

87 Mooij 1927, 134.

88 Mooij 1927, 171.

89 Mooij 1927, 5.

90 Grothe 1890, 126-127; Mooij 1927, 5.

91 Rijksarchief Zeeland, Classis Walcheren d.d. 21 juni 1621, inventarisnummer 65, 3 verso, 5.

92 Knuttel 1908, 30.

93 Grothe 1882, 25-27; Van Boetzelaer van Dubbeldam 1906, 172.

Daarbij kwam de pressie uit Indië, waar de gouverneur-generaal en Raden voortdurend de kwaliteit van de reeds uitgezonden lieden hekelden en een geregelde toevoer van predikanten gingen eisen. Coen zelf had zijn Heren voorgerekend, hoeveel predikanten hij nodig dacht te hebben.

De Compagnie kon er op haar beurt op wijzen, in het verleden niet stil gezeten te hebben. Men had wel degelijk aandacht voor de werving van vakbekwame proponenten en predikanten getoond. Men had fondsen opengesteld om theologie-studenten aan zich te binden. Men had positief bijgedragen aan de ontwikkeling van een onderwijsinfrastructuur op Ambon en in Jacatra met uitzicht op een vervolgopleiding aan de Leidse universiteit. Alles wees erop dat de gevolgde methoden niet de gewenste aantallen zouden opleveren, in de eerste plaats voor de geestelijke verzorging van het eigen personeel, in de tweede plaats ook voor de vergroting van haar invloed op de omwonende lokale bevolking, waarmee een zendingstaak langzamerhand als een vanzelfsprekende neventaak werd aange-merkt.

Daarbij moet rekening gehouden worden met het gegeven dat de eerste decennia van het bestaan van “de grootste trafficque van de werelddt” financieel niet tot de gemakkelijkste van haar geschiedenis behoord hebben. De noodzakelijke investeringen en de groeiende internationale concurrentie drukten, samen met de gewone lasten van afschrijving en onderhoud, verliezen door schipbreuk en vijandelijkheden, en ook personele kosten, zwaar op de middelen van het bedrijf. Waar de zorg om de continuïteit ervan nog lange tijd alle aandacht opeiste, zal die massieve aandrang om meer fondsen voor de geestelijke verzorging de Heren XVII wel eens hebben geïrriteerd. De aandeelhouders in binnen- en buitenland, bewindhebbers in de stedelijke Kamers en de politici met wie om octrooiverlengingen onderhandeld moest worden, zullen vooral binnenkamers tegenwicht hebben proberen te bieden tegen de kerkelijke pleitbezorgers. Maar ook dezen slaagden er niet in, de handelsonderneming van voldoende en voldoende bekwaam personeel voor deze taak te voorzien.

2.7 Discussies der Heren XVII

Rond 1620 waren ook de bewindhebbers van de Oostindische Compagnie door-drongen van de noodzaak, op systematische wijze te gaan voorzien in de geestelijke verzorging van hun personeel op de vloot en in de forten. De Amsterdamse predikanten hadden al lang genoeg op hen ingepraat; in het politieke centrum waren de bordjes verhangen. De Zeeuwen hielden de druk op de ketel bij de in hun hoofdstad gevestigde Kamer, maar ook en niet in het minst door de predikanten die vandaar naar Hollandse gemeenten waren overgegaan en er aan invloed wonnen.

In de kring der Heren XVII heersten verschillende opvattingen over de wijze waarop men op de aandrang uit de kerken, maar ook van de zijde van Coen en zijn Indische Raad, moest reageren. In zijn latere vertrouwelijke geschiedschrijving op basis van VOC-bronnen stelde Pieter van Dam vast dat er een stroming

was die ernaar tenderde, in Indië een college op te richten: dan was het taalprobleem in elk geval langs natuurlijke weg opgelost.⁹⁴ De toenmalige bewindhebber Aert van Buchel ging nog een stap verder door voor te stellen, in Indië een college op te richten waar Nederlandse theologiestudenten “de taele ende manieren vanden lande soudén connen leren en aennemén”.⁹⁵ Hij beriep zich op het voorbeeld van een Portugees priesterseminarie op Ambon.⁹⁶

Maar ook de idee van een college in eigen land was aantrekkelijk: toen de vijf Indische jongens in Amersfoort waren ondergebracht, ontstond het idee om hen naar Leiden over te plaatsen en hen in een college samen met Nederlandse studenten theologie te laten studeren.⁹⁷

Waarom de Heren XVII zich eind 1621 met het voorstel van een in Nederland gevestigde opleidingsinstelling verzoenden, is niet bekend. Evenmin is duidelijk of dit onderwerp aan de orde was gekomen tijdens de onderhandelingen met de Staten-Generaal over een nieuw octrooi voor de Compagnie. Omdat besprekingen over de octrooiverlening en over de predikantenopleiding in de tijd samenvielen, is dat niet onwaarschijnlijk. Als de oprichting van een college agendapunt was bij de bespreking over de verlenging van het VOC-octrooi, zal de VOC zeker geprobeerd hebben de verantwoordelijkheid voor de oprichting en bekostiging van zo’n college in handen van de nationale politiek te leggen. Die tactiek is blijkens het vervolg niet geslaagd.

De Staten-Generaal waren van vele zijden geattendeerd op de kerkelijke wens om het tekort aan predikanten ongedaan te maken. De Zeeuwse Staten hadden het voorstel om dat probleem op te lossen met een college, in Den Haag aan de orde gesteld. In het algemeen was het klimaat in vergelijking met de onderhandelingen van twintig jaar vroeger in zoverre veranderd, dat het kerkelijke pleidooi voor de geestelijke verzorging en de verbreiding van het geloof in brede kring, maatschappelijk en politiek, bijval kreeg. Dat de Compagnie zich deze taken moest aanrekenen, was ook door de Dordtse synode in een speciaal artikel vastgelegd. Men bereikte overeenstemming over een vermelding van de “consideratie van het publieke geloof” in de nieuwe tekst van het octrooi.

2.8 Oprichting

In hun vergadering van 23 maart 1622 konden de bewindhebbers van de VOC vernemen dat met professor Walaeus overeenstemming was bereikt over het door hem uit te oefenen toezicht op de VOC-studenten. In diezelfde vergadering werd daarover een ontwerp-reglement aan de orde gesteld dat was opgesteld door de hoogleraren in de theologie van Leiden en de regenten van andere Leidse colle-

94 Van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam 1954, 6.

95 Van Langeraad 1897, 41. Joosse (1992, 317) noemde Van Buchels voorstel een “tussenoplossing” bij de verschillende opvattingen.

96 Visser 1926, 18-19, 327-329.

97 Mooij 1927, 5.

ges. Walaeus heeft bij de opstelling daarvan vanzelfsprekend een beslissende rol gespeeld; van de bedoelde regenten zal Festus Hommius, een goede relatie van Walaeus en zelf sinds 1619 rector van het Staten-college, veel praktische ervaring hebben aangedragen.⁹⁸

Daarmee werd Walaeus' woning aan het Pieterskerkhof te Leiden de zetel van het Collegium Indicum, achter het statige Rapenburg met daaraan het Academiegebouw van de Leidse universiteit. De grote, gothische Pieterskerk overschaduwde de omliggende ruimte die daardoor geen plein kon heten. Daar had Walaeus een huis dat groot genoeg moest wezen om naast een opgroeiend gezin onderdak te bieden aan een aantal interne studenten.

Toen Antonius Walaeus het regentschap over het Collegium Indicum aanvaardde, moest zijn vrouw, Passchijntgen van Isenhoudt, de huishouding ervan op zich nemen. Walaeus had bedongen dat de Compagnie de schoonmaakkosten voor haar rekening nam, waarvan wel een werkster betaald kon worden. Mevrouw zouden elk jaar enige specerijen cadeau gedaan worden. Hoewel de reglementen wel een aantal verordeningen van huishoudelijke aard bevatten, zal de neventaak van de vrouw des huizes haar toch heel wat hoofdbrekens bezorgd hebben.

2.9 Antonius Walaeus

Om verschillende redenen zullen de Heren XVII bij Antonius Walaeus uitgekomen zijn bij hun besluit om "hun" Seminarium Indicum onder de diens leiding te plaatsen. Hij had reeds ervaring met de opleiding van personeel van de VOC: in de vijftien jaren dat hij als predikant in Middelburg gestaan had, had hij zieken- troosters die vanuit de Zeeuwse Kamer met de schepen werden meegezonden op hun geestelijke taak voorbereid. Diezelfde bekendheid bij de Walcherse Kamer maakte een aanbeveling vanuit dit machtige gewest voor zijn persoon vanzelfsprekend.

Walaeus was de enige hoogleraar in de theologie aan de Leidse faculteit met sterke banden met Zeeland. Het waren ook de Zeeuwse classis en Staten geweest, die eendrachtig gepleit hadden voor de totstandkoming van zo'n seminarie.

Overigens was Walaeus ook in de kringen van de Stadhouder geen onbekende: hij was al eens hofpredikant te velde geweest toen prins Maurits (in 1604) voor Sluis gelegerd was. Vanwege de terechtstelling van Van Oldenbarnevelt, die van hem de laatste bijstand kreeg, had Walaeus nog met de prins overlegd.

Walaeus' zoon schreef er dit over: "Zij vroegen hem onverwacht, zelf de zorg van het seminarie op zich te nemen. Hij wees dat echter af, omdat hij het met zijn andere werkzaamheden onverenigbaar vond. Maar de hooggeleerde curatoren van de Leidse universiteit (Pauw en Van den Honert) bleven aandringen en ook zijn

⁹⁸ Grothe 1890, 132.

collega-professoren wezen er voortdurend op dat hij dat seminarie niet onmogelijk mocht maken. Zodat hij toestemde”.⁹⁹

Antonius of Antoine Walaëus was op 3 oktober 1573 te Gent geboren. Zijn vader was verbonden aan het hof van de graaf van Egmont. In 1581 trouwde Jacobus de Waele de opvoeding van zijn zoon toe aan zijn zwager Titius ab Edingen die als predikant in Sint-Niklaas werkzaam was. De godsdiensttwisten, de “Gentsche Tyranny”, dreven het gezin in 1584 de stad uit, richting Zeeland. Daar vestigden de De Waelen zich in Middelburg, waar Antoine aan de Latijnse school werd ingeschreven. Met een beurs van deze stad kon hij in 1596 aan de universiteit van Leiden zijn theologische studie aanvangen. Daar volgde hij colleges, onder meer bij Gomarus, bij wie hij ook een tijd heeft ingewoond. Zijn studie sloot hij in 1599 af.

De tijd tot het jaar 1602 besteedde hij aan een reis door Europa. Hij bezocht Parijs, Bourges en Vienne en verbleef als rechtgeaarde calvinistische theoloog enige tijd in Genève. Vandaaruit bezocht hij nog Basel en Heidelberg. Zijn wetenschappelijke kwaliteiten bleken toen reeds te zijn opgevallen, want hij kreeg leerstoelen aangeboden aan de universiteiten van Vienne, Calais en zelfs Leiden. Hij ging daar echter niet op in en keerde terug naar zijn tweede vaderland om zich als predikant te Koudekerke te laten beroepen.¹⁰⁰ In 1604 verhuisde hij naar Middelburg.

Indertijd telde de stad negen predikanten; toen kort nadien de Vismarktkerk in gebruik genomen werd, zelfs tien. Zijn zoon Jan¹⁰¹ typeerde de preekstijl van enkele plaatselijke predikanten, waaronder die van zijn vader, aldus: “Aegidius Burs had een heel mannelijke stem, Hermannus Faukelius en Walaëus klonken ernstig, maar in herhalingen was Willem Teellinck een meester”.¹⁰²

In zijn Middelburgse tijd was Walaëus ook curator en docent aan dezelfde Latijnse school die hij eens als leerling had bezocht. Vanaf 1607 doceerde hij er “ethica, physica et sphaera”.¹⁰³ Toen er plannen rezen om deze school uit te bouwen tot een universiteit, bedacht het curatorium – waarvan hijzelf lid was – Walaëus met een hoogleraarschap. Ook Gomarus zou er hoogleraar worden. De stichtingsplannen van een Middelburgse universiteit konden echter niet doorgezet worden, zodat deze promotiekansen hun beiden voorbijging.

99 *Walaëi Opera Omnia* 1647, 33.

100 Reitsma en Van Veen 1896, 64.

101 Zie over de medicus Jan Walaëus die evenals zijn vader hoogleraar te Leiden werd: Schouten 1972.

102 *Walaëi Opera Omnia* 1648, in fine: Vita Antonii Walaëi: Bursio vox erat vere mascula, Faukelio et Walaëo gravis (...) sed in reprehendo excelebat Tellingius.

103 Molhuysen 1916, 227*.

Reeds vroeg had Walaeus zich doen kennen als een tegenstander van de Arminianen. In of vóór 1611 had hij een publikatie voorbereid *Van d'Overheyd tegen Wtenbogaert*. Deze tekst werd door de Londense kerkeraad geprezen omdat het de christenen aldaar veel duidelijk maakte over de op het vasteland gaande theologenstrijd.¹⁰⁴ Die tekst zal Walaeus hebben uitgewerkt tot *Het ampt der kercken-dienaren*¹⁰⁵, dat in 1615 verscheen.

Op de synode van Dordrecht was Walaeus als theoloog aanwezig. Op 18 oktober 1619 werd hij benoemd tot hoogleraar te Leiden¹⁰⁶, waar hij zijn colleges op 21 oktober aanving met een inaugurele rede *De studii theologici recta institutione*. Hij werkte mee aan de totstandkoming van de Statenvertaling van de H. Schrift. Als jong hoogleraar had hij een *Enchiridion religionis reformatae ad ministerii candidatorum examen*¹⁰⁷ geschreven en later het *Compendium ethicae Aristotelicae ad normam veritatis Christianae revocatum* (1625).¹⁰⁸ Hij werkte ook mee aan het verzamelwerk *Synopsis purioris theologiae* (1625) van de vier Leidse hoogleraren in de theologie. In de twintig jaar van zijn professoraat was hij drie maal rector magnificus, te weten in 1625, 1626 en in zijn sterfjaar 1639.¹⁰⁹ Walaeus overleed op 9 juli 1639 en werd begraven in het koor van de Leidse Pieterskerk.

TERUGBLIK

Had de VOC tot nu toe een leidende rol gespeeld bij de pogingen, het vraagstuk van de kwaliteit van kerkelijk personeel op te lossen, het voorstel om een gespecialiseerd college in te richten voor de opleiding van VOC-predikanten kwam uit onverwachte en kerkelijke hoek. De classis Delft en Delfland had tot dan toe geen noemenswaardige rol gespeeld bij de vragen om gekwalificeerd kerkelijk VOC-personeel. Misschien daardoor aarzelden Walcheren en Amsterdam om deze classis bij te vallen. Toen de Delftenaren het pleit in eigen kring eenmaal gewonnen hadden, bleek ook de Compagnie bereid een nieuwe weg in te slaan. In het volgende hoofdstuk komen de organisatorische aspecten van dat college aan de orde.

104 Van Toorenenbergen 1873.

105 Middelburg 1615. Hugo de Groot heeft overwogen, dit werk van Walaeus met een eigen publikatie te weerleggen. Hij had overigens grote waardering voor Walaeus, bij wie hij "werckelyke zedigheyt en billykheyt" aantrof: Molhuysen 1928 (brief aan Vossius 13 oktober 1615).

106 Molhuysen 1916, 82.

107 *Walaei Opera Omnia* 1647, 1-201.

108 1625: *Walaei Opera Omnia* 1647, 257-292.

109 De Lind van Wijngaarden 1891.

3 De organisatie van het Collegium Indicum te Leiden

3.1 De grondregels van het college

Het reglement van het opgerichte college besloeg twintig korte paragrafen en droeg als titel *Necessitas ac forma erigendi collegii seu seminarii Indici*.¹¹⁰ Het was opgesteld onder verantwoordelijkheid van de vier Leidse hoogleraren in de theologie, die de rectoren van de verschillende in de stad gevestigde colleges bij de voorbereiding ervan hadden betrokken. Festus Hommius van het Statencollege en Antonius Walaeus ontwierpen te zamen de grondtekst.

De Heren XVII namen deze tekst overigens niet zonder wijzigingen over. Uiteindelijk stelden zij bij wijze van decreet de *Instellingen, Ordonnantien en Wetten van het College der Studenten in de H. Theologie, opgericht by de geoctroyeerde Oost-indische Compagnie dezer Vereenigde Nederlanden*.¹¹¹ De Instellingen telden vijftien paragrafen. Het verschil met het Leidse ontwerp is goeddeels hieraan toe te schrijven dat de bewindhebbers de drie eerste, als inleiding te beschouwen paragrafen van de *Necessitas* ongenummerd lieten en overigens aanzienlijk inkortten. Voor het overige wijken beide teksten echter in slechts bescheiden mate van elkaar af.

3.2 Advies en decreet vergeleken

Bij de vergelijking van het uit Leiden stammende advies en het door de bewindhebbers vastgestelde decreet volgen we de versies ervan volgens de *Opera Omnia* en Neurdenburg. Het Leidse ontwerp ving aan met een toespeling op de zendingsopdracht. Dat gebeurde in nogal voorzichtige bewoordingen: omwille van Gods eer, de christelijke godsdienst en de naastenliefde moet ieder naar zijn roeping de door God in het evangelie gegeven boodschap aan anderen verkondigen, vooral aan hen die ons dienen of met wie wij handelen. Dan zullen zij ons meer ter wille zijn en kunnen we nog groter geestelijke en tijdelijke zegeningen uitlokken. Daarom heeft de VOC besloten, predikanten naar Indië uit te zenden om voor haar personeel te zorgen en zoveel als mogelijk is het "heil van de wilden" aldaar te bevorderen. Omdat er slechts weinig geschikte kandidaten zijn voor dit werk, heeft de VOC besloten een seminarie op te richten waarin studenten op bijzondere wijze op hun toekomstig werk worden voorbereid.

De bewindhebbers vonden zichzelf in deze tekst wellicht te veel naar de mond gepraat. In een reusachtig lange volzin, die de hand van een juridisch geschoolde secretaris verraadt, werd vooreerst gewezen op de nodige bevordering van het christelijke geloof onder de heidenen, mohammedanen en andere ongelovigen in

110 *Walaei Opera Omnia* 1648, 437-438; nadien opnieuw afgedrukt door Fabricius: *Salutaris lex evangelii*: Hamburg 1731, 582-585, Grothe 1882a, 34-38; Dijkstra 1900, 73-76; Galm 1915, 51-54 en Jean-Marie du Sacré-Coeur 1950, 88-91.

111 Neurdenburg 1882, 407-411; Meester Cornelis kreeg in 1644 per door hem op te leiden weesjongen 2 realen per maand.

Indië, waartoe de Compagnie predikanten had uitgezonden. Vervolgens wees de schrijver op de aloude praktijk om studenten in het eigen land beurzen te verlenen, maar, werd opgemerkt, hun voorbereiding gebeurde niet systematisch en de uitgezonden bleken niet steeds bekwaam en gewillig te zijn. Daarom besloten de bewindhebbers na advies van de theologische faculteit te Leiden tot oprichting van een “collegie of kweekkerij” om kandidaten een specifieke opleiding te geven en hen bekwaam en gewillig te maken.

Ook de Leidse tekst erkende de bewindhebbers als oprichters van het College, die op grond daarvan het recht hadden aan het seminarie regels op te leggen. Nergens werd in dat ontwerp een zinspeling gemaakt op een medeverantwoordelijkheid van kerkelijke instanties.

Dat was ook geheel in overeenstemming met de calvinistische opvatting over de zendingsopdracht, zoals de Dordtse Synode kort voordien nog had verwoord. De Leidse tekst richtte zich tot de bewindhebbers van de VOC die de taak werd toegedacht, de van God gegeven roeping aan anderen te verkondigen (*procuremus*) en dat omwille van de eer van God, de christelijke religie en de naasteliefde. De Instellingen namen die tekst in grote lijnen over.

In tegenstelling tot in de *Necessitas* werd in de inleiding van de *Instellingen* geen toespeling gemaakt op de zielzorgtaak ten aanzien van het eigen personeel van de Compagnie. Dit is des te opmerkelijker omdat in het octrooi van 1623 juist de instandhouding van het “publieke geloof” was vermeld en bekeringswerk ongenoemd bleef. Wel werd in de artikelen over regelingen van praktische aard op de zendingsarbeid gezinspeeld; het is duidelijk dat de bewindhebbers er in navolging van hetgeen van vele kanten in hun richting was bepleit, de voorkeur aan hebben gegeven het college eenduidig tot taak te geven, vakbekwame predikanten voor te bereiden voor het werk met de lokale bevolking. Aldus stond het Seminarium Indicum in dienst van de bevolkingspolitiek van de VOC.

Evenmin namen de bewindhebbers de overweging over die de Leidse hoogleraren hadden voorgesteld, namelijk dat de kerstening van de plaatselijke bevolking ook voordelig was voor het eigen gewin. Wel vonden zij het gepast te wijzen op de in het verleden gedane inspanningen die zo'n onbevredigend resultaat hadden. Daarop had ook de *Necessitas* gewezen.

De hoofdgedachte van het “officiële” standpunt van de Compagnie betrof de zendingsplicht: ter ere Gods, ter oefening van de godsdienst en de vermeerdering van de godzaligheid, zoals de aanhef luidde. De (enige) aanduiding daarvan in het Leidse ontwerp met de aanduiding “het heil van de aldaar wonende wilden” werd door de bewindhebbers gecorrigeerd met de woorden: “vordering van het christelijk alleen zaligmakende geloof onder de heidenen, mahometanen en andere ongelovigen in Indië”.

Over de meer praktische regels bestaat meer overeenstemming tussen beide teksten. In deze volgende paragrafen zijn drie delen te onderscheiden van overi-

gens zeer verschillende omvang: eerst wordt gesproken over de gesteldheid en geschiktheid van de aan te nemen studenten. Het zeer uitvoerige middelste gedeelte behandelde de inrichting van het seminarie. Daarbij werden achtereenvolgens de functie van de regent, het studieprogramma en de geestelijke en praktische vorming aan de orde gesteld (*Necessitas* 9-18, *Instellingen* 5-13). De slotartikelen gingen over het gewenste contact met zuster-colleges van de Compagnie in de Oost.

In de vierde en de vijfde paragraaf van de *Necessitas* en in *Instellingen* 1 werden de kenmerken van een goddelijke roeping en genade behandeld: men moest vrome en degelijke jongelieden uitkiezen die blijk gegeven hadden van een goed onderscheidingsvermogen. Zij moesten ook reeds in de studie gevorderd zijn en vrome ijver voor de voortplanting van het geloof in Indië getoond hebben. Voor hun uitzending behoefden zij de toestemming van hun ouders, voogden en naaste bloedverwanten. De *Instellingen* preciseerden de minimumleeftijd tot 19 à 20 jaar. Uit deze elementen, zo werd de paragraaf besloten, mag men het bewijs van een goddelijke roeping afleiden.

Necessitas 6, *Instellingen* 2: twee toelatingseisen werden gesteld. Ten eerste dienden de kandidaten vooraf een getuigschrift van een kerkelijke gemeente of classis te overleggen, of tenminste van enige vrome mannen van onverdachte faam. Voorts moest de kandidaat een toelatingsexamen afleggen bij de regent van het college. Het Leidse ontwerp had bij beide eisen als beslissende instantie de eigen faculteit vermeld: er kon ook sprake zijn van een getuigschrift van de theologische faculteit van Leiden; het toelatingsexamen zou moeten worden afgelegd ten overstaan van de regent en de faculteit. De versie van de bewindhebbers haalde door de uitdrukkelijke vermelding van de universiteit van Leiden een streep. In het eerste geval lag dat voor de hand: ook theologiestudenten van andere universiteiten moesten in aanmerking kunnen komen. In het tweede geval wekt het verwondering, aangezien de collegianten hun studie toch aan die faculteit zouden moeten volgen.

Necessitas 7 en *Instellingen* 3 schreven een proeftijd voor, vooraleer iemand definitief tot het college zou worden toegelaten. De *Instellingen* stelden deze proeftijd op een half jaar. De regent en de faculteit hadden de taak te adviseren over een eventuele verwijdering, waarover de bewindhebbers de beslissing overigens aan zich hielden.

In *Necessitas* 8 werd gesteld dat de bewindhebbers het (maximale) aantal studenten zouden bepalen, alsook de tijd waarin een toegelaten collegiant zich gereed moest maken voor uitzending. Deze tijd kon per persoon verschillend zijn, afhankelijk van de reeds afgelegde studietijd voordat hij was toegelaten; de theologische faculteit zou dienaangaande een advies geven. Ook moest de Compagnie voor een aantrekkelijke toelage voor de studenten zorg dragen.

In hun *Instellingen* ad 4 bepaalden de bewindhebbers dat voor het eerste jaar 6 tot 8 studenten konden worden toegelaten; per kandidaat zou na advies van de regent

en de faculteit een tijdsspanne worden vastgesteld van 3, 4 of ten hoogste 5 jaar. De capaciteit van Walaeus' woning zal hierbij ook wel een rol gespeeld hebben. Over een toelage reppen de bewindhebbers niet; hierover zouden zij separaat een beslissing nemen aan de hand van de hieronder nog te noemen *Ordonnantie*. Opmerkelijk is dat zij bij de vermelde advisering de regent een eigen adviesrecht verleenden, los van de faculteit.

Necessitas 9, Instellingen 5: de collegianten werden onder het toezicht van een regent gesteld. Zij maakten deel uit van diens huishouding. Hij moest letten op hun gedragingen en hun studie. Het Leidse advies had, kennelijk voor alle zekerheid in verband met Walaeus' kandidatuur, een regent "in Academia Leydensi" gevraagd; deze specificatie lieten de bewindhebbers achterwege.

Necessitas 10 schreef voor dat de regent de studenten op voet van de toelage, door bewindhebbers bepaald, aan zijn tafel en in zijn huis zou toelaten en ervoor zou zorgen dat zij zich aan de leefregels hielden. De bewindhebbers namen dat met wat andere woorden in hun paragraaf 6 van de *Instellingen* over en specificeerden de leefregels tot hetgeen in de volgende artikelen van de *Instellingen* bepaald werd.

Necessitas 11 en 12, Instellingen 7: De regent moest toezien op een ordelijke studie, zowel in hun studievertrek, alsook in de publieke lessen. Het ging in die studie om taalstudie, filosofie (niet in de *Instellingen* overgenomen) en theologie. De regent zou in zijn huis ook geestelijke oefeningen voorschrijven: lezing en verklaring van de H. Schrift, repetitie van delen van de catechismus, en ook oefeningen in het dispuut, de welsprekendheid en de voordrachtskunst.

In *Necessitas 13 en Instellingen 8* werd de noodzaak vastgelegd om de interesse voor het zendingswerk levendig te houden met gebruikmaking van de H. Schrift, de kerkgeschiedenis en zendingsverhalen.

De geestelijke vorming werd aan de orde gesteld in *Necessitas 14 en Instellingen 9*. Uiterlijke oefeningen van vroomheid kwamen ter sprake, gericht op seksuele onthouding, het opgewassen zijn tegen ongemakken, gebed en vasten, troost van armen en bedrukten. Vooral de meer gevorderden moesten hierin geoefend worden ter versterking van Gods genade in hen, alsook om een voorbeeld te zijn voor wie nog van het geloof verwijderd waren.

In de volgende paragraaf van de beide documenten werd de apologetische strekking van het studieprogramma aan de orde gesteld. De opstellers van het Leidse advies betoogden dat, zoals studenten vanwege de godsdienstig gemengde bevolkingssamenstelling in eigen land bestand moesten zijn tegen libertijnen, papisten en andere sektariërs, de kwekelingen voor overzee kennis moesten hebben van het geloof van joden, moslims en heidenen.

Ten behoeve van de bewindhebbers werd deze tekst herschreven. Verwezen werd naar de samenstelling van het scheepsvolk; derhalve moesten de predikanten in

dienst van de VOC bewapend zijn tegen libertijnen, papisten en andere sekten; voor het werk in Indië diende men opgewassen te zijn tegen moslims en heidenen. Beide teksten bevalen daartoe de bestudering van het werk van Plessaeus en anderen aan. Het bedoelde werk van Plessaeus zal diens *Traité* uit 1581 zijn, dat een jaar later in een Latijnse versie verscheen.

De door de bewindhebbers overgenomen aanpassingen zijn interessant, omdat daaruit blijkt dat zij de Leidse vierschaar niet werkelijk geïnformeerd achtten aangaande de omstandigheden waarmee de adepten van een Indisch college geconfronteerd zouden worden. Zo was het hun ontgaan dat de samenstelling van het scheepspersoneel dermate gemengd was dat de Compagnie niet voor niets godsdienstige disputen strafbaar gesteld had: arminianen, katholieken, lutheranen. Joden was de Compagnie buiten de rijen van haar handelspartners echter nog nauwelijks tegengekomen, zodat hun vermelding beter achterwege kon blijven. Beide geschriften lieten de "brahmines en boncien" onvermeld, die wel in de *Consideratien en advis* van Delft en Delfland opgesomd waren; pas toen later de Malabarenkust en Ceylon vast in handen van de VOC zouden zijn, werd het contact met hindoes (en joden) van belang. Wel was de Compagnie op de Coromandelkust in het zuidoosten van het Indiase subcontinent werkzaam, waar een groot deel van de bevolking hindoe was.

In *Necessitas* 16 en *Instellingen* 11 werd onderstreept dat het van belang geacht werd, dat de studenten op de hoogte zouden zijn van hetgeen gepubliceerd was over de zeden, gewoonten en omgangsvormen van de plaatselijke bevolkingen. Plessaeus gaf daartoe een eerste introductie en Danckaerts had in zijn in 1621 verschenen boek over de Molukken, dat Walaeus bekend was, de nodige informatie verschaft over de levenswijze van de bevolking aldaar.

Vervolgens werd de noodzaak van tact in de omgang met vreemde volken onderstreept: met name werd gewaarschuwd voor contraproductieve twistgesprekken met vertegenwoordigers van andere religies.

In *Necessitas* 18 betoogden de Leidenaren betrekkelijk uitvoerig dat de studenten een tot twee jaar voor hun vertrek onderricht zouden krijgen in de plaatselijke talen. Daarom diende een deskundige aangesteld te worden die reeds Indië-ervaring had. Zou dat niet gebeuren, dan dreigde het gevaar dat de predikanten de taal pas onder de knie zouden hebben wanneer zij weer op punt van vertrek zouden staan en dat werd minder vruchtbaar geacht voor hun werk onder de inlandse bevolking.

De bewindhebbers stelden in een enkele zin dat mettertijd zou worden uitgezien naar een docent Maleis die de studenten enige tijd voor hun vertrek die taal zou bijbrengen.

In beide teksten werd enigszins lichtvaardig een slechts korte tijd voor taalstudie ingeruimd.

In *Necessitas* 19 werd vermeld dat de bewindhebbers het plan hadden, ook in Indië een seminarie op te richten. De hoogleraren waren blijkbaar op de hoogte van de discussies in de kring van de Heren XVII over de totstandkoming van zo'n overzees opleidingsinstituut. Zij bepleitten derhalve dat de theologische faculteit te Leiden daarover goed geïnformeerd zou worden en dat er een geregelde briefwisseling zou ontstaan van de verantwoordelijken in Leiden met de leiding van dat Indische seminarie. Want aldus konden ze voorstellen doen om in de opzet van het Leids college verandering aan te brengen of op uitbreiding aan te dringen.

De bewindhebbers namen dit punt over, met twee correcties: in de aanhef wezen ze erop dat er reeds scholen of seminaries in Indië bestonden; de voorgestelde geregelde correspondentie werd teruggebracht tot "somwijls brieven heen en weer". Een correspondentie over VOC-zaken buiten de bewindhebbers om accepteerden zij van geen van hun personeelsleden. In 1625 bepaalde de gouverneur-generaal in Indië van zijn kant dat alleen brieven naar kerkeraden in het moederland gezonden mochten worden door zijn tussenkomst¹¹²; men moest ze geopend aanbieden.

De bewindhebbers schrapten de vermelding van een in Indië op te richten seminarie, waarvoor de plannen inmiddels van de baan waren.

In de laatste paragraaf van het Leidse advies werd aanbevolen dat de Compagnie die studenten van scholen in Indië met uitzonderlijke begaafdheden naar het college in Holland zou zenden om daar onderwijs te geven in de landstaal en de plaatselijke levensgewoonten. De bewindhebbers namen dit over met als toevoeging dat zo iemand dan tevens op universitair niveau in de theologie geschoold zou worden om later als predikant werkzaam te zijn. De bewindhebbers voelden er kennelijk niets meer voor, jongens uit de overzeese gebieden voor een andere dan een predikantenopleiding naar Europa te laten overkomen. Op een eerder gedane suggestie om de in Amersfoort verblijvende jongens aan het seminarie toe te voegen, werd dan ook niet meer ingegaan.

3.3 Financiële regeling

Op 1 april vergaderden de Heren XVII opnieuw en wederom stond het in Leiden te vestigen college op de agenda. Toen werd Walaeus definitief tot regent benoemd; daarbij werd er melding van gemaakt dat zij met Walaeus tot overeenstemming waren gekomen over de vergoedingen voor de regent en de studenten. Die werden geregeld in de *Ordonnantie op de oeconomie ofte huyshoudinge*¹¹³, die op de vorige vergadering te laat was ingediend om er besluiten over te kunnen nemen.

Voor rekening van de student kwamen de inrichting van zijn kamer, kosten van de reiniging ervan en van lichtverbruik, en de zorg voor eigen lijfgoed. De

112 Locher 1948, 20.

113 Neurdenburg 1882, 415-416; Grothe 1882a, 49-50.

Compagnie zou jaarlijks per student 200 gulden betalen, plus 70 gulden voor kleet- en boekengeld. Ziektekosten zouden geheel door de bewindhebbers vergoed worden.

De regent kreeg 400 gulden per jaar en diens vrouw zou elk jaar “vereerd” worden met enige specerijen. De Compagnie zou ook de schoonmaakkosten voor haar rekening nemen.

Voor hun eigen kosten zullen de studenten zo nodig een beroep hebben kunnen doen op toelagen van hun eigen kerk of classis. Het college zelf zou in bijzondere gevallen nog “armgelden en andere extraordinaire penningen” kunnen ontvangen.

De Heren XVII waren kennelijk nog niet rond met de financiering van het college: zij gingen ervan uit dat de dekking van haar kosten van het college “buiten lasten van de Comp. sullen werden gevonden”. In het verslag werd er voorts melding van gemaakt, dat zij van plan waren de Staten te verzoeken “ten aensien van deze en veel andere onkosten jegens de Comp. wederom haere liberaalheyt te willen bewysen”.¹¹⁴ Ze zouden de Staten met name vragen, het college alle immuniteiten en vrijstellingen van lasten te verlenen, zoals ook bij andere colleges het geval was.¹¹⁵

3.4 Huishoudelijk reglement

In diezelfde vergadering van 1 april werd het huishoudelijk reglement behandeld: *Leges ad quarum normam studiosi in hoc collegio vitam suam instituere tenentur*.¹¹⁶ Deze *Leges* tellen 22 artikelen.

Zij vangen aan met een aansporing tot een eerzame, vrome, sobere en beschaafde levenswijze; de studenten moesten hun tijd goed besteden aan de studie van de H. Schrift en van de filosofie. De regent moest hen met raad en aanwijzingen terzijde staan.

Dit eerste artikel is opmerkelijk door de vermelding van de filosofische studie: die was door de bewindhebbers een vergadering eerder uit *Necessitas* ad 11 weggestreept. De regent bepaalde de universiteitscolleges die men volgen moest (art. 8). De – interne – lessen over de lezing van de Schrift en de catechismus, disputen en lessen in welsprekendheid waren verplicht (art. 10).

Artikel 2 verbood alle onwelgevoeglijke taal in een rijke opsomming: “alle vormen van godslastering, verwensingen, bezweringen, obsceniteiten, scheldwoorden, twisten, leugens en laster”, en ook drinkgelagen en braspertijen, die niets christelijks hebben. In art. 5 en 6 werd gewaarschuwd voor herbergen, kaatsbanen, scherm-

114 Neurdenburg 1882, 417.

115 Instellingsbesluiten van het Staten-college en het Frans of Waals college: Bakhuizen van den Brink e.a. 1960, 168, 169.

116 *Walaai Opera Omnia* 1648, 438-439; Neurdenburg 1882, 411-415; Grothe 1882a, 41-44; Jean-Marie du Sacré-Coeur 1950, 91-93.

plaatsen en dansgelegenheden. Evenmin mocht men zich bezighouden met dobbelen en kaartspelen. Men mocht geen wapens dragen, behalve als men op reis was (art. 4). Men moest zich zijn roeping waardig betonen in houding en kleding (art. 4). Reizen buiten de stad zouden slechts in uitzonderlijke gevallen worden toegestaan (art. 20). Alleen met verlof van de regent mocht men bezoek afleggen en ontvangen (art. 13-14). Het was de studenten verboden, te dingen naar de hand van een meisje of trouwbeloften af te geven (art. 19).

Elke dag zou er in huis een ochtend- en een avondgebed gehouden worden met lezing van een of enkele hoofdstukken uit de H. Schrift; bij die gelegenheid zou de regent op die tekst toelichting geven en daarover vragen stellen; de aanwezigheid daarbij was verplicht (art. 9). 's Zondags moest men de ochtend- en avonddienst in een nabijgelegen kerk bijwonen en ook door de week zou men zo mogelijk naar de preek gaan luisteren. Op feestdagen diende men bij stichtelijke bijeenkomsten aanwezig te zijn (art. 8).

Binnenshuis stond de collegianten een gemeenschappelijke ruimte (atrium commune) ter beschikking, waar gegeten werd en waar de regent zijn lessen gaf (art. 10). De privé-vertrekken van de regent en diens gezin waren verboden terrein (art. 17). De eigen kamers van de studenten zouden gecontroleerd worden door de regent, die ook vrij was hun collegeaantekeningen in te zien (art. 7). Wat een student kapotmaakte, werd op zijn kosten hersteld (art. 15). Het werd hun verboden, huisraad of boeken buiten consent van de regent te verkopen, te kopen of te ruilen (art. 16).

Om 9 uur 's avonds diende iedereen binnen te zijn, om tien uur moesten de lichten gedoofd zijn (art. 13, 11). Men mocht geen gasten aan tafel noden zonder verlof van de regent. In het college mocht zonder diens toestemming geen wijn, bier of andere bedwelmende drank gebruikt worden; roken was verboden, behalve op doktersattest en met toestemming van de regent (art. 14). Het Latijn was de voertaal in het college (art. 12).

De studenten dienden de nodige eerbied te betonen tegenover de magistraat, professoren, predikanten en andere kerkelijke ambtsdragers. Zij beloofden in het bijzonder gehoorzaamheid aan de regent (art. 3). De studenten moesten zich onder ede ten overstaan van de theologische faculteit en de afgevaardigden van de VOC (negotiatio indica) eens verklaren met het reglement en daartoe een formulier ondertekenen.

Wie zich misdroeg, zou door de regent gestraft worden; werd het erger, dan moest de regent zich met de theologische faculteit verstaan. Bij ernstige vergrijpen die tot schade van het college zouden zijn, zou de regent zich tot de bewindhebbers richten, die over een eerloze wegzending beslisten (art. 21). De weggezonden collegiant bleef gehouden, de schade te betalen. Hij zou nergens als predikant in de Verenigde Provinciën of aan een school benoemd kunnen worden, behalve na verlof van de bewindhebbers en dan nog nadat voldoende tijd verstreken was (art. 22). Wie zijn studie had afgemaakt, was het niet toegestaan, zich zonder toestem-

ming van de regent aan een examen van een kerk of classis te onderwerpen met het oog op een aanstelling. Evenmin mochten collegianten ergens een preekbeurt vervullen (art. 18).

Dat dit laatstvermelde artikel door de bewindhebbers goedgekeurd werd, mag enige verbazing wekken. Daarmee kreeg de regent immers de ruimte om een afgestudeerde van zijn seminarie voor een binnenlandse functie in aanmerking te laten komen. Het was echter de bedoeling van de bewindhebbers om de adepten van het college uitsluitend voor de Compagniesdienst te laten opleiden. In zijn tekstvertaling heeft Neurdenburg¹¹⁷ dan ook een artikel, dat bepaalde dat de student na beëindiging van zijn studie verplicht was voor de tijd van tien tot twaalf jaar in dienst van de VOC te treden. Zo'n bepaling ontbreekt echter in de *Opera Omnia* opgenomen versie.

Bij de bespreking van de inleiding op de Leidse *Necessitas* spraken we het vermoeden uit, dat de theologische faculteit het beleid voerde dat haar studenten voor al het kerkewerk geschikt moesten zijn en niet alleen op het bekeringswerk overzee gespecialiseerd mochten worden. De negatieve formulering van dit artikel 18 heeft de bewindhebbers (vanwege het Latijn en de korte tijd dat het beschikbaar was?) kennelijk misleid. Het sloot de optie van pastoraal werk in de Nederlanden niet bij voorbaat uit.

3.5 Dagorde

We hadden graag geweten, hoe het studiepakket van de studenten was samengesteld en op welke wijze hun dag in het college aan het Pieterskerkhof werd ingedeeld. Thans kan dat alleen uit de *Instellingen* en de *Leges* gereconstrueerd worden. Dan blijkt dat de ochtend aanving met gemeenschappelijk gebed, dagelijks met Schriftlezing of een preek. 's Zondags ging men later in de morgen naar een dienst in waarschijnlijk de nabije Pieterskerk. Binnenshuis verzorgde de regent lessen op zijn eigen vakgebied: de Schrift – het Oude Testament uit de Hebreeuwse en het Nieuwe Testament uit de Griekse tekst – de Heidelbergse catechismus, de geschriften van Calvijn en geestverwante theologen en de akten van de Dordtse synode. Als handboek gebruikte hij – volgens zijn levensbeschrijver – het door hemzelf vervaardigde *Enchiridion Religionis Reformatae*. In dit werk komt nauwelijks een verwijzing voor naar de “heidenen” (*ethnici qui Sacrae Scripturae divinitatem negant*). Walaeus verzorgde ook oefeningen in de welsprekendheid en hield theologische discussie-oefeningen. Zijn levensbeschrijver vermeldde dat de meer gevorderde studenten onderricht kregen in de inrichting en het bestuur van een kerkgemeente. Daarbij zal Walaeus zeker zijn *Ampt der kerckendienaren* gebruikt hebben.

Zonder twijfel gaf Walaeus de studenten individueel en als groep een soort geestelijke leiding. De oudere studenten liepen ook stages ziekenbezoek en armenzorg, wellicht in instellingen ter plaatse.

117 Neurdenburg 1882, 415.

Aan de universiteit werd het gebruikelijke curriculum van de theologische faculteit gevolgd, waarbij als extra's kwamen de studie van niet-christelijke godsdiensten, alsmede de studie van het Grieks, Latijn, Hebreeuws. In de laatste jaren van hun verblijf in het college had daar eigenlijk ook Maleis aan toegevoegd moeten worden, maar daarvoor had men dan wel een docent aantrekken en dat is niet gebeurd. Molinaeus, die tot de vroegste studenten van het college behoorde, beheerste het Maleis in elk geval niet.¹¹⁸ Daardoor kwam ook niets terecht van onderwijs in de landsaard en de leefgewoonten van de inlandse bevolking. Om negen uur moest iedereen binnenshuis zijn; dan zal ook de bijeenkomst voor het avondgebed gehouden zijn; om tien uur moesten de lichten gedoofd worden.

TERUGBLIK

Was het Indisch college inderdaad een gespecialiseerde opleiding voor kerkewerk overzee in dienst van een handelsonderneming? De ter beschikking staande gegevens laten te veel vragen onbeantwoord. Uit wat we wel weten, blijkt dat zeker aandacht werd besteed aan één facet ervan: de geordende opbouw van een kerkelijke organisatie. Dat was zeker een belangrijk onderdeel van de toekomstige taak van zijn studenten; wellicht heeft Walaeus zich toch niet los kunnen maken van de idee dat die opbouw ginds langs ongeveer dezelfde sporen zou lopen als dat in het vaderland het geval was geweest. Aan de behoefte aan kennis van andere volken, talen en culturen kwam het college niet werkelijk toe.

4 De opheffing van het Collegium Indicum

4.1 De classis van Walcheren en het Collegium Indicum

De classis van Walcheren was niet de eerste geweest om voor een nationaal college te pleiten. In de beslissende fase had de Walcherse classis zich echter achter de oprichting van zo'n college gezet en toen zij – als eerste – de oprichting aan de Bataviase kerkeraad meldde, gebeurde dat ook met een zekere tevredenheid. In een brief van 12 december 1622¹¹⁹ stelde zij de jaarlijkse uitzending van enkele predikanten in het vooruitzicht, aangezien, “door ons langdurich aenhouden, door de bewindhebbers een college werd opgericht onder het opzigt Do Antonio Walaeo”. De Zeeuwen beloofden zich ervoor in te zetten ook zelf enkele geschikte kandidaten te oefenen “om de kercken aldaer te mogen dienen”. Anderhalf jaar later, 9 mei 1624, klom diezelfde classis weer in de pen, nu richting bewindhebbers.¹²⁰ Men vroeg dat alle Kamers van de VOC het seminarie zouden gaan ondersteunen. Men maakte zich kennelijk bezorgd over de eenzijdige rekrutering van het college uit Zeeuwse kandidaten. De bewindhebbers antwoordden op 17 oktober van dat jaar met een omhaal van woorden dat zij het kerkewerk in Indië zouden “encourageeren”, zoals al bewezen was doordat “alrede voor dezen de

118 Algra 1946, 127.

119 Grothe 1890, 172.

120 Grothe 1890, 203.

Seventiene opgerecht, en tot haere costen gestabileert hebben een seminarium van jonge luyden, die inde studie der theologie tot Leyden opgebracht werden om bequaem geworden sijnde, met alle schepen na Indien gesonden te werden".¹²¹

De eerste jaren was er weinig commotie rond het seminarie. De synode van Gorinchem (1622) nam eenvoudigweg kennis van de mededeling "datter een collegie van ses studenten onder d'opsigt DD. Walaei bij de Oostindische Compagnie is opgericht".¹²² In 1628 prolongeerden de bewindhebbers het "seminarium der Theologische studenten tot Leijden onder den Professor Do Waleo" conform de besluiten van 1622, na advies te hebben gekregen van gedeputeerden van de Amsterdamse kerkeraad.¹²³

4.2 De kerkeraad van Batavia en het Collegium Indicum

In 1628 nam de kerkeraad van Batavia een opzienbarend initiatief. Hij schreef de classis van Amsterdam dat er in Holland blijkbaar genoeg gegadigden waren voor een dienstverband als VOC-predikant. Dat had hij vernomen "van de predikanten die onder D. Walaeus gestudeert hebben". Ook zonder diens seminarie zou Indië wel "met gestudeerde personen te voorsien" zijn.¹²⁴

De kerkeraad ging hierop het volgend jaar verder in een brief van 28 oktober 1629. Aan de bewindhebbers liet hij op die dag weten, gaarne een seminarie in Batavia opgericht te willen zien: "Want met het oprichten van dat colegio soude by verloop van jaeren kunnen werden gespaert de costen van het collegie te Leyden onder Do Waleo, en dat veel profytabelder de wyle dit collegie diende gesticht in forma als het frans collegie van Leyden".¹²⁵ De leerlingen ervan zouden bij voorkeur uit het weeshuis betrokken kunnen worden.

Men vreesde kennelijk, dat voor een plaats in Indië alleen nog maar personen in aanmerking kwamen die bij Walaeus in huis waren opgeleid. En van dat College van Walaeus waren op dat moment pas zes alumni (onder wie de inmiddels overleden Cavallerius) in Indië aangekomen, de meesten pas sinds kort.

De kerkeraad van Batavia had in VOC-kring enige autoriteit; de ondertekenaars van de brief waren niemand minder dan Danckaerts, scriba De Roy – zelf ex-collegiant – Heurnius. Dat ze verwezen naar het kleine college van de Waalse gemeenten en niet naar het machtigere Statencollege, wekte wellicht ook verbazing. De bewindhebbers wezen het Bataviase voorstel af: zij hadden er geen behoefte aan, want er was reeds een college in Leiden.¹²⁶

121 Grothe 1890, 220-221.

122 Knuttel 1908, 48.

123 Grothe 1891, 3-4; Mooij 1927, 11-12.

124 Brumund 1864, 101.

125 Grothe 1891, 94-95.

126 Grothe 1891, 10; Compagniesmeesters leidden weesjongens verder op tot handwerkslieden in dienst van de VOC: kuiper, smid, timmerman, Mooij 1927, 670.

Walaeus zal deze actie niet anders dan als onverholen kritiek aan zijn adres begrepen hebben. Misschien daarom kwam Heurnius er in een brief op 4 januari 1632¹²⁷ nog eens op terug. Hij putte zich uit in lofprijzingen over de leerlingen van Walaeus, van wie hij vond dat er “geen getrouwer, noch stichtelicker bedienaers des gotlicken woordts in India gehadt hebben, oft nae apparentie krijgen sullen, dat uyt dat loflicke Collegium, dat UEd. ten huysse van D.Doct. Walaei gesticht, gecomen sijn”. Maar dan bepleitte hij nogmaals een opleiding voor inlandse jongens, zodat de kerk niet altijd afhankelijk zou blijven van predikanten “uyt Nederlandt”.

4.3 VOC-kritiek op predikanten in Indië

In Indië begonnen tussen de Compagnie en de predikanten onenigheden de kop op te steken, die feitelijk hun oorsprong vonden in de invoering van Batavia's kerkorde onder Coen. Vanuit de Hollandse kerken was bepaald dat op die plaatsen waar nog geen kerkorde was ingevoerd, de kerkorde van het vaderland geldig was. Deze bepaling was door de bewindhebbers weliswaar ondervangen door de kerkorde van 1624 voor heel het VOC-mandaatgebied te laten gelden maar tegelijk bleef de gouverneur-generaal in strijd met de letter van deze kerkorde de benoeming van predikanten aan zich houden en stond hij niet toe dat er onafhankelijk van hem kerkelijke censuur op deze bedienaren werd toegepast.¹²⁸

Ook lag er conflictstof in de door de gouverneur-generaal gewenste aanwezigheid van VOC-vertegenwoordigers in de kerkeraadsvergaderingen. De kerkorde van 1624 voorzag daarin niet.¹²⁹ Het begon op Banda, waar de gouverneur in 1629 de kerkeraad verbood, nog bijeen te komen zolang de raad geen gecommiteerden vanwege de Compagnie toeliet. Bij dit conflict raakten ook twee alumni van Walaeus, Holtenus en Clarenbeeck betrokken, “zeedertt (wiens) aencompste in Banda bij de kerckenraett aldaer geen vergadering beleiijt (was) ter oorsaecke den gouverneur hun aengedient hadde volgens ordre van d’Hr Generael t’wee gecommiteerde in haere vergaderinge te willen zenden”.¹³⁰ Dat ook Heurnius en de classes van Walcheren en Amsterdam¹³¹ in hun brieven aan de Bataviase kerkeraad de kerkelijke partij gekozen hadden – de twee dominees waren door deze classes uitgezonden – was de bewindhebbers niet ontgaan: zij hadden Heurnius voor diens rol in de affaire zelfs een korte tijd gesuspendeerd.¹³²

De Heren bewindhebbers waren van meet af aan met klachten over hun kerkelijke personeel geconfronteerd. Gouverneur-generaal Both zou de twistzieke ds. Van

127 Grothe 1891, 195.

128 Grothe 1891, 8, 194.

129 Algra 1946, 115.

130 Coolhaas 1947, 135.

131 Grothe 1891, 177-179; 173-176.

132 Grothe 1891, 201, 207-208.

den Broecke al meteen naar huis hebben gestuurd, als het verwachte tumult vanuit de vaderlandse kerken hem daarvan niet weerhouden had.¹³³ De proponent Jacob Anthonisz Dubbeltrijck was nog maar net (1624) door de Bataviase kerkeraad tot predikant ex art. 8 van de Dordtse kerkorde aangesteld, of hij had al een slechte naam door “zijn ongebonden leven ende eergelycken wandel”: de kerkeraad droeg hem voor deportatie voor.¹³⁴ Candidius had nauwelijks voet op Ternate gezet, of hij had al zulk een ruzie met gouverneur le Fèvre¹³⁵, dat hij werd teruggestuurd. De protesten tegen het vonnis van Pieter Cortenhoeff lieten ook een slechte indruk bij de XVII en bij de Raden van Indië na; deze Cortenhoeff was wegens een zedenmisdrifft ter dood veroordeeld, onder fel protest van de kerkeraad die Coen van inmenging in het proces beschuldigde.¹³⁶

Toen de VOC in 1629 met een muiterij ten gevolge van de schipbreuk van de Batavia geconfronteerd was, werd ook Gijsbert Sebastiaensen Heemstede die predikant was op het rampschip, gestraft; hij werd ervan beschuldigd, de muiters gesteund te hebben. Spoedig daarna moesten de bewindhebbers hem rehabiliteren.¹³⁷ In diezelfde tijd woedde er een conflict tussen de dominees Wouter Melchiorssen Vitriarius en Johannes de Praet op Banda, waarbij de VOC de laatste korte tijd de uitoefening van zijn ambt verbood.¹³⁸

Danckaerts, die tot nijd van menigeen als eerste in zijn huis in Batavia “glasen vensters”¹³⁹ had laten aanbrengen, kwam in opspraak vanwege “oproerwekkende, fameuse libellen en pasquillen” en werd wegens ongeoorloofde handel aangeklaagd; omdat de kerkeraad hem hiervoor al berispt had, werd van vervolging afgezien).¹⁴⁰

In 1630 moesten twee ziekentroosters, Jan Jansz en Isaac Carbeel wegens wan-gedrag naar huis gestuurd worden.¹⁴¹ De herhaalde klachten over predikanten, proponenten en ziekentroosters bevestigden de opvatting van de bewindhebbers dat de in dienst zijnde kerkelijke bedienaren zich niet naar de behoeften van de Compagnie wensten te schikken en een moeilijk te beheersen factor in de bedrijfsvoering waren. Overigens, in de meeste gevallen waren geen oud-leerlingen van het Collegium Indicum bij de voorvallen betrokken.

4.4 Opheffing

Op 1 juli 1633 had Walaeus om nieuwe studenten voor zijn college verzocht. Al een aantal jaren had hij wellicht het op zes gestelde minimum niet gehaald; de

133 Rietbergen 1987, 106; Joosse 1992, 340-341.

134 Mooij 1927, 238.

135 Mooij 1927, 252-255, 266-267.

136 De Jonge 1870, LXXXII; Grothe 1891, 129; Mooij 1927, 335-338; Gerretson 1944, 63-96.

137 Grothe 1891, 131; Mooij 1927, 340, 346; l'Honoré Naber 1931b, 42-45; Drake-Brockman 1964.

138 Grothe 1891, 83, 153-154, 168-169; Coolhaas 1947, 119-120.

139 Algra 1946, 52.

140 Grothe 1891, 96-101, 181-182.

141 Grothe 1891, 181-182.

laatste jaren waren er, naar het lijkt, ook nauwelijks of geen studenten uit andere provincies dan uit Zeeland aangeworven. De bewindhebbers antwoordden hem, dat ze een beslissing wilden uitstellen totdat uit Indië een overzicht was ontvangen van het aantal predikanten aldaar.¹⁴²

Inderdaad was eind 1632 in Batavia zo'n overzicht vervaardigd, wellicht op verzoek van de Heren XVII; het komt hierna nog ter sprake. Wanneer dat zo is, twijfelden de Heren kennelijk reeds medio 1632 of ze het seminarie zouden voortzetten. Uit geen document blijkt dat de instelling van het college indertijd voor een bepaalde periode was aangegaan. Wel was op 30 oktober 1628 door de Heren XVII een besluit genomen tot voortzetting van het seminarie; aldus mocht in 1634 een nieuwe beslissing verwacht worden.¹⁴³ Onduidelijk is waarom die met een jaar werd vervroegd.

De Walcherse deputaten voor Oostindische Kerkzaken waren er al heel snel van op de hoogte dat de bewindhebbers aan het voortbestaan van het Leidse college een einde wilden maken. In hun notulen van 9 juli 1633 werd reeds over dat voornemen van de bewindhebbers gerept, "de continuatie vant seminarium te stuiten".¹⁴⁴

Blijkbaar is het gewenste overzicht¹⁴⁵ in de zomer van 1633 op de tafel van de Heren XVII beland, want in hun vergadering van begin september waren zij bijeen "omme te examineeren de lijste vande aenwesende predicanten in India synde, en wijders te letten off voor de Comp noodich sy eenige nieuwe studenten onder Do Antonio Walaeo tot Leyden aen te houden, dan offmen de Comp. vande voorn oncosten behoorde te excuseeren ende voorts te letten op syne (Walaeus') pretensen ter jongste vergaderinge gelesen". Omdat er genoeg predikanten in Indië waren en er ook voldoende proponenten beschikbaar waren die uitgezonden wilden worden, besloten zij "D.Anthonium Walaeum voor sijne gedane diensten als regent over deselve te bedancken, en tot erkentnis vande selve syn E. te vereeren met vergulden kop off schale van 120 à 150 Guldens, dewelcke de Camer tot Middelburgh aende voorn. heere Walaeo uyt den name van dese vergadering behandigen sullen".¹⁴⁶ "Door het opdroogen van de bron wilden zij aldus de rivier vol water houden," concludeerde Van Boetzelaer¹⁴⁷ schamper.

4.5 De positie van Heurnius

De bewindhebbers moeten, gezien de tijd die nodig was om post heen en weer te sturen, de gouverneur-generaal in Batavia in het voorjaar 1632 hebben verzocht

142 Grothe 1891, 10.

143 Grothe 1891, 3-4.

144 Rijksarchief Zeeland, Classis Walcheren, inventarisnummer 65, 46.

145 Grothe 1891, 203.

146 Grothe 1891, 10; Mooij 1927, 17.

147 Van Boetzelaer van Dubbeldam 1906, 110.

om informatie over de bezetting van de verschillende VOC-posten met predikanten. Justus Heurnius, die in 1632 predikant in Batavia was, zal kennis genomen hebben van dit verzoek en is wellicht behulpzaam geweest bij de vervaardiging van dat overzicht. Hij begreep dat het verzoek uit de Republiek in het licht stond van een nieuw verlengingsbesluit rond het college en legde het in positieve zin uit. Want in diezelfde decembermaand van het jaar 1632, waarin de gouverneur-generaal zijn huiswerk opstuurde, schreef hij de bewindhebbers een brief: "Gesien hebbende de resolutie der Heeren Seventhiene dat het Collegie D.D. Waley voorts onderhouden soude werden, syn seer verblijdt geweest; want UEd. geen getrouwer nog stichtelicker bedienaers des gotlicken woordts in Indie gehadt hebben, oft naer apparentie crygen sullen, dan uyt dat lofflicke Collegium, door UEd. ten huysse van D.Doct. Walaei gesticht, gecomen syn").¹⁴⁸

Deze brief zal met dezelfde boot naar Holland gestuurd zijn en in die bewuste septembervergadering van de Heren XVII zijn ingebracht, als die andere brief met de opgave van de bezetting van de posten, op grond waarvan de Heren tot beëindiging van de financiering van Walaeus' college beslisten. Heurnius' brief maakte toen geen indruk meer: het besluit stond vast; de kerkeraad van Batavia had toch al aanbevolen, wat meer kieskeurig te zijn bij de aanstelling van predikanten. Want de conclusie van de Heren XVII, dat de posten wel voorzien waren, was in Indië reeds eerder getrokken. Van kerkelijke zijde was in 1631 zelfs opgemerkt: "Sijn als nu de kercken in India soo wel voorsien dat UEd. voor eerst wat spaersaem ende seer keurlick int senden der predicanten dient te wesen." De bestuurders van hun kant klaagden er anderhalve maand later (6 januari 1632) in Batavia over dat van kerkelijke zijde zeven predikanten en vier of vijf diakens, alsmede ouderlingen in de kerkeraadvergaderingen verschenen "en daer tegen d'onse als vooren maer by vier persoonen bestaat".¹⁴⁹ Had Heurnius zelf een paar jaar eerder geen brief ondertekend waarin stond dat hij wel een betere besteding wist van de gelden, gespendeerd aan het Leidse college?

4.6 Argumenten voor de opheffing

De bewindhebbers lieten de bezetting van de posten overzee als hoofdargument gelden en ook Walaeus' zoon en biograaf Johannes gaf dit als enige reden voor het einde van zijn vaders college.

De bezetting van de posten was eind 1632 niet onbevredigend. We kennen het uit december 1632 daterend VOC-overzicht van zestien predikanten¹⁵⁰ dat de bewindhebbers hadden opgevraagd: te Batavia Heurnius, Danckaerts, De Roy, Candidius; op de Molukken Aertsen ter aflossing van Petrus Schotte; op de Ambonse eilanden De Praet, Helmichius en Joh. Heemstede; op Banda Clarenbeek, Holtenus en Gijsbert Sebastiaensen Heemstede; op Formosa Junius; op de

148 Grothe 1891, 195.

149 Grothe 1891, 185, 197.

150 Grothe 1891, 203.

Coromandelkust Molinaeus, die spoedig door Rogerius zou worden afgelost; op de Perzië-vloot Jacob van Tristeren. In dit overzicht ontbrak vreemd genoeg de naam van Jacob Vertrecht die op de vloot naar Surat dienst deed.

Op 4 januari 1636 werd een nieuw overzicht vervaardigd¹⁵¹: te Batavia Molinaeus, Carlier, Ahasverus of Assuerus Hoogensteyn en Daniël Sonneveld die benoemd was voor Ambon; op de Ambonse eilanden Heurnius, Vertrecht en Gideonsz; op de Molukse eilanden Johannes Aertsen; als eerste predikant op de Kei- en Aroe-eilanden die in 1623 door Jan Carstensz onder de Compagnie gebracht waren: Jan Janssen Priserius; op Banda Johannes Heemstede en Anthonius Verhaeghen; op Formosa Candidius en Junius en op de Coromandelkust Rogerius.¹⁵²

De bewindhebbers rekenden op voldoende proponenten om eventuele vacatures op te vullen; deze proponenten konden dan waar nodig door de Bataviase kerkeraad na een peremptoir examen in het predikantschap verheven worden. En omdat die kerkeraad, anders dan in het vaderland, onder hun eigen toezicht stond, hielden ze voldoende greep op de selectie. Later zullen de Heren tevreden kennis genomen hebben van een uitlating in een brief van 8 juni 1633 van ds. Helmichius Helmichii aan Anth. van den Heuvel, lid van de Indische Raad: "Tis oock beclaegelyck dat de persoonen welck in Nederlandt sijn geweest ende de Heeren Meesters soo veel gecost hebben, niet danckbaerder voorde genoten weldaden sijn, want hare studie teenenmael vergeeten, en gans geen yver totten christenlycke religie bethoonen, niet tegenstaende dat sy noch uyre maendelyck des Compagnie tractament genieten, sonder welcke het seer sober affloopen soude".¹⁵³ Daarbij zal Helmichius wel aan de toestanden op Banda gedacht hebben.

Pieter van Dam noemde de ruime beschikbaarheid van proponenten de enige grond voor hun besluit.¹⁵⁴ In deze verwachting hadden ze de kerkeraad van Batavia aan hun zijde. Blijkbaar vond Van Dam dit besluit achteraf niet zo best, want als gevolg ervan noteerde hij dat "het aanqueecken van jonge studenten om namaals tot predikanten te werden gevordert, een lange tyt van jaeren (is) nagebleven".¹⁵⁵

Door verscheidene auteurs is vanzelfsprekend gesticht naar de beweegredenen van de VOC om het college te staken.

Godfried Udemans, een tijdgenoot van Walaeus, besteedde in *Tgeestelyk roer* reeds aandacht aan de opheffing van het Seminarium Indicum. Hij wees erop dat

151 Grothe 1891, 335.

152 Voor de opgave van het aantal predikanten in 1637, zie: Coolhaas 1960b, 650-651; voor de opgave 1638: Grothe 1891, 295-299.

153 Grothe 1891, 236.

154 Van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam 1954, 10.

155 Van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam 1954, 56.

het feit dat veel studenten voortijdig afhaakten een belangrijke overweging voor de bewindhebbers was geweest om het seminarie te sluiten. Een andere reden zou zijn dat er onder de uitgezonden predikanten verschillende waren die zich onvoldoende van hun zendingsoverdracht kweten.¹⁵⁶

Grothe en Neurdenburg¹⁵⁷ achtten het heel waarschijnlijk dat het de hoge kosten waren die de Heren XVII tot hun september-besluit van 1633 gebracht hadden. In 1642 vatten de bewindhebbers hun besluit inderdaad als volgt samen¹⁵⁸: “ten aensien vande grote kosten ende sobere sucsessen voor deze daer van ontvangen”. Maar zo exorbitant duur was dat college niet, voor zover de kosten op jaarbasis uit de *Ordonnantie op de oeconomie ofte huyshoudinge*¹⁵⁹ zijn af te leiden: voor de regent 400 gulden en per student 270 gulden plus ziekte- en schoonmaakkosten.

Dijkstra¹⁶⁰ sprak als vermoedelijke reden uit dat de leerlingen voor de Compagnie te lastig zouden zijn geweest. Inderdaad bleken overzee voortdurend conflicterende belangen de kop op te steken tussen de vertegenwoordigers van de handelsonderneming en de leidslieden van de kerken. Vaak lagen de fouten aantoonbaar bij die predikanten, maar lang niet altijd waren dat leerlingen van Walaeus geweest. De Compagnie had bij conflicten meestal geen ander weerwerk dan een machtswoord uit te spreken, hetgeen weer tot nieuwe tegenstellingen aanleiding gaf. Het is niet onwaarschijnlijk dat de Compagnie voor eens en voor al het kerkelijke reilen en zeilen wilde beheersen. Een kweekplaats als het college was daarvoor niet het geschikte startpunt. Een selectie van de dienstdoende predikanten, uit beschikbare proponenten en in Batavia verricht, bood daartoe betere uitzichten.

Na de bewuste septembervergadering kreeg Walaeus van de bewindhebbers te horen dat zij het college verder niet wilden continueren. Hij kreeg als afscheidsgift een schaal overhandigd.

Nagenoeg alle auteurs spreken in navolging van Johannes Walaeus van een tienjarig bestaan van het College. Dat is onjuist. In de lente van 1622 viel het oprichtingsbesluit van de Heren XVII. In datzelfde jaar zal Walaeus zijn deuren voor de eerste studenten geopend hebben, hetgeen zijn zoon en levensbeschrijver ook uitdrukkelijk vermeldt. De sluiting viel medio 1633, zodat het Collegium Indicum ruim elf jaar gefunctioneerd heeft.

156 Dordrecht 1638, 150-151.

157 Grothe 1882a, 52; Neurdenburg 1891, 14.

158 Grothe 1891, 18. Eind 1632 of medio 1633 zullen de Heren XVII het rapport van gouverneur-generaal Van Diemen besproken hebben; daarin klaagde Van Diemen over de hoge kosten, verbonden aan het onderwijs in Indië en adviseerde hij de bewindhebbers, geen lasten op zich te nemen voor het schoolwezen: Coolhaas 1947, 135-137.

159 Neurdenburg 1882, 415-416.

160 Dijkstra 1900, 80.

Waarom wendde Walaeus zich op die eerste juli met het verzoek om nieuwe gegadigden voor zijn college tot de bewindhebbers? Voor de rekrutering van nieuwe collegianten waren de afzonderlijke VOC-Kamers en feitelijk de classicale gedeputeerden in de plaatsen waar zo'n Kamer gevestigd was, aanspreekbaar. Mogelijk was Walaeus daar ontevreden over, omdat het aan een regelmatige toevoer al enige tijd gemankeerd had en wendde hij zich tot het hoogste VOC-orgaan om een beslissing uit te lokken. Wellicht was hem niet ontgaan dat de Heren zich lieten informeren over de aantallen overzee werkzame predikanten. Hij zal de Compagniesbestuurders er zeker op gewezen hebben dat de Kamers en classes, op die te Middelburg na, zeer teleurstellende resultaten hadden geboekt bij de rekrutering van studenten voor zijn college en dat die van het Noorderkwartier geheel in gebreke waren gebleven. Maar hoe zag het rendement van het Collegium Indicum er feitelijk uit?

5 De oogst van het Collegium Indicum

5.1 Een oogst van twaalf VOC-predikanten

In navolging van Johannes Walaeus' mededeling in de levensbeschrijving van zijn vader is er steeds van uitgegaan, dat het Collegium Indicum twaalf kerkelijke bedienaren voor de VOC heeft opgeleverd. Er bestaat geen reden om dit aantal in twijfel te trekken, hoewel Neurdenburg¹⁶¹ zijn aarzeling niet onderdrukte toen hij opmerkte: "Twaalf predikanten zullen uit deze school zijn voortgekomen". Johannes Walaeus noemde hun namen niet, zodat onzeker is of dit aantal klopt en wie als student deel uitmaakte van het College en nadien in VOC-dienst trad. Petrus Hofstede¹⁶² merkte reeds, en dat tot zijn verbazing, op dat niet alleen de Acta van de Senaat van de Leidse universiteit, maar ook haar registers niets over het seminarie bevatten, zodat zelfs niet meer met zekerheid valt te achterhalen wie aan het college verbonden zijn geweest en wie de twaalf "ervarendste en braafste leraaren"¹⁶³ zijn.

5.2 Wie komen in aanmerking?

Wie waren die twaalf predikanten die in VOC-dienst zijn getreden? Grothe¹⁶⁴ noemde Nicolaas Molinaeus, Abraham Rogerius, Petrus Schotte, Willem Holtenus, Michael Clarenbeeck, Robertus Junius, Abraham de Roy, terwijl hij over Georgius

161 Neurdenburg 1891, 14.

162 Hofstede 1780, 13-14; ook Colenbrander (1925a, 284, noot 2) heeft op leemten in de studentenregistratie gewezen. Studenten van het Collegium Indicum werden, in tegenstelling tot die van het Statencollege niet als zodanig geregistreerd; maar ook inzake het Statencollege was de registratie niet volledig: Rademaker 1981, 105.

163 Aldus d.d. 4 mei 1781 aangeduid in: Rijksarchief Zeeland, Classis Walcheren, inventarisnummer 81/VI, 3.

164 Grothe 1882a, 54-57.

Candidius niet zeker was. Hij baseerde zich op een brief van De Roy aan Walaëus die hen diens “particuliere vrienden”¹⁶⁵ noemde. De Gaay Fortman¹⁶⁶ voegde er de namen van Johannes Leuwius en Justus Heurnius aan toe.

In zijn boek over Antonius Walaëus meende De Lind van Wijngaarden¹⁶⁷ de namen van de twaalf afgestudeerden te kennen. Zonder overigens een bewijsvoering te leveren, noemde hij Candidius, Samuel Carlier, Johannes Chevalier, Clarenbeeck, Antonius van der Haghen, Holtenus, Junius, Molinaeus, Rogerius, De Roy, Jacobus Tolenius en Jacobus Vertrecht.

Van Troostenburg de Bruyn¹⁶⁸ presenteerde nog twee namen: met de nodige twijfels die van Johannes Molinaeus en verder die van Enoch Sterthemius. Mooij¹⁶⁹ bepaalde zich tot de namen van Molinaeus, Rogerius, Schotte, Holtenus, Clarenbeeck, Junius en Vertrecht. Joosse¹⁷⁰ nam de lijst van De Lind van Wijngaarden zonder diepgaand onderzoek over en voegde daaraan op grond van eigen bevindingen de namen toe van Sterthemius, Leuwius, Conradus Cleve, Johannes Loosvelt en Petrus Stepardus.

Door de verschillende auteurs werden derhalve in totaal twintig namen genoemd; om Walaëus' twaalfstal te identificeren, zal van deze opgaven uitgegaan worden.

5.3 Vijf namen die niet in aanmerking komen

Vijf namen van latere VOC-predikanten vallen dan echter reeds bij voorbaat af: Justus Heurnius, die in 1611 te Leiden de doctorsbul in de medicijnen had ontvangen, begon in 1615 aan de dat jaar geopende universiteit van Groningen met zijn theologiestudie.¹⁷¹ Na een vergeefse sollicitatie in 1619 werd hij drie jaar later door de VOC aanvaard. De “Conditien op dewelcke Justus Heurnius gepresenteert aan de E. Heeren Bewinthebberen te gaen onder haer geleyth ende behulp in Oost-Indie om het christen gelove aldaer, tot Godes en Christij eere, onder de geallieerde Heydensche volckeren, soo in Java als elwaerts voort te planten” zijn bewaard gebleven.¹⁷²

Een tweede naam die niet in aanmerking komt als collegiant van Walaëus is die van Georgius *Candidius*: in een bewaard gebleven brief aan Walaëus, opgenomen in *Walaei Opera Omnia*, maakte Heurnius melding van “Eerw. Georg. Candidius

165 *Walaei Opera Omnia* 1648, 481.

166 De Gaay Fortman 1890, 91. In *Walaei Opera Omnia* zijn vier aan Walaëus gerichte brieven opgenomen die handelen over het Seminarium Indicum: van Justus Heurnius d.d. 8 maart 1631 (475-477) en 30 april 1632 (479-481); van Jacobus Vertrecht d.d. 18 september 1635 (490-493) en van Abraham de Roij (481-482) een brief die van eind 1632 of begin 1633 dateert.

167 De Lind van Wijngaarden 1891, 208.

168 Van Troostenburg de Bruyn 1893, 266, 306.

169 Mooij 1923, 294.

170 Joosse 1992, 488.

171 Album 1915, 3; Molhuysen 1916, 18.

172 Grothe 1890, 196-197.

die onder D. Festum in Collegio Ordinum gestudeert heeft".¹⁷³ Deze man uit Kuchardt in de Palts was uitgeweken wegens de toenemende verslechtering van de positie van de gereformeerde gemeenschappen in zijn geboortestreek.¹⁷⁴ Hij was, 24 jaar oud, in 1621 in Leiden komen studeren en in het Statencollege ondergebracht.¹⁷⁵ Voor Joosses opvatting dat hij ook aan het Seminarium Indicum verbonden is geweest, kon geen aanwijzing gevonden worden.

In 1625 was Candidius in Batavia aangekomen; de kerkeraad wilde hem naar de Coromandelkust sturen ter vervanging van de overleden ds. Follinus en de uitgetreden proponent Michiel Seroyen – die als vrij man een slavenhandel wilde beginnen op Banda.¹⁷⁶ Maar de VOC zag Candidius liever naar de Molukken vertrekken¹⁷⁷, in feite naar Ternate waar hij meteen zo tekeering tegen de voorkomende "concubinaatschappen" dat de plaatselijke gouverneur le Fèvre hem spoedig wegjoeg.¹⁷⁸ Nadat Candidius een herbenoeming voor Ternate geweigerd had, vertrok hij als eerste predikant naar Formosa waar hij een paar moeilijke jaren tegemoetging.¹⁷⁹

Ook de naam van Petrus *Schotte* lijkt geschrapt te moeten worden. Volgens Holtenus had hij "gansch niet vande Compagnie (...) genoten".¹⁸⁰ Schotte – of Scotus naar zijn Schotse afkomst – werd op 15 mei 1623 aan de Leidse universiteit ingeschreven¹⁸¹, overigens niet als student van het Statencollege. Hij was als vierentwintigjarige in 1627 vanuit Zeeland uitgezonden¹⁸² en op de Molukken geplaatst. Daar werd hij in zijn werk vooral gehinderd door "de woeste wildheit onzes volcxs". Hij bleef er tot hij in 1633¹⁸³ werd overgeplaatst naar Batavia, waar hij enkele jaren later overleed.

Jacobus Tolenius kwam in februari 1626 in Batavia aan. Dat hij nog een jaar op het seminarie zou hebben doorgebracht, blijkt nergens. Hij was in 1621 in Leiden met zijn theologiestudie begonnen en werd op 10 december 1624 door de classis van Amsterdam geëxamineerd. Naar het schijnt, had hij een groot deel van zijn studies aan de universiteit van Bremen gevolgd, want van die universiteit had hij

173 *Walaai Opera Omnia* 1648, 475.

174 Gemeentearchief Amsterdam, Protocolen kerkeraad, inventarisnummer 376/5, 120, 149.

175 Album 1885, 157.

176 Mooij 1927, 181, 190; maar Seroyen ging niet verder dan Batavia, waar hij een betrekking als opperregent van de scholen kreeg. Zijn zus Catharina was toen leidster van het vrouwenhuis (Mooij 1923, 132).

177 Mooij 1927, 211.

178 Mooij 1927, 252, 266.

179 Grothe 1891, 77; Mooij 1927, 279, 289.

180 Grothe 1891, 260.

181 Album 1885, 168.

182 Rijksarchief Zeeland, Classis Walcheren d.d. 3 en 24 december 1626, inventarisnummer 65, 29.

183 Mooij 1927, 430.

een getuigschrift bij zich toen hij zich bij de Bataviase kerkeraad presenteerde.¹⁸⁴ Nog geen twee maanden na aankomst overleed Tolenius reeds.

Wel zal hij in zijn Leidse periode bij Walaeus colleges hebben gevolgd, maar wellicht niet binnen diens seminarie. Joosse¹⁸⁵ bood geen argumenten die zouden pleiten voor Tolenius' opleiding aan het Seminarium Indicum.

Ook voor de kandidatuur van Johannes *Loosvelt* als student aan Walaeus' college zijn geen argumenten voorhanden.¹⁸⁶ Loosvelt werd pas in 1638 geëxamineerd, waarna hij als geordend predikant in VOC-dienst werd uitgezonden.

5.4 Veertien predikanten oud-collegianten?

Met betrekking tot de kandidatuur van Abraham *de Roy* biedt diens reeds vermelde brief een aanknopingspunt. Daarin schreef hij: "Alle de quartieren van Indien, uytgenomen Amboyna ende Molucque, syn versien met U.E. Discipelen".¹⁸⁷ Met deze "discipelen" zullen de leden van het College bedoeld zijn en niet elke student die Walaeus als Leids hoogleraar voor zich in de collegebanken had gehad. Nu is de datering van De Roy's brief onzeker; er wordt aangenomen dat hij eind 1632 of begin 1633 geschreven werd. Op 1 december 1632 was, zoals reeds vermeld werd, door de gouverneur-generaal en diens Raad voor de Heren XVII een overzicht van de in het VOC-mandaatsgebied aanwezige predikanten vervaardigd. Dat bevatte zestien namen, waaraan nog die van Vertrecht moest worden toegevoegd: Heurnius, Danckaerts, De Roy en Candidius te Batavia; Aertsen ter aflossing van Schotte op de Molukken: De Praet, Helmichii en Joh. Heemstede op Ambon; Clarenbeeck, Holtenus en Gijsb. Heemstede op Banda; Junius op Formosa en Molinaeus op de Kust van Coromandel die er spoedig door Rogerius zou worden afgelost; Van Tristeren deed vlootdienst.

Uit diens eigen brief volgt de bevestiging van Abraham de Roy's lidmaatschap van het college van Walaeus. Aangezien ook Danckaerts zonder twijfel niet tot de "discipelen" gerekend kan worden, komt hij als enige Bataviase predikant daarvoor in aanmerking. De Roy is zijn gehele contractperiode in de hoofdstad werkzaam geweest, vanaf zijn komst met de *Prins Willem* in 1628 tot zijn ontslag in 1633 wegens "gestadige ongesontheit".¹⁸⁸ Terug in het vaderland liet hij zich andermaal, nu als auditor aan de Leidse universiteit inschrijven¹⁸⁹, waarna hij predikant werd te Woubrugge, Zutphen en Amsterdam. In 1641 werden De Roy, Heurnius, Joh. Heemstede en Candidius nog over Indische zaken geraadpleegd

184 Mooij 1927, 238.

185 Joosse 1992, 492.

186 Joosse 1992, 488.

187 *Walaei Opera Omnia* 1648, 482.

188 Een kopie van de aanstelling van De Roy, gedateerd 9 december 1627, bevindt zich in het Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Eerste afdeling, VOC, inventarisnummer 1095, ongefotografeerd; Mooij 1927, 424.

189 Album 1885, 265.

door de synode van Rotterdam¹⁹⁰; zelf zou hij met name in zijn Amsterdamse tijd nog menigmaal een lans breken voor het kerkewerk overzee. Toen hij overleed was hij 76 jaar oud.

Kiest men De Roy's brief tot uitgangspunt, dan komen ook Robertus *Junius* en Nicolaus *Molinaeus* in aanmerking. Molinaeus was op 16 april 1625 door de Amsterdamse classis als predikant bevestigd en arriveerde na een scheepstocht van meer dan een jaar op 30 mei 1626 in Batavia. In 1627 werd hij benoemd voor de post te Paliacatte op de Coromandelkust.¹⁹¹ Daar was hij "vlitiglick over syne cudde waeckende", maar veroorzaakte in Batavia enig opzien toen bericht werd dat hij op roomse wijze gebeden uitsprak aan het geopende graf. Hij kreeg er zelfs een "missive" over omdat men die gedragswijze "strijdich tegen de order onser kercke" vond. Hij ontzenuwde het verhaal door te melden dat hij bijbel- en meditatieteksten niet bij het graf, doch in het sterfhuis placht voor te lezen.¹⁹² Na verlenging van zijn contract in 1633 was hij als predikant in Batavia werkzaam, vooral voor de diensten in het Portugees.¹⁹³ Ook daar vond men hem "van goet naturel doch is int houwelyck niet wel gepaert". In 1639 diende hij op de vloot naar Ceylon; het volgende jaar kwam hij te overlijden.

Robertus Junius kwam 18 februari 1629 met het schip de *Rotterdam* in Batavia aan en werd een maand later al benoemd voor Formosa om er Candidius te helpen, die er volslagen ontmoedigd weer weg wilde.¹⁹⁴ Sindsdien ging het er ook inderdaad beter, zodat getuigd kon worden dat de twee predikanten "daer goede vruchten doen inde bekeeringe ende heydense afgoderyen connense soo speedigh niet uitroeyen als haeren grooten yver wel gaerne soude zien." Junius bleef er tot in 1643, waarna hij in het moederland predikant werd te Delft en later in Amsterdam. Met twee van zijn kinderen zou hij er in 1655 aan de pest bezwijken.

Ook een collegiant was Wilhelmus *Holtenus*, die in een brief d.d. 6 september 1633 aan gouverneur-generaal Brouwer van zichzelf zei, dat "ick tot weynich costen vande generale Compagnie gestudeert hebbe, als niet langer dan drie vierendeel jaers in D Walaei huis myn cost – sonder cleederen of yets anders – van haere Ed. genoten hebbende, ende dat noch meer om haere Ed. te behagen, die sulcx tot meerdere verseeckeringe van mij begeerden, als om voordeel te genieten".¹⁹⁵ Holtenus, een Oostfries, was op twintigjarige leeftijd als student aan de Leidse universiteit ingeschreven (9 april 1626).¹⁹⁶ De deputaten van Walcheren droegen hem in mei 1627 voor plaatsing op het seminarie voor; in de

190 Knuttel 1909, 301, 360.

191 Grothe 1891, 76, 398; Mooij 1927, 275.

192 Mooij 1927, 313, 325.

193 Mooij 1927, 420.

194 Mooij 1927, 302, 308.

195 Grothe 1891, 260.

196 Album 1885, 191.

herfst 1628 examineerden zij hem.¹⁹⁷ Hij kwam, bevestigd en uitgezonden door de classis Walcheren, op 7 juli 1629 in Batavia aan. Het jaar daarop kreeg hij zijn benoeming voor Banda. In 1632 had hij ontslag gevraagd, omdat zijn vrouw in Holland was achtergebleven. Doordat zijn vervanging uitbleef, keerde hij pas in 1634 terug. Daarna was hij nog als predikant in Terwolde en Ede werkzaam.

Een half jaar eerder¹⁹⁸ was, wel vergezeld van zijn echtgenote, Michiel *Clarenbeeck* aangekomen die aanstonds naar de Banda-eilanden werd uitgezonden.¹⁹⁹ Daar raakten hij en Holtenus verzeild in het conflict van de kerkeraad met gouverneur Crijn van Raemsburch. De beide pasaangekomen predikanten kozen de zijde van de kerkeraad²⁰⁰, wat veel kritiek van VOC-zijde opleverde: gouverneur-generaal Brouwer verweet hen, zich te beroepen op een “geymagineert recht”, opgestookt door de vaderlandse kerken; Van Raemsburchs opvolger Acoley achtte hen van “meer ydele wane ende opgeblasene grootte dispuysten als seedige nedericheyt bevangen”, wat hem deed “walgen ende grouwelen”: ze waren als een schurftig schaap dat de kooi komt besmetten! Brouwer zou later echter erkennen dat Clarenbeeck “soo trouw is voort recht der kercken, dat liever sijn kudde wil verlaeten als daerinne krenckinge te gedooogen.”

Clarenbeeck was al op 10 oktober 1622 aan de Leidse universiteit ingeschreven.²⁰¹ Bij zijn dood in 1633, nog steeds als predikant op Poulo Ay bij Banda, was hij acht jaar in dienst van de Compagnie, zodat hij in 1625 als student met de Compagnie een contract zal zijn aangegaan. Getuige de opmerking van Holtenus dat de Compagnie een gecontracteerde in dat geval “tot meerdere verseeckeringe” in het college opnam, zal dat ook met Clarenbeeck het geval zijn geweest. In oktober 1626 had hij het college verlaten omwille van zijn aanstaande huwelijk.²⁰²

Abraham *Rogierius* en Jacob *Vertrecht* hadden nog geen definitieve benoeming op zak toen eind 1632 het overzicht van de op de verschillende overzeese posten werkzame predikanten werd opgemaakt. Uitgezonden vanuit Amsterdam was Rogierius na zijn aankomst op 2 juni 1631 aanvankelijk te Batavia benoemd²⁰³.

197 Rijksarchief Zeeland, Classis Walcheren, inventarisnummer 65, 29 verso, 33, 35, 35 verso, 36, 36 verso.

198 Volgens de kerkeraadsverslagen (Mooij 1927, 299) was Clarenbeeck met de *Schiedam* overgekomen, welk schip kort voor 18 januari 1629, de dag waarop Clarenbeeck zich bij de kerkeraad aanmeldde, zal zijn binnengelopen. Volgens Bruyn (Bruyn e.a. 1979, 58) had de *Schiedam* als eindbestemming de Coromandelukust, alwaar het op 30 augustus 1628 aankwam.

199 Mooij 1927, 304.

200 Mooij 1927, 349; het conflict op Banda dateerde van medio 1627 en was begonnen onder gouverneur Pieter Vlack: Mooij 1923, 186-187; in de provinciale Hollandse synoden waren al sinds rond 1580 politieke commissarissen aanwezig, zulks na aandringen van kerkelijke zijde: Koopmans 1990, 163.

201 Album 1885, 163.

202 Mooij 1923, 188.

203 Mooij 1927, 371, 381.

Toen Heurnius midden 1632 een benoeming voor de Coromandelkust had afgeslagen²⁰⁴, werd Rogerius in zijn plaats aangewezen; in oktober 1632 was Rogerius niet meer in Batavia, terwijl Molinaeus daar pas begin 1633 zou aankomen. Wellicht had De Roy ook Rogerius op het oog toen hij zijn brief aan Walaeus schreef. Rogerius zou tot 1647 in VOC-dienst blijven²⁰⁵; vanaf 1643 stond hij weer in Batavia. Daar legde hij zijn ervaringen aan de Coromandelkust vast in een boek *Gentilismus reseratus*, ook vertaald als *Open deure tot het verborgen heydendom*²⁰⁶; later zou het "a standard work on the Hindu religion"²⁰⁷ genoemd worden. In 1649 overleed Rogerius.

Op 22 september 1625 werd de negentienjarige Leidenaar Jacob Vertrecht als theologiestudent ingeschreven.²⁰⁸ Vertrecht was op 16 april 1626 door de classis Walcheren aanbevolen voor opneming in het college van Walaeus.²⁰⁹

Zijn overtocht was zeer voorspoedig en duurde nog geen vijf maanden. Na zijn aankomst op 1 augustus 1632 deed hij eerst enige tijd dienst op de vloot; in 1633 ging hij naar Ambon, in 1636 werd hij benoemd voor Banda, in 1644 voor Formosa²¹⁰, waar hij tot zijn repatriëring in 1651 zou blijven. Na terugkeer werd hij benoemd te Amsterdam, waar hij Rogerius en Junius als collega's aantrof.

In een brief van Jacobus Bontius²¹¹ aan Walaeus werd gewag gemaakt van een *Johannes Cavallerius* (Cavalier, Chevalier), door de classis van Walcheren uitgezonden, die na een reis van bijna elf maanden in 1627, vergezeld van zijn vrouw, met het schip *t Vergulde Zeepaard* in Indië was aangekomen. Cavallerius was de eerste die door de gedeputeerden van de Walcherse classis op het Leidse seminarie werd geplaatst.²¹² Bij aankomst in Batavia had hij een beroepsbrief van deze classis en bovendien een kerkelijke attestatie van Leiden bij zich. Binnen een maand werd hij door de Bataviase kerkeraad voor Formosa benoemd; daarvoor kreeg hij echter geen toestemming van de Compagnie, die liever geen gehuwden daarheen stuurde.²¹³ Zo moest hij zich ophouden in Batavia en het volgende jaar tijdens het beleg van die plaats is hij aan dysenterie overleden.

204 Mooij 1927, 401, 407.

205 Mooij 1929, 50.

206 Leiden 1651, resp. Amsterdam 1651. Toen Rogerius zijn manuscript in 1643 liet circuleren onder zijn collega's in Batavia, droeg het als titel *Baals priester of een waere beschrijving van het leven der Bramines* (Mooij 1927, 687).

207 Raychaudhuri 1962, 207.

208 Album 1885, 187.

209 Rijksarchief Zeeland, Classis Walcheren, inventarisnummer 65, 25, 27 verso.

210 Mooij 1927, 405, 432, 488, 707.

211 *Walaei Opera Omnia* 1648, 479: de arts Bontius meldde Walaeus vanuit Batavia, dat hij inmiddels gehuwd was met Maria Adams, sinds zes maanden weduwe van Cavalerius.

212 Rijksarchief Zeeland, Classis Walcheren d.d. 2 mei 1622, inventarisnummer 65, 12.

213 Mooij 1927, 289.

Zeeland blijkt nog diverse personen op Walaeus' seminarie geplaatst te hebben. De Kamer van Middelburg besloot op 7 september 1628 "om eenighe studenten ten coste van de Compagnie te doen onderhouden, om tot bequaemheijt gecomen sijnde de Compagnie souden moghen dienen, soo bij de Coloniers op onse schepen, als op de vaste plaetsen die de Comp. heeft en alsnog met Godts hulp staet te vernijgen".²¹⁴ Op 15 oktober 1629 droegen de Walcherse deputaten *Samuel Carlier* uit Middelburg bij de bewindhebbers als kandidaat voor het seminarie voor²¹⁵ en reeds op 30 november 1629 werd hij, twintig jaar oud, aan de Leidse universiteit ingeschreven. Tot de opheffing van het college verbleef hij in Walaeus' huis. Later zou hij als predikant in Batavia een goede staat van kerkelijke dienst opbouwen. Doodziek vertrok hij in 1641 naar het vaderland; onderweg overleed hij.

Een andere Zeeuw was *Marinus Gideonsz*, ook genoemd Van der Houtte, afkomstig van Zierikzee. Hij had eerst als ziekentrooster in VOC-dienst gewerkt.²¹⁶ Als hij op het college is geplaatst, dan was dat in maart 1633²¹⁷, kort voor de opheffing ervan. Een merkwaardige bevestiging van zijn relatie met het college van Walaeus wordt gevonden in een brief van Vertrecht aan zijn Leidse leidsman. Over hem had Vertrecht aan Walaeus geschreven: "Int jaer 35 is een Praedicant ghenamt M.G. my tot assistentie van Batavia toegesonden".²¹⁸ Gideonsz was beiden klaarblijkelijk voldoende bekend.

Na de opheffing van het college, op 24 november 1633, behandelden de Walcherse deputaten de uitzending van Carlier en Gideonsz.²¹⁹ Kennelijk was Gideonsz nog niet met zijn theologiestudie gereed en waren er geen middelen om hem in de gelegenheid te stellen, deze af te ronden. De VOC had een contract met de collegianten, zodat zij genoopt was, de beëindiging van hun studie te bekostigen of op andere wijze in de voortzetting van de overeenkomst te voorzien.

Gideonsz werd naar Batavia gezonden als ziekenbezoeker. Carlier en Gideonsz waren op dezelfde dag, 10 december 1633, uitgevaren en met een dag verschil gearriveerd. Gideonsz had een aanbeveling van de Walcherse classis en een contract voor tien jaar op zak met een predikantentraktement van 90 gulden per maand.²²⁰ En nog in datzelfde jaar werd Gideonsz daar in het predikantschap bevestigd.

214 Netscher 1888, 343.

215 Rijksarchief Zeeland, Classis Walcheren, inventarisnummer 65, 38, 38 verso, 52 verso.

216 Rijksarchief Zeeland, Classis Walcheren, inventarisnummer 65, 31 verso, 32, 33 verso, 34, 35; Mooij 1927, 338.

217 Rijksarchief Zeeland, Classis Walcheren, inventarisnummer 65, 45, 46.

218 *Walaei Opera Omnia* 1648, 491.

219 Rijksarchief Zeeland, Classis Walcheren, inventarisnummer 65, 52, 53 verso.

220 Mooij 1927, 445-447, 454. Omdat Gideonsz niet als predikant was overgekomen, werd hij aangeduid als "Duits clercq" (Coolhaas 1960b, 650).

Hij werkte twee jaar op Ambon en na zijn verlof van 1638 tot in 1640²²¹ – om zijn vrouw op te halen – in Batavia en later op Banda, waar hij in 1647 overleed. In zijn tweede termijn kreeg hij een slechte pers. Dat begon al in 1641 met Carliers aantijging dat hij zich het geld en de geschenken voor Carliers relaties had toegeëigend.²²² De kerkeraad wilde Gideonsz niet veroordelen. De klachten stapelden zich echter op zodat de kerkeraad van Batavia tot het oordeel moest komen dat “het langer verblijf van D. Marinus Gideonsen aldaer de gemeente seer schaadelijc is om de gedurige twist ende oneenigheyt”.²²³

Een mogelijke leerling van het Collegium Indicum is voorts *Daniël Sonneveld*, die in augustus 1635 in Batavia arriveerde en als predikant benoemd werd te Ambon. Hij repatrieerde in 1643.²²⁴ Hij kwam uit Middelburg en werd op 20 februari 1630 aan de Leidse universiteit voor een theologiestudie ingeschreven.²²⁵ Hij was toen negentien jaar. Bij de beëindiging van het college was hij nog niet afgestudeerd. Hij heeft zijn laatste jaar kennelijk wel in Leiden kunnen afsluiten, want in december 1634 noemden de Walcherse deputaten hem nog theologie-student.²²⁶

Van Troostenburg de Bruyn²²⁷ noemde ook als student van het “theologisch-Maleis seminarie” *Enoch Sterthemius* met de vermelding dat deze persoon niet in Indië heeft gediend doch predikant is geweest in Oostburg en Vlissingen. Deze Enoch is op achttienjarige leeftijd op 2 februari 1623 door de Walcherse gedeputeerden voorgedragen voor opnemning in het seminarie.²²⁸ Op 14 september 1623 is deze Enoch Sterthemius uit Axel door de universiteit ingeschreven.²²⁹ Wanneer hij bij Walaëus intern is geweest, heeft deze Sterthemius het seminarie voortijdig verlaten om (op eigen kosten?) zijn theologiestudie af te ronden.

Op 5 oktober 1634 presenteerde *Anthonius Verhaeghen* of Van der Haghen²³⁰ zich te Batavia. Hij was een Utrechtenaar en met een VOC-toelage

221 Tijdens zijn verlof in Nederland raakte Gideonsz in conflict met Heurnius, die het er niet mee eens was dat Laurens Persant nog als proponent werd uitgezonden: Gemeentearchief Amsterdam, Classis Amsterdam, inventarisnummer 379/157, 17, 19, 22, 29.

222 Mooij 1927, 583-589.

223 Mooij 1929, 34.

224 Mooij 1927, 681.

225 Album 1885, 224.

226 Rijksarchief Zeeland, Classis Walcheren, inventarisnummer 65, 56.

227 Van Troostenburg de Bruyn 1884, 266.

228 Rijksarchief Zeeland, Classis Walcheren, inventarisnummer 65, 15.

229 Album 1885, 171. Algra (1946, 183) verwacht deze Enoch met Johannes Sterthemius, die in 1641 in Batavia arriveerde. Hun vader Enoch Sterthemius (Album 1885, 46) was aanwezig bij de inname van het Braziliaanse Salvador (Bahia) in 1624 (Boxer 1967, 190).

230 Van Troostenburg de Bruyn 1884, 233, 265; Van Troostenburg de Bruyn 1893, 161-162; Mooij 1927, 540.

van 25 gulden uitgezonden vanuit de classis van Amsterdam. Hij was op Banda werkzaam van 1634 tot zijn dood in 1636. Het is bekend dat hij op kosten van de Compagnie gestudeerd had en mag derhalve gerekend worden tot de twaalf afgestudeerden in VOC-dienst.

Conradus *Cleve*²³¹ werd door de Zeeuwse VOC-Kamer op 10 mei 1632 aangewezen om in Walaeus' college opgenomen te worden. Hij was toen al student te Leiden. Het bijzondere met Cleve is, dat hij was voorbestemd voor werk onder de Westindische Compagnie in Pernambuco, Brazilië. Hij is daarheen ook vertrokken; hij overleed er kort na zijn aankomst in 1632.

5.5 Andere mogelijke collegianten

De verslagen van de Walcherse gedeputeerden voor Oostindische kerkzaken²³² noemden d.d. 28 december 1624 nog een zekere *Cephalivius* of *Cephalivinus*. Na deze eerste vermelding is niets meer van hem vernomen; hij zal de proeftijd in het college niet overleefd hebben.

Diezelfde Walcherse bron noemde verder *Petrus Hoyardus*²³³; na een examen in 1624 ten overstaan van de Walcherse deputaten werd hij in het seminarie opgenomen; daarna blijkt ook hij uit beeld verdwenen te zijn.

Door Van Troostenburg de Bruyn²³⁴ werd nog een Johannes *Molinaeus* vermeld die zich op 20 februari 1625 bij de Amsterdamse kerkeraad had aangeboden voor dienst in Indië. Hij werd geaccepteerd en heeft op kosten van de Compagnie zijn studies gedaan. Dat hij dat deed vanuit en in Walaeus' college is, gezien Molinaeus' band met Amsterdam en de uit Holtenus' brief blijken de regel dat in deze periode beursstudenten van de VOC op Walaeus' college geplaatst werden, niet onwaarschijnlijk. Van deze man is verder niets meer bekend; zou hij bij Walaeus intern geweest zijn, dan is hij waarschijnlijk voor het einde van zijn studie vertrokken.

Petrus Stepardus werd eind 1624 door de classis Walcheren gekandideerd voor opname in het seminarie van Walaeus, zodra "eenige plaats vanwegen die van Zeelant (...) sal coomen te vaceren".²³⁵ Dat was in augustus van het volgende jaar het geval. Daarna is van hem niets meer bekend.²³⁶

Rest nog de naam van Johannes *Leuwius*. Dat deze Leuwius in 1625 in Walaeus' huis opgenomen werd, blijkt uit een mededeling in het archief van de classis

231 Joesse 1992, 452-453.

232 Rijksarchief Zeeland, Classis Walcheren, inventarisnummer 65, 24 verso, 25 verso.

233 Rijksarchief Zeeland, Classis Walcheren, inventarisnummer 65, 24, 26.

234 Van Troostenburg de Bruyn 1893, 306.

235 Rijksarchief Zeeland, Classis Walcheren, inventarisnummer 65, 24, 26.

236 Joesse 1992, 488.

Walcheren.²³⁷ Na twee jaar verliet hij dit college weer, zonder dat blijkt dat hij zijn studie heeft afgemaakt of naar Indië is vertrokken. Volgens De Gaay Fortman en Joosse zou hij als proponent in 1626 zijn afgereisd. In de verslagen – die voor deze beginperiode leemten vertonen – van de Bataviase kerkeraad, waarbij hij zich na aankomst had te melden, liet hij echter geen spoor na.

Ten slotte zou misschien *Johannes Silius* uit Delft nog mogen worden genoemd die zich in 1620 bij de Amsterdamse kerkeraad aanbood voor een Indië-dienst en toen vanwege zijn kennelijk niet onberispelijk gedrag het advies kreeg nog een jaartje te wachten. Later studeerde hij met een VOC-beurs.²³⁸ Evenals dat bij Johannes (?) Molinaeus het geval was, blijkt later niets meer van deze Silius en heeft hij in elk geval geen VOC-predikantschap vervuld.

5.6 Verblijfsduur overzee

De reeds genoemde VOC-ambtenaar Philip Lucassen schreef tijdens zijn thuisreis in 1634 een *Schriftelycke deductie ofte somiere ontleedinge concerneerende den ommeslach van de Nederlandtsche geoctroyeerde Oostindische Compagnie in Indien, sulcx wy derselver constitutie op ons afgescheyden gelaten hebben*. Daarin kwam hij ook over de predikanten, met name de oud-leerlingen van het Collegium Indicum te spreken.²³⁹

Lucassen sprak over “eenige jonge quanten” die op kosten van de VOC opgeleid waren “om de kercke Christi in India te bedienen, het salichmakende Euangelium onder de mohammedithisten en Heydenen te predicken, voor lange jaren te continueren, ofte sulcx te naturaliseren den tijt hares levens, daer te lande yverende te blijven.” In plaats van dankbaarheid te betonen jegens de VOC, willen ze terug naar huis en maken meer moeilijkheden dan andere predikanten. De aan hen bestede gelden hadden dus beter kunnen worden benut.

Hieruit spreekt de veronderstelling dat de op VOC-kosten geschoolde predikanten zich voor lange tijd, zo niet levenslang, aan hun opdracht in de overzeese gebiedsdelen zouden moeten wijden. Daarover merkte Lucassen dan op dat zij beter wat meer dankbaarheid jegens de Compagnie mochten betonen in plaats van steeds naar huis te willen terugkeren. Aangezien deze “quanten” ook nog allerlei problemen veroorzaakten, was de Compagnie wel verontschuldigd wanneer zij haar financiële hand van de opleiding van zulke lieden aftrok.

Over het laatstgenoemde bezwaar spraken we reeds en daarbij kon vastgesteld worden dat Walaeus' discipelen niet voorop liepen in het veroorzaken van problemen; het Banda-conflict vloeide voort uit een maatregel van Compagnieswege en was reeds aan de gang voordat Holtenus en Clarenbeeck er arriveerden. Maar het andere verwijt zou ook een rol bij de opheffing van het college gespeeld

237 Rijksarchief Zeeland, Classis Walcheren, inventarisnummer 65, 26, 28.

238 Van Troostenburg de Bruyn 1893, 396.

239 Grothe 1891, 279-280.

kunnen hebben: het veel te geringe rendement in tijd vanwege de predikanten. Wie de lijst van twaalf predikanten uit Walaeus' huis overziet, kan vaststellen dat enkele alumni reeds na korte tijd overleden – Cavallerius na 1 jaar, Verhaeghen na 3 jaar – een enkele om gezondheidsredenen naar huis ging – De Roy na 6 jaar – maar dat velen een langere staat van dienst hadden: Clarenbeeck 10 jaar, Molinaeus en Gideonsz 13 jaar, Junius 14 jaar, Rogerius 16 jaar en Vertrecht 19 jaar. Sonneveld diende zijn contract in 1643 na 8 tropenjaren uit; Holtenus was 5 en Carlier 6 jaar in VOC-gebieden actief. Een gemiddelde van 9 1/2 jaren in actieve dienst is geen slecht rendement voor het Collegium Indicum. Van de twaalf “discipelen” stierven zes buiten het vaderland: Cavallerius, Verhaeghen, Molinaeus, Clarenbeeck, Carlier en Gideonsz. Ook de WIC-predikant Cleve overleed overzee.

Nu was Lucassen niet de meest voor de hand liggende getuige. Hij was gouverneur op Ambon geweest, uitgerekend een van die gebieden waarvan De Roy aan zijn leermeester had geschreven dat daar geen oud-collegiant gestationeerd was.

TERUGBLIK

Ten aanzien van enkele personen valt geen bewijsvoering te leveren, maar kan hoogstens verwacht worden dat zij onder Walaeus' hoede aan de Leidse theologische faculteit hun uitzending naar Indië in dienst van de Compagnie hebben voorbereid. Vijfentwintig namen konden genoteerd worden: zes personen voltooiden hun studie niet, veertien bereikten het predikantschap, waarvan twaalf in VOC-dienst traden:

Samuel Carlier, Abraham Rogerius, Daniël Sonneveld en Johannes Cavallerius, allen uit Middelburg; Michiel Clarenbeeck uit Zutphen; Marinus Gideonsz van der Houtte uit Zierikzee; Wilhelmus Holtenus uit Oost-Friesland; Robertus Junius uit Rotterdam; Nicolaus Molinaeus uit Amsterdam; Abraham de Roy en Jacob Vertrecht uit Leiden; Anthonius Verhaeghen uit Utrecht.

Wel predikant, maar niet in VOC-dienst, werden de Zeeuwen Conradus Cleve en Enoch Sterthemius, terwijl de studenten Cephalivius, Petrus Stepardus, Petrus Hoyardus, Johannes Leuwius en mogelijk Johannes Molinaeus en Silius voortijdig afhaakten. Gezien Udemans' opmerking over het grote aantal studenten dat voortijdig uit het college vertrok, zal aan dit zesttal nog wel enkele ongenoemden toegevoegd moeten worden.

Van deze twintig personen kwamen er elf uit Zeeland, terwijl ook Holtenus en Vertrecht vanuit de Walcherse classis werden uitgezonden; van hen waren er zeven ook als VOC-predikant werkzaam. Nicolaus Molinaeus en Verhaeghen waren door Amsterdam uitgezonden, evenals Clarenbeeck en De Roy; Junius had een beroepbrief van de classis van Rotterdam. Cleve, een Zeeuw van afkomst, werd door de classis Amsterdam uitgezonden ten behoeve van kerkelijke arbeid in dienst van de WestIndische Compagnie.²⁴⁰

240 Joesse 1992, 453.

6 Pleidooien voor heroprichting van een Nederlands seminarie

6.1 De Hollandse synoden in het geweer

Uit de overzeese gebieden werd – op één late uitzondering na – geen reactie meer gehoord over de opheffing van het seminarie door de VOC. Het waren vooral de Hollandse synoden die een lans braken voor deze opleidingsmogelijkheid. De gedeputeerden van de Amsterdamse classis hadden reeds in 1634 stappen gezet om de stedelijke Kamer te bewegen, het college weer te openen. Zij deden daarvan melding tijdens de synode van Hoorn (1635) en vroegen hun collega's uit Hoorn en Enkhuizen, bij hun Kamers hetzelfde te doen.²⁴¹ Inderdaad kwam de aangelegenheid in de VOC-bestuursvergadering van 23 september 1636 weer ter sprake; toen stelden de Heren een beslissing nog uit. In hun novembervergadering echter wezen ze het voorstel in hoffelijke bewoordingen af en werd “om verscheyde goede consideratien verstaen en goetgevonden dat men het oprechten van een nieuw seminarium alsnoch sal excuseren.” Wel besloten zij, twee tot drie predikanten uit te zenden. Dit bood weer stof tot overleg met de gedeputeerden die opperden om beurzen ter beschikking te stellen wanneer zij er niet in zouden slagen, goede kandidaten voor te dragen. De bewindhebbers waren bereid “sooveel te contribueeren als doenlyck is”.²⁴²

De synoden van Enkhuizen (1636) en Edam (1637) waren van de voortgang der kerkelijke pleidooien op de hoogte en wachtten de uitkomsten af; “Edam” vond de heroprichting van een Seminarium Indicum nog steeds de meest aangewezen weg.²⁴³ In 1638 vroegen de Heren XVII hun Kamers nogmaals om uit te zien naar geschikte studenten die “in een jaar off twee na eenige adsistentie” voldoende bekwaam zouden zijn om uitgezonden te worden.²⁴⁴

Aan Zeeuwse zijde werd pas op de synode van Tholen (1638) gepleit voor de heroprichting van het Seminarium Indicum; hieraan verbond men een soortgelijke aanbeveling aan het adres van de Westindische Compagnie.²⁴⁵ Dat idee kwam van Udemans die dit voorstel in zijn in datzelfde jaar verschenen boek ook al had opgenomen; zijn suggestie dat elke provinciale synode jaarlijks een ervaren predikant voor uitzending beschikbaar zou stellen, werd blijkbaar niet op prijs gesteld.²⁴⁶ Wel beklemtoonden de synodeleden het belang van de stichting van

241 Grothe 1884, 8.

242 Grothe 1891, 13-15.

243 Grothe 1884, 9.

244 Grothe 1891, 15.

245 Reeds in 1623 had ds. Joh. le Maire de Amsterdamse kerkeraad laten weten dat de WIC-bewindhebbers “bij gelegentheyt doen aenstellen een seminarium van jonge studenten, opdat men altydt bequame personen moge hebben”; Gemeentearchief Amsterdam, Protocollen kerkeraad, inventarisnummer 376/5, 126 verso

246 Udemans 1640, 154 verso.

“illustere scholen” overzee om de inlandse jongeren de kans op een opleiding voor een kerkelijke functie bieden.²⁴⁷

6.2 Synoden in de jaren veertig

De Hollandse kerken gingen inmiddels onverdroten met hun interventies voort. De Amsterdamse classis stelde op de tweede dag van 1640 een zes-puntenplan vast voor de versterking van het kerkelijke werk overzee: het seminarie van Walaëus moest opnieuw worden opgericht, de contracten dienden een langere looptijd te krijgen, zodat de bedienaren langer beschikbaar bleven; er moest een fonds worden opgericht voor de weduwen van predikanten in Indië; de salarissen moesten verhoogd worden; de erfenissen van overledenen in Indië, waarvoor geen begunstigten te vinden waren, moesten in Indië blijven en toevallen aan de diakonale kas: daaruit zou onder meer een “collegiken” op Ambon gesubsidieerd kunnen worden; ten slotte zou alle ziekentroosters de plicht moeten worden opgelegd een inlandse taal te leren.²⁴⁸ Dat “collegiken” was door ds. Vertrecht overigens in het midden van de jaren dertig wegens regionale onlusten gesloten. De synoden van Hoorn (1641) en Enkhuizen (1642), Gorinchem (1642) en Woerden (1645) brachten de noodzaak tot inrichting van een Seminarium Indicum andermaal onder de aandacht. De Amsterdamse deputaten zouden weer op pad gaan. Maar op 14 oktober 1642 kregen zij definitief bescheid van de bewindhebbers: een heroprichting werd afgewezen vanwege de grote kosten en de geringe opbrengst ervan; wel bleven ze bereid, een “jaerlyckse subsidie” te verstrekken aan studenten die reeds een “preuve van haere studien” gegeven hebben.²⁴⁹

De kerkeraad van Batavia liet zich éénmaal uit ten gunste van de (her)oprichting van een college in het vaderland. In 1645 had hij daar in een brief voor gepleit, wat een instemmende reactie uit Walcheren opleverde.²⁵⁰

De Zuidhollandse synode van Buren raakte enigszins in verwarring door een gerucht, als zou de eind 1643 op Banda overleden gouverneur Cornelis Acoley enige duizenden guldens gelegateerd hebben voor een seminarie; men zou dat onderzoeken, maar een paar jaar later op de Dordtse synode (1647) bleek men hierover nog niets wijzer geworden te zijn.²⁵¹ Pas op de synode van Delft (1648) werd bekend gemaakt dat dit legaat niet voor de kerken, maar voor de

247 Wielenga 1915, 73.

248 Gemeentearchief Amsterdam, Classis Amsterdam, inventarisnummer 379/157, 24 verso, 25.

249 Grothe 1891, 18; Knuttel 1909, 381.

250 Het antwoord uit Walcheren bereikte Batavia in juni 1647: Mooij 1929, 46.

251 Knuttel 1910, 8-9, 40.

burgemeesters van Delft bestemd was geweest.²⁵² De laatste maal dat het Seminarium Indicum vermeld werd, was op de synode van Leiden (1649).²⁵³

6.3 Het octrooi van 1645

Het begin van de jaren veertig stonden ook in het teken van de aanstaande onderhandelingen van de Staten-Generaal met de Compagnie over de verlenging van het octrooi dat tot en met 1644 reikte. Nu was de laatste jaren maar één predikant uitgezonden, terwijl een aantal ervaren krachten – Molinaeus, Heurnius, Carlier – vertrokken was. Met die onderhandelingen in het verschiet riepen de bewindhebbers in 1641 de verschillende kamers andermaal op predikanten voor uitzending voor te dragen: Zeeland en Amsterdam elk twee, het Noorder- (Hoorndijk/Enkhuizen) en het Zuider- (Rotterdam/Delft) kwartier elk één. De bewindhebbers wilden zich blijkbaar wapenen tegen verwijten van veronachtzaming van hun verantwoordelijkheid voor kerkelijke aangelegenheden. De oproep had succes: vanuit Hoorn kwam de Texelse predikant Nic. van Breen in 1642 te Batavia aan, de Zeeuwen zonden L. Persant en Joh. Happart en vanuit Amsterdam werden A. Hornhovieus en A. Hilarius uitgezonden. In 1644 kwam nog een derde predikant uit de Zeeuwse gelederen ter beschikking. Het Zuiderkwartier kwam niet verder dan een uitzending van een ziekentrooster in 1642.

De synode van Rotterdam (1641) vroeg oud-Indië-gangers als De Roy, Heemstede, Candidius en Heurnius, haar hun oordeel over de kerkelijke situatie overzee te geven. Daaruit kwam een tweetal desiderata naar voren: de kerken moet toegestaan worden, vrij met elkaar te corresponderen en de Compagnie zou de kosten moeten dragen voor een regelmatig beraad (“nationale coetus”) van de Hollandse en Zeeuwse zendingsgedeputeerden.

De synode van Gorinchem (1642) nam deze punten over.²⁵⁴ Ook legde deze synode andermaal de eis van een heropgericht Indisch college op tafel. Pieter van Dam, de oud-advocaat van de Compagnie, diepte later uit de archieven op dat de Zuidhollandse synoden de VOC hadden aangeschreven om “een merckelycke somme gelts” bij te dragen voor de realisatie van een seminarie in ruil voor de verlenging van haar octrooi.²⁵⁵

In antwoord op deze voorstellen²⁵⁶ brachten de bewindhebbers als nieuw argument in stelling, dat zij niet tot heroprichting zouden overgaan aangezien het

252 Grothe 1885, 16; van deze rectificatie onkundig maakte Hoornbeeck in diens *De conversione Indorum et gentilium* melding van Acoley's gift voor een seminarie (Amsterdam 1669, 213-214).

253 Knuttel 1910, 145.

254 Knuttel 1908, 301, 360.

255 Van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam 1954, 11.

256 Knuttel 1909, 381.

VOC-octrooi bijna verstreken was.²⁵⁷ De synode van Edam berustte in het "uitstel" van de heroprichting.²⁵⁸

Sinds 1644 blijkt de belangstelling van de Gelderse synoden voor de opleiding van VOC-predikanten. Zij pleitten voor een "seminarie van Oost Indië" en twee jaar later voor een "Seminarium Indicum in Batavia op te rechten." In 1644 wilden ze zo'n seminarie toegezegd zien voordat het VOC-octrooi verlengd zou worden.²⁵⁹

TERUGBLIK

Wrevel over de opheffing van het college van Walaeus bleef nog lange tijd de verhouding tussen kerken en Compagnie bepalen. Mettertijd gingen vragen naar opleidingsmogelijkheden voor kerkelijk personeel in Indië weer de boventoon voeren. Tegelijk komen kerkpolitieke zaken aan de orde: vrije correspondentie tussen het vaderland en de kerken overzee en een regelmatig overleg over kerkelijke aangelegenheden op kosten van de Compagnie. De bewindhebbers gaven daarin niet toe, trokken integendeel het initiatief weer aan zich.

7 Een college te Amsterdam

7.1 Een Hollands seminarie voor Formosa

Reeds spoedig na de aanvang van het kerkelijke werk op Formosa was er een gesprek tussen predikanten en de gouverneur op gang gekomen over de opleiding van inlandse kerkelijke bedienaren. Naar het oordeel van Junius en Candidius kon die op Formosa niet goed georganiseerd worden en daarom pleitten zij voor een opleiding in Holland waarheen dan een aantal, bij voorbeeld tien, Formosaanse leerlingen met een VOC-beurs zouden moeten worden overgezonden. Daarbij gaven ze de aanbeveling dat een van hen beiden deze jongens zou vergezellen om voor hun opleiding zorg te dragen.

Vooraf bij Candidius zal hebben meegespeeld dat hij weg wilde. De omstandigheden waaronder hij moest werken, waren hem zeer tegen gevallen; het contact met de bevolking verliep door de steeds opblazende gevechten tussen de dorpen moeizaam en ook over zijn huisvesting had hij klachten; daar kwam bij dat zijn vrouw was overleden.

In 1634 verscheen het eerste voorstel daartoe, door gouverneur Putmans ondertekend en gericht aan gouverneur-generaal Brouwer in Batavia.²⁶⁰ Naar Putmans

257 Grothe 1891, 19.

258 Knuttel 1909, 470.

259 Knuttel 1909, 508; Knuttel 1910, 102, 225; Colenbrander (1925a, 240) meldde dat ter voorbereiding van de octrooiverlenging 1645 wel een kerkelijk voorstel besproken werd om de VOC te belasten met de kosten van de bijbelvertalingen in alle talen die tot haar mandaatsgebied behoorden.

260 Grothe 1886, 69-71.

opvatting hoefde dit plan de Compagnie geen geld te kosten: de gelovigen in de Republiek zouden voor dit goede doel graag in de buidel tasten.

Van de gouverneur-generaal kwam spoedig antwoord. Deze was lange tijd bewindhebber van de Amsterdamse Kamer geweest en derhalve goed op de hoogte van zowel de VOC-politiek als van de wensen van de Amsterdamse classisten aanzien van het kerkewerk overzee. Met wellicht de ervaringen van de jongens in Amersfoort in het hoofd, wees hij een opleiding in Holland af omdat dat “tot grote last en ondienst” van de Compagnie zou zijn.²⁶¹

Junius was met die afwijzing niet tevreden. In 1636 kwam hij daar schriftelijk – en vergeefs – bij de bewindhebbers op terug in een *Memorie ten betooge dat de opleiding van eenige Formosaanen in Holland noodig is*.²⁶² De synode van Leerdam (1636) besloot Junius’ plan om “eenige jonge Indiaenen alhier int landt” te laten studeren²⁶³, bij de Zuidhollandse VOC-Kamers te gaan bepleiten. Maar ook dat baatte niet meer.

In 1640, een jaar na Walaeus’ dood, nam de classis Walcheren dit initiatief over. Heurnius was inmiddels terug in het vaderland; Junius had in 1635 op Formosa “een seminarie tot opleiding van inlanders voor de predikdienst”²⁶⁴ opgezet en had er ook enkele Hollandse jongens in opleiding.

Dus stelden de Zeeuwen voor dat er een seminarie zou worden ingericht, speciaal om het Formosaanse kerkewerk van dienst te zijn.²⁶⁵ Volgens De Gaay Fortman²⁶⁶ zou men aldus zes studenten willen opleiden.

De bewindhebbers bleken bereid te zijn hierop in te gaan. Als blijk van goede wil stelden zij enige studiebeurzen in het vooruitzicht en vroegen de classis van Amsterdam om Heurnius te polsen of hij enkele jongens in de theologie en het Maleis wilde scholen.²⁶⁷ De vermelding van het Maleis is wonderlijk waar het ging om Formosa; Heurnius kende goed Maleis – en trouwens ook wat Chinees; hij had in Batavia een Chinese woordenlijst opgesteld – maar was met het kerkewerk op, en de talen van Formosa onbekend.

7.2 Specialisatie onder Junius

Het klimaat was opeens gunstig omdat de gouverneur-generaal en Raden bij bericht van 22 december 1638 vanuit Batavia op hun beurt hadden gepleit voor de opleiding van predikanten “gelyck voor desen geschiet is.” Daartoe hadden zij

261 Van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam 1954, 11.

262 Grothe 1886, 127-131.

263 Knuttel 1909, 83.

264 Neurdenburg 1891, 24.

265 Grothe 1891, 15-16.

266 De Gaay Fortman 1890, 91.

267 Mooij 1927, 21-22.

Heurnius²⁶⁸ bij de bewindhebbers aanbevolen als regent van zo'n opleidingscollege. Zij zeiden erbij dat ze Heurnius liever behouden hadden om in Batavia zulk een school te leiden.²⁶⁹ In resoluties van 17 september 1640 en augustus 1641 herhaalden de Bataviase autoriteiten hun verzoek nog eens.²⁷⁰ Vanuit Walcheren werd dit in 1641 nog ondersteund.²⁷¹

In de tweede helft van 1640 bleken de bewindhebbers geneigd, een college financieel mogelijk te maken. Zij wilden er zes, later vier studenten in opnemen, mits Heurnius regent wilde worden van zo'n "Seminarium der studenten".²⁷² Heurnius is zelf ook in de bewindhebbersvergadering te gast geweest. Hij heeft er een inleiding gehouden die bewaard is gebleven als *Verhael van den standt der Kercke ende des aencomenden Christendoms in Oost Indie onder tgebiet des achtbaren vereenichde Nederlantsche Oost-Indische Compagnie, door Dr Justum Heurnium Ao 1639 wedergecomen vuyt de selve landen, ingestelt*.²⁷³ Om wat voor reden dan ook, het is er, wat Heurnius aangaat, niet van gekomen. Het plan voor een nieuw college ketste dus af; Heurnius vertrok naar Wijk bij Duurstede.

Een paar jaar later deed zich echter een nieuwe kans voor, toen Robertus Junius uit Formosa in het vaderland terugkeerde. In zijn woning in zijn standplaats Delft wilde Junius toekomstige predikanten op hun overzeese taak voorbereiden. Reeds in 1645 ontvouwde hij zijn ideeën bij de Heren XVII voor een speciale scholing van aanstaande predikanten die voor Formosa bestemd waren.²⁷⁴

Toen men op Formosa van Junius' plan hoorde, rees protest. De kerkeraad ginds protesteerde reeds in een brief van 3 november 1648 bij de gedeputeerden ad res indicas van de classis Amsterdam: "Want offschoon het gepretenteert effect niet te verwerpen sij, soo achten wy dat het in Hollant off gans niet, off immers niet soo wel als op Formosa selffs te bereycken sij".²⁷⁵ Dit protest had ook wel enige grond omdat Junius in zijn tijd op Formosa nooit veel indruk had gemaakt

268 Heurnius had zelf niet zo'n hoge dunk van de bereidheid van de Hoge Regering om zijn verblijf te continueren, "niet tegenstaende de E. Kerckenraedt tot Batavia instantelick by verscheiden requesten versocht aen den Ed. Hr Generael ende zyne Raden van India, dat Heurnius by de gemeente tot Batavia, in de welcke hy beroepen ende bevestigt was, soude mogen blyven, sulcx tot welstandt der gemeente Godes aldaer nodig achtende," zoals hij in een ongedateerde, wellicht in 1641 geschreven aantekening eigenhandig vastlegde: Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Tweede afdeling, Archief Nederlandse Hervormde Kerk, Oud-Synodaal Archief, inventarisnummer 321, 55.

269 Grothe 1891, 400.

270 Mooij 1927, 21.

271 Grothe 1891, 17-18.

272 Joesse 1992, 494-495.

273 Van Langeraad 1897, 30-34.

274 Mooij 1927, 25, 42.

275 Grothe 1887, 85; De Zeeuw 1924, 45; Kuepers 1978, 50-51.

met zijn kennis van de andere talen, dan die, welke in Junius' eigen werkgebied rond het dorp Sinckan gesproken werd. Maar dat dialect werd in de andere, meer zuidelijke streken, waar het zendingswerk later ter hand werd genomen, niet verstaan en daar bestreek de kerk inmiddels drievierde van haar Formosaanse dorpen.²⁷⁶

De Amsterdammers kozen echter de partij van Junius en wezen de protesteerdere op straffe toon terecht. Ze konden ook moeilijk anders, want Junius had enkele jaren tevoren met steun van de Heren XVII de in een Formosaanse taal vertaalde Heidelbergse Catechismus uitgegeven (Delft 1645). De kerkeraad van Batavia kreeg eind 1648 een afschrift van de "apologie" van classis Amsterdam tegen de klachten over Junius. Ook Junius zelf verweerde zich tegen de tegen zijn persoon ingebrachte bezwaren.²⁷⁷

Hij zette zijn cursus voor proponenten later, ook na zijn benoeming in 1653 te Amsterdam, door. De opleiding, die vijf tot zes maanden zou duren, werd door de Compagnie gesubsidieerd. Van Troostenburg de Bruyn²⁷⁸ gaf het volgende overzicht: "Het onderwijs omvatte in de eerste plaats de talen Maleisch en Formosaansch, en daarna kerkrecht en kerkbestuur met betrekking tot de Indische toestanden." Hieraan valt het onderricht in volkenkundige aspecten toe te voegen.²⁷⁹ Het onderricht van het Maleis zal door Abraham de Roy zijn verzorgd. Nog in oktober 1654 schreven de Formosaanse en Bataviase dominees een nijdig verweerschrift tegen Junius' aanmatiging omtrent uit te zenden predikanten²⁸⁰, dat Junius overigens bij leven niet meer zou bereiken.

7.3 Conflict om de bevoegdheid van Compagnie en kerk

De jaren vijftig werden gekenmerkt door een conflict tussen de kerkeraad van Batavia en de bewindhebbers der Compagnie, dat zijn wortels had in de volledige kerkelijke afhankelijkheid van de burgerlijke overheid. Een groot aantal klachten had zich opgestapeld. Pieter van Dam zou er een halve eeuw later het volgende overzicht van maken: "primo wegens het beroepen der predikanten tot Batavia, en het senden van proponenten van hier, secundo over het versenden, verdeelen en afstellen der predicanten door de Overigheyd, tertio wegens de sessie van een commissaris politicq in den kerkenraad, quarto over de kleynagtinge de predicanten aldaar aangedaan wordende, quinto dat nevens de Maleytse, ook in de Portugeese tale mogt worden gepredikt, sexto dat de afgooderij der Chineesen, item de papen en Roomse geestelijkheid tot Batavia mogt worden geweert, septimo rakende het verbod van in Japan openbare godsdienst te pleegen, octavo wegens de polygamie tot Batavia in swang gaande, noveno over

276 Grothe 1884, 21; Grothe 1887, 191.

277 Mooij 1929, 107, 200.

278 Van Troostenburg de Bruyn 1884, 267.

279 Grothe 1885, 159; Joosse 1992, 496.

280 Mooij 1929, 407.

het openen der kerkelijke brieven, decimo dat de huwelijken in Indien souden zijn verboden".²⁸¹

Vooraf de eerste twee punten zaten de kerkeraad hoog. Daarom had hij in 1652 een frontale aanval ingezet tegen de VOC door de vrijheid op te eisen, zelf te kunnen beschikken over de predikanten en hun benoemingen niet langer over te laten aan de VOC-vertegenwoordigers in Indië: "Deselver (namelijk van de predikanten) versendinge souden mogen dependeren niet aenden Generael en Raden, maer aen den kerckenraet tot Batavia met advijs en communicatie van den Generael en Raden." Gouverneur-generaal Carel Reyniersz schoof deze zaak door naar zijn meerderen. Dezen reageerden daarop niet rechtstreeks, maar traden wel in overleg met de gedeputeerden van de Amsterdamse kerkeraad en wisten te bewerkstelligen dat de bestaande beroepingsprocedure voor Batavia, alwaar een beroep naar een andere plaats volgde, zou worden geherformuleerd: men kwam op een herziening van de tekst van de beroepingsakte voor predikanten uit, die de mogelijkheid bood dat reeds in het vaderland, dus vóór de uitzending, een benoeming voor een plaats overzee, anders dan Batavia, kon worden vastgelegd.

De deputaten voor Indische zaken – Junius was een van hen – hadden met de Amsterdamse VOC-bewindhebbers, blijkens de woorden van de gouverneur-generaal, afgesproken dat oud-leerlingen van Junius bij voorrang op Formosa zouden worden geplaatst. Dat zou een verklaring kunnen zijn voor hun medewerking aan de beleidswijziging met betrekking tot de beroepingsakten. Over zo'n afspraak was de gouverneur-generaal geïnformeerd, maar ook de kerkeraad van Batavia was daarvan al vroeg op de hoogte: op 14 mei 1654 had hij de predikanten op Formosa al ingelicht over de nieuwe regels, die "door de politicque" gehanteerd gingen worden voor het uitzenden van predikanten.²⁸²

Doordat twee bewindhebbers hun handtekening onder de benoemingsakte moesten zetten, had de Compagnie zich een degelijke greep op uit te zenden Compagnies-dominees verschaft. Tevens werd verordend dat deze "Amsterdamse" akte voortaan ook door de andere Kamers gebruikt diende te worden. Ten slotte besloten de Heren, de Bataviase kerkorde nog eens aan een nader onderzoek te onderwerpen. Daarbij bleek echter dat die van 1643 reeds genoegzaam voorzag in "de toestemming der indische regering voor alle gewichtige beslissingen op kerkelijk terrein".²⁸³

De synode van 1653 te Amsterdam was het niet eens met deze regeling en dus evenmin met het beleid van de deputaten van de classis van die stad. Maar de bewindhebbers negeerden haar bezwaren voorlopig.

281 Van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam 1954, 28-55.

282 Mooij 1929, 370.

283 Locher 1946, 19.

Na verloop van tijd werd de oude toestand toch weer hersteld. De benoemingsprocedure viel weer toe aan de gouverneur-generaal in Batavia, maar daar was inmiddels de zeer ervaren jurist Maetsuyker Reyniersz komen opvolgen. In 1660 legden de Heren XVII voor alle duidelijkheid vast dat plaatsing van predikanten op elke post overzee door de gouverneur-generaal en diens Raad diende te geschieden en dat de kerkeraad van Batavia recht van advies had "gelijk tot noch toe gebruikelijk is geweest".²⁸⁴ Het viel die kerkeraad in 1662 tenminste op dat de beroepingsakten van nieuw-aangekomen predikanten weer als vanouds waren.²⁸⁵ In direct verband hiermee ontwikkelde zich in Batavia een tweede conflict.

7.4 Conflict op Formosa toegespit

De strijd om de beroeping werd uitgevochten rond de beroepingen voor Formosa. Het begon ermee dat een kerkeradsbesluit om ds. Kessler en ds. Masius naar Formosa te beroepen, voor wat de eerstgenoemde betrof door de gouverneur-generaal niet werd geaccepteerd. Deze deelde mee, dat hij zijn beslissing wilde uitstellen, aangezien er binnenkort nog enkele predikanten, "bij D: Junium geformeert in de tale en kennise der inlanders van Formosa ende van d'H.H. Bewinthebbers geschikt tot den dienst der Kerke aldaer," zouden arriveren.²⁸⁶ Inderdaad meldden zich een maand later, op 27 mei 1655, Campius en Musius bij de Bataviase kerkeraad.

Het viel de kerkeraad op dat de tekst van de akte van benoeming afweek van wat tot dan toe gebruikelijk was. Zij waren de eersten met een "nieuwe" akte, waarin stond dat de classis hen "als wettelijk beroepen praedicanten" naar Indië uitzonden had. Ook de spoedig daarna gearriveerde predikanten Busschoff, Winsemius en Baldaeus bleken zo'n "nieuwe" beroepingsakte bij zich te hebben.

Het VOC-bestuur in Indië had zich voorgenomen vier predikanten naar Formosa te sturen; dat mocht ook wel want in 1653 stonden er nog maar drie. In een brief van 10 januari 1654 aan de vaderlandse kerken²⁸⁷ had ook de Bataviase kerkeraad daarmee ingestemd, alsook met het plan van de gouverneur-generaal om Campius, Busschoff en Musius naar Formosa te zenden. Maar de raad was het er niet mee eens dat ook Baldaeus en Winsemius daarheen zouden gaan; daarenbuiten handhaafde de kerkeraad, nog steeds van mening dat "het bestellen eens Predickants, als sijnde een kerckelicke saeke tot de Kercke hoorde," zijn beslissing inzake Kessler.²⁸⁸

Het conflict liep vooral in juli van het jaar 1655 hoog op. De kerkeraad vergaderde bijna dagelijks en zijn praeses werd regelmatig bij de gouverneur-generaal

284 Mooij 1927, 34, 40, 43-47, 67.

285 Mooij 1929, 627.

286 Mooij 1929, 435.

287 Grothe 1884, 37.

288 Mooij 1929, 439, 503.

geroepen. De bestuurder beriep zich op het feit dat deze dominees “door ordre en kosten van de Heren Meesters” op het werk op Formosa waren voorbereid; de kerkeraad wierp hij dwarsdrijverij voor de voeten en hij stond erop Winsemius, “werwaertz hij alrede uijt het vaderlandt was beroepen” naar Formosa te sturen, “waertoe sijne Edh. (Edelheden) goede redenen (hebben), geheel conform hun recht.” Winsemius werd onder druk gezet door hem als alternatief een terugzending naar het vaderland met terugbetaling van alle kosten voor te houden.²⁸⁹ De kerkeraad vond dat Formosa inmiddels rijkelijk voorzien was. Desondanks legde hij zich bij de beslissing van de VOC-vertegenwoordiger neer en trok hij ook zijn beslissing inzake Kessler in: die werd naar Ceylon uitgezonden waar hij het volgende jaar overleed. Met betrekking tot Baldaeus bleef de kerkeraad echter onverzettelijk. Om zijn macht te tonen, had de gouverneur-generaal deze dominee ondanks een kerkelijke beroeping voor Ternate, met een vlootreis naar Makasar mee gezonden. Daarna legde hij zich maar neer bij Baldaeus’ plaatsing op Ternate.²⁹⁰

Omdat er korte tijd na elkaar twee predikanten²⁹¹ op Formosa overleden waren, wilde de gouverneur-generaal midden 1656 van de kerkeraad andermaal een voordracht ontvangen. Dat wilde de raad wel doen, maar vooraf bepaalde hij dat Baldaeus en ook ene Bonnius “onversendelijk” waren.²⁹² Weer liepen de gemoe-deren hoog op; zijn praeses, ds. Teschemaecker, werd zelfs met een hellebardier van huis opgehaald: wanneer de predikanten niet meewerkten, konden ze met de vloot vertrekken die over zes weken zou uitvaren. De raad kreeg echter ook een signaal van verzoening “dat de mejninge van haere Edt (Edelheijt) niet en was den kerck(r)aet so nauwe te limiteeren of soude vrijelijk uijt de vier jongst aengekomen predicanten twee verkiesen.” Daarop droeg hij zonder slag of stoot twee predikanten voor.²⁹³ Beide partijen accordeerden ten slotte Baldaeus’ benoeming voor Ceylon.

7.5 De oogst van Junius’ seminarie

Een aantal latere VOC-predikanten is volgens enkele auteurs op Junius’ seminarie op het werk op Formosa voorbereid: Cornelius Copsma, Mathias Borchborn, Petrus Mus, Guilielmus Vinderus, Johannes Campius en Joannes Bierum (lees:

289 Mooij 1929, 447, 448, 454.

290 Mooij 1929, 454-458, 465.

291 Dat twee predikanten overleden waren, maakte de gouverneur-generaal op uit een brief van de gouverneur van Formosa (Grothe 1890, 183). Daarin werd gemeld dat ds. Campius overleden en ds. Hambroeck stervende was. De laatstgenoemde zou echter weer genezen. Wel kwam ds. Johannes Backerus in januari 1657 zwaar ziek uit Formosa in Batavia aan. De kerkeraad van Batavia beriep in hun plaats Johannes Ampzing en Johannes de Leonardis voor Formosa.

292 Mooij 1929, 486.

293 Mooij 1929, 474, 498.

Burum) volgens Van Troostenburg de Bruyn, die in een latere publikatie²⁹⁴ nog Bernardus Brockbron en Philippus Baldaeus noemde. Baldaeus was Junius' eigen neef; in 1655 kwam hij als predikant te Gale op zuidoost Ceylon aan.²⁹⁵ Ginsel²⁹⁶ noemde vier namen: Campius, Mus, Winsemius en Marcus Masius. Uit de wijze waarop de kerkeraad zich opstelde met betrekking tot de benoeming van Bonnius, kan diens naam hieraan nog worden toegevoegd.

Na Junius' dood in 1655 werden vier afgestudeerden die nog in Junius' huis verbleven door de predikanten Otto Belcampius en Abraham de Roy in hun huizen opgenomen.²⁹⁷ Onder hen zal Theodorus Zas geweest zijn, die reeds gereed was met zijn theologiestudie en zich kort voor Junius' dood bij hem vervoegde om over zijn toekomstig werk geïnformeerd te worden.²⁹⁸ Ook Daniël Caron zal tot hen gerekend mogen worden, wiens voorgenomen uitzending naar Formosa onmogelijk werd door de val in 1662 van de VOC-heerschappij op dat eiland.

TERUGBLIK

Dat Junius slechte ervaringen had met de keuzen die de kerkeraad in Batavia ten aanzien van het kerkelijk werk in Indië maakte, is niet gebleken. Toen hij, eenmaal terug in het vaderland, zijn beste krachten wilde blijven geven aan de bloei van de kerk op Formosa, moet hij er toch zijn twijfels over gehad hebben of de door hem voorbereide predikanten op de juiste bestemming terechtkwamen. Met de Amsterdamse bewindhebbers arrangeerde hij een constructie die hem wel op kritiek van zijn synode te staan kwam en die de Compagnie na een decennium moest terugdraaien, maar die aan Junius' bedoelingen verregaand tegemoet is kunnen komen. Wat werd er aan de voorbereiding van uit te zenden predikanten gedaan nadat Junius' cursus ophield te bestaan?

8 Ontwikkelingen in de laatste decennia van de 17e eeuw

8.1 VOC-beurzen

Na de opheffing van het Collegium Indicum nam de Compagnie haar vroegere beleid weer op om theologiestudenten die zich aandienden, van een studiebeurs te voorzien. Voorwaarde bleef dat de bursaal zich voor een op de studie volgend dienstverband overzee contractueel aan de VOC verbond. Deze beursverleningen geschieden op ad hoc-basis. Enige planning lag er niet aan ten grondslag.

294 Van Troostenburg de Bruyn 1884, 267; Van Troostenburg de Bruyn 1893, 20.

295 Houtzager 1987, 193-196; Dharampal (1982, 276) verwarde de opleiding ten huize van Junius met Walaëus' seminarie, toen hij Baldaeus "a graduate of the Collegium Indicum" noemde. Van Baldaeus' hand verscheen in 1672 te Amsterdam een *Beschrijvinge van Malabar, Choromandel, Ceijlon, de afgoderije der Heydenen, en Malabaarsche spraakkunst*.

296 Ginsel 1931, 55.

297 Mooij 1927, 58-59.

298 Van Troostenburg de Bruyn 1893, 428.

In 1637 kregen Robertus Stephani en Simon Stulingius een beurs, maar beiden verspeelden die al na een half jaar.²⁹⁹ In de jaren veertig werd enkele theologie-studenten een VOC-beurs gegund, zoals de Duitsers Florentius (of: Laurentius) Streeraet (1640) en Reynardus Köbelius (1642), Henricus Fronius (1643) en Cornelius Geesdorp (1647). Alleen laatstgenoemde bereikte Indië als predikant in dienst van de Compagnie, maar overleed spoedig na zijn aankomst in 1650.³⁰⁰ Een andere VOC-bursaal is Herbert de Jager geweest, die zijn theologische studie liet varen, als opperkoopman werd uitgezonden en een bekend Sanskrietkenner werd.³⁰¹

Ook uit de overzeese gebiedsdelen presenteerden zich van tijd tot tijd gegadigden voor een beurs ten behoeve van een studie in de Republiek.

Uit de eerste Latijnse school van Batavia kregen enkele leerlingen een beurs van de Compagnie. Heynen was al in dienst als ziekentrooster in Batavia en vertrok in 1660 met een VOC-beurs naar het vaderland.³⁰² Van 1664 tot 1676 zou hij dienst doen in Gale, daarna drie jaar in Batavia. Na een vierjarig verblijf in Holland was hij in 1683 weer terug als predikant in Batavia. De Graay studeerde aan het Statencollege in Leiden, keerde in 1660 in Batavia terug en overleed er in datzelfde jaar. Anthoni Mooyaart, geboren op Ceylon en een derde alumnus van deze school, kreeg eveneens een beurs, maar maakte zijn studie niet af.

Ook uit de groep van de Mardijkers werden tijdens het bewind van Camphuys eigenlandse predikanten geworven. Toen werd Luis de Mey, geboren te Batavia, op verzoek van zijn vader die luitenant was van een compagnie Mardijkers, voor een door de VOC bekostigde studie naar Holland gestuurd.³⁰³ Hij keerde als predikant terug, werd eerst in Batavia en al spoedig op Ambon geplaatst, waar hij in 1701 overleed.³⁰⁴ Ook zijn neef Adriaan de Mey, van de Coromandelkust afkomstig, studeerde in de Republiek, en wel te Utrecht en diende de Compagnie als predikant tot zijn dood in 1699.

Een inwoner van Batavia, maar van Europese afkomst, was Augustinus Thornton (de Jongere), die in 1663 in Batavia geboren was en na een studie te Leiden in 1689 vanuit Walcheren werd uitgezonden. Tot zijn dood in 1720 diende hij vooral in de kerk van de Mardijkers.³⁰⁵ Ook Philip van Gothing kreeg op aanbeveling vanuit Batavia een VOC-beurs.³⁰⁶

299 Van Troostenburg de Bruyn 1893, 414, 419.

300 Van Troostenburg de Bruyn 1893, 241, 417, 143.

301 Mooij 1929, 63; Juynboll 1931, 235-238.

302 Mooij 1929, 67.

303 Mooij 1931, 613-616.

304 Algra 1946, 143.

305 Van Troostenburg de Bruyn 1893, 428.

306 Grothe 1884, 91.

In zijn overzicht van de herkomst van Leidse studenten noteerde Colenbrander³⁰⁷ voor de periode 1626-1650 vier; voor de periode 1651-1675 tweeëndertig; voor de periode 1676-1700 eenendertig en voor de periode 1701-1725 vierenveertig inschrijvingen van studenten, afkomstig uit de VOC-gebieden, exclusief Zuid-Afrika. Het grootste deel van de inschrijvingen betrof kinderen van Europese ouders; zij zullen hun vooropleiding in Indië doorlopen hebben.

TERUGBLIK

Na het einde van het Collegium Indicum greep de Compagnie weer terug op de eerder toegepaste beurzenverlening. Zoals ook tijdens het eerste decennium van haar bestaan kon de VOC niet tevreden zijn met de uitwerking daarvan. Men ging er, naar het schijnt, ook veel selectiever gebruik van maken. Dat zal ook wel door de noodzaak tot bezuinigingen zijn ingegeven, waartoe de bewindhebbers vanaf de jaren zestig moesten besluiten. Hoe keken de vaderlandse kerken tegen hun overzeese zusterkerken aan?

8.2 Verzet tegen de ordening van predikanten in Indië

Er bestond allang onbehagen bij de Hollandse kerken over de eigen weg die de zusterkerken overzee waren ingeslagen. Onder de punten van kritiek was de bevoegdheid van de kerkeraden aldaar om de ambten van proponenten en predikanten toe te bedelen. De bewindhebbers hadden zelfs het plan gehad, nog slechts proponenten uit te zenden die bij gebleken geschiktheid in Batavia tot predikant bevorderd zouden worden. Pieter van Dam doelde ook daarop toen hij in zijn syllabus van kerkelijke klachten³⁰⁸ als eerste het beroepen van predikanten en de uitzending van proponenten vermeldde.

In het begin van de jaren zeventig schoot de classis Amsterdam daarover uit haar slof. In een ongemeen scherpe brief³⁰⁹ laakte zij het "onordentelijk ende onwetenschappelijk voorderen (: bevorderen) van sieckentroosters of andere persoonen tot den H. Kerckendienst." Misschien, schreef de classis, kon zoiets in tijden van schaarste nog verontschuldigd worden, en zelfs dan nog met grote vindingrijkheid, maar nu er eerder van overvloed aan predikanten sprake is "ende men als verlegen is met de broederen die sonder dienst de straeten van Batavia betreden" valt het aanstellen van proponenten en vervolgens hun bevordering tot predikant niet goed te praten. Een kerkeraad heeft daartoe geen recht, want dit is volgens de kerkorde een zaak van classis en synode. Wanneer Batavia zegt dat de kerk aldaar dat recht wel heeft, is dat "niet anders als een losse ende loutere inbeeldingh." De brief besloot met het bericht van de Amsterdamse kerkeraad aan haar classis, dat hij

307 Colenbrander 1925d, 273-303.

308 Van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam 1954, 28-55.

309 D.d. 3 oktober 1670: Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Tweede afdeling, Archief Nederlandse Hervormde Kerk, Oud-Synodaal Archief, inventarisnummer 321, 197-203.

personen die op de “Bataviase” manier tot proponent of predikant waren bevorderd, niet als zodanig zou erkennen.

De brief ging vergezeld van uittreksels van de besluiten van de synoden van Hoorn (1623) en Enkhuizen (1629), die bezorgd hadden gewenst dat “de kercken aldaer allenskens na onse kerckenordre mogen gefatsooneert worden” en bevatte een lange lijst van personen die in Batavia bevorderd waren. Om die lijst, die begon met Dubbeltrijck, in 1617 proponent geworden en in 1620 tot predikant bevorderd en Michiel Seroyen (1616 proponent), samen te stellen, waren de oude archieven degelijk doorgespit. Hoewel achteraf gezegd kan worden dat die opsomming nog niet eens volledig was, zal dit zwartboek van 21 namen van mensen, uitgezonden om in Indië bevorderd te worden en van 34 bevestigingen in Batavia, Banda, Ambon, Surat, Formosa en Ceylon als proponent en/of predikant, tenminste in Amsterdam grote indruk hebben nagelaten.

De kerkeraad van Batavia reageerde adequaat, niet alleen met een brief aan de Noordhollandse synode³¹⁰, maar ook naar de classis Walcheren en de Zuidhollandse synode. Eerst stelde hij vast dat de Amsterdammers kennelijk geen ongeletterden tot de kerkelijke dienst bevorderd wensten te zien, “maer alleen versien met deftighe academische attestatien” en wees hij erop dat de Indische kerkorden, die ook bij de vaderlandse synoden bekend waren, voorzagen in de bevestiging in de ambten “volgens een oudt gebriek onser kercken”. De reden daarvoor was gelegen in de noodzaak, te beschikken over “bequaeme taelkundige personen” en die werden vanuit het vaderland niet aangeleverd.³¹¹ Amsterdam kreeg noch op de synode van Edam (1673), noch bij de Zeeuwse en Zuidhollandse collegae steun en zag zijn actie zo verzanden.

8.3 Nieuw initiatief voor een seminarie 1686-1690

Vanaf 1686 kwam het gebrek aan predikanten in de VOC-gebieden weer nadrukkelijk op de agenda van ditmaal de Noordhollandse synoden. De classis Hoorn had dit punt als eerste aangemeld voor de synode van Alkmaar (1686) en tijdens de volgende bijeenkomsten kon gemeld worden dat de Heren XVII wel ontvanke-lijk leken voor een plan om in Holland een seminarie op te richten.

Er was, zei men, in het VOC-bestuur al een concept ontwikkeld, maar de bewindhebbers vonden het nog te vroeg om daarover met de kerkelijke afgevaardigden van gedachten te wisselen.³¹²

Was de tijd zo gunstig voor een voorstel voor een kerkelijk seminarie? In de kring van de bewindhebbers woedde, vooral sinds 1683, een verwoede discussie die straffe bezuinigingen tot inzet had. Sinds de oorlogen van de Republiek met Frankrijk en Engeland (1672) waren de zaken slecht gegaan. “Gevoelens van

310 Grothe 1884, 76-77.

311 D.d. 17 december 1671: Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Tweede afdeling, Archief Nederlandse Hervormde Kerk, Oud-Synodaal Archief, inventarisnummer 321, 77-79.

312 Grothe 1884, 89-100.

onmacht en ergernis” daarover³¹³ hadden een decennium later plaatsgemaakt voor de vastberaden wil de zaken in Indië weer vast in de hand te krijgen. De VOC had met haar reglementen van 1676, 1680 en 1681 onvoldoende kunnen afrekenen met vrijhandel, morshandel door eigen employé's, het te grote aantal werknemers op de loonlijsten en met een slordige boekhouding die alle zicht benam.

De voorstanders van harde maatregelen onder aanvoering van Coenraad van Beuningen, oud-diplomaat en vroegere burgemeester van Amsterdam, zagen de kwaal juist hierin dat de Compagnie niet alleen handel had gedreven maar ook “om insigten van staet” nederzettingen had gesticht die handenvol geld kostten.³¹⁴ Diezelfde Van Beuningen merkte spottend op: “Ick sal maer niet seggen dat de Compagnie over de 100 chirurgijns gageert op Batavia en 45 inlandsche schoolmeesters om de kinderen en slaven aan haar huysen A.B.C. ende gebeden te gaan leeren, – predicanten en siekenvertroosters na advenant- ende dat deselve dierder staen aen de Compagnie als de Universiteyt van Franeker aen de Provincie van Friesland”.³¹⁵ Dat was niet het gunstige klimaat om met een plan voor een eigen predikantenopleiding te komen.

Misschien kon men in de jaren 1688-1689 nog enige verwachting koesteren: toen berustte het voorzitterschap van de heren XVII bij de Zeeuwen. Enkele van hun gedelegeerden waren duidelijk prins- en kerkgezind; bovendien was de Zeeuwse delegatie ook nagenoeg even groot als de Amsterdamse.³¹⁶ Vanaf 1690 leverde Amsterdam echter weer de president. En het was in dat jaar dat de synode van Enkhuizen in 1690 te horen kreeg dat de Heren XVII over dat concept verdeeld waren; drie jaar later stelden de synodevaders te Haarlem vast dat een VOC-seminarie voor de predikantenopleiding helemaal van de baan was. Toen tijdens diezelfde synode bericht binnenkwam van een – naar later bleek: Ceylonees – plan voor een “seminarie”, volgde de reactie dat tegen een seminarie als een “gemeene school” voor het onderwijs van de jeugd weliswaar geen bezwaar bestond, maar dat een seminarie in Batavia werd afgewezen, als dat moest dienen om predikanten op te leiden; overzee kon niet iets worden toegestaan waarin de kerken in het vaderland al te zeer door de burgerlijke overheden genuilkorfd bleven.³¹⁷

8.4 Verzet vanuit de kerken

Over op Ceylon en in Batavia bestaande plannen om seminaria op te richten, liet de vaderlandse kerk zich te Haarlem bij gelegenheid van haar Noordhollandse synode enkele jaren later, in 1693, opnieuw in duidelijke taal uit. De synode

313 Gaastra 1989, 99.

314 Gaastra 1989, 147-202.

315 Gaastra 1989, 199.

316 Gaastra 1989, 269-272.

317 Grothe 1994, 101; Van Boetzelaer 1906, 170, 172.

keerde zich vierkant tegen de inrichting van kerkelijke seminaria voor de vorming van predikanten. Als voornaamste beweegreden gold daarbij: de Indische kerk moest niet vergund worden wat de vaderlandse kerk werd onthouden. Voorts beriep zij zich – contrair aan Voetius' zienswijze! – op de aloude band tussen de kerk in Holland en die in Indië die altijd vanuit het vaderland verzorgd was. En, voegde zij er twijfelachtig aan toe, als de uitzending van predikanten vanuit Holland niet meer nodig zou zijn, zou dat ertoe leiden dat men er aan inlandse predikanten de voorkeur zou geven boven predikanten uit het vaderland; zulke onafhankelijkheid zou de waarborg van orthodoxie tenietdoen.

De bewindhebbers namen kennis van dit synodale standpunt en waren evenmin van de haalbaarheid van de Ceylonese vestigingen overtuigd. In elk geval noteerde de in het volgende jaar gehouden synode van Amsterdam met genoegen de opmerking van Pieter van Dam dat men zich om die scholen niet moest bekommeren, omdat die het wel geen tien jaar zouden uithouden.³¹⁸

De achtergrond van deze veranderde houding van de vaderlandse kerken kan gevonden worden in de opgelaaide strijd om autonomie over eigen zaak. Calvinistisch Nederland was al weer enkele decennia het toneel van een felle theologenkamp. Voetius had zich reeds te weer moeten stellen tegen volgelingen van Descartes en Johannes Coccejus, die de steun hadden van de meer vrijdenkende burgerlijke autoriteiten, vooral door de steeds krachtiger wordende staatkundige partij die zich door de kerk niet liet breidelen.³¹⁹ Na de dood van de beide coryfeeën Coccejus (1658) en Voetius (1677) ging de discussie in alle hevigheid door.

De Voetianen wilden een nationale synode bijeenroepen om de twistpunten te beslechten en – als eens in Dordrecht – de nieuwlichters, vooral de Coccejanen, het onderspit te laten delven. Met name rond 1690 liepen de spanningen hoog op. Maar stadhouder Willem III en raadspensionaris Anthonie Heinsius weigerden daaraan hun goedkeuring te hechten. “Die eeuwige ruzies verveelden een man die, hoe stipt op het dogma, midden in het gewoel der wereld stond”.³²⁰

Dat bracht de stadhouder er in 1694 toe, een resolutie van de Hollandse Staten te steunen “tot conservatie van rust en vrede in de kerken”. Daarmee beschermde hij in feite de Coccejaanse richting binnen de kerk en meer in het algemeen bevestigde hij, dat de kerken ook voor hun interne ordening van het staatsgezag afhankelijk waren.³²¹ De Voetianen, die hun strijd in eigen land niet konden winnen, keerden zich ook tegen de ontwikkelingen overzee die buiten hun toezicht gehouden werden.

318 Grothe 1884, 101.

319 Roldanus 1961, 59.

320 Geyl 1962, 836.

321 Reitsma 1946, 334.

IV Onderwijs in de gebieden van de VOC

Dit hoofdstuk gaat over de onderwijsfaciliteiten die de VOC en/of de kerk in de mandaatgebieden van de Compagnie boden. De aandacht gaat daarbij uit naar het primaire of basisonderwijs en in het bijzonder naar het voortgezet onderwijs. Achtereenvolgens komen de Molukken, Batavia, de Coromandelukst, Ceylon en de Malabarenkust, Formosa, Japan en Kaap de Goede Hoop aan de orde.

A De Molukken

1 Basisonderwijs op de Ambonse eilanden

1.1 Ambonse samenleving

Op de Molukken had de Compagnie een samenleving aangetroffen, die al bijna een eeuw onder Portugees toezicht had gestaan. Reeds in het eerste begin van de zestiende eeuw had Alfonso de Albuquerque, de door Lissabon benoemde bestuurder van de overzeese gebieden, zich de blijvende kolonisatie van de nieuw gewonnen gebieden ten doel gesteld. Hij voerde een actieve nederzettingenpolitiek en bevorderde een samenleving van zijn landgenoten met de plaatselijke bevolkingen. De Portugese machthebbers hadden in de Molukken de kruidnagelteelt naar hun behoeften gereorganiseerd en voldoende bestuurlijke voorzieningen ingesteld om hun handelsmonopolie in stand te houden en tevens de interne Molukse structuren intact te laten. Daarnaast hadden zij ziekenhuizen gesticht, een schoolsysteem overgeplant en de bevolking, zoveel als mogelijk was, gekerstend.

De Portugezen moesten echter voortdurend rekening houden met de lokale autoriteiten, vooral met het sultanaat van Ternate dat het merendeel van de noordelijker gelegen eilanden beheerste. Dit sultanaat voerde sinds het eind van de vijftiende eeuw ook een actieve islamiseringspolitiek, ten opzichte waarvan de groeiende, op het nabije eilandje Tidore en rond Ambon geconcentreerde katholieke missie bescherming behoeftte. Toen het in 1575 tot een breuk kwam tussen de Portugezen en Ternate, wisten de Portugezen zich op Tidore te handhaven, dat altijd al tegen de macht van Ternate geopponneerd had. Wel moesten zij het zwaartepunt van hun activiteiten zuidwaarts verleggen.

In die tijd bouwden de Portugezen ook een fort nabij het dorp Ambon op het zuidelijke deel van het gelijknamige eiland. Zij hadden de uit het moederland bekende structuren ingevoerd, zowel op bestuurlijk en militair gebied, alsook in

sociaal en kerkelijk opzicht. Dat fort was het middelpunt van het Zuidambonse woongebied gaan vormen en de plaatselijke bevolking had mettertijd een ongedwongen omgang met de Portugezen ontwikkeld. Op Ambon was de bevolking door de katholieke missie ook gewoon geraakt aan schoolonderwijs. Toen Steven van der Haghen met steun van de Noordambonnezen in 1605 het fort, dat hij omdoopte tot Victoria, voor de Compagnie in bezit genomen had, verwachtten de Ambonnezen niet anders, dan dat de Nederlanders het beleid van hun voorgangers zouden voortzetten.¹

Op Noord-Ambon was de positie van de Hitoeërs van eminent belang. Hier lag een centrum van de kruidnagelcultures, er was een goed gelegen haven en de vier stamoudsten vormden te zamen een krachtig bestuur. En zij waren islamiet, hoewel, volgens Gijsels² meer in naam dan overtuigd. In diens *Grondigh verhael van Amboyna*, dat van 1621 dateerde, gaf hij de volgende kenschets van de lokale bevolking: van oorsprong heidenen, zijn de meesten moslim, hoewel er ook veel Ambonnezen in het kasteel christen zijn; weinig islamieten zijn dat overigens met meer dan met uiterlijk vertoon. De islam was wel in opmars, vooral door de inzet van de vorsten van Ternate die, in de woorden van Jan Coen, “gestadigch door haer priesters besich (zijn), omme de Christenen van de christelijcke religie te trekken ende Moors te maecken”.³

Bij de inname van Ambon sloot de Compagnie een overeenkomst met de Portugezen, waarbij ook de godsdienstverhoudingen onder de plaatselijke bevolking een belangrijke plaats innamen.⁴ Een goede verhouding tussen katholieken en islamieten was daarbij van doorslaggevend belang. De katholieke priesters wisten bij Van der Haghen te bewerkstelligen dat de over Ambon verspreid levende katholieken “onder de protectie ende beschermenisse van de voornoemde H.Staten ende synen Prince” zouden worden gesteld: zij mochten hun kerken en zielzorgers behouden en leven volgens de voorschriften van hun geloof. Ook liet Van der Haghen delegaties van de plaatselijke moslims en katholieken een verklaring ondertekenen waarin zij zich bereid verklaarden, zich ten opzichte van elkaar van vijandelijkheden te onthouden.⁵ Een van de tegemoetkomingen aan de plaatselijke bevolking vormde het schooltje dat de VOC in 1607 in Ambon van start liet gaan. In het vervolg van dit hoofdstuk wordt daarop teruggekomen.

De Compagnie slaagde erin, anders dan de Ternatanen, de Hitoeërs nauw aan zich te binden. Zo kon de VOC het fort Victoria van meet af aan als bestuurlijk centrum van hun Molukse regio benutten.

1 Visser 1926; De Graaf 1977, 23-51.

2 Knaap 1987b, 25-26.

3 Vertoogh 1853, 103.

4 Tiele 1883, 337-338; volgens Mooij (1923, 34) en Jacobs (1985) zou Ambon ten tijde van de inname door Van der Haghen 16.000 katholieken geteld hebben.

5 Tiele 1883, 284; Wessels 1926, 151-153.

In en rond het Hollandse fort bij Ambon vestigde zich allengs een Europese bevolking van bestuurders, handelslui, soldaten en havenlieden die met de lokale bewoners van de stad en haar omgeving een gemêleerde samenleving gingen vormen. Velen leefden in gezinsverband en hadden naast hun VOC-taken nog een eigen nering opgebouwd of hadden bij de Compagnie ontslag genomen om als vrijburger in hun levensonderhoud te voorzien. In 1607 noemde Cornelis Matelieff het gedrag van deze vrijburgers “heel onstichtelijcken voor de Indischen natiën, die de vrijposticheyt onser vrouwen seer vreemd dunckt”.⁶

De levendige handel die zich rond Ambon onder de nieuwe machthebbers ontwikkelde, trok ook migranten van elders aan, Chinezen en personen die uit de Portugese dienst waren getreden en van elders in Azië naar de VOC-gebieden waren overgekomen; zij werden naar het Maleise woord “orang merdeka”, “vrije man”⁷, Mardijkers genoemd.

Commandeur Apollonius Schotte, geboortig van Middelburg, had in een brief van 9 januari 1611 geschreven, dat nog geen enkel fort van een predikant was voorzien; dat leidde tot minachting en een slechte naam voor de natie en sommige mensen vonden en zeiden ook hardop dat de nieuwe macht dus helemaal geen religie had.⁸ Anderhalf jaar later noteerde ds. Casper Wiltens in een brief aan de bewindhebbers over de katholieke inwoners van Ambon: “Hoe menighen tijt hebben sij geweest sonder onderrichtinghe in de fondamenten der religie. Soo lange de plaetse by den onsen is gehouden, isser noyt dienst voor hen geschiet, jae, tot noch toe niemant bequaem geweest om dienst te doen. Het welcke hen oorsaecke heeft gegeven om dikwils te protesteren tegen ons, jae, te beschuldigen van ontrouwe, tyrannie en godloosheyt. Van ontrouwe en tyrannie, omdat men haer niet en onderwijst, gelijk de Portugijsen voor onsen tijden gedaen hebben, als sij noch saeten int heydendom, dewelcke haer niet en hebben ontsien nacht en dach lant ende see te doorreysen om dit volck door de religie tot hen te brenghen in gehoorsaemheyt. Wy daerentegen gebruycken – seggense – tyrannie over haer, hen onttreckende de geestelycke spijsse, waernae sy hongheren, niet connende sonder eenige religie leven”.⁹

1.2 School op het kasteel van Ambon 1607-1616

Admiraal Matelieff en Steven van der Haghen namen in 1607 het initiatief tot de oprichting van een school in het pas gewonnen fort Victoria. Chirurgijn Johannes Wogma werd als schoolmeester aangewezen. Hij kreeg er 18 gulden per maand voor.

6 Rietbergen 1987, 103.

7 Blussé 1986b, 165: In Batavia the term Mardijker was used as a collective noun for Asians of varying social status and origin, whose common characteristics were the Christian religion and the Portuguese language. Volgens J. Gelman Taylor (1983) was “mardijker” afgeleid van een Portugese vervorming van het Sanskriete “maharddhika”, waarin de equivalenten van “groot” en “machtig” voorkomen.

8 Grothe 1890, 15.

9 Grothe 1890, 25.

De Compagnie was overigens niet de eerste die onderwijs in de archipel invoerde. Koranschooltjes waren her en der opgericht om de jonge islam vastigheid te geven onder de bevolking. Artus Gijsels stelde in 1620 vast dat de moslims “dagelijks alle aencomende jongelingen in de moorsche schoole (soecken) te trekken”.¹⁰ Daarnaast hadden de Portugezen baanbrekend werk verricht. Op Ambon waren het dan ook de katholieke christenen die hun positieve oordeel over de nieuwe machthebbers daarvan hadden laten afhangen of de Hollanders in onderwijsmogelijkheden wilden voorzien.

Centraal in deze VOC-school stond het onderricht van de gereformeerde godsdienst van de nieuwe machthebbers en het onderwijs van het Nederlands. Reeds in 1607 schreef Cornelis Matelieff voor de Ambonse school Nederlandstalig onderwijs voor¹¹; aldus zouden de invloed van het Portugees, tot dan toe de officiële voertaal, en sympathie voor de Portugese vijand die nog steeds op de loer lag, kunnen worden teruggedrongen.

Voor dit schooltje en in het algemeen voor het kerkelijke werk werd al spoedig materiaal in de landstaal vervaardigd. De eerste leerlingen van Wogma zullen immers deels uit de gemengde huwelijken van VOC-personeelsleden met inlandse vrouwen, deels uit de notabele, vroeger katholieke families in de nabijheid van het fort gerekruteerd zijn. Houtman zorgde voor een Maleise tekst van het Onze Vader en de Tien Geboden. Ook het populaire vragenboekje *Kort Begrip der christelijke religie*¹² zette hij als eerste in het Maleis om. De Haze, VOC-directeur van de Molukken, vertaalde een bijbelboek. Albert Ruyl maakte in 1612 een *Spiegel van de Maleysche tale* en een eigen vertaling van het *Kort Begrip*. Na Wogma's dood zou de school worden voortgezet door Hendrik Tack. Maar toen begon de school al te verlopen, omdat het schoolbezoek door het Compagniesgezag al minder werd geürgeerd. De laatste onderwijzer was Gillis Hendriks: bij diens dood in 1616 werd de school definitief gesloten.¹³

Danckaerts, sinds 1618 predikant in Ambon, had de indruk dat Wogma wel succes had gehad met zijn leerlingen. Er was, zij hij, een aantal jonge mannen die redelijk Nederlands hebben leren en schrijven. Maar de mensen rond het kasteel klaagden er over dat deze jongens niets met hun nieuw verworven taalkennis hadden kunnen doen “want noyt en sijn erghens inghebruyckt gheweest”. Dat noemde Danckaerts de belangrijkste reden waarom de ouderen hun kinderen niet meer naar school wilden sturen.¹⁴

10 Neurdenburg 1864, 44.

11 Van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam 1954, 221.

12 Steenbrink 1991, 1-6, 19.

13 Mooij 1923, 45; Knaap 1987a, 85.

14 Danckaerts 1621, 24; Danckaerts had daarover ook met gouverneur-generaal Coen gecorrespondeerd: Colenbrander 1920, 615.

1.3 Steun vanuit het vaderland voor de school van Ambon

In 1609 toonden de Heren XVII hun belangstelling voor dit initiatief van Matelieff en Van der Haghen door hun besluit "dat de schoolmeesters sullen werden versorgt van ABC-boecken, ende andersints, alsmede van stoffe en poeder van inct te maecken ende alles, sulx inde lande daer toe van noode soude wesen, met alle andere boecken".¹⁵ Tot dan toe had Wogma moeten werken met de boekjes waaruit hij zelf als kleine jongen in Friesland les had gehad en die hij – met een vooruitziende blik – op reis had meegenomen.¹⁶

In de instructie van de eerste gouverneur Pieter Both, in hetzelfde jaar 1609 uitgevaardigd, werd al over schoolmeesters gesproken. In artikel 13 van die instructie werd hem opgedragen, de predikanten en schoolmeesters die meegestuurd waren om in Indië te blijven, een benoeming te geven. Hij moest erop letten dat zij zich getrouw en vredig zouden kwijten van hun taak, de daar verblijvende personen van de Compagnie te vermanen, de "on-christenen" te bekeren en de jeugdige leden daarvan te onderwijzen, opdat de naam van Christus verbreid en de Compagniesdienst naar behoren bevorderd zou worden.¹⁷

Of dat betekent dat met Boths vloot ook inderdaad onderwijzers werden meegezonden, is niet bekend. Ook kunnen de ziekenroosters bedoeld zijn, die immers ook een taak tot godsdienstonderwijs hadden en later ook meermalen als onderwijzer zouden worden aangesteld. In elk geval blijkt uit deze instructie, die ook voor Boths opvolger Gerard Reynst zou gelden, dat die onderwijzers tot taak hadden, in de woongebieden rond de handelsposten van de Compagnie de bekering van de niet-christenen te bevorderen en – meer specifiek – het onderwijs van de "jonge jeugd" moesten verzorgen.

Daarbij kwam een andere factor die de Compagnie noopte, een bijzondere aandacht te geven aan de situatie rond de overzeese vestigingen. Wanneer het de VOC-leiding ter plaatse uitkwam, werden de ziekenroosters ook taken opgedragen die buiten hun bevoegdheid lagen. Zo had admiraal Matelieff van hen geëist dat zij bij huwelijkssluitingen zouden assisteren, ook al hadden ze daar de bevoegdheid niet toe. Zo waren in 1610 op Ambon al vijftien Hollanders met inlandse meisjes gehuwd.¹⁸

1.4 Ds. Casper Wiltens

De predikant van Ambon, Casper Wiltens ging voorop om bij de Hollandse kerken voor goed onderwijs te pleiten. Al in 1615 had Wiltens geschreven dat het bekeringswerk moest beginnen vanuit kleine kernen overtuigde gelovigen, vanwaar uit een uitstraling op hun omgeving moest uitgaan. Scholen speelden bij de opbouw en toerusting van die kernen een belangrijke rol. Wiltens was zelf

¹⁵ Grothe 1890, 9; Mooij 1927, 1.

¹⁶ Algra 1946, 210.

¹⁷ Rietbergen 1987, 215.

¹⁸ Van Opstall 1972, 35.

nogal ontevreden over de inzet van verschillende van zijn medewerkers. Over schoolmeester Van Santen meldde hij dat die geen Maleis wilde leren; Stollenbeker kwam alleen buiten het kasteel van Ambon om zich te baden en kinderen te dopen; Maertsen kende nog geen tien Ambonnezen en Cornelis Aertsen was wel een goede kleermaker, maar daarmee was alles gezegd.¹⁹ Waarschijnlijk onafhankelijk van elkaar drongen Wiltens en zijn collega te Jacatra, Adriaan Hulsebos, in 1617 in brieven naar Amsterdam aan op de toezending van schoolmeesters. Hulsebos was heel precies: vier predikanten en evenveel onderwijzers zijn er nodig voor Ambon en de Molukse eilanden, Banda, de Coromandelkust en Bantam. Blijkens een antwoordbrief van 2 juli 1618 was de classis van Amsterdam het ermee eens dat er in Indië dringend behoefte was aan goed onderwijs.²⁰

Over Wiltens zelf werd door VOC-employés verschillend gedacht. Blocq, die Raad van Indië was en gouverneur Herman van Speult hadden veel waardering voor hem.²¹ Van der Haghen noemde hem, in een brief van 26 mei 1617, “wispeituirich ende lichtvaerdig”; in een latere brief meldde dezelfde gouverneur dat iedereen wonderveel van Wiltens’ Maleise preken verwacht had, maar dat het volk er de kerk mee uitgejaagd werd, omdat het er niets van snapte.²² In 1619 overleed Wiltens. Zijn preken en een Maleis-Nederlands woordenboek verschenen na zijn dood in boekvorm.

1.5 Herstel van de Ambonse school

Met zijn in aantal toenemende Nederlandse en Ambonnees-Nederlandse gezinnen kon Ambon niet zonder schoolvoorziening. Na het verval van de school in 1616 werd er dan ook spoedig een nieuwe opgericht. Tielman Theunisz trad op als onderwijzer. In een brief aan ds. Hulsebos meldde hij medio 1619, veertig tot vijfenveertig leerlingen te hebben. Maar hij was ontevreden over hun vorderingen, vooral met betrekking tot de Nederlandse taal en hij had liever wat Hollandse kinderen onder zijn leerlingen gehad, want die laatsten waren “meestal natuurellen van ’t lant”. Hulsebos heeft Theunisz op zijn wenken bediend. Begin 1620 deelde hij de vaderlandse kerken mee, dat er inmiddels vanuit Batavia twintig jongens naar Ambon gestuurd waren om het taalonderwijs daar te ondersteunen “door witten en zwarten te vermengen”.²³

De kosten, aan de school verbonden, werden als gebruikelijk door de Compagnie gedragen. Vanaf februari 1619 keerde zij per schoolgaand kind bovendien ter

19 Grothe 1890, 59, 83.

20 Rutgers 1882, 187, 189; Grothe 1890, 69.

21 Grothe 1890, 88-89, 95.

22 Grothe 1890, 83, 85.

23 Colenbrander 1920, 615; Van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam 1942, 140, 119, 125.

compensatie van de ouders een pond rijst per dag uit. Dit gebruik werd in 1630 afgeschaft.²⁴

1.6 Toestand op de dorpsscholen

In 1626 kreeg de kerkeraad van Batavia – waar Danckaerts toen deel van uit maakte – van zijn Ambonse broeders te horen dat, op een paar uitzonderingen na, “veel Christene negorijen in Amboijna met seer slegte swarte schoolmeesters voorsien” waren.²⁵ Zelf in 1631 terug op Ambon, moest Danckaerts deze broeders gelijk geven.

Tijdens een inspectietocht in dat jaar trof Danckaerts²⁶ op de Molukse eilanden ruim 800 leerlingen aan in 21 scholen, waarvan op het hoofdeiland dertien. Het *Kort Begrip*, dat hijzelf indertijd had vertaald, werd in de Nederlandse en de Maleise versie gebruikt. Hij stelde vast dat de schoolmeesters van heel verschillend allooi waren; sommigen misbruikten de leerlingen voor privé-activiteiten: vissen, planten, riet halen. Maar op Noesa Laoet stond een prima leerkracht, Gerloff Glasius en zijn school vond Danckaerts dan ook de allerbeste die hij gezien had.

Hij wees nog op het gebrekkige toezicht door de curatoren – twee namens de VOC en evenveel namens de kerk – en beval een regelmatige visitatie aan.²⁷ Medio 1637, nadat de rust op de Ambonse eilanden was hersteld, hielden die curatoren op aanwijzing van gouverneur-generaal Van Diemen grote schoonmaak, want toen werden er maar liefst negentien schoolmeesters ontslagen van de drieëndertig die er in 1636 waren geteld.²⁸

1.7 Kwantitatieve ontwikkeling van de scholen 1627-1700

“In 1627 waren er alleen op Ambon 16 scholen, welk getal in 1643 tot 33 was geklommen”.²⁹ Volgens mededeling van de kerkeraad van Ambon waren er in 1643 1300 leerlingen.³⁰ Dat komt overeen met het cijfer van 1300 à 1400 dat in 1646³¹ aan de synode van Enkhuizen werd gemeld. Het volgende jaar was nog sprake van een aanmerkelijke groei van het aantal leerlingen.³²

In 1649 waren er tien scholen op Leitimor en vier op Hitoe, het noordelijke deel van het eiland Ambon, vijf op Haroekoe, negen op Saporoea, zes op Noesa Laoet en twee op Seram (Amahai, Kaibobo). Dat was kort voor het uitbreken van de grote opstand op de Molukken, een confrontatie tussen twee economische en

24 Danckaerts 1621, 28; Knaap 1987b, 95.

25 Mooij 1927, 251.

26 Mooij 1927, 374-375.

27 Het reglement voor de curatoren (1628) staat afgedrukt in Mooij 1923, 306-310.

28 Mooij 1927, 502; Coolhaas 1960b, 612; Knaap 1987b, 153.

29 Algra 1946, 210.

30 Mooij 1927, 777.

31 Grothe 1884, 27.

32 Mooij 1929, 55.

levensbeschouwelijke systemen, die slechts na een lange, meedogenloze strijd door Arnold de Vlaming van Oudshoorn in het voordeel van de Compagnie beslecht kon worden.³³ In die jaren was het openbare leven zeer ontregeld. In 1653 meldde ds. Henr. Hartongh de kerkeraad van Batavia een terugval van het leerlingental tot 1680.³⁴

Een hevige aardbeving in 1654 berokkende nieuwe schade. Tussen 1648 en 1658 bereikten Batavia dan ook geen verzoeken om toezending van lesmateriaal. "Na de Ambonse oorlogen kwamen de religieuze scheidslijnen wat meer tot rust".³⁵ Maar ook in normale tijden stagneerde de bevoorrading met schoolbenodigdheden voortdurend. Telkenmale werden dan ook noodkreten uitgezonden vanuit Ambon, Ternate en Banda.

In 1669 telde Ambon zeventien scholen, alle van een schoolmeester voorzien; twee waren er in het kasteel Victoria gevestigd.³⁶ De predikanten vonden dat de halfjaarlijkse schoolvisitatie die ze moesten houden, niet genoeg zekerheid bood dat het onderwijsniveau verbeterd zou worden. Dus stelden ze – het was 1667 – voor een schoolopziener aan te stellen die de scholen vaker kon inspecteren. De gouverneur nam dit voorstel over en wees twee personeelsleden als zodanig aan: Philip du Pré, de secretaris van de landraad, zou het zuidelijke deel van het eiland voor zijn rekening nemen en sergeant Alexander le Prince het noordelijke deel, waar hij ook gelegerd was. Op het oostelijk gelegen eiland Saparoea, waar acht scholen waren, kreeg onderwijzer Francisco Mole een soortgelijke aanstelling als opperschoolmeester.³⁷

De Ambonse kerkorde van 1673 legde de regels vast voor het schooltoezicht. Er werd een "opperschoolmeester" benoemd voor het algehele toezicht. Hij moest de scholen visiteren en daarover rapporteren. De eerstbenoemde functionaris was Jeremias Rodrigo.³⁸

Aan Knaap³⁹ is het volgende overzicht van leerlingen- en scholenaantallen te ontleen:

1622: 800 leerlingen;
1633: 1200 leerlingen, 32 scholen;
1647: 1900 leerlingen, 35 scholen;
1680: 3600 leerlingen, 46 scholen;
1695: 4700 leerlingen, 54 scholen.

33 De Graaf 1977, 113-114.

34 Mooij 1929, 327.

35 Knaap 1987a, 78.

36 Knaap 1987b, 223.

37 Knaap 1987b, 224, 336-227.

38 Brugmans 1938, 29.

39 Knaap 1987a, 95.

Namens de kerkeraad van Ambon meldde ds. François Valentijn de stand van zaken in het jaar 1700.⁴⁰ Het district van het kasteel met zes "negrijen", o.a. Noessanive en Hative, telde twee scholen met 590 leerlingen; in het verdere gebied van Leitimor (o.a. Soya) 9 scholen en 857 leerlingen; het kustgebied rond Lilibooi 9 scholen, 658 leerlingen; de drie eilanden Buru, Manipa en Boano elk een school met in totaal 146 kinderen. Saparoea telde 9 scholen die door 1.161 kinderen bezocht werden; Noesa Laoet 6 scholen en 629 kinderen; Haroekoe 6 scholen en 623 leerlingen. Op Seram telden de dorpen Amahai, Sowokoe en Elpaputih twee scholen met 199 leerlingen, terwijl er meer westelijk op het eiland (Kaibobo, Tanoeno, Pieroe) 8 scholen waren met 387 leerlingen. Dit overzicht uit 1700 levert 54 scholen op met 5190 leerlingen.

1.8 Onderwijs op de Banda-eilanden

Reeds in 1599 werd een Hollander op Banda gestationeerd om er de eerste handelspost op te bouwen. Hij was er geplaatst tijdens de vloottocht onder Jacob van Heemskerk. In 1602 werd met de vier eilandheersers een verdrag gesloten, dat de behandeling van overlopers regelde: deserteurs zouden naar elkaar worden teruggestuurd, zonder dat zij tot geloofsovergang gedwongen zouden worden; een vrijwillige bekering tot het christendom c.q. de islam, diende gerespecteerd te worden.⁴¹

De Compagnie kon haar gezag op Banda maar moeilijk handhaven. In 1609 deed zich een incident voor, waar de latere gouverneur-generaal Coen zelf bij betrokken was. In hun verzet tegen de vestiging van een Hollands fort overvielen en doodden Bandanezen voor de ogen van de jonge Jan Pzn. Coen de onderhandelingsdelegatie van de Hollanders, onder hen ook admiraal Verhoeff.

Dit "verraad der Bandanezen" zou dezelfde Coen twaalf jaar later wreken door Banda's havenstad Lonthor te overmeesteren en haar bewoners, als ze niet tijdig konden vluchten, over de kling te jagen.⁴² Want omdat de Bandanezen zich steeds hinderlijker aan de overeengekomen leveringen aan de VOC gingen onttrekken, was Coen begin 1621 overgegaan tot een strafexpeditie. Dat leidde ertoe dat de oorspronkelijke bewoners, als ze al niet gevlucht waren of omgekomen door honger, door de Compagnie massaal werden gedeporteerd. De nieuwe machthebbers gingen het eiland opnieuw bevolken, nu met Europeanen: "gespuis met min-oirbare praktijken en slechte zeden"⁴³, aangevuld met vele slaven. Daardoor werd de samenstelling van de bevolking op de Banda-eilanden in vergelijking met elders atypisch.

Ook hier begon men aanstonds na deze gebeurtenissen met de opzet van scholen. In 1621 was er op het eiland Poelo Ay een school die geleid werd door Hendrick van Soest. Hij was in 1613 als proponent vanuit Amsterdam uitgezonden en

40 Rijksarchief Zeeland, Classis Walcheren, inventarisnummer 68, ongefolieerd.

41 De Jonge 1864, 537.

42 Van Opstall 1972, 91-106.

43 Van de Wall 1934, 551; Colenbrander 1919, 630-632, 708; Kiers 1943.

vertrok in 1622 weer naar het vaderland. Aan deze school was een internaat verbonden. Een van zijn beste leerlingen was Pieter Ducot uit Japara, die later in Amersfoort een voortgezette opleiding kreeg.⁴⁴

In 1624 telde de eilandengroep drie scholen met 310 leerlingen, een jaar later kwam een vierde school tot stand.⁴⁵ In 1625 werd een schoolreglement vastgesteld. Daarin werd als schoolcurriculum vermeld: lezen, schrijven, cijferen en het zingen van psalmen; de kinderen moesten de bekende christelijke teksten uit het hoofd leren. Het Nederlands was de voertaal, maar naar aanleiding daarvan werd aangetekend dat Maleissprekende kinderen het Onze Vader, de Tien Gebooden en andere teksten ook in hun eigen taal moesten kunnen opzeggen.⁴⁶

Conform het schoolreglement stelde de kerkeraad in 1625 een "opperregent" voor het toezicht op de scholen aan. Joost Cornelisz werd in die functie benoemd. Hij had enige ervaring want samen met zijn vrouw had hij de school met internaat op Poelo Ay geleid.⁴⁷

Het jaar daarop zouden de bewindhebbers psalmboeken, Maleise en Nederlandse AB-boeken, leien, papier en inktpoeder naar Banda sturen. Het leerlingental was toen tot 245 teruggevallen.⁴⁸

Vanuit Banda kwamen wisselende berichten binnen. Gouverneur-generaal Van Diemen stelde in 1641 vast, dat de scholen op Banda de Compagnie jaarlijks vijftot zesduizend gulden kostten, nog afgezien van de gages van de onderwijzers. De school was echter van weinig nut: veel leerlingen vielen later weer terug in hun oude "boosaardigheid" en sommigen deserteerden zelfs naar de islamieten op Seram. Daarom liet Van Diemen de rijstuitdelingen stop zetten en in plaats daarvan de ouders bij wijze van schoolgeld "een cleene recognitie" betalen. De dominees moesten er maar voor zorgen dat de ouders hun kinderen naar school bleven sturen. De bewindhebbers adviseerde hij, ervoor te zorgen dat de Compagnie voortaan "buyten laste der schoole" gehouden werd.⁴⁹

Twee jaar later werd door de Bataviase kerkeraad een klacht uit Banda ontvangen, dat men er al vijf jaar lang "niet een boeck, jae niet een bladt pampier" ontvangen had.⁵⁰ Toen zal hij de Compagnie om een scheepslading lesmateriaal gevraagd hebben. In 1648 gingen twee zendingen de Compagniesdeuren uit, die een indruk geven van de eerste schoolbehoeften: richting Banda 150 psalmboeken, drie riemen papier en 500 schrijfpennen; op dezelfde datum werden 200 ABC-boeken verscheept voor Makasar.⁵¹

44 Colenbrander 1919, 640; Van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam 1942, 153.

45 Grothe 1890, 199; Mooij 1923, 180.

46 Grothe 1891, 23.

47 Mooij 1923, 111, 180.

48 Grothe 1891, 2, 49; Stellingwerff z.j.

49 Coolhaas 1947, 135-137.

50 Mooij 1927, 656.

51 Mooij 1929, 109.

In 1634 waren er op de Banda-eilanden vijf scholen; daarvan stonden er drie onder leiding van een inlandse schoolmeester. Bij elkaar waren er 172 leerlingen geregistreerd.⁵² Drie jaar later heette de toestand op de scholen goed⁵³; maar na weer een paar jaren bleek de belangstelling ervoor achteruit gegaan. Ook waren er over de leerkrachten veel klachten.

In 1644 waren er zes scholen op de Banda-eilanden; de grotere scholen telden veertig tot vijftig leerlingen⁵⁴, wat het totale leerlingen op ongeveer 230 brengt.

Aan het einde van de zeventiende eeuw waren er op de Banda-eilanden negen scholen met – slechts – 139 leerlingen.⁵⁵

1.9 Onderwijs op de noordelijke Molukken

Niet alleen op de Ambonse eilanden, maar overal waar de Compagnie en de kerk vaste voet kregen, werd een onderwijzer ingezet om de binding aan de nieuwe autoriteiten verder vorm te geven. Op het eiland Ternate stonden in 1624 al twee schoolmeesters op de school in het fort Oranje.⁵⁶ In 1634 had men er dertig kinderen op school.⁵⁷

Om een beeld te geven van de spreiding van het onderwijssysteem, volgt hier een overzicht – door Brugmans⁵⁸ vervaardigd – van gegevens voor het jaar 1695 met betrekking tot de Noordmolukse eilanden en Celebes en omgeving:

	scholen	onderwijzers	leerlingen
Ternate	2	5	54
Makian	1	1	12
Batjan	1	1	12
Celebes	6	7	220
Sangihe eil.	2	3	148
Siau	4	4	319
Kaboeroean	2	1	29

52 Mooij 1927, 451.

53 Mooij 1927, 502.

54 Mooij 1927, 707.

55 Brief d.d. 24 november 1693 kerkeraad Batavia aan synode Zuid-Holland: Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Archief Nederlandse Hervormde Kerk, Oud-Synodaal Archief, inventarisnummer 155, 171.

56 Van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam 1947, 34.

57 Mooij 1927, 448.

58 Brugmans 1938, 31.

Dit overzicht wijkt beduidend af van hetgeen de kerkeraad van Batavia de Zuidhollandse synode van 1700 mededeelde: op Ternate, Celebes en de Sangihe-eilanden 29 scholen, 33 schoolmeesters en 1378 leerlingen.⁵⁹

TERUGBLIK

Bij de verovering van het eerste fort op Ambon lag het niet voor de hand dat de VOC het nederzettingenbeleid van de Portugezen ging voortzetten. Maar om Victoria voor de Compagnie zeker te stellen, waren Van der Haghen en Matelieff genoodzaakt de plaatselijke katholieke bevolking tegen een dreigende islamisering te beschermen en haar onderwijs aan te bieden. Matelieff trok uit die ervaring de conclusies die ten grondslag lagen aan een eerste VOC-bevolkingspolitiek.

Het onderwijs op de Molukken floreerde naarmate het VOC-gezag steviger gevestigd was: op de Ambonse en Bandanese eilanden het sterkst behalve in tijden van regionale onlusten, op de noordelijker gelegen eilanden matig.

De schooltaalstrijd trad op de Molukken weinig op de voorgrond. Onderwijs in de moedertaal was vanaf het moment dat de eerste inlandse leerkrachten beschikbaar kwamen, gebruikelijk: op de fortscholen en op Banda werd Nederlandstalig onderwijs gegeven, in de kota Ambon en in de desa's kozen de onderwijzers meestal het Maleis. Wel bleef discussie over de te kiezen variant van dat Maleis. Dit alles betreft lagere scholen; werd er ook in voortgezet onderwijs voorzien?

2 Voortgezet onderwijs op de Ambonse eilanden

2.1 Danckaerts' huisschool te Ambon

In een brief van 14 augustus 1617 aan bewindhebbers kwam Van der Haghen wederom over onderwijszaken te spreken: "t Ware te wenschen dat hier een schole waer, daer de jeucht van deze natie mochten studeren om predicanten daer van te focken".⁶⁰ Hij zag twee grote voordelen: ze kenden de landstaal en zouden hun leven lang in Indië werkzaam zijn.

In 1620 bleken gouverneur-generaal Coen en de Raden van Indië verlof te hebben gegeven tot opening van een school op Ambon, die overigens twee jaar eerder reeds van start was gegaan.⁶¹ De nieuwe gouverneur Van Speult had tien jongens die bij Wogma c.s waren opgeleid, een aanstelling als onderwijzer gegeven. Danckaerts had deze jongeren in huis opgenomen om hun een opleiding tot onderwijzer te geven. Het lag in de bedoeling dat zij "inde fondamenten vande christelycke religie geïnstrueert ende daer na op de dorpen, in plaetse van onse

59 Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Tweede afdeling, Archief Nederlandse Hervormde kerk, Oud-Synodaal Archief, inventarisnummer 321, 170. Op Timor was er in 1698 één school onder Gijsbert Treffiers met 34 leerlingen: Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Archief Nederlandse Hervormde Kerk, Oud-Synodaal Archief, inventarisnummer 155, 151.

60 Grothe 1890, 85.

61 Joosse 1992, 354.

plompe, droncken voorlesers gebruyct te werden".⁶² Danckaerts zelf meldde, op 14 maart 1618 met achttien jongens begonnen te zijn, welk aantal spoedig opliep tot dertig à veertig.⁶³

Van de Compagnie kreeg Danckaerts maandelijks 3 realen per leerling.⁶⁴ Voor zijn werk vertaalde hij de Heidelbergse catechismus en Marnix van Sint-Aldegondes *Kort Begrip* en vervaardigde hij ook een Maleis-Nederlandse woordenlijst.

2.2 Plan voor een "collegyken" te Ambon

Uit het overzicht van de resoluties van de Heren XVII dat de vroegere VOC-advocaat Pieter van Dam rond 1700 vervaardigd had⁶⁵, blijkt dat in hun kring toendertijd de wenselijkheid besproken werd, in Indië een college op te zetten, waar "bequame jongens, soo van onse als van de Indiaensche natiën" te zamen zouden worden opgeleid. Van Buchel was daarvan ook een voorstander. Kennelijk was daarvoor toch onvoldoende animo, want blijkens hun resolutie van 29 juli 1621 werd dat idee definitief afgewezen.

Reeds op 29 augustus 1621 meldde Van Speult in een brief aan Coen, dat de eerste leerlingen van Danckaerts gereed waren om in de dorpen benoemd te worden. Hun taak werd het, er onderwijs geven en 's zondags als voorlezer op te treden. Met trots werd zelfs vermeld dat een van deze voorlezers een heel islamitische dorp had bekeerd.⁶⁶

Na Danckaerts' vertrek werd dit internaat voortgezet, volgens Grothe⁶⁷ door Heurnius en na hem door Helmichii en Vertrecht. Volgens Godfried Udemans zou deze school tien Ambonese jongens opleiden, waarvan er een tijdens een bezoek aan de Republiek zeer vaardig in de Latijnse taal bleek.⁶⁸ Dit "collegiken van Amboyna" wilde opperkoopman Evert Hulft in 1634 uitgebouwd zien tot een Latijnse school.⁶⁹

2.3 Opleiding op Saparoea

Uitgezonden naar de Oeliassische eilanden ging Heurnius op zijn beurt in zijn huis te Oelat een viertal zonen van aanzienlijke ouders een voortgezette opleiding geven. Hij had uit Batavia Petrus Butzerus ter assistentie meegekregen die zich voorbereidde op het proponentschap.⁷⁰

Maar nauwelijks een jaar aan het werk, werden Vertrecht op Ambon en Heurnius op Saparoea geconfronteerd met onrust onder de plaatselijke bevolking. Een strijd om de opvolging van de in 1633 overleden kapitein Hitoe, een ontactisch ope-

62 Grothe 1890, 123.

63 Danckaerts 1621, 25, 27.

64 Mooij 1923, 64.

65 Van Boetzelaeer van Asperen en Dubbeldam 1954, 36a.

66 Grothe 1890, 130, 143.

67 Grothe 1891, 179.

68 Udemans 1640, 166.

69 Mooij 1923, 236.

70 Mooij 1923, 233.

rerende gouverneur als Anthonie van den Heuvel, rebellie in de dorpen met steun van Ternate en Makasar leidden tot een grote crisis.⁷¹ In 1637 kon de nieuwe gouverneur-generaal Anthonie van Diemen het VOC-gezag herstellen en de kerk bescherming bieden. Deze ongeregelde heden op de eilanden noopten Heurnius, zijn leerlingen in Ambon bij Vertrecht onder te brengen, die zelf in 1636 zijn internaat moest sluiten. Ook van Hulfts plan kwam niets meer terecht.

TERUGBLIK

Voortgezet onderwijs op de Molukken is nooit uitgestegen boven het niveau van onderwijs in het huis van predikanten. De pionier van dat onderwijs, ds. Danckaerts, had enkele tientallen studenten onder zijn hoede. Een voorstel tot oprichting van een Latijnse school smoorde in de spoedig daarna optredende onlusten op de Ambonse eilanden.

B Batavia

1 Groei van een stad

1.1 Bevolkingssamenstelling van Batavia

Na de nederlaag in 1619 van de Bantammers en de Engelsen op de noordkust van Java bouwde Jan Pzn. Coen er een kasteel, dat later de naam Batavia kreeg. Al snel nam de bevolking rond de VOC-sterkte aan de monding van de Tjiliwung toe, niet alleen met allerhande Compagniespersoneel en zelfstandig gevestigde Europeanen, maar ook met Mardijkers, Chinezen en, vooral als soldaten, Japanners, voor het contact met wie in 1618 een vaste tolk werkzaam was.

De stad had vanaf zijn oorsprong een multicultureel samengestelde bevolking. Reeds in 1621 woonden er volgens een opgave van de kerkeraad van Batavia⁷² 2100 Chinezen, 800 Bandanezen, 200 Javanen en 200 Europese vrijburgers naast de 1300 zowel Europese als inlandse Compagniesdienaren en deze aantallen waren "noch alle dagen aanwassende". In de stad groeiden verschillende wijken, een Europese, een Chinese, een Javaanse, een Ambonese, een Bandanese en een Arabische, een wijk van de Mardijkers met een eigen bedrijvigheid en samenleving en ook een Compagnies Slavenkwartier.⁷³

De Europese "vrijburgers" waren geen bepalende factor in het stadsleven en zouden dat ook niet worden. Dat deden wel twee andere bevolkingsgroepen, de

71 De Graaf 1977, 82-87.

72 Mooij 1927, 157; Blussé (1986, 167) gaf het resultaat van een volkstelling in 1632.

73 De gedeputeerden van de classis Walcheren spraken er in 1629 hun schande over uit dat christenen te Batavia slaven hielden, hetgeen zij "onstichtelick ende ongeoorlooft" noemden (Mooij 1927, 316).

Mardijkers, die voor een deel katholiek bleven en voor het grootste deel overgingen naar de gereformeerde kerk, en de Chinezen. Een derde en wel de grootste groep, de Compagnie-slaven, die ongeveer de helft van de bevolking uitmaakte, was conform haar status geen factor in het maatschappelijke leven van de stad.

Coen had met name van de Chinezen een hoge pet op: "Daer is geen volck in de werelt, die ons beter dienen als Chinesen".⁷⁴ Reeds in 1619 benoemde Coen hun eerste kapitein⁷⁵ en erkende daarmee hun autonome status binnen het stadsgeheel. De Chinezen bleven massaal afgezonderd van elke christelijke beïnvloeding en vierden onbelemmerd hun "heydensche superstities die de Chineezen op deze tijden zijn gebruyckende." De enkelingen die overgingen naar het christendom, konden een hardhandige afstraffing van hun leiders verwachten.⁷⁶

De Chinezen beheersten vitale terreinen van de stadseconomie. Zij leverden de vissers, de land- en tuinbouwers, timmerlieden, aannemers en bouwpersoneel, handwerkslieden en marktkooplui; Blussé⁷⁷ noemde Batavia dan ook een in economische zin Chinese koloniale stad onder Hollandse bescherming.

De grootste groep vormden de Compagnie-slaven. Zij maakten ongeveer de helft van de stadsbevolking uit. Deze slaven waren voor het merendeel gerekruteerd in het Indiase subcontinent met het Portugees als "lingua franca".⁷⁸ Bij zijn vertrek naar het vaderland drukte Coen zijn opvolger De Carpentier op het hart: "Daer en is – segh ick andermael – niet, daer de compagnie grooter dienst ende proffijt aen ghedaen can worden dan aen de opcoop ende versamelinghe van een zeer groote menichte van slaven ende slavinnen".⁷⁹ Sommigen waren in dienst van een vrijburger, maar het overgrote deel werkte voor de VOC en werd "gehouden" in het Slavenkwartier. Ook de meer vermogende leden van de Aziatische bevolking beschikten over slaven: met het oog daarop had de kerk bepaald dat christelijke slaven niet aan niet-christenen verkocht mochten worden.

1.2 Een kerkorde voor Indië 1624

Op 6 augustus 1624 vergaderden de predikanten in Batavia over een aantal zaken van wezenlijk belang. De eerste reden voor het beleggen van een kerkvergadering was de behandeling van de *Provisionele kercken ordre voor de kercken in Oostindien*.⁸⁰ In 1620 had Casper Wiltens daartoe het initiatief genomen. Danckaerts was naar Europa gereisd om over de formulering te onderhandelen

74 Advys 1853, 74-75.

75 De befaamde Bencon (So Bing Kong, 1619-1636), opvolger van de tijdens de val van Jacatra omgekomen kapitein Wattingh. Na diens aftreden verbleef Bencon nog drie jaar op Formosa. Hoetink 1917; Hoetink 1923.

76 Mooij 1927, 279, 267.

77 Blussé 1986b, 74.

78 Blussé 1986b, 165.

79 Advys 1853, 75.

80 Van Boetelaer van Dubbeldam 1906, 295-306.

met de vaderlandse kerkautoriteiten; die hadden zich uiteindelijk niet verzet en de VOC-autoriteiten waren zelfs tevreden.

Deze kerkorde, die voor heel het VOC-gebied gold, bevatte een bepaling aangaande de onderwijzers; art. 11 legde de verantwoordelijkheid voor hun handelen bij de kerkeraden: "De kerkeraden sullen allomme toesien datter goede schoolmeesters zijn, die niet alleen de kinderen leeren lesen ende schrijven, maar oock deselve in de godtsaligheijt ende Catechismo onderwijsen." Zij regelde, anders dan de *Artikelen* van de Walcherse en Amsterdamse kerkbesturen uit 1616, geen vervanging van afwezige predikanten of ziekentroosters, maar dat verschil bleek in de praktijk maar schijn.

Een bepaling die tot veel conflictstof aanleiding zou geven, betrof de toelating tot het predikambt zonder vereiste theologische vooropleiding. Het beroemde art. 8 van de Dordtse kerkorde werd met een grondige variant als art. 5 in deze overzeese kerkorde overgenomen: "Men sal geen schoolmeesters, cranckbesoekers, handwerxlieden of andere die niet gestudeert hebben tot het predicantenambt toelaten, tensij dat men verseeckert is van haar singuliere gaven, godtsaligheijt, ootmoedigheijt, goet verstant en discretie, mitsgaders van welsprekenheijt. Soo wanneer dan voorsz. sigh tot den dienst presenteren, sal den kerckenraet met advis van de naastgelegenste (= eerstvolgende) kerckelijke vergaderingen deselve eerst examineeren ende nadat deselve in 't examen bevint, haar een tijt lang in 't privé laten proponeeren ende dan voorts met hen handelen als sij oordelen sal stightelijck te wesen."

Het voornaamste verschil met de Dordtse kerkorde was, dat nagenoeg alle bevoegdheden die Dordt aan de classicale vergadering en provinciale synoden toekende, in de Indische kerkorde van 1624 werden toevertrouwd aan de gemeente in samenspraak met een kerkelijke vergadering, eenmaal in de drie jaren bijeen te roepen en bestaande uit afgevaardigden van alle gemeenten.⁸¹

Vóór de synode was de doorslaggevende rol van classis en synode op het punt van bevestiging van predikanten nog niet zo eenduidig uitgewerkt. In diens werk over *Het ampt der kerkendienaren* rekende Walaeus deze bevestiging nog toe aan de lokale kerk: "Het is buiten twyffel by allen dat deze wel geschied in de tegenwoordigheit der Gemeinte ende met haer toestemmen, maer evenwel door den Kerkendienaren".⁸² De Bataviase predikanten waren wel op de hoogte gesteld van de besluiten van de Dordtse synode, maar waren bij de voorbereiding of het verloop ervan niet betrokken geweest en zullen niet in staat zijn geweest de ontwikkeling in theologisch opzicht die op die synode tot stand kwam, aanstonds op haar waarde te schatten.

Ook discussieerden de predikanten over de aanpak van de dagelijkse pastorale en missionaire problemen in de jonge stad. Gouverneur-generaal Specx had een groot

81 Locher 1948, 25.

82 Ik raadpleegde de tweede druk (Delft 1728, 343).

aantal vragen geformuleerd dat de kerkvergadering ter behandeling was voorgelegd.⁸³ Die betroffen onder meer: de benoeming van een opperregent, schoolmeesters en “matronen” voor de aan het vrouwenhuis te verbinden school, de bekering van de islamieten, de catechisatie, een schoolorde, de inrichting van een bibliotheek voor de school, een loterij om buiten bezwaar voor de VOC-scholen op te richten en de kwaliteit van de beschikbare Maleise vertalingen van kerkelijke teksten.

De kerkvergadering behandelde niet al die punten. Wel legde ze de nadruk op het onderwijs in de moedertaal, de vervaardiging van apologetische geschriften, doorvoering van de zondagsrust en uitbanning van de Chinese “duivelsdienst”. Van de vertaling beval zij Danckaerts’ Maleise versie van de catechismus aan.

1.3 Strijd om het voortbestaan van de stad

Bestuurlijk bleef Batavia een blanke stad, onder controle van de Heren in de Republiek geregeerd door de gouverneur-generaal.⁸⁴ Wel was er een raadgevend lichaam, het College van Schepenen, uit de burgerij: Compagniesmedewerkers, vrijburgers en Chinezen waren daarin vertegenwoordigd, maar dat had geen enkele politieke bevoegdheid. In 1624 telde dat vijf gewone en twee buitengewone leden.⁸⁵

Maar de stad had te maken met een vijandige omgeving. In 1628 en wederom in 1629 vielen de omwonende Matarammers aan en sloegen een benauwend beleg. Pas nadat die “Javaensche belegeringe” gebroken was, kon Batavia zich onder de schutse van het kasteel in betrekkelijke rust ontwikkelen, al kon pas in 1639 met Bantam een wapenstilstand gesloten worden.

Het stadhuis diende, nadat de eerste kerk in 1628 in vlammen was opgegaan – ze had in 1627 al een “periculeuse” voorgevel⁸⁶ – tevens als gebedsruimte voor de gereformeerde gemeente. Reeds vroeg opperden de dominees het plan om in de verschillende talen kerkdiensten te houden, in het Nederlands, het Portugees, het Chinees, het Maleis en het Javaans. Wel kwamen er mettertijd aparte kerkgebouwen voor de Nederlanders, de Mardijkers en de inlandse bevolking. Ook wilde de kerkeraad godsdienst- en taalonderwijs gaan verzorgen voor de Japans- en Portugeessprekende bevolking.

De Chinezen, “in haer duivelsdienst stouter en stouter werdende”⁸⁷, bouwden zonder veel tegenwerking van de zijde van het stadsbestuur hun eigen tempels; de moslims zouden ook eigen moskeeën (mosquite) vestigen. De katholieken kerkten

83 Van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam 1947, 32-35.

84 Van den Berg 1904, 30-63.

85 Van der Chijs 1885, 118; spoedig werd het aantal leden uitgebreid.

86 Mooij 1927, 279.

87 Mooij 1931, 99.

op verborgen plaatsen, maar ook op een Frans schip dat aangemeerd lag (met een "toeloop van d'inwoonders").⁸⁸

2 Basisonderwijs in de stad

2.1 Basisscholen 1617-1625

Onder de derde gouverneur-generaal, Laurens Reael, werd, minstens met consent van de VOC, de eerste onderwijsvoorziening getroffen. In 1617 begon Jan van den Broeke een schooltje in het fort bij Jacatra, vooral voor Hollandse kinderen, maar hij nam ook inlandse jeugd op in zijn klas. Na enige jaren ging hij over naar de school in het stadsweeshuis. Vier jaar later waren daar al gescheiden jongens- en meisjesklassen. Van den Broeke ging de meisjesklassen leiden, terwijl de jongens eerst Caspar Gillisz, een Antwerpenaar, en na diens spoedig ontslag wegens drankmisbruik Jacques de Carpentier als onderwijzer kregen; koster Coenraad van Welsen es hielp als ondermeester mee.

In 1618 telde men in Batavia 60, twee jaar later 70 leerlingen en in 1621 hadden de beide scholen ongeveer 90 jongens en 45 meisjes, zowel Europese als Aziatische, tot leerling.⁸⁹ Met deze aantallen is de melding van ds. Hulsebos uit datzelfde jaar in tegenspraak, als zou de school met twee leerkrachten 300 leerlingen, "soo nederlantsche als negron.", tellen.⁹⁰

De kerkeraad hechte zeer aan goed schoolonderricht. De scholen noemde hij de "zaetackers van de gemeeynte".⁹¹ Over het tot dan toe gegeven onderwijs waren kerkeraad en stadsbestuur echter niet tevreden. Midden 1622 liep het tien-jaars-contract van Jan van den Broeke af en zijn vertrek naar het vaderland bood een geschikte gelegenheid, het onderwijs op een nieuwe leest te schoeien. Drie oorzaken noemde de kerkeraad van Batavia voor de slechte resultaten van de school: onbekwaamheid van de onderwijzers, de ongunstige ligging van de school en het ontbreken van de nodige leermiddelen. Carpentier, die zijn nieuwe functie niet aan kon, werd, "terug" aangesteld als ziekentrooster, naar Holland gestuurd.

De dominees Danckaerts en Dubbeltrijck werden tot curator benoemd; zij voegden beide schooltjes weer bijeen en zorgden voor de aanstelling van Ottho IJsbrantsz van Santen tot schoolhoofd. Wessel Woutersz werd aan hem toegevoegd; deze Wessel zou later met ds. De Praet naar Banda vertrekken. Maar die zou hem spoedig als onbekwaam⁹² terzijde schuiven.

88 Mooij 1931, 90.

89 Mooij 1927, 171; Van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam 1942, 125.

90 Mooij 1927, 159.

91 Mooij 1927, 144.

92 Mooij 1927; echter Grothe 1891, 46: Wessels contractperiode was uitgediend en gouverneur Van Gorcum zag dit "goet, geschikt persoon in handel en wandel" ongaarne vertrekken.

Het nieuwe hoofd had problemen met de drank, wat de school weer in diskrediet bracht.⁹³ Het ging hier om een ervaren kracht, Van Santen, die in 1617 aangekomen en in 1625 bevorderd werd tot "voorleser" op het fort. Hij zorgde voor enig rumoer door in een dronken bui alle "dominees" voor schelmen uit te maken. De kerkeraad zat ermee want, zo werd opgemerkt, zowel predikanten als proponenten en ziektentroosters werden in Batavia met "dominee" aangesproken en vooral de laatstgenoemde categorie was inderdaad niet onberispelijk. De raad trad maar liever niet tegen Van Santen op en toen deze kwam vertellen dat de gouverneur-generaal hem verlof had gegeven, een eigen school te beginnen, nam de raad dit voor kennisgeving aan.⁹⁴

Het schooltje in het fort kreeg een nieuw schoolhoofd, meester Nicolaes geheten. Toen hij in 1625 werd bevorderd tot ziektentrooster, werd hij voor kort opgevolgd door ene meester Dirk, wellicht de pas aangekomen Dirk Franssen Nagel, die wachtte op zijn overplaatsing naar Banda.

In 1624 waren de predikanten Heurnius en De Praet namens de kerkeraad curator; het stadsbestuur benoemde twee eigen mensen tot curator. Tot een van deze laatsten wendde de kerkeraad zich om gedaan te krijgen dat ook Chinese, Japanse en Maleise kinderen de scholen gingen bezoeken.⁹⁵ Evenals op Ambon zouden de ouders gelokt en schadeloos gesteld moeten worden met een dagelijkse portie rijst. Ook de dominees zelf gingen over dat schoolbezoek een praatje maken met de kapitein van de Chinezen, evenmin met veel succes overigens.

Voor zover ter toelichting van de eerste reden die de kerkeraad opgaf ter reorganisatie van het schoolwezen. Het gebouw zelf vond de kerkeraad goed.⁹⁶ Maar dan de tweede reden, die de ligging van de school aanging. Daarover kon men inderdaad zorgen hebben: ver van het centrum, helemaal in het noorden van de zich langs de rivieroever uitstrekkende stad, in de vrouwenhof, waar de nog ongehuwde Hollandse vrouwen hun nieuwe levensstaat verbeidden.

Ook sprak de kerkeraad over het lesmateriaal. In 1621 schreef hij verwijtend, dat de schoolkinderen de psalm- en schoolboeken al "gans uyt hebben" en sprak hij er zijn verbazing over uit, nog niets toegestuurd te hebben gekregen "naer so vele heftige schrijvinge". Hij wenste spoedige toezending van het grote ABC-boek, de catechismus, de *Historiën van Tobias*, duizend kleine psalmboekjes en honderd met notenschrift.⁹⁷

93 Algra 1946, 211-213.

94 Mooij 1927, 190, 193.

95 Mooij 1927, 217.

96 Brumund 1864, 83.

97 Mooij 1927, 159, 172.

2.2 De opkomst van scholen per taalgroep

In 1625 bereikte de kerkeraad het bericht dat er een aparte school voor de Malabaarse slavenkinderen was geopend in een rieten optrekje, een “huysken van bambooz”, waarvan Marigno Francisco de onderwijzer was.⁹⁸ Daarvan was de kerkeraad eerder niet op de hoogte gesteld. Kennelijk ging later een dominee in die buurt eens een kijkje nemen, wat hem ervan overtuigde dat kerkelijke aandacht voor deze bevolkingsgroep wel gewenst was: hij trof er vele Malabaren aan, mannen en vrouwen die als Compagniesslaven “ongechristent” met elkaar omgingen “daer van vele cleyne creatuyrkens overvloedige getuygenisse geven”⁹⁹, zoals de scriba niet zonder een grimlach zal hebben opgetekend. Deze Francisco werd terzijde gestaan door een Hollandse onderschoolmeester, Sion Schut uit Tiel, die ook koster was. Inmiddels was er ook een tweede school voor Malabaarse kinderen geopend. Christoffel van Angola had er de leiding over.

De Portugeessprekende onderwijzers bezorgden de kerkeraad veel last door hun aanhoudende klachten over de salariëring. In 1630 werd hun als gage maandelijks een halve reaal en drie maten rijst toegekend.¹⁰⁰ Tussen 1630 en 1634 gingen ze tot vier maal toe met de kerkeraad in de slag over een hoger loon en telkens met succes. Daar was ook reden voor, want hun loon lag in het begin vier- tot vijfmaal lager dan dat van een blanke schoolmeester.

De Hollandse school, nog steeds in het vrouwenhuis – dat in 1632 gesloten zou worden – had ook een nieuwe leiding, Artus Reynaer.¹⁰¹ Hij baarde in 1630 in de kerkeradsvergadering opzien door toestemming te vragen voor een huwelijk met een zwangere slavin.

De totstandkoming van scholen voor Maleissprekende kinderen liep blijkbaar vertraging op, want enkele malen werd de noodzaak van Maleissprekend personeel onderstreept. Toch kwam ze na verloop van tijd tot stand, want in 1633 was de van Banda weggevoerde Senen in Batavia reeds in functie als hoofd van zo’n school.¹⁰²

In 1636 waren er drie schoolhoofden¹⁰³: Cornelis Senen voor de Maleise school, Christoffel van Angola voor de Mardijkersschool en Minne voor de Hollandse school van het weeshuis¹⁰⁴; dat weeshuis was in 1635 door de Compagnie ge-

98 Mooij 1927, 217, 229.

99 Mooij 1927, 214.

100 Mooij 1927, 340, 354.

101 Mooij 1927, 344.

102 Mooij 1927, 413; naar deze Meester Cornelis zou later een voorplaats van Batavia vernoemd worden.

103 Algra 1946, 214.

104 Mooij 1927, 465.

opend voor “alle vader- of moederlose kinderen” die tot hun eenentwintigste “voor wesen en onmondigh gehouden” onder voogdij van de weesmeesters stonden.¹⁰⁵ In zijn vergadering van 29 juni 1637 besloot de kerkeraad, de scholen voortaan elke drie maanden te visiteren.¹⁰⁶

De uitwerking van een eigen kerkorde voor Batavia¹⁰⁷, vooral gewenst door gouverneur-generaal Van Diemen, bood gelegenheid om ook in te gaan op de onderwijsorganisatie in de stad. De artikelen 83 tot en met 85, 87, 88 en 89 waren gewijd aan de weeshuisschool, het Portugeestalig onderwijs voor de Mardijkers, de school in het Bandanese kwartier, de school voor de lijfeigenen van de Compagnie in het Malabaarse kwartier, het onderwijs aan de zieke slaven en aan het onderwijs in de voorstad. Maar in elk van deze bepalingen ging de aandacht uitsluitend uit naar het godsdienstonderwijs. Volgens art. 80 moesten de lessen op woensdag- en zaterdagmorgen – ’s middags was op deze dagen geen school – gewijd zijn aan het opzeggen van gebeden en de behandeling van de catechismus.

Door de scholen te richten op verschillende taalgroepen onder de Bataviase bevolking, werd gebroken met een eerder VOC-besluit dat al het onderwijs in het Nederlands gegeven moest worden. Nu was dat Compagniesbeleid in de centra misschien nog wel enige tijd te handhaven geweest, in de verder gelegen dorpen bleef dat voorschrift een dode letter¹⁰⁸, hoewel het in de kerkorde van 1643 en ook in het schoolreglement van 1684 nogmaals werd geürgeerd.

2.3 Uitbreiding van het aantal scholen rond 1650

Onderwijzers waren niet alleen aan scholen verbonden. In de zeventiende en achttiende¹⁰⁹ eeuw kende Batavia ook rondtrekkende onderwijzers. Een aantal van hen was officieel aangesteld om van huis tot huis onderwijs te geven. Sommigen gaven op die manier les aan slavenkinderen en ook aan zieke volwassenen, anderen aan “borgeren kinderen”. In 1646 toonde de kerkeraad begrip voor de klacht dat met deze baan niet voldoende viel te verdienen.¹¹⁰

105 Stapel 1943, 114; Rademaker 1981, 129-138. Ook de beide vice-regenten Petrus Bertius en Caspar Barlaeus werden ontslagen, maar zonder behoud van enige bezoldiging.

106 Mooij 1927, 500.

107 Van Boetzelaer van Dubbeldam 1906, 307-309; in 1641 had gouverneur-generaal Van Diemen reeds een apart plakkaat gewijd aan de voorrang van het Nederlands. Daarin bepaalde hij dat voor slaven die bewezen hadden redelijk Nederlands te verstaan en te spreken, het voor hen geldende verbod tot het dragen van een hoed niet gold; christenen mochten alleen die slaven een vrijbrief geven die Nederlands kenden; inlanders mochten niet met Nederlanders trouwen als ze het Nederlands niet beheersten; in de burgerwacht kon geen Mardijker officier worden die deze taal niet machtig was: Van der Chijs 1885, 459-460.

108 Kroeskamp 1974, 11.

109 Brugmans 1938, 54.

110 Mooij 1929, 10, 21.

Een paar jaar later werd hij met de noodzaak tot forse uitbreiding van het aantal scholen geconfronteerd. Er werden plannen voor maar liefst drie nieuwe scholen gemaakt, in de zuidelijke voorstad, in het Malabaarse en in het Bandanese kwartier en kort daarna voor nog een paar meer. De kerkeraad voorzag grote financiële problemen en bepaalde dat de onderwijzers maar gerekruteerd moesten worden uit degenen "die huijs bij huijs gaen leeren".¹¹¹ De kerkeraad stelde liever geen nieuwe leerkrachten aan, want dat zou tot kostenverhoging leiden.

Mogelijk aangetrokken door deze uitbreiding meldden heel wat Europeanen zich bij de kerkeraad aan om voor een baan aan een van de scholen in aanmerking te komen; ook uit de rijen van de VOC-soldaten kwamen verschillende sollicitaties.¹¹² Maar Batavia was al voorzien en ook Ambon liet weten, geen behoefte aan nieuwe krachten te hebben. In 1650 droeg de kerkeraad bij de Hoge regering zeven onderwijzers voor voor benoeming op Formosa, één voor Ternate en één voor de Coromandelukst.¹¹³ In het jaar daarop gingen er maar liefst twintig richting Formosa en eentje naar Ambon, die dan ook prompt werd teruggestuurd en toen op Malakka emplooi vond.¹¹⁴

Tot nu toe waren de salarissen van de meeste schoolmeesters uit de middelen van de kerk betaald. In 1652 vroeg de kerkeraad de gouverneur-generaal om de betaling van de inlandse leerkrachten over te nemen om de eigen diaconie van de inmiddels excessief geachte kosten te ontlasten¹¹⁵, waar de VOC-bestuurders volgens Brugmans¹¹⁶ inderdaad op ingegaan zijn.

2.4 Leermiddelen

De ABC-boeken of abecedaria boden een algemeen aanvaarde methode om de letters te leren lezen en schrijven. Naast de getekende hoofd- en kleine letters bevatten ze bekende godsdienstige teksten: de Tien Geboden, het Onze Vader en de Twaalf Artikelen des Geloofs. Er waren twee versies van, een kleine en een grote die naar een opvallende illustratie ook wel het "Hanenboek" genoemd werd. Er bestonden ook edities van de Heidelbergse catechismus waaraan een overzicht van het alfabet was toegevoegd. Dat duidt op gebruik tijdens het onderwijs in de laagste klassen. Behalve de prentenbijbel werd weinig gebruik gemaakt van geïllustreerd lesmateriaal.¹¹⁷

111 Mooij 1929, 129. Tot hoofden van de nieuwe scholen werden op 8 april 1652 benoemd Neander Archelius (school Voorstad), Jacón Isaaksz (school bij Punt Friesland) en Anthonij Direksen (school Bandanees kwartier): Mooij 1929, 234.

112 In 1650: Mooij 1929, 154, 167; in 1651: Mooij 1929, 85, 187, 190; in 1652: Mooij 1929, 239, 241.

113 Mooij 1929, 159, 162, 163, 170, 172.

114 Mooij 1929, 190, 191, 192, 194, 200.

115 Mooij 1929, 228.

116 Brugmans 1938, 43.

117 Heyting 1990 I, 42.

Een veel gebruikt leerboek voor het godsdienstonderwijs was het *Kort Begrip*, geschreven door Marnix en in 1599, kort na diens dood uitgegeven. Dit was reeds vóór 1611 in het Maleis vertaald door Frederik de Houtman en ook door Albert Ruyl.¹¹⁸ Eveneens werd een *Kort Begrip* door ds. Faulkelius te Middelburg uitgegeven op last van de synode van Veere van 1610. Het was een bewerking van *Een corte ondersoeckinge des Gheloofs*, dat Martinus Micron in 1553 voor de vluchtelingengemeente te Londen had geschreven.¹¹⁹ Dit werk van Faulkelius kreeg spoedig een ruime verspreiding en werd onder andere op de Drentse (1613) en Groningse (1614) synoden aanbevolen en later ook door de Nationale Synode van Dordrecht.¹²⁰ Het zal gebruikt zijn in de bewerking die Melchior Burs, toen proponent, er in 1623 van maakte. Hij paste de tekst aan de Dordtse besluiten, met name inzake de bijbelvertaling aan.

De verwarring over het auteurschap bleek door een wonderlijk misverstand in de Bataviase kerkeradsverslagen. De vergadering van 26 juni 1645 werd toevallig door twee scribae verslagen, zodat Rogerius' mededeling dat hij het *Cort begrip* in het Portugees had vertaald, tweemaal werd genoteerd. Scriba Hilarius had het over het *Kort begrip* van Mr. Buis, met wie Burs bedoeld zal zijn; onafhankelijk van hem noteerde scriba Rogerius hetzelfde besluit, maar nu aangaande het *Cort begrip van Sint Aldegonde*.¹²¹

Van het gehalte van deze scholen zijn geen grote voorstellingen te maken. Naast wat godsdienstles kreeg men lees- en schrijflessen en rekenonderricht¹²²: schrijven, rekenen en boekhouden. Leermiddelen waren overigens slechts in geringe mate voorhanden: naast psalmboeken, ABC-boeken, seijntbrieven en letterkonsten¹²³; in 1647 bestelde men vanuit Batavia in het vaderland 2000 Heidelbergse catechismussen en evenveel exemplaren van het *Kort Begrip van Marnix van Sint-Aldegonde*, 4000 ABC-boeken, 1000 *Historiën van Tobias* en 2000 psalmboeken, alle in het Nederlands, plus nog enige exemplaren van het *Kort Begrip* in het Maleis en een paar Portugese vertalingen van het *Kort Begrip*.¹²⁴

118 Van Toorenenbergen 1878, 235-236; 1891, XXVII-XXXIII; Van Troostenburg de Bruyn 1893, 372 meende daarentegen dat De Houtman Ruyls vertaling bewerkte.

119 Verboom 1986, 82-83.

120 Reitsma en Van Veen 1899, 172; 1898, 237. Donner en Van den Hoorn 1987, 42: Faulkelius' *Kort Begrip* kreeg op de Nationale Synode van Dordt een gunstig onthaal.

121 Mooij 1927, 762, 763).

122 Mooij 1927, 77: schrijven, rekenen en boekhouden.

123 Mooij 1929, 191. Seynt- of zendbrieven zijn brochures, i.c. met een stichtelijke inhoud. Met de Letterconsten is wellicht bedoeld: *Twe-spraeck van de Nederduytsche Letterkonst, ofte vants spellen ende eygenschap der Nederduytsche taals, uytghegeven by de Kamer In Liefde Bloeyende* (Amsterdam 1614).

124 Grothe 1884, 29.

2.5 Zorg voor de kwaliteit van het onderwijs

Locher¹²⁵ noemde de schoolmeesters "doorgaans grote weetnieten". Kroeskamp¹²⁶ gaf drie oorzaken voor het geringe succes van deze opleidingen op basisniveau: het gebrekkige taalonderwijs, de onbekwaamheid van de leerkrachten en het grote absenteïsme van de leerlingen.

Er was trouwens van een wildgroei sprake. Naast de door de kerk beheerste scholen waren er heel wat die op particulier initiatief waren opgezet en waarop niemand toezicht hield.

De kerkeraad werd in 1648 gekapitteld door gouverneur-generaal Van der Lijn omdat er onvoldoende toezicht op de scholen gehouden werd. De scholen moesten elke maand geïnspecteerd worden en Van der Lijn wenste regelmatig verslag over de stand van de scholen te ontvangen.¹²⁷ De kerkeraad poogde dan ook toezicht te houden op de kwaliteit van "zijn" scholen.

Naast de regels, gesteld in de kerkorde, werden ook sancties gesteld op slecht functionerende onderwijzers. En dat was nodig; met grote regelmaat paradeerden tekortschietende leerkrachten langs de raad om er uitbranders, salariskorting en ontslag te krijgen. Niet alleen pedagogische vaardigheden waren daarbij bepalend; ook het gedrag van de onderwijzers werd in de beoordeling betrokken: omgang met "overspelige" vrouwen en – het veel voorkomende – drankmisbruik waren redenen voor ontslag. Veelvuldige afwezigheid bij de kerkdiensten leidde wel tot vermaningen, maar niet tot intrekking van de aanstelling.

In 1658 werd besloten, dat ook op de scholen zou worden gecontroleerd. De dominees verdeelden de inmiddels zes "Hollandse" scholen onder elkaar; de andere, inlandse scholen werden onder toezicht van vier ziekentroosters gesteld.¹²⁸

Dit verscherpte toezicht leidde tot onrust onder het schoolpersoneel, tot pogingen ook om zich aan die periodieke controle te onttrekken. Er waren voldoende mogelijkheden om het kerkelijk toezicht te ontlopen, vooral voor de inlandse onderwijzers en die uit de kring van de Mardijkers, maar ook voor wie van Europese afkomst was. Het instituut van het onderwijs-aan-huis bood kansen om als ongebonden onderwijzer aan de kost te komen; in de vele stadswijken met ieder een grote mate van zelfbestuur was ook voldoende gelegenheid om zelf een schooltje draaiende te houden. In 1663 bleek de kerkeraad dat er een overvloed aan onderwijzers in de stad aanwezig was zonder – door de kerkeraad geregeld – em plooi.¹²⁹

125 Locher 1948, 33.

126 Kroeskamp 1974, 16.

127 Mooij 1929, 97.

128 Mooij 1929, 560.

129 Mooij 1929, 645.

De kerkeraad wilde de diakonale kas niet opnieuw belasten om zoveel gegadigden aan werk te helpen. De kerk zat overigens niet op zwart zaad. Toen de schoolmeester in het Malabaarse kwartier in 1651 meldde dat hij tachtig leerlingen had, werd hem een hulponderwijzer toegekend. Een jaar later was zij in staat drie nieuwe scholen te openen¹³⁰, maar toen was de kerkekas al ontlast van een aantal personeelsuitgaven, die de Hoge Regering had overgenomen. In 1652 en 1663 ging de kerk in elk geval iets doen aan de verhoging van de kwaliteit van het onderwijzend personeel. In dat laatstgenoemde jaar besloot zij, alle onderwijzers verplichte catechisatie te geven; dat ds. Ferreira¹³¹ die ging verzorgen, geeft aan dat dat vooral voor de inlandse en Portugeessprekende leerkrachten bedoeld was. Maar ook dat hinderde het voortbestaan van deze clandestiene scholen niet.

2.6 Schoolreglement 1684

In de jaren zeventig kwam het weer tot veel commotie bij de kerkeraad, die (opnieuw) ontdekte dat er verschillende scholen geleid werden door lieden die geen kerkelijk lidmaat waren. Verder onderzoek leidde bovendien naar een Chinese, een Javaanse, een "heidense" en zes islamitische scholen.

De gouverneur-generaal ging wederom niet in op het verzoek, deze scholen te sluiten; wel bepaalde hij dat er op zondag nergens school gehouden mocht worden.¹³² Een jaar later, in 1675 stelde de kerkeraad een aantal regels op voor het schoolwezen: niemand mocht een school houden dan met verlof van de overheid; men moest gereformeerd zijn en "onsen catechismum ende de belijdenis onses geloofs onderteekent" hebben; de schoolboeken moesten door de kerkeraad goedgekeurd zijn, die zichzelf het recht van controle toebedacht.¹³³ Het burgerlijk bestuur zou deze regels later overnemen.

Want in 1684 kwamen de Raad van Indie en de kerkeraad tot overeenstemming over een reglement voor de scholen. Scholen behoefden een licentie van het stadsbestuur; onderwijzers moesten vooraf door de kerkeraad worden geëxamineerd: ze moesten "promptelyck" kunnen lezen, netjes schrijven, psalmen zingen en "redelyck cyfferen". Twee keer per jaar moesten de scholen gevisiteerd worden. Als de bekende schoolboeken werden vermeld: AB-boeken, Letterconsten, *Kort Begrip*, de Heidelbergse catechismus en Zendbrieven. Het Nederlandse diende de schooltaal te zijn.

130 Mooij 1929, 204, 225

131 Mooij 1929, 652, volgens Van Troostenburg de Bruyn (1893 s v) en Algra (1946, 136) was Juan Ferreira de Almeida een jezuïet die tot het protestantisme was overgegaan. Dit werd bestreden door Visser (1934, 197) en betwijfeld door J P de Bie en J Loosjes (z j, 46-48). Blijkens een opgave van de classis Amsterdam was Ferreira soldaat, voordat hij in 1649 in Malakka tot ziekentrouster werd benoemd. Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Tweede afdeling, Nederlandse Hervormde Kerk, Oud-Synodaal Archief, inventarisnummer 321, 200

132 Mooij 1931, 198-208

133 Mooij 1931, 253; daarentegen stelde De Haan (1984, 117) ten onrechte, dat de kerkeraad in 1674 niet tegen koranschooltjes wenste op te treden

In deze schoolorde was voorts bepaald dat de beide partijen een paritair samengesteld curatorium zouden vormen om toezicht op het onderwijs te houden. Dit curatorium heeft een aantal jaren naar behoren gefunctioneerd, maar bereikte – allicht, zou men zeggen – niet de clandestiene klasjes en schooltjes onder de inlandse bevolking, waarvan er in dat jaar nog twintig werden geteld.¹³⁴

Dat was overigens wel de bedoeling geweest, want dit reglement was mede ingevoerd vanwege het bestaan van “openbaere als kleene bijscholen tot een groot getal” waar vaak niet volgens de gereformeerde beginselen onderwezen werd.

TERUGBLIK

Onderwijs nam een belangrijke plaats in het stads- en kerkelijk beleid in. Van de Bataviase bevolking bereikte het VOC-onderwijs echter een slechts klein gedeelte. Alleen de Compagniesdienaren, de Mardijkers en de vrijburgers leverden leerlingen, terwijl voor de Compagnie-slaven eigen schoolvoorzieningen bestonden. Het huis-aan-huis-onderwijs, niet alleen voor kinderen van zeer gegoede ouders of voor langdurig zieke leerlingen, maar ook voor huisslaven, stond gedeeltelijk onder “officieel” toezicht. De Chinezen, die de grootste bevolkingsgroep vormden, en de islamitische bevolkingsgroepen van Javanen en Bandanezen hadden hun eigen schooltjes buiten bereik van Compagnie en kerkeraad.

In een cultureel en qua taal gemêleerde stad als Batavia bleef het bestuur formeel vasthouden aan het Nederlands als onderwijstaal. Desondanks brak het moedertaalonderwijs spoedig in het onderwijs door: Portugees voor de Mardijkers en Maleis voor de plaatselijke bevolking.

3 Voortgezet onderwijs in Batavia

3.1 Het probleem van de beschikbaarheid van predikanten

Uit de calvinistische ambtsopvatting vloeit voort dat het ambt van predikant niet afgegrensd kan worden met opleidingseisen. Doordat de Geest waait waar Hij wil, bleef het ambt open voor wie daartoe blijkens “singuliere” Geestesgaven voorbestemd blijkt te zijn. De Dordtse kerkorde kende een bepaling om personen zonder de vereiste theologische vooropleiding tot het ambt van predikant toe te laten. Ook de kerkorde die voor het Indische gebied ontworpen werd, moest zo’n bepaling bevatten; door het ontbreken van een geschikte mogelijkheid om een opleiding te volgen, maar ook door de aanwas van anderstalige kerkleden had zo’n bepaling een bijzondere actualiteit.

134 Van der Chijs 1886b, 125-130; als “legale” scholen werden genoemd: die van het weeshuis onder leiding van Cornelis de Hoop, aan de westzijde met Jacob Roseboom aan het hoofd, aan de oostzijde van Pieter de Galois, de school van Zacharias Leenen in het Bandanese kwartier, die in de zuidelijke voorstad onder Paulus Crevelt en een school in de westelijke voorstad met Jacob Danckerts als schoolhoofd.

In het najaar 1694 telde Batavia 3 Nederlandse en 30 inlandse schoolmeesters in VOC-dienst: Stapel 1943, 218.

De Indische kerkorde van 1624 schreef een procedure voor om in het VOC-gebied zelf, zonder tussenkomst van de classes of kerkeraden in de Republiek, personen tot het predikantenambt te bevestigen. Wanneer kandidaten met "singuliere gaven" niet de vereiste vooropleiding hadden, was de kerkelijke gemeente na raadpleging van een kerkvergadering vanuit alle kerkeraden in het VOC-gebied gemachtigd, zulke personen als predikant te bevestigen.

Buiten Batavia waren er kerkeraden op Ambon en Banda en zou er spoedig een te Paliacatte op de Coromandelkust gevormd worden. Wanneer men in dat uitgestrekte VOC-gebied kerkvergaderingen zou beleggen waaraan door delegaties van alle gemeenten deelgenomen zou moeten worden, zouden die spaarzaam toegeruste gemeenten voor langere tijd ontkracht worden. Bovenal was de Hoge Regering te Batavia niet gediend van een eigenstandig beraad van de kerken in haar bestuursgebied. Zij stond zo'n bijeenkomst eenvoudigweg niet toe.

De kerkeraden hebben zich nogal gemakkelijk bij dit door de kerkorde geschapen probleem neergelegd door zichzelf bevoegd te verklaren tot besluiten waarvoor het advies van zo'n kerkvergadering vereist was, ook met betrekking tot art. 5. Nu hadden de jonge kerken in het vaderland in het verleden vaak ongeschoolde predikanten aangesteld. Maar met de verbetering van het wetenschappelijk onderwijs en onder stimulans van de Nationale Synode van Dordrecht was die noodzaak aanzienlijk verminderd en werd de aanstelling op grond van "singuliere gaven" allengs tot een uitzondering.¹³⁵

Vóór de invoering van de kerkorde in Indië was daar eenmaal een proponent tot predikant bevorderd, Jacob Antonisz Dubbeltrijck die echter al spoedig gesuspendeerd moest worden. Na de invoering van de kerkorde tot aan het jaar 1630 werden ten minste drie personen tot predikant en zes tot proponent bevorderd. Dit gebeurde aan de hand van een eigen bevestigingsformulier dat de kerkeraad in 1624 door Danckaerts had laten opstellen.¹³⁶

De vaderlandse kerken reageerden met toenemend onbegrip. De synode van Haarlem (1639) zou de aanmatiging van een kerkeraad in dit soort zaken ernstig laken. Dat had overigens niet de minste invloed op de nieuwe, voor Batavia geldende kerkorde van 1643 die als art. 7 het vijfde artikel van de Indische kerkorde overnam, maar met één wijziging: in de plaats van het advies van de naastgelegen kerkvergadering stelde zij "advys vande hooge overicheyt"¹³⁷ verplicht. Daarmee werd bevestigd wat reeds lang praktijk was: de VOC-bestuurders hadden het laatste woord, want bindend was dat advies zeker.

135 Donner en Van den Hoorn 1987, 936; Groenhuis 1977, 98.

136 Mooij 1927, 196.

137 Van Boetzelaer van Dubbeldam 1906, 308.

3.2 Een “collegyken” onder Molinaeus

De predikanten in de VOC-gebieden wilden wel graag uit de plaatselijke bevolking mannen rekruteren en hen een gedegen opleiding voor het hoogste kerkelijke ambt geven. Ook de VOC-bestuurders waren daar een voorstander van en hadden aanvankelijk de indruk dat de opleiding die Danckaerts op Ambon verzorgde, geschikt was om eigenlandse predikanten te vormen. Zij zullen de Bataviase kerkeraad dan ook de kans hebben gegeven om in 1628 te pleiten voor een seminarie in Batavia in plaats van het college van Walaeus in Leiden.

Over de scholing van eigenlandse jongens tot onderwijzer is, wat de eerste vijftien jaren van Batavia betreft, weinig bekend. De meeste onderwijzers waren afkomstig uit Europa en als ziekentrooster, soms als onderwijzer, in Compagniesdienst overgekomen. Al spoedig bleken ook onder de van de Malabarenkust afkomstige immigranten verschillende onderwijzers te schuilen. Die hadden hun opleiding in hun moederland bij de katholieke Portugezen gekregen en vonden bij hun naar de Hollanders overgegangene landgenoten al spoedig emplooi. Dat Malabaarse onderwijs was aanvankelijk onafhankelijk van de protestantse kerkeraad tot stand gekomen, maar kwam weldra onder zijn toezicht te staan.

De dominees hadden het idee van een eigen opleiding niet los gelaten. In 1629 stelden ze de VOC-bestuurders de oprichting van een Latijnse school als internaat, “in forma van een collegie” voor. Zo konden Maleise ziekentroosters worden opgeleid, die zich daartoe dan voor tien jaar zouden moeten binden. De gouverneur-generaal was hiermee akkoord; in het hospitaal of in de school zouden enkele kandidaten bijeen gebracht moeten worden. Zij zouden uit de weeskinderen en de jonge VOC-assistenten gerekruteerd moeten worden, liever niet uit de soldaten en varensgezellen die “gemeenlick het vaderlandt om een ongeregelt leven verlaten hebben”.¹³⁸ Uit één geval blijkt aan dit plan uitvoering te zijn gegeven: in maart 1632 maakte het verslag van de kerkeraad melding van de student Petrus Butzerus die om studieredenen in het hospitaal verbleef.¹³⁹

Eind 1632 ontwikkelden de dominees een nieuw plan voor een “collegyken” om Europese jongens en jongens uit gemengde (mestise) gezinnen op te leiden tot nagenoeg alle kerkelijke functies: ziekentrooster, voorlezer, catechiseerder en proponent. Uitdrukkelijk werd erbij vermeld dat zij voor de voortplanting van het evangelie ingezet moesten worden, ook op de Molukken. De kosten zouden bestreden moeten worden met geldinzamelingen en legaten.¹⁴⁰ Van VOC-zijde bestond hiertegen geen bezwaar, als het maar niet ten laste van de Compagnie zou komen. Het volgende jaar lijkt de kerkeraad inderdaad uitvoering aan dat plan gegeven te hebben. Toen nam Molinaeus Jan Roemers in zijn huis op om hem een theologi-

138 Grothe 1891, 94; Mooij 1927, 308.

139 Mooij 1927, 399.

140 Mooij 1927, 414.

sche scholing te geven. Er werd zelfs een leerboek genoemd: *De locis communibus* van Bucanus. Het jaar daarop werden nog enkele studenten opgenomen: Assuerus Hoogensteyn die, onafgestudeerd van het Leidse Statencollege, in 1631 in Indië was gekomen en sindsdien als ziekentrooster in Surat had gestaan; de pas aangekomen Jan Jansz. Cluyt uit Zaltbommel, die zich Priserius ging noemen; de soldaat Cornelis Agricola van Heenvliet, die als zoon van de dominee van Noordwijk toch maar liever in de voetstappen van zijn vader trad. Ook de in juni 1634 aangekomen Marinus Gideonsz van der Houtte werd later aan Molinaeus toevertrouwd: Gideonsz was door de onverwachte sluiting van Walaeus' seminarie als ziekentrooster naar Indië uitgezonden en moest zijn studie nog afmaken. Hij kwam met een speciale aanbeveling van de Walcherse classis binnen.

Gideonsz was vanzelfsprekend het verst gevorderd en mocht diezelfde maand al een proefpredikatie houden; als tekst werd hem Rom.8,1 opgegeven. Hem werd een contract voor tien jaren aangeboden tegen een maandgage van 90 gulden.¹⁴¹

Op 13 november werd Gideonsz in het predikambt bevestigd, gelijktijdig met Hoogensteyn en Priserius, maar deze twee moesten nog enige tijd onder Molinaeus' hoede blijven. Gideonsz werd naar Ambon gezonden; in maart 1635 volgden de benoeringen van Hoogensteyn voor Formosa en Priserius voor Banda. In juni van dat jaar werden de twee overgebleven studenten benoemd tot ziekentrooster: Agricola op Formosa, Roemers voor het Bataviase ziekenhuis. Een laatste student was Petrus Schottanus. Hij vertrok in 1637 richting Formosa. Daarmee was het "collegyen" van Molinaeus afgesloten.

"Mestise" jongens werden er niet door bereikt. Aan de hooggestemde bedoeling heeft het in de enkele jaren van zijn bestaan niet beantwoord. Maar de kerkeraad heeft in elk geval hiermee een initiatief tot uitvoering gebracht zonder zich van de geldmiddelen van de Compagnie afhankelijk te maken.

3.3 Latijnse school 1642

In 1642 kwam er met steun van directeur-generaal Cornelis van den Lijn een Latijnse school tot stand, die bedoeld was om leerlingen voor te bereiden op een universitaire vervolgstudie in Holland. Van der Lijn meldde op 17 november 1642 dat de gouverneur-generaal had ingestemd met de oprichting van het "seminarium inde latynsche tale, nu reeds begonnen met twaalf jongeren onder cura en opsigt des predicants J. Sterthemij; noodige boecken sullen uijt patria ontboden werden." Per leerling zou maandelijks plusminus 15 gulden betaald worden, terwijl elke leerling jaarlijks op twee stel kleren recht had. Er werd een curatorium benoemd, waarin de Compagnie drie zetels bekleedde en de kerkeraad één meer.¹⁴²

De afspraak was, dat de Compagnie, de Weeskamer en de kerkelijke Diakonie de kosten gelijkelijk voor hun rekening zouden nemen; in 1645 beklaagde de kerkeraad zich erover dat zijn Diakonie tot nu toe alle kosten had moeten betalen.¹⁴³

141 Mooij 1927, 417.

142 Mooij 1927, 622.

143 Mooij 1927, 763.

Het reglement voor deze school werd op 2 december 1642 door de gouverneur-generaal vastgesteld.¹⁴⁴ Het bestuur werd gevormd door een curatorium van schoolbestuurders of scholarchen, die de school een tot twee keer per maand moesten bezoeken. Zij moesten ook de rector toestemming verlenen voor straffen, zwaarder dan met "plack off roede". De dagelijkse leiding berustte bij de rector, die werd bijgestaan door leraren (preceptores); van lagere rang waren de "ludi magistri", die op de buitenschoolse activiteiten van de leerlingen toezicht hielden. De lessen waren 's morgens van halfzeven tot acht en van negen tot halfelf en 's middags van twee tot vier; de woensdag- en zaterdagmiddagen waren vrij, 's morgens werd er catechismusles gegeven. Het Latijn was de voertaal. Twee maal per jaar werden examens afgenomen.

Het reglement bevatte een limitatieve lijst van schoolboeken: van Gerard Vossius drie werken: *Latinae linguae rudimenta*, *Grammatica latina*¹⁴⁵ en *Rhetorica*¹⁴⁶, de *Nomenclator*¹⁴⁷ van Hadrianus Junius en verder *Colloquia Corderi*, *Terentius*, *Epistolae familiares* van Cicero, *Orationes selectae*, Beza's vertaling van het Nieuwe Testament en de Latijnse versie van de Heidelbergse catechismus; ten slotte een *Dictionarium teutonicum* en een viertalig woordenboek (Tetraglosson).

In werkelijkheid was de Latijnse school al in mei gestart met oogluikende toestemming van Van der Lijn. Al op 12 juli had hij twee curatoren aangewezen, de extra-ordinair Raad Pieter Boreel en baljuw S. van Alphen.¹⁴⁸ De rector kreeg door de Compagnie na enige maanden de soldaat Augustinus Storla, een Hongaar, als zijn assistent aangewezen.

De eerste leerlingen, die allen uit het weeshuis waren gerekruteerd, werden in Sterthemius' huis ondergebracht.¹⁴⁹ Na de dood van zijn vrouw kon Sterthemius dit huiscollege niet meer aan.¹⁵⁰ Hij vertrok in juli 1643 naar Ceylon en werd opgevolgd door ds. Laurens Persant.

144 Van der Chijs 1886a, 3-7.

145 Leiden 1626; Rademaker 1981, 77, 193, 200, 205.

146 Waarschijnlijk de *Elementa Rhetorica* (Leiden 1621/1626); zie: Rademaker 1981, 177, 193-196. Hoewel de in het reglement opgenomen boekenlijst limitatief bedoeld was, week de bestelling van Sterthemius d.d. 11 december 1642 er van af. Naar hij mededeelde met het oog op 20 tot 30 leerlingen, bestelde Sterthemius bij de bewindhebbers telkens 200 exemplaren van *Rudimenta linguae latinae*, van de *Grammatica* van Ger. Vossius en van de *Colloquia Corderi*, honderd exemplaren van Cicero's *Epistolae* en telkens vijftig exemplaren van de *Nomenclator* van Terentius, van de *Orationes Selectae*, van de Latijnse versie van de Catechismus, van Beza's bijbelvertaling, van het *Dictionarium Teutonicum* en van een *Dictionarium Triglotta*, dat kwam in de plaats van zijn viertalige pendant. Ook bestelde hij vijftig boeken van Esopus' *Fabulae*, terwijl Vossius' *Rhetorica* niet in zijn opgave voorkwam: Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Eerste afdeling, VOC, inventarisnummer 1141, ongefotocoreerd.

147 Antwerpen 2e druk 1567.

148 Van der Chijs 1861, 171.

149 Mooij 1927, 609.

150 Van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam 1947, 112.

Midden 1644 werden door die kerkeraad al drie tot vier kinderen, die kennelijk zeer goede vorderingen hadden gemaakt, aan Meester Cornelis toevertrouwd; die zou hen tot schoolmeester opleiden. Tot het getal van twaalf moest het aantal leerlingen worden aangevuld uit de "weesschole".¹⁵¹

Deze enkele vermelding van Senens rol bij de opleiding tot onderwijzer doet vermoeden dat hij en wellicht ook collega's reeds eerder en meer stelselmatig belast waren met de opleiding van jongens tot schoolmeester. Maarten Ussendonck was door Senen tot onderwijzer opgeleid (1640).¹⁵² Ook van onderwijzer Louis Danckaerts is bekend dat hij enkele jongens heeft opgeleid.¹⁵³ Maar er moet een regelmatige en geregelde opleiding van schoolmeesters bestaan hebben. Anders valt het grote aantal Maleis- en Portugeessprekende onderwijzers in Batavia niet te verklaren.

De synoden van Haarlem (1645) en Enkhuizen (1648) bereikten gunstige berichten over deze Latijnse school¹⁵⁴, maar in feite liep de kwaliteit van de school snel terug. Daaraan kon ook Candidius niets meer veranderen, die sinds Persants overlijden in 1644 tot zijn dood in 1647 als rector was opgetreden.

3.4 Van crisis tot opheffing

Nadat Candidius was overleden, legde de kerkeraad van Batavia de gouverneur-generaal de vraag voor of een voortzetting van de school nog wel zin had. Toen adviseerde de raad positief¹⁵⁵, maar twee jaar later kon het met de school niet meer verdergaan, bij gebrek aan onderwijskrachten, zoals de synode van Haarlem van 1651 te horen kreeg.¹⁵⁶

De school werd echter niet gesloten. In september 1648 was Nicolaas Wemlovius benoemd, die niet als rector, maar als preceptor bleef aangeduid. Hij was uit twee kandidaten uitgekozen na een door de kerkeraad afgenomen examen. Maar reeds een half jaar later bereikten de kerkeraad klachten, dat deze Wemlovius de lutherse leer aanhing en de leerlingen er ook mee beïnvloedde. De kerkeraad ging hierover kennelijk niet met de betrokkene zelf in de slag, maar riep een viertal leerlingen op, die, de een na de ander, die geruchten bevestigden: vooral de lutherse leer over het avondmaal (consubstantiatie) en over de vrije wil zou hij hebben aangeprezen. Daarop droeg de raad hem bij het VOC-bestuur voor ontslag voor.¹⁵⁷

151 Mooij 1927, 717.

152 Mooij 1927, 566.

153 Mooij 1929, 309.

154 Grothe 1884, 20, 28.

155 Mooij 1929, 43.

156 Grothe 1884, 35.

157 Mooij 1929, 118-122. Dat de school open bleef, blijkt ook uit de wegzending van een leerling in 1649 "wegens dieverij" (Mooij 1929, 136) en in hetzelfde jaar uit het verzoek van de leerling Michiel om een beloning voor de door hem gegeven muzieklessen; toen Candidius

In diens plaats werd “in provisie” de andere kandidaat benoemd, de ziekelijke Johannes Winkelman met de gelijktijdige aantekening dat de leden moesten “uijsien of niet ergens onder de soldaten iemand van meer studien en ervarentheid inde Grieksche tale te vinden was”.¹⁵⁸ Hij nam eind 1650 ontslag, nadat de kerkeraad hem op 27 juni 1650 al in de kleine ban had gedaan wegens “dronkenschap en sloffigheyt”.¹⁵⁹ Volgens Van der Chijs¹⁶⁰ werd toen de medicus dr. P. Meyer tot rector benoemd, die deze functie na enige maanden al inruilde voor een aanstelling als VOC-arts.

In de loop van de maand juli 1649 was Melchior ab Hambach, voorheen een augustijner monnik uit Keulen, door Hofstede¹⁶¹ “den kloosterdeserteur” genoemd, in Batavia aangekomen. Hij was in Holland al gecontracteerd voor de Latijnse school, naar men mag vermoeden om in de vacature-Candidius te voorzien.¹⁶² Hij was conrector onder Meyer en volgde hem op. De kerkeraad van Batavia was hiervan kennelijk onkundig gehouden, zoals hij ook niet meer betrokken werd bij volgende benoemingen.

Hambach moest in 1652 om zijn “gedebaucheerde” levensstijl – hij werd van “vuiligheden”, ontucht met leerlingen beticht – aan de kant worden gezet. De kerkeraad vroeg zijn deportatie naar Europa en uitwijzing uit de Republiek; de VOC bewilligde in het ontslag van Hambach, maar haar fiscaal vond de bewijzen tegen Hambach niet al te sterk en tot een spoedige terugzending kwam het niet.¹⁶³

Als zijn vervanger benoemden de gouverneur-generaal en Raden van Indië Martinus Frederici, die een jaar geleden proponent was geworden.¹⁶⁴ Maar toen hadden zij hun vertrouwen in een gunstige voortzetting van de school kennelijk allang verloren. In hun voorjaarsbrief 1654 lieten zij de bewindhebbers weten dat de leerlingen maar weinig lust in de studie toonden; die trokken liever op met slaven en slavinnen “die van vilen ende abjecten nature syn”: de bestede gelden waren niet wel besteed, vonden zij.¹⁶⁵

Midden 1655 werd Theodorus Rogerius nog rector van de school, wederom een doctor in de medicijnen. Die was in februari bij de kerkeraad om een baan bij kerk of school komen vragen, maar werd afgewezen omdat de predikanten niet onder de indruk waren van een blijkbaar oude aanbeveling van de classis van

nog rector was, zou hem die al toegezegd zijn. Een jaar later was hij zo ver gevorderd dat hij solliciteerde naar een baan als ondermeester op deze school (Mooij 1929, 125, 161).

158 Mooij 1929, 124.

159 Mooij 1929, 161, 174.

160 Van der Chijs 1861, 179.

161 Hofstede 1780, 165; Visser 1934, 188.

162 Mooij 1929, 158.

163 Mooij 1929, 245, 253.

164 Grothe 1885, 146.

165 De Jonge 1872, 42-43.

Walcheren. Niet lang nadien zal Rogerius door de Raden van Indië aangesteld zijn. Maar op 17 oktober 1656 zetten die Raden definitief een punt achter deze Latijnse school, zoals Rogerius zelf op 6 november aan de kerkeraad kwam melden.¹⁶⁶

Bij de opheffing telde de school nog elf leerlingen: vijf in de laagste of derde klas (Rudimenta), drie in de tweede (Grammatica, Epistolae Ciceronis, Syntaxis) en evenveel in de hoogste klas (Logica et Rhetorica). Degenen die "sonder ouders ofte vrunden" waren, kregen een baan aangeboden bij de Compagnie.¹⁶⁷ De toekomst van de leerlingen was dus verzekerd. Gouverneur-generaal Van der Lijn had in 1650 toegezegd dat alle inlandse leerlingen van de Latijnse School door de VOC in dienst zouden worden genomen.¹⁶⁸

Dominee en curator Johannes Roman kocht begin 1657 voor 2600 rijksdaalders het huis en het erf van de voormalige school.¹⁶⁹ Hij heeft er niet lang van mogen genieten, want in het voorjaar van 1658 kwam hij te overlijden.

Voor zover bekend, werden drie studenten van deze Latijnse school voor een voortgezette theologiestudie met een VOC-beurs naar Europa gestuurd: Anthoni Mooyaart, de in Paraiba, Brazilië geboren Bartholomeus van Heynen¹⁷⁰ en Nicolaas de Graay. De laatste twee zijn als predikant in dienst van de Compagnie teruggekeerd. Ook de oudste zoon van François Caron, die opperhoofd van Deshima, Japan, was, studeerde onder Candidius aan de Latijnse school.¹⁷¹

Op 28 maart 1650 werden twee leerlingen tot schoolmeester benoemd: Domingo Rodrigo op de Coromandelkust en Johan Batista op Malakka. Rodrigo was spoedig al weer terug in Batavia en werd in 1653 als schoolmeester afgezet, waarna hij op eigen houtje langs de huizen trok om les te geven om zo in zijn levensonderhoud te voorzien. Eind 1654 werd hij weer in genade aangenomen.¹⁷²

3.5 Heroprichting 1666

Van het voorstel (1659) van twee verder onbekende personen, Isbrandus Petreüs Armand en Rut de Haan, om een gecombineerde Nederlandse en Latijnse school op te richten, was de kerkeraad van Batavia niet onder de indruk.¹⁷³

166 Mooij 1929, 506.

167 Van der Chijs 1861, 180.

168 Mooij 1929, 158.

169 Van Troostenburg de Bruyn 1893, 363.

170 Mooij 1927, 67, 73; Mooij 1929, 543-544, 583.

171 l'Honoré Naber 1930a, 78. In hetzelfde jaar 1650 nam ziekentrooster Abraham Florisz zijn zoonje van de Latijnse school af (Mooij 1929, 162); in 1652 werden de drie zonen van de tijdens de overtocht, te zamen met zijn vrouw overleden ds. Ravesteyn aan de zorgen van de VOC toevertrouwd (Mooij, 1929, 255); volgens Gelman (1988, 44) werden er twee op de Latijnse school geplaatst.

172 Mooij 1929, 158, 321, 401, 425.

173 Mooij 1929, 575.

De Roy was echter een krachtiger pleitbezorger. Begin 1661 wendde deze oudgediende, toen al meer dan vijftientig jaar terug in patria, zich tot de bewindhebbers met opnieuw een pleidooi voor een Latijnse school in Batavia. In zijn plan zou daar “een aansienlijke schole” moeten worden opgericht onder leiding van een rector, “synde een goet litterator, philosophus, historicus, doende proffessie van de waere gereformeerde religie, vroom van leven en getempert van humeur”.¹⁷⁴ Zo’n Latijnse school zou externe en tien tot twaalf interne leerlingen moeten hebben: die dienden naast onderricht in taal en filosofie, van de plaatselijke predikanten onderwijs in godsdienstige zaken te krijgen en moesten bovendien elders stage lopen in “het proponeren en de practijcke tot het predickamt”. Zo konden zij worden voorbereid op een afsluitende theologiastudie in Holland. De Roy had met name inlandse jongens op het oog. Naar hij verwachtte, zouden zo talenten worden aangeboord die anders voor het kerkelijke werk verloren zouden gaan; zij immers kenden de taal en de gewoonten van hun volk, konden diensten in de landstaal vervullen en zouden hun leven lang beschikbaar zijn.

De Heren XVII raakten om een andere reden overtuigd van het nut van een voortgezette opleiding in Batavia. Met tegenzin moesten ze steeds weer ouders verlof geven om hun kinderen in Europa vervolgonderwijs te laten volgen. Om dat voorwendsel – zoals zij dat zagen – te ontcrachten, wensten ze heropening van de Latijnse school. Daarbij dachten ze vooral aan leerlingen van wie ten minste de vader een Europeaan was. Voor de op 31 augustus 1666 heropende school benoemde de gouverneur-generaal Augustinus Thornton de Oudere tot rector. Hij begon met vierentwintig leerlingen.¹⁷⁵ De kerkeraad was niet meer betrokken bij de heroprichting van deze school.¹⁷⁶

Deze Thornton bezorgde de Bataviase kerkeraad wel wat hoofdbrekens omdat hij uit het vaderland gekomen was met een straf van de kerkeraad van Amersfoort. Dat had zijn benoeming overigens niet gehinderd. De kerkeraad van Batavia verklaarde de censuur voor verjaard en meldde dit de Amsterdamse classis.¹⁷⁷

3.6 Opheffing 1670

Na vier jaar sloot gouverneur-generaal Joan Maetsuyker de school weer, omdat hij kennelijk spoedig bevroedde dat de kosten niet tegen de baten zouden opwegen. De school telde toen nog maar twee leerlingen. De kerkeraad plaatste de werkloos geworden rector als proponent op het eiland Onrust. Thornton zou in 1672 tot predikant worden aangesteld.¹⁷⁸

174 Van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam 1954, 178.

175 De Jonge 1872, 142-143. De melding van Van der Chijs (1861, 183), als zouden het er veertig geweest zijn, correspondeert niet met de opgave in deze brief van gouverneur-generaal en raden aan bewindhebbers d.d. 25 januari 1667.

176 De Haan 1984, 116.

177 Mooij 1931, 37, 32.

178 Mooij 1931, 119, 145.

Het plan om de school zo snel op te heffen, moest reeds vroegtijdig in het vaderland bekend geweest zijn. Want in datzelfde jaar 1670 pleitte de Amersfoortse classis er bij de synode van Utrecht voor, in Batavia een Illustre school op te richten om inlandse en Hollandse leerlingen op het kerkelijke ambt voor te bereiden.¹⁷⁹ Gisbertus Voetius was daar ook een voorstander van.

In deze tijd was vooral de kerkeraad van Batavia trouwens niet ontevreden over het aantal beschikbare predikanten. In 1675 werden zelfs twee kandidaten voor het ambt afgewezen "om den overvloed der predikanten"¹⁸⁰; een van hen was Joannes Christaan Hoffmann, die in Hamm en Hanau filosofie en theologie had gestudeerd en – buiten medeweten van de raad – al een aantal jaren als proponent op het eiland Mauritius had dienstgedaan).¹⁸¹

Maar een jaar later wendde de kerkeraad zich tot de Heren XVII met het dringende verzoek, nieuwe predikanten uit te zenden "alsoo de kercken om de Oost er hoogsten om verlegen zijn").¹⁸² Dat argument was echter niet zo sterk en dat wisten de VOC-bestuurders ook wel: in de jaren zeventig was het totaal aantal predikanten in de gebieden van de VOC voor het eerst boven de dertig uitgekomen, zoals de volgende staat toont.

Staat van de aantallen predikanten in de VOC-gebieden
(excl. Kaap de Goede Hoop)

te	1656	1665	1667	1670	1673	1674	1678	1679
Batavia	4		5	5	8	8	8	7
Ambon c.a.	3	3	2	4	4	4	4	5
Banda	2	3	3	3	3	3	2	1
Ternate	2		1		1	1	1	
Makasar	1		1	1	1	1	1	1
Manado								1
Timor				1			1	1
Indiase kust	1	1	2	4	2	2	3	3
Ceylon	3	8	5	9	8	8	11	13
Formosa	8	1						
onbekend/nog niet benoemd	3	10	2		4	4	2	
totaal	29	27	21	29	33	33	35	33

179 Grothe 1885, 110.

180 Mooij 1931, 253, 242.

181 Mooij 1931, 173.

182 Mooij 1931, 308.

In 1672 wilde de gouverneur-generaal weer een Latijnse school geopend zien. De kerkeraad nam er verheugd kennis van en stelde de pas aangekomen Franciscus Dionisii daarvoor ter beschikking. Toen dat voornemen niet werd doorgezet, werd deze dominee eind 1673 voor Ternate benoemd).¹⁸³ Maar nog kort daarna, in een brief van 31 januari 1674, deelde deze kerkeraad de Amsterdamse classis mede dat hij zich bleef inspannen voor een heroprichting van een Latijnse school).¹⁸⁴

3.7 Een voorstel onder Camphuys

Met het aantreden in 1684 van Joannes Camphuys als gouverneur-generaal kwam een man aan het roer die een bredere belangstelling tentoonspreidde dan menig voorganger. Zelf had hij eerder, in 1667 een geschiedenis van de stichting van Batavia geschreven onder de titel *Het Koningryk Jakatra*; onder zijn bewind (1684-1691) kregen verschillende kunstschilders opdrachten om de gebouwen van de stad te verfraaien en werd wetenschappers ruimte gegeven voor het ontwerpen van later beroemd geworden werken: de *Hortus Malabaricus* die Hendrik Adriaan van Reede tot Drakensteyn¹⁸⁵, een hoge VOC-employé, alleen kon samenstellen dank zij de door zijn werkgever in Cochin geleverde diensten van vele anderen, onder wie pater Mattheus en ds. Casearius; de *Amboinsche Rariteit-kamer*¹⁸⁶ en het *Amboinsch kruytboeck* van George Rumphius, de blinde ziener, welk laatste werk pas vanaf 1741 in zes folianten het licht kon zien; *Oud- en Nieuw Oost Indien* van ds. François Valentijn¹⁸⁷, als ook de *Beschrijvinge van Japan*¹⁸⁸ door E. Kaempfer¹⁸⁹ worden met zijn naam in verband gebracht.

Camphuys spande zich ook in voor de ontwikkeling van de Maleise taal, “die althans tot Batavia en elders zeer verdorven is”.¹⁹⁰ Daartoe liet hij oude boeken verzamelen en zo nodig opkopen waarin de taal op correcte wijze was weergegeven. Hij zorgde er ook voor dat uit het moederland loodletters werden ingevoerd, geschikt om Maleise uitgaven te verzorgen.

In 1686 moest de Bataviase kerkeraad zich andermaal bij de gouverneur-generaal beklagen, omdat de dominees ter ore was gekomen dat de Chinezen en de islamieten nieuwe gebedshuizen hadden gebouwd; de Chinezen bleken op het kerkhof naast de bestaande tempel zelfs een geheel nieuw stenen gebouw neergezet te hebben. De kerkeraad wenste “dat togh dien Mahumetaenschen kancker

183 Mooij 1931, 163, 190.

184 Grothe 1884, 79.

185 Amsterdam 3 delen, 1678-1683; Heniger 1986.

186 Amsterdam 1705.

187 Dordrecht-Amsterdam 5 delen, 1724-1726.

188 Amsterdam 1729.

189 Amsterdam 1729; Dolan 1973.

190 Mooij 1931, 683.

nogh in tijts magh ontwortelt en alle duijvelsdienst gedempt" wordt.¹⁹¹ De gouverneur-generaal was dat niet van plan. In zijn vergadering van 20 december 1686 liet de Raad van Indië weten "dat haere Eerw. soodanigen minsaemen ijver tot inwinningh en bekeering van de herten der heydenen en Mooren mede van haere kandt zullen aanwenden, dat daeruijt de verdere aanwas der tempelen van selfs vervallen en met geen rigeur in deese dangereuse tijden zal behooren ondernoomen te werden".¹⁹² In de woorden van De Haan¹⁹³ heeft de kerkeraad sindsdien "nooit weer van vervolging durven reppen".

Meer gehoor kreeg de kerkeraad in diezelfde tijd toen hij steun zocht voor een voorstel tot opleiding overzee van personen uit het vaderland. Ook tot Batavia waren de ernstige ontwikkelingen in het rijk van Louis XIV ter ore gekomen die er, vooral vanaf 1681, toe leidden dat vele hugenoten de wijk moesten nemen, ook naar Holland: wel honderdduizend¹⁹⁴, onder hen ook tweehonderd predikanten.¹⁹⁵ In zijn vergadering van 28 oktober 1686 rees bij de kerkeraad het plan, uit de overvloed van vluchtelingen uit Frankrijk "eenige jonge bequame leraren" te rekruteren die in Batavia Portugees en Maleis konden leren en daarna voor de kerken aldaar ingezet konden worden. Reeds op 11 november liet de Indische Raad weten, dit voorstel naar het vaderland te zullen doorzenden.¹⁹⁶

Zo'n opleiding van uit Franse vluchtelingen gerekruteerde studenten is er niet gekomen. Wel werd in 1703 een eerste predikant uit hun kring vanuit de Kaap naar Batavia overgeplaatst. Deze Engelbert François le Boucq heeft met een korte onderbreking vele jaren in Batavia dienstgedaan.¹⁹⁷

TERUGBLIK

Een gevolg van de veranderde bevolkingspolitiek van de Bewindhebbers was de sluiting van het Collegium Indicum geweest. De pogingen van de Bataviase kerkeraad, in de stad een opleiding voor kerkelijke functionarissen te vestigen, lag wel in de lijn van deze gewijzigde opstelling van de leiding van de Compagnie. Het "collegyken" ten huize van ds. Molinaeus bestond slechts een paar jaren. Hoe bescheiden het resultaat ook was, het toont een kerkelijk initiatief dat zich niet afhankelijk stelde van het stadsbestuur.

Batavia had eerst gedurende dertien, na de heroprichting nog eens vier jaren een Latijnse school, ter voorbereiding op een universitaire studie in het vaderland. De VOC droeg er de bestuurlijke verantwoordelijkheid voor. Dat de school twee maal aan een tekort aan leerlingen ten onder ging, geeft aan dat de stad onvoldoende

191 Mooij 1931, 686.

192 Mooij 1931, 697.

193 De Haan 1935, 611.

194 Reitsma 1946, 361.

195 Geyl 1962, 763.

196 Mooij 1931, 693-694.

197 Van Troostenburg de Bruyn 1893, 46-49.

rekruteringsmogelijkheden bood om zo'n voorziening op de been te houden. Anders dan in het primaire onderwijs kwamen de talen van de plaatselijke bevolking in dit voortgezette onderwijs niet in beeld.

C De kust en Ceylon

1 De Coromandel- en de Malabarenkust

1.1 Een geschakeerde samenleving

De Coromandalkust in het zuidoosten van het Indiase subcontinent werd al vanaf het begin van de handelsvaarten naar de oost door de Hollandse schepen bevaren. Daar kreeg de VOC te maken met hindoe- en moslim-heersers, met wie zij over handelsrechten moest onderhandelen. Later kwamen ook de westelijker gelegen Malabarenkust in beeld en daar maakten de Portugezen de dienst uit.

Evenals op Ambon trof de Compagnie in het zuiden van het huidige India een niet onaanzienlijk aantal katholieken aan en die bleken zich beter onder de nieuwe machtsverhoudingen te kunnen handhaven dan op de Molukse eilanden het geval was geweest, vooral vanwege de niet ver weg gelegen Portugese sterkten van waaruit priesters hun aanhangers bleven bedienen. De jezuïeten hadden er zelfs een paar colleges die in elk geval tot in de jaren tachtig open bleven.¹⁹⁸ Ds. Masius reisde in 1675 zelfs woedend naar Batavia met de melding dat de plaatselijke VOC-vertegenwoordiger Van Reede vriendschappelijke betrekkingen onderhield met een "carmeliter paap", fra Mattheus¹⁹⁹ genaamd. De kerkeraad reageerde zeer terughoudend: eerst maar eens onderzoeken of dat waar is, om er vervolgens niet meer op terug te komen.²⁰⁰ Maar in 1689 voelde diezelfde Hendrik Adriaan van Reede tot Drakesteyn van Mijdrecht zich verplicht in Jaffnapatnam, in het noorden van Ceylon, op acht plaatsen tegelijk, katholieke kerstvieringen te "doen storen, daarin duysenden van menschen kleyn en groot vergadert waeren," zoals Pieter van Dam afkeurend opmerkte. Onder de kerk-gangers werden verscheidene Compagniesonderwijzers aangetroffen.²⁰¹

198 s'Jacob 1976, 167.

199 Het door p. Mattheus vervaardigde *Viridarium Orientale* was van groot belang voor de totstandkoming van de *Hortus Malabaricus* (Heniger 1986, 38-41). In 1678 was deze pater, tevens arts, nog steeds in Cochin aanwezig. Van Reede, die de pater voor diens diensten ook betaalde, werkte de ordeleiding van p. Mattheus tegen bij haar pogingen, de pater naar elders over te plaatsen (Heniger 1986, 45). Een andere karmeliet poogde Van Reede "af te locken van onse religie tot de Paepsche, die zijn E. door Godts genade van overlangs verlaten heeft" (Mooij 1931, 399, 290, 398).

200 Mooij 1931, 260-262; vanaf 1698 stonden de bewindhebbers de ongeschoeide karmelieten toe, met vijftien geestelijken in het Malabaarse kustgebied werkzaam te zijn: Kierkels 1935-1936.

201 Van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam 1954, 20; Van Goor 1978, 38.

Er waren ook heel wat Thomas-christenen, in Cochin zeker 200.000 met een eigen bisschop.²⁰² De Hollanders verleenden deze Malabaarse katholieken vrijheid van eredienst; Van Reede ging zelf een beleefdheidsbezoek brengen aan hun aarts-deken.²⁰³ Deze Thomas-christenen, deels verbonden met, deels onafhankelijk van Rome, vormden vanouds een belangrijk bestanddeel van de bevolking. Hun werd door de VOC met name "beloofd, dat wij hem nae onse magt sullen protegeeren ende beschermen in alles wat billik is".²⁰⁴

Zelfs trof de nieuwe heerser in Cochin op de Malabarenkust enkele synagogen aan.²⁰⁵ Van de in 1690 voor deze stad benoemde ziekentrooster Samuel van Metz verwachtte de Bataviase kerkeraad het een en ander met betrekking tot de bekering van de joden, omdat deze Samuel een "geweesen Joodtsch rabijn" was.²⁰⁶ Teleurgesteld moest diezelfde kerkeraad in 1693 aan de classis Amsterdam melden dat deze Metz nog geen enkel succes had gehad onder zijn vroegere geloofsgenoten.²⁰⁷

De meerderheid van de bevolking was hindoe. Ook dat eiste de nodige aandacht van de Compagnie, omdat zij voor haar kwakkelende peperhandel zeer afhankelijk was van sleutelfiguren uit de plaatselijke bevolking. Dat leidde tot heel wat meningsverschillen tussen gouverneur Van Goens en Van Reede, die goede contacten had opgebouwd met een aantal hindoe-handelaren.

In 1685 deed zich een bijzonder conflict voor, toen de predikant te Nagapatnam, Ruterus, personen van het avondmaal ging uitsluiten, die "heidense en Moorse dansen" bijwoonden. Aan de hele oostkust van India tot aan de Bengaalse kust waren dit soort dansen traditie. "Wij weten dat het aldaar onder de heidenen een gebruik is dat sij eenige vrouwen alimenteeren, welke haer naer die landswijze in de kunst van dansen onder het gespeel van klokjes komen te oefenen en welke dan ook daaglijks voor de pagoden of afgodsbeelden komen te dansen en te singen," schreef de Bataviase kerkeraad die deze zaak was voorgelegd.²⁰⁸ Die kerkeraad tilde er niet zo zwaar aan en berispte de predikant voor zijn tactloos optreden; hij wees hem er daarbij bovendien op, dat hij de handelsbelangen van de Compagnie ter plaatse beter in het oog had moeten houden. Kort daarop vertrok de dominee verongelijkt naar het vaderland.

202 Grothe 1884, 61; Heniger 1986, 19.

203 Van Troostenburg de Bruyn 1884, 573.

204 s'Jacob 1976, 10.

205 Van Troostenburg de Bruyn 1884, 44.

206 Mooij 1931, 807.

207 Grothe 1884, 102.

208 Mooij 1931, 659; Van Goor 1972, 205-215; Van Goor 1982, 113-122. Het dossier-Ruterus bevindt zich in het Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Eerste afdeling VOC, inventarisnummer 1405, 1732-1733, inventarisnummer 1409, 1296 en in het Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Tweede afdeling, Archief Nederlandse Hervormde Kerk, Oud-Synodaal Archief, inventarisnummer 321, 205-364.

1.2 Eerste predikanten en scholen

De factorij van Paliacatte op de Coromandelukust behoorde tot de oudste nederzettingen van de Compagnie. In het jaar 1626 werd de eerste predikant aan de Coromandelukust geplaatst, Johannes Follinus die er wel zeer voortvarend nog een kerkeraad oprichtte voor hij op 23 april van datzelfde jaar overleed.²⁰⁹ De door de kerkeraad van Batavia gewenste benoeming van Georgius Candidius werd door de gouverneur-generaal afgeslagen.²¹⁰ In 1627 ging Nicolaus Molinaeus naar Paliacatte om Follinus' plaats in te nemen.²¹¹

Langzaam kregen de Compagnie en de daarmee verbonden gereformeerde bedienaren greep op de plaatselijke bevolking. Voortreffelijke predikanten als Molinaeus en Rogerius, die hem rond kerstmis 1632 opvolgde, hebben de grondslag gelegd voor een calvinistische presentie op de Coromandelukust. In 1633 meldde de kerkeraad van Paliacatte, dat de gemeente duizend leden telde. Wel klaagde hij erover dat het kerkelijke leven ontwricht werd door de veelvuldige emigratie naar Batavia.²¹²

Wanneer met basisonderwijs te Paliacatte werd begonnen, is niet duidelijk. In elk geval bestond er in 1634 al enige tijd een Portugeestalige school.

Later breidde de VOC haar zeggenschap uit naar de zuidwestelijke, Malabaarse kuststreken van het huidige India. De Malabarenkust was voor de Compagnie van toenemend belang voor haar peperhandel. In 1663 werd als sluitstuk daar de stad Cochin veroverd, hoezeer dat ook in strijd was met het in 1661 tussen de Republiek en Portugal gesloten vredesverdrag. Daarin was bepaald dat elk land zou behouden wat het op dat moment aan bezittingen had. In hetzelfde jaar dat Cochin in VOC-handen overging, werd ds. Antonius Scherius er als eerste predikant geplaatst; vóór 1667 werd hij door Masius opgevolgd, die eerder op Formosa had gestaan.²¹³

Het basisonderwijs op de Malabaarse kust werd spoedig ter hand genomen. Dit onderwijs was bestemd voor de kinderen van de gehuwde Compagnieensoldaten, maar ook om de "Toepassen" te bekeren, een bevolkingsgroep, ontstaan uit een samengaan van Malabaren en Portugezen, die een marginale positie innam. In 1666 was er overigens al het eerste probleem met schoolmeester Braetman die wegens wangedrag werd weggestuurd.²¹⁴ De school bleef voortbestaan en telde in eind 1690 achtenzestig leerlingen, welk aantal in 1700 was teruggevallen tot achtenvijftig.²¹⁵

209 Van Troostenburg de Bruyn 1893, 136.

210 Mooij 1927, 211.

211 Mooij 1927, 275.

212 Mooij 1927, 417.

213 s'Jacob 1976, 12; Heniger 1986, 49.

214 s'Jacob 1976, 43.

215 Aangaande de gegevens van 1690: Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Eerste afdeling.

1.3 Tolkenschool op de Malabarenkust

In of kort na 1665 had de VOC-bestuurder van het Malabaarse gebied een van zijn soldaten, die Latijn en Grieks kende, naar Kottayam in de regio Teckencour (Tekkumkûr) gestuurd om er Malabaarse en – twee – Nederlandse leerlingen in het Latijn en het Nederlands te onderwijzen en zelf de regionale Malabaarse taal te leren. De Compagnie wilde met dit schooltje tolken voor haar werk beschikbaar krijgen. Er gaven ook brahmanen taalonderwijs en zelfs de radja van Tekkumkûr verzorgde enige lessen.²¹⁶ Na de dood in 1671 van die geletterde soldaat, wiens naam Harmen Hasencamp was, is een andere soldaat, Wisdorpheus met deze tolkenschool doorgegaan. In 1674 kwam de eerste tolk beschikbaar, mogelijk Herman van Donep.²¹⁷ In 1677 was er in het nabije Cottate sprake van een school onder Christoffel Kirghbergh "om alsoo de tolken van onse eygen natie mettertijt aen te queeken".²¹⁸ In 1681 vond men dit schooltje toch wat begroterlijk worden. Kennelijk werd zij in dat jaar gesloten en naar Cochin overgeplaatst, want men besloot een Malabaarse onderwijzer in dienst te nemen die voor twee rijksdaalders per maand in de stad aan het werk ging. Wederom was er sprake van een soldaat die bij het onderwijs behulpzaam kon zijn, maar daarover is verder niets meer vernomen.²¹⁹

2 Ceylon

2.1 De intrede van de VOC

Ook op het eiland Ceylon had de VOC haar sterkten, vooral voer de kaneelhandel. In de jaren veertig vestigde de VOC een sterkte in het zuidwestelijke deel van Ceylon. Vanuit Batavia werd spoedig een missie uitgestuurd voor de opbouw van de gereformeerde kerk in Galla, dat toen Punt de Gale genoemd werd: een predikant, drie ziekentroosters en twee schoolmeesters.²²⁰ Onderwijs was een wezenlijk element in de opbouw van een kerkgemeente.

Het eiland won aan gewicht toen de hoofdstad Colombo in 1656 in handen van de Compagnie viel en de Portugese invloed gebroken kon worden (1669). Toen hij het bericht over de inname van Colombo hoorde, juichte de Bataviase kerkeraad in zijn vergadering van 12 september 1658, dat "door de overwinninge op Ceijlon een wijde deure voor den loop des Euang. scheen geopent te sijn".²²¹

Buiten de noordelijke Tamil-gebieden was Ceylon grotendeels boeddhistisch. De Compagnie beheerste er vooral de kustgebieden. In het binnenland lag een

VOC, inventarisnummer 1474, 898-899: onder deze 68 leerlingen waren 51 jongens en 17 meisjes. Aangaande 1700: Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Tweede afdeling, Archief Nederlandse Hervormde Kerk, Oud-Synodaal Archief, inventarisnummer 321, 169.

216 Van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam 1947, 113; Heniger 1986, 34; s'Jacob 1976, 50, 76.

217 Heniger 1986, 34.

218 s'Jacob 1976, 164; Heniger 1986, 43.

219 s'Jacob 1976, 165.

220 Mooij 1927, 761.

221 Mooij 1929, 569.

zelfstandig rijk, dat de Compagnie aanduidde als het Koninkrijk Kandij en waarmee zij goede handelsbetrekkingen onderhield. Tegen boeddhistische activiteiten in haar eigen gebieden trad de Compagnie wel op. Dat was het geval in 1682, toen boeddhistische priesters bij decreet werden verbannen.²²²

Twee persoonlijkheden markeerden de Hollandse presentie op Ceylon en de Zuid-indiase kustgebieden: Hendrick Adriaan van Reede tot Drakestein en diens meerdere Rijklof van Goens. In tegenstelling tot de algemene VOC-politiek, stond Van Goens een uitbouw van deze gebieden tot een werkelijke "kolonie van onze landsluiden"²²³ voor. Daar wilde hij een eigen overzees woongebied voor de Hollandse staat van maken. In dat beeld paste de uitbouw van een schoolsysteem in en rond de VOC-nederzettingen. Van Goens werd door veel bewindhebbers ook gesteund in die expansionistische politiek en de heren in Batavia hadden weinig verweer. Maar reeds in 1677 oordeelden de bewindhebbers al veel terughoudender over deze grootse, maar kostbare plannen.²²⁴ Toen Van Goens later tot de rang van gouverneur-generaal in Batavia was opgeklommen, heeft hij geen blijk meer gegeven van zijn aanvankelijke voorkeur voor een bijzondere positie van "zijn" Ceylon.

2.2 Basisonderwijs op Ceylon

Ook op Ceylon werd het onderwijs als bindmiddel tussen machthebbers en plaatselijke bevolking ingezet. De predikanten richtten hun aandacht vooral op de kwart miljoen katholieken van het eiland. De vele Portugese kerken en parochiescholen, die het middelpunt van het sociale leven uitmaakten, vielen de nieuwe godsdienstpredikers toe.²²⁵ Voor dominees als Baldaeus gold als eerste prioriteit de omscholing van de tientallen katholieke onderwijzers en de Portugese vertaling van een beknopte catechismus voor de scholen.

In 1660, kort na de inname van Colombo en van Jaffnapatnam (1658) beschikten de gereformeerden reeds over 34 scholen in en rond Jaffna, 23 scholen bij Gale in het zuidwesten van Ceylon en 14 scholen in Manaar.²²⁶ Het toezicht op de scholen lag formeel in handen van de gouverneur.²²⁷

Ten behoeve van het onderwijs hadden de dominees op Ceylon een eigen tekst over het christelijk geloof ontworpen, die in 1668 via de VOC-autoriteiten aan de

222 Van Goor 1978, 33.

223 Geyl 1962, 767.

224 Gaastra 1989, 118, 123.

225 Brohier 1978, 100.

226 Arasaratnam 1958, 221. Van der Chijs (1861, 168) meldde dat in Jaffnapatnam reeds sinds 1630 tot in de jaren veertig een school voor onderwijzersopleiding zou hebben bestaan. Dan zal hij niet op een VOC-school bedoeld kunnen hebben. Mogelijk was er wel reeds in 1668 zo'n school ter plaatse; van ds. Casarius wordt bericht dat hij in dat jaar naar de school te Jaffna gezonden werd om er Portugees te leren: Heniger 1986, 42.

227 Van Goor 1982, 119.

kerkeraad van Batavia ter goedkeuring voorgelegd werd. De raad was er niet erg tevreden over en liet hem zijn scribe, Cornelius Lindius, verbeteren. Toen diens bewerking in de vergadering van 27 augustus ter tafel kwam, stemde de kerkeraad ook daar niet mee in. Hij vond het “gevaerlijck en opspraeckelijck”, “niet nodich noch profijtelijck” als naast de bestaande, alom bekende formulieren uit het vaderland, nieuwe versies in omloop zouden komen.²²⁸ Onderwijskundige argumenten moesten het dus tegen de strikte handhaving van de vaststaande teksten afleggen.

Aanvankelijk werd het vaderland getrakteerd op hoge aantallen schoolkinderen. Zo repte een bericht uit 1671 over 14.000 scholieren (op 20.000 christenen) in de regio's Colombo en Gale en in het overige, met name Tamil-gebied over 20.000 schoolkinderen op een tienvoudige christenschaar.²²⁹ Dat waren cijfers voor de bewindhebbers, die hun de schampere opmerking ontlokten, dat die lieden gedoopt waren zodra ze het Onze Vader hadden kunnen opzeggen.

Meer realistisch ogen de opgaven uit kerkelijke kring die de synoden bereikten. Voor 1674 telde men 1300 schoolkinderen, acht jaar later bijna het drievoudige (3789), al viel dit aantal blijkens een opgave over 1690 terug tot 2688. Grothe²³⁰ gaf het volgende overzicht voor 1688:

	scholen	leerlingen
Jaffnapatnam/Manaar	49	31.853
Colombo	25	2.469
Negombo	7	605
Gale	20	2.666
Mature	18	907

Ook deze cijfers blijven met onzekerheden omgeven. Volstrekt onduidelijk blijft, hoe zich de voorziening aan leerkrachten voor 119 scholen voltrokken heeft. Een gemiddelde schoolbezetting van bijna 640 in het noordelijke gebied van Jaffnapatnam is zelfs uiterst onwaarschijnlijk, tenzij de leerlingen niet meer dan een dag per week de school konden bezoeken. Er moet zeker in de eerste decennia een groot tekort aan onderwijskrachten bestaan hebben. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat een aanzienlijk aantal onderwijzers in Portugese dienst met de katholieke priesters zijn weggetrokken toen de Hollanders het bewind overnamen.

228 Mooij 1931, 49.

229 Mooij 1927, 79.

230 Grothe 1884, 92.

Bij haar intrede op Ceylon viel de Compagnie een fijnmazig net van Portugese scholen in handen. Door die scholen met hun onderwijzend personeel snel om te vormen tot onderwijs op gereformeerde grondslag, hoopte zij vlot steun te ontvangen van de plaatselijke bevolking. Met haar lagere scholen bereikte de Compagnie weliswaar een groot aantal leerlingen, maar over de kwaliteit van het onderwijs blijft veel onzekerheid bestaan.

3 Voortgezet onderwijs op Ceylon

3.1 Voorstellen voor een Latijnse school 1670, 1690

Reeds rond 1670 had admiraal Rijckloff van Goens, bijna ononderbroken Ceylons gouverneur van 1659 tot 1672, voorgesteld, op het eiland een Latijnse school op te richten. Dat paste ook helemaal in zijn kolonisatiepolitieke oogmerken met het eiland. Toen kwam het er niet van en ook als gouverneur-generaal heeft hij dat plan niet verwezenlijkt. Maar toen ds. Simon Cat op 6 augustus 1690 de toenmalige gouverneur voorstelde een opleidingsschool voor predikanten op het eiland te stichten, herinnerde hij aan de plannen van diens voorganger Van Goens.

Hij diende daartoe zijn *Consideratien wegens een Singalees seminarium voor de landen van Colombo, Gale en Mature* in.²³¹ Hierin presenteerde hij een plan om "een apart huys en besloten plaats" in te richten voor eigenlandse kinderen van beiderlei geslacht; hij maakte een uitzondering voor de "dienstbare in lage castes": de christelijke opvoeding was blijkbaar nog niet bij machte geweest, het algemeen misprijzen tegenover deze laagstgestelden te ontzenuwen. Ook blanke weeskinderen konden op de school toegelaten worden om het taalonderricht te vergemakkelijken, terwijl er op gerekend werd dat een aantal van deze wezen reeds Singalees zou kennen.

In de beslotenheid van dit internaat zou alleen Hollands gesproken mogen worden "sonder in haere jonckheyt met eenigh swart te mogen spreucken of omgaan" en mocht alleen Hollands voedsel bereid worden. Op deze manier zouden de kinderen geheel aan hun omgeving onttrokken ("verbastert") kunnen worden en met de Hollandse levensstijl volstrekt vertrouwd gemaakt.

Op deze school moesten deze kinderen "in de waere vrese Godts en kennisse van de leere Christi opwasschen". Als lesmateriaal dacht Cat aan de *Janua linguarum* van Jan Amos Comenius en aan een prentenbijbel. Hij hoopte ook dat met gebruikmaking van het Malabaarse schrift een schrijfwijze van het Singalees ontwikkeld kon worden, waarmee dan een Singalees-Nederlands woordenboek en een bijbelvertaling vervaardigd zouden kunnen worden.

Zijn bedoeling bracht Cat zo onder woorden: "Het oogherck van dese queeck-schole en is niet om de kinderen der inlanders tot Nederduytsche schoolmeestere te bequamen, maar tot een kennisse van onse tale te brengen, immers in soo verre dat se Nederduytsche boecken kunnen lesen en verstaan, en om door behulp

231 Van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam 1954, 221-222.

derselver haar te brengen tot een grondige kennisse van den waren godtsdienst, om daarna, 't sij als schoolmeesters, 't sij als proponenten de religie onder haere lantgenoten voort te setten".²³² Hem stond uiteindelijk de vorming van eigenlandse onderwijzers en predikanten voor ogen. Om zijn pleidooi kracht bij te zetten, verwees Cat naar synodale uitspraken uit het vaderland.

3.2 Een school in Nalloer 1690

Nog in datzelfde jaar 1690 werd een "queeckschole" toegestaan.²³³ Zij werd echter niet in Colombo gevestigd, maar in het noorden te Nalloer op Jaffnapatnam, "binnen een grote tuyn of bogaart van de Compagnie (...) een kleyn uyr gaans van het casteel, alwaar de koningen van 't lant in oude tijden haar hof waren houdende".²³⁴ Hier woonde een groot aantal gereformeerden, wel 150.000 volgens de kerkeraad van Batavia.²³⁵ De school was vooral voor Tamil-leerlingen bestemd en niet voor de Singalezen, wat tegengesteld was aan Cats bedoeling. Voor deze school werden een *Reglement van ordre van het Malabaars seminarie te Nalloer* en een overzicht van financiële lasten vervaardigd.²³⁶ Het "reglement" geeft de dagorde en daarnaast een groot aantal regelingen en didactische richtlijnen tot op het niveau van aanwijzingen van de uitspraak van woorden ("vien" voor "wijn"). Twee leerboeken van Comenius werden genoemd: het ene was *Janua Linguarum Reserata*, dat vertaald en rijk geïllustreerd als *Ontsoote deure der taalen*, die sinds haar eerste uitgave in 1631 te Amsterdam vele malen was bewerkt en herdrukt; zij gaf een woordelijke vertaling van een Latijnse tekst over vele onderwerpen van dagelijks belang. Het andere leerboek heette *Januae Linguarum Vestibulum*.²³⁷ Het Latijn werd gegeven door ds. Stumphius.²³⁸

De eerste directeur was de vorig jaar aangekomen Adriaen de Mey die begon met 27 leerlingen. Tot zijn staf hoorden een Nederlandse en twee Malabaarse onderwijzers, als ook een "binnenvaer" voor de buitenschoolse verzorging in het internaat.

232 Van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam 1954, 225.

233 Grothe 1884, 98.

234 Van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam 1954, 221.

235 Mooij 1931, 748.

236 D.d. 2 december 1690, uitgevaardigd door Van Reede: Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Eerste afdeling, VOC, inventarisnummer 1469, 542-552, 553-556; Van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam 1954, 239-247, 247-256.

237 Skarka 1974, 151-168 en 1986, 303-322; Comenius 1957, I 255-302 en 305-317.

238 Ds. Johannes Fred. Stumphius was bestuurder van de school: Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Eerste afdeling, VOC, inventarisnummer 1479, 494-498, 512-527. Van Goor 1978, 45-48 voegde aan de lijst van lesboeken nog toe: *Het kort begrip*, *De kleine vraagjes* van Borstius, de *Synopsis theologiae* van Franciscus Burmannus en drie werkjes in het Tamils: een met spreekwoorden, een met tweeregelige levenslessen en een woordenlijst. Met *De kleine vraagjes* zal Borstius' *Kort begrip der christelycke leere met eenige vragen voor de jonge kinderkens* (Enkhuizen 1661) bedoeld zijn.

De Raden van Indië hadden wel enige fiducia in de kwaliteit van deze school. Toen Louis de Mey na tien jaren verblijf in Holland als predikant was weergekeerd, bleek hij nog slecht Nederlands te spreken; het bestuur te Batavia heeft nog even overwogen, hem naar de school van diens neef te Nalloor te sturen om zijn taalkennis te verbeteren.²³⁹

De Nederlandse synoden kregen vanaf 1693 goede berichten over de voortgang van deze school.²⁴⁰ Ook de Raad van Indië werd op de hoogte gehouden.²⁴¹

De eerste proponenten waren reeds met goed gevolg geëxamineerd toen A. De Mey op 28 februari 1699 overleed.²⁴² De beide overblijvende predikant-docenten, Johannes Roman en Philippus de Vriest hadden ruzie met elkaar gekregen, volgens de Bataviase kerkeraad omdat Roman samen met een op bezoek zijnde predikant had zitten lachen tijdens een preek van zijn collega. Daaruit ontstond een "brant van broedertwist" die zozeer uit de hand liep dat beiden zich – zonder behoud van salaris – in Batavia moesten gaan verantwoorden.

Samen met de Nederlandse onderwijzer Dirck Ottelij, die vanaf de aanvang aan de school verbonden was, leidde conrector Joh. Costerus in de tussentijd de school. Na diens dood nam ds. Gerard den Ouden, in 1700, juist overgeplaatst vanuit Cochín, voor een jaar het rectoraat waar, waarna De Vriest rector werd.²⁴³

Bij De Mey's dood hadden de leerlingen hun voorkeur voor Roman uitgesproken. Terwijl Hofstede gunstig over hem sprak, uitte Neurdenburg²⁴⁴ kritische tonen over De Vriests harteloze omgang met de leerlingen. De voorkeur voor De Vriest berustte op "zijn taalkennis (die) voor de kerk en 't seminarie het meest van nut" werd geacht.²⁴⁵

Hoewel de nieuwe rector tot zijn overplaatsing in 1713 naar Colombo aan de school verbonden bleef, ging de gouverneur er reeds in 1704 toe over, vier van de beste leerlingen vanuit Jaffnapatnam naar de heropende school te Colombo over te brengen.

Vanaf 1713 was er geen rector; de enige predikant ter plaatse, Bruyning, trok zich van de school niets aan, die dreef op enkele schoolmeesters. In 1723 werd de

239 Coolhaas 1975, 709.

240 Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Tweede afdeling, Archief Nederlandse Hervormde Kerk, Oud-Synodaal Archief, inventarisnummer 321, 129 (brief kerkeraad Batavia d.d. 3 december 1693 aan synode Zuid-Holland), 145 (id. 31 december 1696); Grothe 1884, 99-109, 114, 117.

241 Coolhaas 1975, 767.

242 En niet in 1709, wat Hofstede (1780, 27) meende: Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Archief Nederlandse Hervormde Kerk, Oud-Synodaal Archief, inventarisnummer 155, 160.

243 Grothe 1884, 120.

244 Hofstede 1780, 25; Neurdenburg 1891, 42.

245 Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Tweede afdeling, Archief Nederlandse Hervormde Kerk, Oud-Synodaal Archief, inventarisnummer 321, 169; over de "broedertwist" tussen Roman en De Vriest: idem, inventarisnummer 321, 160.

opleiding in “de oude protestantsche wijngaard van Jaffna-Patam”²⁴⁶ opgeheven; de laatste zes leerlingen gingen naar de school in Colombo over.

3.3 Een tweede school, in Colombo 1696-1700

Ds. Cat was blijven ijveren voor een school in de hoofdstad Colombo. Hij had zelf voor een vertaling van bijbelboeken en voor een woordenlijst in het Singalees gezorgd, wellicht met behulp van zijn assistent Pieter Faas, zoon van een Europese vader en een Ceylonese moeder. Maar de gouverneur bleef zich verzetten tegen een tweede school, reeds in 1690 en jaarlijks herhaald van 1697 tot in 1700.²⁴⁷ In naam van zijn meerderen wilde hij deze school niet ten laste van de VOC laten komen: men moest zelf maar een fonds vormen.²⁴⁸

Toch was Cat in 1696 begonnen met vijftien leerlingen; het was wel de bedoeling geweest met een groter aantal leerlingen te starten: twaalf uit Colombo en omstreken, evenveel uit het gebied van Gale en ook twaalf uit de Maturese landen.²⁴⁹ 's Morgens waren de lessen in het Nederlands, 's middags in het Singalees.

In 1698 volgde ds. Ruel hem op. Eind van dat jaar wist de kerkeraad in Batavia de Zuidhollandse synode al te melden “dat het Malabaarse seminarium op Jaffanapatnam, gelijk ook het Cingaleese op Colombo – waarover ds Ruel ver in de Cingaleese taale geavanceert tot Rector aangesteld was – wat goeds beloofden, vermits de kweekelingen van 't eerste merkelyk so in de Nederduytse taal als in de kennisse der waarheid die na de Godsaligheid is toenamen, en die van 't laatste ook goede progressie in onse taale deeden”.²⁵⁰ Ruel maakte voor de school een Singalese spraakkunst, die in 1708 werd gedrukt. Van deze onwettige school sloot de VOC uiteindelijk in 1700 de deuren.

3.4 School in Colombo 1703 heropend

Over de wederwaardigheden van deze scholen werden de kerken in het vaderland voortdurend op de hoogte gehouden. Nagenoeg elk jaar vanaf 1692 stonden zij op de agenda van de synode.²⁵¹ Vanuit de vaderlandse kerken werd druk op de VOC uitgeoefend om de school in Colombo te ondersteunen. Geheel in de lijn van de reeds ingezette kerkpolitiek beval de synode van Alkmaar (1704) met betrekking tot deze school aan dat toch “met alle omzigtigheid zorg gedragen worden dat de O.I. kerken afhankelijk blijven van de vaderlandse kerk en de orthodoxie bewaard blijve”.²⁵²

246 Buchanan 1814, 96.

247 Neurdenburg 1890, 40; Heniger 1986, 57-61.

248 Coolhaas 1975, 728.

249 Coolhaas 1975, 801.

250 Brief d.d. 24 november 1698: Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Tweede afdeling, Archief Nederlandse Hervormde Kerk, Oud-Synodaal Archief, inventarisnummer 321, 153.

251 Grothe 1884, 117-120, 124, 126, 131, 133, 136, 138.

252 Terpstra 1958, 34-35.

Misschien kreeg de Compagnie oog voor de problemen die zich in Nalloer voordeden; om een deskundige beschikbaar te hebben om ds. Ruel te kunnen opvolgen²⁵³, zorgden de bewindhebbers in 1701 voor de uitzending naar Colombo van de proponent Nicolaas Riemersma, die in Franeker een taalstudie had gedaan.

Op 2 juli 1703 heropende de school in Colombo haar poorten; ds. Sinjeu volgde de twee jaar eerder overleden Ruel als rector op. Sinjeu, die bekend stond als cartesiaan²⁵⁴ voerde de volgende studievakken in: dogmatiek, homiletiek, christelijke redeneerkunst en apologetiek, de christelijke instellingen, Nederlands, aardrijkskunde, logica, kennis van de "heydensche" godsdiensten, metafysica, dialectiek, natuurwet en moraal, zielkunde, de leer der hartstochten en hun beheersing; later werden Latijn, Grieks, Hebreeuws en kerkelijke geschiedenis daaraan toegevoegd; in 1710 deed men er nog natuurlijke theologie, dit is filosofie bij.²⁵⁵ Algra²⁵⁶ tekende hierbij aan: "De groote fout lijkt ons, dat men de leerlingen vol trachtte te stoppen met allerlei schijngeleerdheid en scholastische spitsvondigheden, waar zij bij hun verderen arbeid weinig aan hadden."

Over de natuurlijke theologie werden, wat blijkt uit een brief uit 1718, de lessen gegeven aan de hand van de *Corte schets der godlijke waarheden*²⁵⁷ van Johannes d'Outrein, leraar aan de Illustre School te Dordrecht; *De waaragtige weegen die God met den mensch houdt toegeschreven* (1693) van de cartesiaan Taco van den Honert, hoogleraar te Leiden. De theologie werd gedoceerd met behulp van de *Synopsis theologiae et speciatim foederum Dei ab initiis saeculorum usque ad consummationem eorum* (1671) van de Utrechtse hoogleraar Franciscus Burmannus. Troostenburg de Bruyn²⁵⁸ noemde nog de *Huyspostil*, de populaire vertaling van preken van Zwingli's opvolger Heinrich Bullinger en Terpstra²⁵⁹ de *Kleine vraagjes* en het *Onderwijsboekje in de christelijke godsdienst*, welke beide boekjes van Jacobus Borstius in het eerste leerjaar werden gebruikt. Sinjeu zelf schreef *Korte natuurlijke beginselen tot overredingh en wederleggingh van 't heydendom voor de meesters van de inlandsche scholen* (1706).²⁶⁰

Toen rector Sinjeu in 1718 ernstig ziek werd, moesten de lessen voor een jaar onderbroken worden. De basis van de school was dus wel erg smal. Vanaf 1719 was zij weer in werking. Sinjeu zou er tot zijn dood in 1727 de leiding over houden.

253 Van Troostenburg de Bruyn 1893, 354.

254 Van Goor 1978, 64.

255 Van Troostenburg de Bruyn 1884, 516.

256 Algra 1946, 219.

257 Amsterdam 1687; ook vertaald in het Maleis en het Portugees.

258 Van Troostenburg de Bruyn 1884, 558-559.

259 Terpstra 1958, 43.

260 Van Goor 1978, 64.

De school bleef, zij het met veel moeilijkheden en onder toenemende kritiek, voortbestaan tot het Nederlandse bewind over Ceylon in 1796 ten einde kwam.

3.5 Oogst

De seminaries hebben in de loop van de achttiende eeuw verschillende afgestudeerden opgeleverd die aan een Nederlandse universiteit tot predikant werden opgeleid. Tot haar latere rectores behoorden dr. Johan Jacob Meyer (1757-1763), ds. Sigisbertus Abrahamsen Bronsveld (1763-1769) en ds. Willem Jurriaen Ondaetje (1769-1777), landskinderen en oud-leerlingen van Colombo.

Ook voor het gewone gemeentewerk zijn door deze Latijnse scholen kandidaten afgeleverd die later daadwerkelijk dienst hebben gedaan: van de eerste lichting is de uit de Hollandse kolonie voortgekomen Cornelis Kuik van Mierop te noemen, geboren te Jaffnapatnam, die in 1704 predikant in Houten en 't Goy werd.²⁶¹

TERUGBLIK

Van het voortgezet onderwijs in de bestudeerde periode zijn de beide scholen op Ceylon de enige die tot ver in de achttiende eeuw bleven functioneren. Hun achterland was van dusdanige omvang dat het twee scholen in stand kon houden. Het werk van de Portugezen had een net van scholen en een behoefte aan onderwijs opgeleverd waarop de Compagnie kon voortbouwen.

Anders dan in Batavia werd op Ceylon in het voortgezet onderwijs aansluiting gezocht met de plaatselijke talen. De leerlingen waren ook goeddeels uit de lokale bevolking gerekruteerd; ze werden voor een belangrijk deel opgeleid tot onderwijzer of tot andere intermediaire functies tussen Compagnie en de lokale structuren.

D Formosa

1 De Kerk op Formosa

1.1 Een VOC-steunpunt voor China's kust

De Compagnie had grote behoefte aan een steunpunt in de buurt van de Chinese kust om haar handel met dit gebied te kunnen ontwikkelen en een weg naar Japan open te houden. Nadat zij haar basis in de Straat van Formosa op de Pescadoren Eilanden had moeten verlaten, vestigde zij in 1624 een sterkte op een eilandje Tayouan voor de zuidwestkust van Formosa. Van daaruit kreeg men al spoedig controle op het daartegenover gelegen gebied. Johann Jacob Merklein, een Duitse chirurgijn in VOC-dienst, wist later te vertellen dat de Formosanen vroeger echte wilden, thans voor het merendeel waren gekerstend en dat vooral dank zij de predikanten en schoolmeesters die zich inspanden voor de bekering der heidenen.²⁶²

261 Van Troostenburg de Bruyn (1884, 289-291, 508) geeft 38 namen van predikanten en proponenten, afkomstig van de beide seminaria op Ceylon.

262 l'Honoré Naber 1930a, 35.

Toen de Compagnie het eiland betrad, was daar geen bestuurlijke structuur aanwezig. De dorpen leidden hun eigen leven, in voortdurende vijandschap met omliggende plaatsen. De Chinezen en de Japanners, die her en der handel dreven, speelden op deze constante naijver naar bevind van zaken in.

Herman Bruinninck, die het eiland in 1626 als ziekentrouster bezocht, had van de plaatselijke commandeur De Witte het verzoek meegekregen, voor de nieuwe post drie tot vier personen uit te zenden voor taalonderricht en godsdienstonderwijs, "want zij gants heydens en sonder dienst sijn, zij en hebben geen tempels noch beelden".²⁶³ Door de introductie van de "eigen" religie trachtte de VOC in haar nieuwe omgeving enige structuur en binding aan te brengen.

1.2 De eerste predikanten op Formosa

In 1627 verscheen de eerste dominee, Georgius Candidius op het eiland, waar de kerkelijke dienst tot dan toe door een ziekentrouster Dirck Lourensz was waargenomen. Met Candidius was ook een tweede ziekentrouster benoemd, Jan Jansz van Tekeran.²⁶⁴ De predikant legde tijdens de kerstdagen 1628 zijn ervaringen vast in een *Discours ende cort verhael van't eylant Formosa*²⁶⁵, waarin hij een weergave gaf van het eiland en zijn bewoners, hun leefgewoonten en godsdienstige opvattingen. Naar mededeling van Merklein werd spoedig met schoolonderricht een aanvang genomen.²⁶⁶

Om Candidius terzijde te staan, werd Robertus Junius in 1629 naar Formosa gezonden. Twee jaar later vertrok Candidius na een weinig succesvol begin naar Batavia, misschien ook vanwege de dood van zijn eerste, Formosaanse vrouw. Hertrouwd keerde hij er in 1633 op aandrang van het VOC-bestuur weer terug; daarbij had hij wel als voorwaarde gesteld, dat hem een stenen huis zou worden toegewezen en hij later weer in Batavia beroepen zou worden²⁶⁷; ook eiste hij – vergeefs – salarisverhoging tot f 120.- per jaar. Aan dat huis was al tijdens zijn eerste termijn gebouwd²⁶⁸, maar omdat de bouwmaterialen allemaal over zee moesten worden aangevoerd, vorderde dat niet.²⁶⁹

In 1636 deden twee nieuwe predikanten hun intrede: Johannes Lindenborn die na enkele maanden als een "hinderpaal in de bekeeringe der Sincanse heydenen" gesuspendeerd moest worden en Assuerus Hoogensteyn die na nog geen maand overleed.²⁷⁰ Zij kregen twee opvolgers: Gerardus Leuwius zou een jaar na aan-

263 Mooij 1927, 169-170.

264 Mooij 1927, 289-290.

265 Grothe 1886, 1-28; De Zeeuw 1924, 21-31.

266 l'Honoré Naber 1930a, 35.

267 Mooij 1927, 421.

268 Candidius huwde een meisje uit Sinckan, wat Jef Last (1968, 14) de opmerking ingaf, dat Candidius "zelfs bereid was met een inlandse vrouw te trouwen om het vertrouwen der inboorlingen te winnen".

269 Blussé en Van Opstall 1986a, 33, 40.

270 Blussé en Van Opstall 1986a, 310, 301.

komst komen te overlijden (1639), terwijl Schottanus na één jaar al gesuspendeerd was. Toen stond Junius er dus weer alleen voor.

1.3 Succesvol bekeringswerk

Het zendingswerk op Formosa had een moeilijke start. Pieter Nuyts had in 1629 wel als zijn verwachting uitgesproken: "Ik houde en vertrouwde vastelycke dat op dit Isla Formosa niet alleene de principaelste ende heerlyckste gemeente in gansch India (...) sal verandert werden, maer onse beste vaderlantsche gheemeente, de treffelyckste wesen sal." En in 1631 wist Van Diemen, toendertijd Raad van Indië, te melden dat "21 huijsgesinnen maeckende 122 zielen (dank zij ds. Candidius) haer affgoden hebben wech geworpen".²⁷¹ Maar de eerste jaren van Candidius' en Junius' arbeid op het eiland werden vergald door de belangentegenstellingen tussen de verschillende dorpsgemeenschappen, die regelmatig in oorlogjes ontaardden. Het zendingswerk werd hierdoor welhaast onmogelijk gemaakt. De voortdurende onrust tussen de dorpen werd toen nog aangewakkerd door agitatie van Chinese infiltranten, die met de hulp van een inheemse VOC-tolk de Hollanders van het eiland wilden verdrijven.²⁷² Het werd nog ernstiger toen de twee dorpen Sinckan en Mattau zich een jaar later, in 1635, gingen verbinden om de predikanten en VOC-soldaten van kant te maken, maar dat kwam Junius tijdig ter ore.²⁷³

Hierdoor ontmoedigd gaven beide predikanten de wens te kennen naar het vaderland te mogen terugkeren, zo werd de bewindhebbers d.d. 4 januari 1636 gemeld.²⁷⁴ Met het oog daarop stelden zij voor, in de Republiek een aantal Formosaanse jongens onder de leiding van een van hen tot predikant op te leiden. Candidius vertrok inderdaad kort daarna, niet naar Europa, maar naar Batavia, zoals hij eerder bij zijn benoeming voor Formosa bedongen had. Daar werd hij op 30 april 1637 als predikant bevestigd, "duslange bij leeninge in Zincan geweest zijnde".²⁷⁵ Maar het volgende jaar vertrok hij toch naar Nederland om daar vier jaar te verblijven.

Blijkens een inspectieverslag van de VOC-beambte Cornelis Fedder waren er in 1638 in Sinckan 1000 christenen, Baccaluan telde er 150 op een bevolking van 1008, in Soulang trof hij 1300 mensen in de kerk, die overigens lang niet allen gedoopt waren; ook was men actief in Mattau, Tavocan en Tivorlangh. De goede scores kunnen met name op het conto van Junius en de onder zijn leiding werkende ziekentroosters en onderwijzers geschreven worden.

271 Coolhaas 1947, 68.

272 Blussé en Van Opstall 1986a, 162.

273 Blussé en Van Opstall 1986a, 227.

274 Coolhaas en Van Goor 1960b, 521.

275 Mooij 1927, 497.

Ook met de dorpen ten zuiden van de rivier de Tamsuy, waar Junius in 1637 de eerste onderwijzers naar uitgestuurd had om er schooltjes op te zetten²⁷⁶, bestreek de met de Compagnie verbonden kerk slechts een klein deel van het eiland. Niet zonder overdrijving stelde VOC-er Wurffbain dan ook vast dat heel het eiland onder het gezag van de Compagnie en tot het christelijke geloof gebracht was en dat zozeer en op onvergelykbare wijze ten voordele van de mensen, dat zij zich met duizenden hadden laten dopen.²⁷⁷

Het bekeringswerk op Formosa gaf de Compagnie wel enige problemen. Met name door de Japanse autoriteiten werd haar deze activiteit voor de voeten geworpen: "Men beschuldigt ons, d'inhabitanten van Formosa Christenen (te) maecken en tselve met de Portugees gemeen hebben." De Japanners lieten het niet bij dat verwijt, getuige de toevoeging van een VOC-functionaris bij deze mededeling uit 1641: "Onrecht en geweld wert ons aengedaen".²⁷⁸ In dit geval heeft de Compagnie het werk van de predikanten evenwel niet afgeremd. Wel was de Hollandse predikanten op het eiland te verstaan gegeven, het christendom zonder ophef te preken.²⁷⁹

In de VOC-politiek met betrekking tot het Verre Oosten nam Formosa een sleutelpositie in. De handelsbelangen met Japan en China waren de enige reden dat de Compagnie het eiland ingenomen had en zij wilde niet in de fout vervallen van de Spanjaarden die uiteindelijk met harde hand uit het Verre Oosten werden weggejaagd.

Met de jaren leek er echter minder reden voor angst om de VOC-positie in Japan te bestaan, vooral na de moeilijke jaren veertig, waarin de relatie van de VOC met de Japanse autoriteiten gespannen was.²⁸⁰ Zo liet de gouverneur-generaal de kerkeraad van Batavia alleen al in de maand april 1651 maar liefst tien onderwijzers naar Formosa uitzenden. Zelf nam hij zich in 1655 voor, dat jaar met voorrang vier predikanten naar Formosa te sturen, ook al had dat een botsing met die Bataviase kerkeraad tot gevolg.

Uit dat bijzondere belang is ook de klacht van diezelfde gouverneur-generaal te verklaren dat het bekeringswerk onder de eilandbewoners zo "moeilijk en lanckwylig" ging dat ervoor gevreesd moest worden dat de Formosanen zich van de Compagnie zouden vervreemden. In 1659 kregen de kerkelijke autoriteiten in het vaderland te horen, dat veel predikanten vanwege hun slechte taalkennis van weinig nut waren.²⁸¹ Dat was nauw verholen kritiek op Junius en diens seminarie, alhoewel het meer een teken is van de grove onderschatting van het vreemde-

276 Blussé en Van Opstall 1986a, 329.

277 l'Honoré Naber 1931c, 93.

278 Coolhaas en Van Goor 1964, 135.

279 Van Troostenburg de Bruyn 1884, 452-453.

280 Paul 1984, 126.

281 Mooij 1927, 65.

talenonderwijs, waarvoor Junius slechts vijf tot zes maanden waren gegund geweest.

Reeds enkele jaren hadden de bestuurders indicaties voor het veranderende politieke klimaat op en rond Formosa. Zij wensten snellere actie, wat de kerke-raadsleden in grote verlegenheid bracht. Dezen reikten hen vanuit Batavia wat boekjes aan met een handzame samenvatting van de hoofdpunten van het geloof, maar besloten tevens, daarvan geen melding te maken in hun correspondentie met de collegae op Formosa en zich met de verzending ervan niet te bemoeien.²⁸²

Met betrekking tot de leerlingenaantallen op scholen in de "noordelijke" dorpen is enige informatie bewaard gebleven. Uit onderzoek van Blussé en Van Opstall en van De Zeeuw²⁸³ is het volgende overzicht samen te stellen:

plaats:	1638	1647
Sinckan	50 à 60 meisjes 45 jongens	110 vrouwen en meisjes 110 jongens 58 mannen
Tavocan	38 leerlingen	100 vrouwen en meisjes 78 jongens 92 mannen
Baccaluan	84 leerlingen	110 vrouwen en meisjes 103 jongens 60 mannen
Soulang	145 leerlingen	253 kinderen 141 jongens en mannen
Mattau	onbekend	145 jongens en mannen

TERUGBLIK

De vestiging van de Compagnie op Formosa betekende, op een enkele Spaanse nederzetting op de uiterste noordpunt van het eiland na, de eerste confrontatie van de plaatselijke bevolking met een Europese natie. De VOC had enkele jaren nodig om de omgeving van haar fort tot rust te brengen. Dat vanuit China en Japan stemming gemaakt werd tegen de nieuwe machthebbers, was daarbij een extra bemoeilijkende factor. Het kerkelijke personeel van de Compagnie speelde in deze pacificatie een centrale rol.

282 Mooij 1929, 535-536.

283 Blussé en Van Opstall 1986a, 405; De Zeeuw 1924, 42-44.

2 Voortgezet Onderwijs op Formosa

2.1 Een school onder Junius

Bij de eerste predikanten kwam al spoedig de wens naar boven, uit de plaatselijke bevolking, zowel eigenlandse jongens als Hollandse Compagnieskinderen te rekruteren voor een opleiding tot het predikambt. Het plan om Formosaanse leerlingen naar Holland te sturen, was weliswaar afgewezen maar voor een opleiding op Formosa bleek wel belangstelling te bestaan. De Compagnie was akkoord met een seminarie te Sinckan tot opleiding van inlanders voor de predikdienst; Junius zou daarvan de leiding op zich moeten nemen.²⁸⁴

Junius was in 1634 al begonnen met de scholing van "dry jonge hollantsche quanten, die still ende modest van leven sijn".²⁸⁵ Misschien waren dit de drie die in 1637 werden aangesteld om als schoolmeester het zuidelijker gebied rond de rivier de Tamsuy te gaan openleggen: de soldaten Marcus Thomas en Cornelis Huybrechtsz Trebbelij, en de ziekentrouster Jan Michielsz.²⁸⁶ Naast godsdienstles werd ook taalonderricht (lezen en schrijven) gegeven, wat erop wijst dat deze "quanten" pas kortgeleden op het eiland gearriveerd waren. In 1637 werd Junius vanuit Batavia een weesjongen Jan Evertsz Wesefeld toegestuurd om "in de fondamenten der Christelicken Religie onderwesen ende tot den kerckelicken dienst aldaer te syner tyt gebruyckt te werden".²⁸⁷ In 1638 was nog een student, Johannes Schottanus, daaraan toegevoegd, die zijn theologiestudie bij Molinaeus had voltooid en korte tijd later als predikant bevestigd werd. Hij werd spoedig gesuspendeerd omdat zijn wangedrag "van slimmer tot arger" ging.²⁸⁸ In 1639 werden nog twee anderen, Antonio Crieck en Pieter Mulder, vanuit Batavia op deze school geplaatst om er de taal te leren.²⁸⁹

Als een van Junius' medewerkers is de ziekentrouster Andreas Merquinius genoemd²⁹⁰, onderwijzer te Baccaluan waar hij twaalf veelbelovende leerlingen tot schoolmeester zou opleiden.²⁹¹ In 1643 werd hij schoolopziener in de zuidelijke regio. Hij overleefde de ramp die het zuiden in 1646 overviel toen de "zomerziekte" er toesloeg, ten gevolge waarvan ook "alle de schoolmeesters, reeds eenighsints in de tale ervaren (...), overleden zijn, ende de scholen, dat jammer is, wederomme in bordel schenen te vervallen".²⁹² Dit citaat wijst erop dat de meeste onderwijzers niet van zuidelijke afkomst waren en door Junius opgeleid.

284 Neurdenburg 1891, 24.

285 Grothe 1886, 75.

286 Blussé en Van Opstall 1986a, 329.

287 Mooij 1927, 499.

288 Blussé en Van Opstall 1986a, 477.

289 Mooij 1927, 504; Blussé en Van Opstall 1986a, 405.

290 Grothe 1886, 161.

291 De Zeeuw 1924, 39.

292 Grothe 1887, 36.

Als opleidingsschool voor het predikambt was het initiatief te beperkt van omvang. Wel heeft het als opleiding van onderwijzers goed geoogst: "vijffthigh formosaensche leeraers die alle meest leesen en schrijven connen, inde fondamenten vande christellycke religie reedelyck wel onderrecht sijn en dagelycx inde noordelycke dorpen met hunnen lantsluyden t'onderwijsen goeden dienst aen Godes Kercke doen," konden de gouverneur en Raden van Formosa op 15 oktober 1643 aan hun superieuren in Batavia melden.²⁹³

Deze omschrijving komt op opvallende wijze overeen met Junius' eigen woorden, die hij gebruikte in een gesprek met de Zeeuwse gedeputeerden²⁹⁴: "Omtrent 50 schoolmeesters en leraers, die bequaem sijn om haer eygen natie in haer eygen talen de fundamenten en Hooftpointen der hgr. riligie te onderwijsen." De informatie in de gouverneursbrief stamde klaarblijkelijk van Junius, zo hij de tekst daarvoor al niet zelf geleverd had.

Ook na Junius' vertrek in dat jaar ging de school verder; de studenten bij Junius te Soulang werden door de politiek commissaris Cesar in huis genomen en door proponent Hans Olhof²⁹⁵ verder onderwezen, terwijl ook bij ziekentrooster Joost van den Bergen te Sinckan ten minste acht studenten gehuisvest en opgeleid werden.²⁹⁶ In november 1648 hielden de berichten over deze onderwijzersopleiding echter op, hetgeen erop wijst dat de school toen zal zijn stopgezet.

2.2 Kwaliteit van de onderwijzersopleiding

De kwalificatie van de gouverneur dat de onderwijzers "meest leesen en schrijven connen" roept enige scepsis op met betrekking tot de kwaliteit van de geboden opleiding. De Bataviase kerkeraad hoorde in 1646 vele klachten over de "schoolmeesters door haer onfatsonelyc leven".²⁹⁷ Vooral de Nederlandse schoolmeesters, "boos van leven"²⁹⁸, hadden een slechte naam. Sinds 1651 onderwierp de kerkeraad dan ook alle onderwijzers die naar Formosa werden uitgezonden aan een speciaal godsdienstexamen.²⁹⁹ Over de resultaten van de school was Jef Last³⁰⁰ niet te spreken: "Van de 50 inlandse katechisanten die hij (Junius) achterliet, zijn de meesten later schuldig bevonden aan dronkenschap, hoererij, echtbreuk en diefstal en enkelen van hen bevonden zich als kettinggangers in de gevangenis."

293 Grothe 1886, 232.

294 Verslag 22-24 augustus 1644: Rijksarchief Zeeland, Classis Walcheren, inventarisnummer 65, 82.

295 Een handschrift van Olhofs vertaling van Junius' catechismus bevindt zich in het Gemeente-archief Amsterdam, Classis Amsterdam, inventarisnummer 376, 192-193.

296 Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Eerste afdeling, VOC, inventarisnummer 1143, 777.

297 Mooij 1929, 6.

298 Grothe 1884, 21.

299 Mooij 1929, 191.

300 Last 1968, 35.

2.3 Een school te Sinckan

Inmiddels was uit Batavia de wens gekomen om de opleidingsschool op Formosa voor onderwijzers wederom tot leven te wekken. Met de Formosaanse VOC-autoriteiten kwam men “een collegium (overeen om) eenige formosaanse jongelingen tot bequame leeraars en moogelyck tot oversetters der duytsche tale” op te leiden, aldus een brief d.d. 19 november 1657 van de gouverneur en Raden van Formosa aan Batavia.³⁰¹ Door de kerkeraad van Tayouan werd daarover vanaf 5 oktober 1657 in zijn vergaderingen gedelibereerd: de raad was van oordeel dat zo’n school moest worden opgezet voor maximaal dertig leerlingen van 10 tot 14 jaar. ’s Morgens zou het “Formosaans” de voertaal zijn, ’s middags het Nederlands. Ds. Hambroeck moest er de leiding van nemen en ze zou in Mattau gevestigd moeten zijn, wat het gunstigst gelegen was voor de voedselvoorziening (hertevlees). Men had ook al gedachten over het lesmateriaal: voor Latijnse en Nederlandse les beval men de *Ontslote deure der taalen* van Jan Amos Comenius aan.³⁰²

De VOC-autoriteiten kozen toch voor Sinckan boven Mattau. Op voorstel van de kerkeraad stelden zij een reglement vast dat tien bepalingen bevatte:

1. de subregent moet ervoor zorgen dat alle jongens voor zonsopgang gekleed, gewassen en gekamd zijn en geknield het morgengebed zeggen;
2. alle lessen vangen aan en worden besloten met gebed;
3. voor en na het middag – en avondeten dat om 12, resp. 6 uur was gesteld, zal gebeden en gedankt worden;
4. bij het avondeten moet er een hoofdstuk uit de bijbel worden voorgelezen;
5. de gebeden en lezingen moeten door de jongens om beurten verzorgd worden;
6. geen jongen mag zich buiten het college begeven zonder verlof van de regent;
7. de subregent moet zijn straffen beperken tot een pak slaag;
8. wie langer dan toegestaan wegblijft, zal door de regent gestraft worden;
9. om de beurt moeten twee leerlingen toezicht houden om de subregent te melden wie er geen “duytsch” spreekt of zich anderszins misdraagt;
10. de subregent ziet erop toe dat de leerlingen hun kleren schoon houden en dat het gebouw geregeld schoongemaakt wordt.³⁰³

2.4 In de kiem gesmoord

In 1659 waren de nodige besluiten genomen om de opening van de school voor te bereiden. Alleen over de keuze van de rector had de gouverneur-generaal een andere opvatting: hij prefereerde blijkens een brief van 16 juli 1661³⁰⁴ aan de gouverneur van Formosa ds. Daniël Caron die – ook met een “afwijkende”, Amsterdamse beroepingsbrief – een half jaar eerder in Batavia was aangekomen; hij had zelf om plaatsing op Formosa gevraagd, maar was door de Bataviase kerkeraad bestemd voor Ambon.³⁰⁵

301 Grothe 1890, 205.

302 Grothe 1887, 195-200.

303 Grothe 1887, 199-200.

304 Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Eerste afdeling, VOC, inventarisnummer 884, 282-284.

305 Mooij 1929, 555, 609, 611.

Het in 1657 voorziene inlandse seminarie kon niet worden gerealiseerd vanwege de bezetting van het eiland door Chinezen.³⁰⁶ Caron was in 1660 nog niet beschikbaar toen een Chinese krijgsmacht het eiland binnenviel en een felle aanval op de blanke overheersers inzette. Deze "piratenkoning Koxinga" had na de val van zijn beschermers onder de Ming-dynastie in 1643 en vooral na de sluiting door de nieuwe machthebbers van zijn provincie Fukien voor elke vorm van zeehandel (1556), zijn oog laten vallen op het eiland om er zich een veilige uitvalsbasis te verschaffen.³⁰⁷

Vele inheemse christenen en Hollanders vielen aan de volgende strijd ten slachtoffer, onder wie de predikanten Hambroeck, Mus en Winsemius, de ziekentrooster Daniël Hendricx en enkele onderwijzers, onder wie Frans van der Voorn die gekruisigd werd³⁰⁸; ook hoge VOC-functionarissen hoorden tot de slachtoffers, zoals Ossewayer, secretaris van het landrecht.³⁰⁹ Anderen werden met ds. Abraham de Leonardis en diens gezin gevankelijk naar China afgevoerd; ds. Johannes Kruijff vluchtte met de armenkas en de kerkelijke administratie naar Batavia, Masius was tijdig naar Japan uitgeweken en meldde zich eind 1661 op Java.³¹⁰ De VOC-troepen, die zich op het fort verschanst hadden, moesten zich na een beleg van negen maanden in 1662 overgeven. Daarmee kwam een plotseling einde aan het Hollandse gezag en ook aan de succesvolle kerstening van het eiland. Wel deed de Compagnie midden 1664 nog een poging, op Noord-Formosa een sterkte te veroveren, maar dat bleek na enkele maanden deerlijk mislukt.

Over de weggevoerde gevangenen bleef men in Indië zorgen houden. Nog in 1679 bracht de kerkeraad van Batavia de noodzaak om deze slachtoffers te bevrijden onder de aandacht van de gouverneur-generaal. Vier jaar later gaven de predikanten een Engelse scheepskapitein, die naar China zou uitvaren, geld mee voor "de verlossinge van de gevangene van Taijowan"³¹¹; kennelijk met succes, want eind 1684 kon de kerkeraad van Batavia het vaderland melden dat de overgebleven gevangenen op Formosa³¹² door de "Tartaren" bevrijd en inmiddels in Siam aangekomen waren.³¹³

306 Richardson 1972, 112.

307 Boxer 1988, III.

308 De Zeeuw 1924, 53.

309 Dezelfde als Over 't Water (Mooij 1929, 238)?

310 Mooij 1929, 619, 624, 631.

311 Mooij 1931, 415, 548.

312 Een van die ex-gevangenen, Alexander van 's-Gravenbroeck, schreef 29 mei 1685 een *Bericht wegens de tegenwoordigde stand en gelegenheit vant eyland Formosa* waarin hij overigens niets meldde over de toestand van de christenen op het eiland: Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Eerste afdeling, VOC, inventarisnummer 1415, 957-960. Volgens Kuepers (1977, 248) waren er tegen het einde van de VOC-periode op Formosa rond 100.000 christenen.

313 Grothe 1884, 88.

TERUGBLIK

Met de verovering van Formosa kwamen Compagnie en predikanten in een gebied terecht dat geheel nieuwe eisen stelde. De bevolking was met het "westen" nog niet in aanraking gekomen; binnenslands was er van staatkundige structuren nauwelijks sprake; de heersende godsdienst beantwoordde aan wat in het vaderland met "heidens" werd aangeduid. De pacificatie onder Compagniesvlag nam ettelijke jaren in beslag en ontmoedigde het VOC-personeel, inclusief de predikanten zeer. Moedertaalonderwijs behoorde tot de belangrijkste middelen om de gewenste rust te scheppen.

Toen het gezag van de Compagnie eenmaal was gevestigd, was het werk van de kerk in de beide gebieden van het eiland die onder VOC-gezag stonden, zeer succesvol. Het bekeringswerk kon zich betrekkelijk rustig, zij het onder moeilijke klimatologische omstandigheden, ontwikkelen. Dat het eiland altijd een uitwijkplaats voor Chinese dissidenten was gebleven, werd door de Compagnie echter onderschat en betekende de plotselinge ondergang van haar gezag, van het opgebouwde onderwijsnet en van het zendingswerk.

E Japan

Masius kon met zijn gezin naar Japan uitwijken. Hij zal daar als eerste sinds tijden een gezinsleven hebben gevoerd, want de Japanse autoriteiten hadden de Hollanders al in 1639 gedwongen, vrouwen en kinderen, ook als die een Japanse moeder hadden, naar andere VOC-vestigingen over te brengen.³¹⁴ Een school was derhalve noch te Hirado, noch later op Deshima nodig.

Onder de indruk van de meedogenloze vervolging van de katholieken had de VOC zich vanaf haar entree op Japanse grond uiterst terughoudend opgesteld waar het haar christelijke achtergrond aanging.³¹⁵ De kerkeraad van Batavia, die via de met de schepen uitgezonden ziekentroosters op de hoogte was van deze politiek, onthield zich van elke actie.³¹⁶ In 1644, drie jaar na de verhuizing naar het door de verdreven Spanjaarden verlaten Deshima, had opperkoopman Jan van Elserac een vermaard geworden plakkaat uitgevaardigd dat elk christelijk vertoon en zelfs het bezit voor persoonlijk gebruik van psalmboeken of vrome voorwerpen verbood.³¹⁷ Dat plakkaat was in 1648 nog eens door Frederic Coyett onder ieders aandacht gebracht.

Dat betekende overigens niet, dat Hollanders op Deshima niet konden beschikken over bijbels of psalmboeken. De Japanse controle op de invoer ervan was van tijd

314 Mulder z.j., 198.

315 Mulder z.j., 14, 68.

316 Mooij 1927, 459.

317 Archief 1880, 230; Mooij 1927, 44-45.

tot tijd nogal laks. Na de dood van sjogun Iemitsu (1651), de Japanse Nero³¹⁸, hield de kleine Hollandse kolonie ook regelmatig gebedsdiensten.³¹⁹

Maar een predikant of ziekentrooster had de Compagnie in Japan nooit willen stationeren, wat de woede en felle protesten van de classis Amsterdam³²⁰ had opgeroepen. En niet alleen daar: in het zondenregister (1659, Voetius!) van de Utrechtse kerkeraad³²¹ werd het plakkaat van Japan naast de Bataviase “duivelsdienst” als voorbeeld genoemd van “publycke lant – en staatsonden”.³²² In 1661 kon ds. Masius tijdens zijn kortdurende verblijf op Deshima in aanwezigheid van de plaatselijke Japanse autoriteit een christelijke huwelijks – en een doopplechtigheid leiden.³²³

F De Kaap de Goede Hoop

1 Een school voor blank en zwart

De Kaap de Goede Hoop had vanaf de aanvang van de Oost-Indiëvaart gediend als ravitaillings- en ontmoetingsplaats voor de VOC-schepen en om de bemanningen te laten bekomen van de zeereis. Uitgaande vanuit Holland begon bij de Kaap het eigenlijke mandaatgebied van de Compagnie: daar begonnen de instructies te gelden die de Heren XVII de schippers en de kooplieden hadden meegegeven. Sinds 1616 gebruikten de vloten de zuidelijke route langs de Zuidoost-Australische zeestroom, ontdekt door Cornelis Brouwer, die de schepen rechtstreeks voor de westkust van Australië bracht. De retourvloten, die gebruik maakten van een wat noordelijker gelegen route, deden vaak het eiland Mauritius aan.

Kerstmis 1651 landde Jan van Riebeeck aan de Kaap om er in opdracht van de Compagnie een vast verversingsstation te stichten. Dat was een logische consequentie van de sleutelpositie die de Kaap innam in het verkeer naar en van haar gebiedsdelen. Er zou een hospitaal worden gevestigd en tuinen en boomgaarden zouden er worden aangelegd onder toezicht van een permanente bewaking. Rond dat station zou een kolonie ontstaan die tot op de huidige dag van betekenis zou blijven.

Aan de Kaap trof de Compagnie een verspreid levende Hottentotse bevolking aan, een pygmeëngroep. Zij bestond uit veetelers en velen van hen kwamen in dienst van de VOC als veehoeders en stalpersoneel. “Het tot slavernij brengen van de

318 Paul 1984, 51.

319 Paul 1984, 95-97.

320 Mooij 1927, 43-45.

321 Archief 1880, 226.

322 Van Lieburg 1989, 24.

323 Paul 1984, 97; Ross 1986, 114.

plaatselijke inboorlingen was door de Heeren Zeventien nadrukkelijk verboden".³²⁴ Zelf voerde de Compagnie slaven in, voor de kinderen van wie zij in 1658 een schooltje oprichtte onder leiding van de Rotterdammer Pieter van der Stael. Hij begon met vier kinderen; na enkele jaren werd ook het eerste Hottentotse kind opgenomen. Pas in 1663 werd deze school opengesteld voor kinderen van het VOC-personeel en voor de steeds talrijker wordende vrije burgers; de naar het vaderland vertrekkende Van der Stael werd toen opgevolgd door Ernestus Back. Bij die gelegenheid bepaalde de Politieke Raad van de Kaap dat de blanke ouders schoolgeld moesten betalen; de ouders van de slaven – en de inheemse kinderen waren daarvan vrijgesteld. Back begon met twaalf Europese, vier slavenkinderen en een Hottentots kind. Godsdienstonderwijs en onderricht van het Nederlands waren diens hoofddoelstellingen.³²⁵

De kerk speelde geen vooraanstaande rol in de stichting van het onderwijs. De Heren XVII benoemden de eerste predikant pas in 1665; het schoolwezen was steeds in handen van de VOC-bestuurders.

Vanwege vroegtijdig overlijden of ten gevolge van ontslag wegens dronkenschap volgden de schoolmeesters elkaar om de paar jaar op en in 1676 was de school zozeer achteruit gegaan dat de Politieke Raad ene Jan Wittebol voor 20 gulden per maand aanstelde om haar weer het nodige aanzien te geven. Over zijn werk was men enkele jaren later zeer tevreden; in 1679 telde de school 32 Europese kinderen, 11 van gemengde afkomst en vijf slavenkinderen.³²⁶

2 Reorganisatie

De Europese vrijburgers waren weinig gemotiveerd om aan de Kaap aan meer dan hun eigenbelang te denken. Van Reede van Drakesteyn, die ter inspectie in 1685 een paar maanden aan de Kaap verbleef, had een lage dunk van hen, van wie nogal wat lieden "van quaet leven, gedebaucheert en van andere religie zijnde, noch stigtingh noch voldoeningh konden geven aen het oogmerk van een goede colonie".³²⁷ Hij beval aan, het aantal vrijburgers drastisch te verminderen en het garnizoen te versterken. Maar toen waren de Heren XVII al overgegaan tot een kleinschalige kolonievorming aan de Kaap door rekrutering van gezinnen en huwbare meisjes in Holland en door de vestiging van uitgeweken Franse Huguenoten aan te moedigen.

In 1685 werden de slavenkinderen van de bestaande school verwijderd: voor hen kwam een aparte jongens- en meisjesschool, de laatste onder leiding van Margaret, zelf slavine van de Compagnie. Ook werd bepaald dat slavenkinderen niet meer

324 Boxer 1967, 343.

325 Du Toit 1937, 24-26.

326 Du Toit 1937, 28-29.

327 Hulshof 1941, 98.

op scholen voor Europese kinderen mochten verder leren: Du Toit³²⁸ markeerde het jaar 1685 als de effectuering van de rassenscheiding "op 'n kleurbasis".

In 1684 werd in het meer landinwaarts gelegen Stellenbosch een school opgericht onder Sybrand Mankadan, die daar veertien jaar de leiding over zou voeren.

Kort daarop kwamen de eerste Hugenotengroepen naar de Kaap en Mauritius.³²⁹ In 1688 vestigde de predikant Pierre Simon een Hugenotengemeente in Drakensteyn met een Franstalige school onder Paul Roux.

In 1689 reeds richtte Simon zich tot de Bataviase kerkeraad met een verzoek om ondersteuning van zijn gemeente. De kerkeraad besloot tot een collecte; de Raden van Indië putten 6000 rijksdaalders uit het nog steeds bestaande fonds voor de Formosaanse armen en een verder onbekend bedrag uit het fonds voor de armen van Timor. Bij deze giften werd bepaald dat het "tot deselver behoef en propagatie haerder landbouw, dogh geensindts tot betalingen van eenige lasten waarmede zijlieden tot nogh toe wegens genot van anders bezwaert moghte zijn".³³⁰

Met betrekking tot de inrichting van het onderwijs grepen de Heren XVII aanstonds in: in 1690 verordonneerden ze dat aan de Kaap uitsluitend Nederlandstalig onderwijs gegeven diende te worden. "Die Franse moes nie in staat wees om hulle eie taal en sedes te handhaaf nie, maar moes opgeneem word in die reeds gevestigde bevolking".³³¹

In 1690 kwam een eerste kleuterschool tot stand: de weduwe Aagje Keyser begon met vier kindjes, jonger dan zeven jaar.³³²

In 1714 ten slotte zou er een Latijnse school opgericht worden met Lambertus Slicher als eerste rector. Voor de verdere scholing van predikanten en schoolmeesters heeft de Kaapkolonie in de zeventiende eeuw nauwelijks betekenis gehad.

328 Du Toit 1937, 47.

329 Kroeskamp 1952, 272-300.

330 Mooij 1931, 788.

331 Du Toit 1937, 59.

332 Du Toit 1937, 30.

V Een eeuw onderwijs

1 Kerk en Compagnie

De vraag naar de rol van het onderwijs in de zendingsmethodiek roept in het kader van de zeventiende-eeuwse Verenigde Oostindische Compagnie een aantal vragen op die te maken hebben met de structuur van Compagnie en kerk in die tijd. De Compagnie was een handelsonderneming, die met de staatkundige ontwikkelingen in de Republiek sterk verband hield. Politiek bleek het opportuun te zijn, de vele economische initiatieven in de vrijheidsstrijd van de Republiek te bundelen tot een machtig wapen om de vijand afbreuk te doen; meer nog, doordat de Compagnie soevereine rechten werden toegekend, werd zij zelf een zelfstandig lichaam van politieke macht. In een enorm gebied, dat de Compagnie in alle opzichten vreemd was, kostte het enige tijd, voordat haar duidelijk was, op welke wijze zij haar bestuurlijke functie moest invullen.

Na aanvankelijk, voortbordurend op de werkwijze van de Voorcompagnieën, bilaterale handelsovereenkomsten met plaatselijke heersers nagestreefd te hebben, luidde de inbezitneming van het fort te Ambon in 1605 een nieuwe fase in. Daaruit volgde logischerwijs de beslissing om overzee te voorzien in een permanente bestuursautoriteit en een blijvende bestuurszetel te vestigen.

Dat de handelsondernemingen ook op het vlak van de godsdienstige verzorging een verantwoordelijkheid voor hun personeel droegen, werd nimmer betwist. Evenmin bestond er twijfel over, dat die verzorging bij voorkeur op het niveau van een academisch gevormde predikant aangeboden moest worden.

Dat de geestelijke verzorgers in dienst kwamen van de Voorcompagnie, later van de VOC-Kamer die voor de uitmonstering van het schip verantwoordelijk was, was lange tijd geen punt van discussie. Dat dienstverband had wel tot gevolg, dat predikanten in de voor de Compagnie geldende structuren waren ingebed; het maakte hen ook afhankelijk van de dagelijkse bevelsvoering door VOC-employé's. De hoogste autoriteiten van de Compagnie waren door deze constructie in elk geval aanspreekbaar en daarvan hebben de vertegenwoordigers van de Hollandse en Zeeuwse kerkeraden en classes ruimschoots gebruik gemaakt.

In de twee gebieden die een sleutelrol speelden in de Kaapvaart bestonden vanaf het begin nauwe relaties tussen de reders en de plaatselijke predikanten. In Amsterdam deed zich de omstandigheid voor, dat daar een predikant werkzaam was die voor deze ondernemingen over een onmisbare aardrijkskundige kennis

beschikte; in Middelburg zullen de traditionele gerichtheid op Antwerpen¹ en na de val ervan de classicale verantwoordelijkheid voor de vervolgde geloofsgemeenten in Vlaanderen van invloed zijn geweest op de kerkelijke gezindheid van de kapitaalverschaffers van de uit te zenden vloten.

De rekrutering van geschikt personeel voor de geestelijke verzorging blijkt van meet af aan een zorg en voor de kerkeraden een moeilijk op te lossen probleem geweest te zijn. Compagnie en kerk hadden hierbij een gemeenschappelijk belang; over het algemeen in goede samenwerking hebben zij de werving, scholing en aanstelling van ziekentroosters ter hand genomen.

Toen enkele ziekentroosters de doop van een jongen uit Madagascar kwamen melden, werden de Amsterdamse predikanten geconfronteerd met een nieuwe dimensie van de internationale handel. Flexibel speelden de kerkelijke autoriteiten in op de gebleken noodzaak om tijdens de vloottochten de doop toe te kunnen dienen door de bevoegdheden van ziekentroosters te verruimen. Het was de VOC die het initiatief nam, theologiestudenten te contracteren voor een actieve dienst op de vloot en "te lande" onder de lokale bevolking.

De Compagnie liep met de staatkundige ontwikkeling van de Republiek in de pas door de rechten van de "publieke" godsdienst als vanzelfsprekend te respecteren. Anders dan in de Compagnie waren er kerkelijke bewegingen binnen de Republiek op zoek naar een theocratisch gerichte politieke macht. Maar het waren vooral zuiderlingen die van zichzelf droomden als Gods nieuwe uitverkoren volk² en als de zuilen van deze staatsvorm. Dat de politici deze nieuwkomers poogden uit te schakelen, vond instemming in brede lagen van de autochtone bevolking die spoedig genoeg kreeg van die radicale en onverdraagzame zuiderlingen.³

In het tweede decennium van de zeventiende eeuw ontstond een kongsi tussen kerkelijke voorlieden, de Stadhouders en enkele stadsbesturen. Na de nederlaag in 1618 van de remonstrantse fractie in de Hollandse Staten leek de weg naar een meer theocratisch ingericht landsbestuur open te liggen. Maar de belangen van de verschillende partners liepen zozeer uiteen dat de observante gereformeerden uiteindelijk "een Pyrrhus-overwinning zonder constitutionele gevolgen"⁴ behaald bleken te hebben. Dat had in zoverre wel effect op de VOC dat de "conservatie van het publieke geloof" uitdrukkelijk in haar herziene octrooi van 1623 werd vermeld.

TERUGBLIK

Dat op de uit te zenden vloten ook personeel werkzaam diende te zijn dat gekwalificeerd was voor de geestelijke verzorging van hun bemanningen in

1 Blussé 1983, 16.

2 Groenhuis (1977, 77-107) die de idee van "'t Neerlandts Israel" heeft uitgewerkt, beroept zich voor wat de eerste generatie vertolkers ervan aangaat, vooral op immigranten.

3 Groenhuis 1977, 112.

4 De Bruin 1979, 36.

gereformeerde geest, was voor de stadsbestuurders, geldschietters en reders vanzelfsprekend. Van meet af aan is er dan ook zorggedragen voor faciliteiten om daarin te kunnen voorzien. In de twee centra van de internationale vloothandel traden daarbij vooral predikanten op de voorgrond die zelf uit Vlaanderen afkomstig waren. Op Walcheren, waar nooit veel sympathie had bestaan voor de rekkelijke theologische opvattingen en later voor het arminianisme, heeft ds. Faulkelius zich bijzonder onderscheiden voor degenen die de schepen uitrustten. In Amsterdam deed zich de omstandigheid voor dat een vermogend en cartografisch bekwaam man als ds. Plancius in direct contact stond met de bestuurders van de Compagnie van Verre. Zij beiden hebben een belangrijke rol gespeeld bij de opleiding van bekwame ziekentroosters en bij het spoedig noodzakelijk gebleken kerkelijke beleid met betrekking tot de bekering van mensen uit de overzeese bevolkingen. De Compagnieën en de latere VOC bleven verantwoordelijk voor de aanstelling van personeel. De orde op de schepen werd door de bewindhebbers bepaald en daarbij bleef, met alle respect voor de godsdienst, het handelsdoel van de vloot voorop staan. Bij de VOC lag overigens ook het eerste initiatief om op systematische wijze predikanten in dienst te krijgen.

2 Onderwijs

2.1 Basisonderwijs

In 1607 stond de eerste onderwijzer al voor zijn klas, de scheepschirurgijn Wogma op Ambon. Dat schooltje hield het negen jaar uit, maar werd spoedig daarna opnieuw opgericht. Dat voorbeeld werd ook elders, zowel op Ambon als op de andere Molukse eilanden, opgevolgd. Ook in het fort te Jacatra en later in de stad zouden veel scholen ontstaan, vanzelfsprekend voor de kinderen van het eigen VOC-personeel, maar van meet af aan zijn er ook scholen gevormd voor de plaatselijke bevolking, soms vermengd met, vaak apart van de "Hollandse" scholen. Het criterium voor de scheiding van de scholen lag in de verschillende voertaal op die scholen, corresponderend met hun onderscheiden doelgroepen.

Op Formosa kon men niet aanstonds beginnen vanwege de plaatselijk heersende onrust. Of men te Paliacatte op de Coromandelukust spoedig een school kon beginnen, is onduidelijk; onwaarschijnlijk is dat niet, aangezien men kon voortbouwen op het bestaande schoolsysteem van de Portugezen. In 1634 bestond er in elk geval een school.⁵ Kort nadat de Compagnie vaste voet op Ceylon gekregen had, werd er al een onderwijzer naartoe gezonden: Manuel Lopez van Goa (1640). Hetzelfde was later het geval op de Malabaarse kust. Een jaar na de inname van Malakka stond daar ene Gonsalo Francisco van St. Thome, die al enige jaren ervaring in Batavia had opgedaan.⁶

⁵ Mooij 1927, 448.

⁶ Mooij 1927, 607.

Lag het initiatief voor de oprichting van scholen bij de Compagnie of bij de predikanten? Op Ambon was het de Compagniesvertegenwoordiger Van der Haghen die uit zijn vlootpersoneel een chirurgijn aanwees. Van der Haghen voelde zich tot oprichting van de school genooddaakt door de plaatselijke bevolking, die op voortzetting van het onderwijsaanbod had aangedrongen. Ook bij het herstel van de school na het verval in 1616 speelde de VOC, nu in de persoon van Van Speult, een beslissende rol.

Op Java was de eerste school in het VOC-fort ingericht en ongetwijfeld bedoeld voor het eigen personeel. Ook de vrouwenschool was een initiatief van de Compagnie. De scholen voor de Compagniesslaven waren en bleven eveneens een VOC-aangelegenheid. Bij de verdere ontwikkeling van het Bataviase schoolwezen heeft de kerkeraad de hoofdrol gespeeld, steeds in goede harmonie met de Hoge Regering.

Zo'n rol speelden de predikanten zeker ook op Formosa. De uitbreiding van het werk naar de zuidelijker op het eiland gelegen gebieden lijkt zelfs meer door zendingen- dan door politieke overwegingen ingegeven te zijn.

De verantwoordelijkheid voor het schoolwezen lag in alle gevallen uiteindelijk in de handen van de Compagnie. Dat correspondeerde ook met de gereformeerde opvattingen sinds Calvijn met betrekking tot het onderwijs. Gegeven deze verantwoordelijkheid zagen de kerkeraden wel toe op de rechtzinnigheid in de leer en op de levenswandel van het onderwijzend personeel.

Evenals op Ambon trof de Compagnie in de Indiase kuststreken en op Ceylon een bevolking aan, die reeds vertrouwd was met een geregeld, op Europese leest geschoeid onderwijsaanbod. Voor de acceptatie van de VOC als nieuwe machthebber was de continuering van dat aanbod in enigerlei vorm dan ook een onontkoombaar gegeven. In deze Westerkwartieren hebben de Compagniesautoriteiten steeds de toon aangegeven in de aanvang en de ontwikkeling van het initiërend onderwijs. Hetzelfde was het geval in de kleine Kaapkolonie.

Aanvankelijk waren het Nederlanders die met het onderwijs aan Hollandse en inlandse kinderen belast waren. Hoewel er nimmer Europese onderwijzers hebben ontbroken, kwam dit werk spoedig in handen van Aziatische collega's. Buiten de Ambonse eilanden en Formosa zijn het veelal mannen van de Coromandel- en Malabaarse kust en uit Bengalen geweest die sinds de jaren dertig van de zeventiende eeuw het onderwijs gedragen hebben. Vanaf de eerste generatie onderwijzers, die na hun Portugese opleiding door de predikanten werden omgeschoold, was dat allemaal eigen kweek van het Compagnies- en kerkelijk onderwijs.

Met het basisonderwijs, hoe onbeholpen het ook was en hoeveel kritiek er ook geweest is op de onderwijsgegenden en op de schooltoerusting, hebben Compagnie en kerk eendrachtig een grote dienst geleverd aan de hun toevertrouwde gebieden. Door dat wijdvertakte aanbod hebben ze talloos velen met het westerse ideeëngoed in aanraking gebracht, gealfabetiseerd en gekerstend. In zijn beroemde

*History of Java*⁷ merkte Thomas Stanford Raffles al op: "In many of these islands the natives having no written character of their own, have been instructed in the Roman character, and taught to read Malayan and other dialects in it." Dat onderwijs stuitte ook de opmars van de islam, waartoe menig plaatselijke heerser, tegenstander van de nieuwe Europese macht (Ternate, Mataram), was overgegaan.

Nu zou vanuit hedendaags gezichtspunt kunnen worden opgemerkt dat daarbij weinig rekening werd gehouden met de eigen normen en waarden van de lokale gemeenschappen. Afgezien van de toentertijd heersende opvattingen dienaangaande zou daarbij toch bedacht mogen worden dat de Compagnie tegen de wil van de kerk de islamitische – en vermoedelijk ook de Chinese – bevolkingsgroepen in Batavia hun eigen onderwijs toestond en aan de Coromandel- en de Malabarenkust de hindoes, moslims, katholieken en joden ruimte gaven om hun eigen godsdienst te beleven.

TERUGBLIK

Aan het onderwijsaanbod lag een gemeenschappelijk belang van Compagnie en kerk ten grondslag. Voor de Compagnie bood onderwijs – en dan in het Nederlands! – de snelste manier om de plaatselijke bevolking aanspreekbaar te maken voor de nieuwe heersers en zo met het nieuwe bewind vertrouwd te laten raken waardoor "de geallieerde Heydensche volkeren" immuun zouden worden voor vreemde invloeden. Op Ambon was dat al meteen nodig geweest, want de verdreven Portugezen, die nog steeds op de loer lagen, bleken veel krediet onder de lokale bevolking te hebben opgebouwd. Ook toen de VOC de slag om de voertaal verloren had, bleef zij haar steun geven aan de vele scholen en schooltjes, overal verspreid in haar mandaatgebied. Voor de kerk was een onderwijssysteem "een seer bequaem middel" om de plaatselijke bevolking met de christelijke beginselen vertrouwd te maken.⁸

2.2 Volwassenenonderwijs

Het plan van aanpak, dat de kerkeraad van Batavia in 1624 besprak, bevatte verschillende elementen voor de versterking van de volwassen christenen: regelmatige catechisatie, verspreiding van in het Maleis vertaalde preken en van verweerschriften in het Maleis en het Nederlands tegen de islam. Daar is niet veel van terecht gekomen.

Alleen in Batavia is sprake van volwassenencatechisatie. In de lijn van de Indische kerkorde, art. 31, besloot men in 1626 de volwasseneneducatie daadwerkelijk ter hand te nemen. In 1643 belastte ds Persant zich met het godsdienstonderwijs aan de Europese bevolking, wederom geïnspireerd door een nieuwe kerkorde, die de donderdag had aangewezen als catechisatiedag voor mannen en vrouwen (art. 86). Kennelijk doofde het vuur weer na enige tijd, want in 1651

7 Raffles 1817, 236.

8 Mooij 1929, 232.

moest er opnieuw een besluit over worden genomen. Een jaar later begon een predikant met de catechisatie van het Portugeessprekend onderwijspersoneel en in 1663 zette ds. Ferreira andermaal catechisatielessen op, met name voor de inlandse onderwijzers en de Compagnie-slaven; dat met name de onderwijzers vaak niet in de zondagsdiensten verschenen, was de Bataviase kerkeraad een doorn in het oog.⁹ Maar ook dit initiatief bleek kort daarna weer versloft. In 1668 besliste de kerkeraad dat alle inlanders die in aanmerking wilden komen voor de Avondmaalsviering, eerst drie maanden catechisatie gevolgd moesten hebben.¹⁰ Individuele predikanten hadden hun Maleise en Portugese preken gebundeld en door onderwijzers en ziekentroosters werden die dan ook ijverig gebruikt. Er is ook sprake van Maleise Postilboeken, van Wiltens en later van François Caron.

Er zijn maar weinig aanwijzingen dat ook volwassenen van regelmatig onderwijs konden profiteren. In Batavia had de Compagnie voor de uit Europa overgezonden ongehuwde vrouwen een opvanghuis ingericht, dat tot 1632 in stand gehouden werd. Hier werden de vrouwen beziggehouden met een soort huishoudonderwijs.¹¹ Aangaande Formosa werd in het jaar 1647 melding gemaakt van onderwijs aan mannen en vrouwen.¹²

TERUGBLIK

Het onderwijs aan volwassenen was een zaak van de kerken en die zijn er klaarblijkelijk niet in geslaagd, dit onderwijs een vaste structuur te geven. De volwassenencatechese stond in het teken van het kerkelijke voorschrift dat niet-blanke lidmaten die tot het Avondmaal toegelaten wensten te worden, de daaraan voorafgaande catechisatie regelmatig bezocht moesten hebben.

Een andere vorm van kerkelijk volwassenonderwijs was de bijscholing van onderwijzers, hetgeen sterk afhankelijk was van de bereidheid van predikanten om daar uitvoering aan te geven.

Vanwege de Compagnie is een vorm van volwassenenonderwijs bekend. Die bestond uit het huishoudonderwijs in het Bataviase vrouwenhuis.

2.3 Middelbare opleidingen

In de Republiek namen de kerkeraden aanstonds de opleiding van ziekentroosters ter hand, toen de Compagnie aan deze functionarissen behoefte bleek te hebben. Voor zover de tijd het toeliet, kregen deze kandidaat-ziekentroosters enige instructie over hun nieuwe functie; dat kan niet veel meer geweest zijn dan een aantal vermaningen en een uiteenzetting van hun rechten en plichten. Ook zullen ze wegwijis gemaakt zijn in de bijbelboeken en preekverzamelingen waaruit zij hadden voor te lezen; ook het correct voorzingen uit het psalmenboek was een belangrijk vereiste.

9 Mooij 1929, 243, 644.

10 Mooij 1927, 257, 641; 1929, 185, 650-652; 1931, 43-44.

11 Blussé 1983, 166.

12 De Zeeuw 1924, 42-44.

De predikanten hadden wel aandacht voor de verbetering van de kwaliteit van deze opleidingen. Ze voerden examens in die beslisten over hun toelating. Wanneer ze geëxamineerd werden, zal er zeker ook op gelet zijn of het geen arminianen, dopersen of roomsen waren. Dit heeft niet verhinderd dat de Compagnie meermalen tot aanstelling van ziekentroosters overging, waarvan de predikanten onkundig bleven.

Van het driemaal uitgevoerde experiment om Indische jongens in Nederland een vervolgopleiding te geven, moest de Compagnie uiteindelijk afstappen. Over het groepje dat – te lang – bij ds. Wassenbergius in Amersfoort verbleef, was het oordeel bij hun thuiskomst vernietigend: de wolven hebben hun brutale streken niet afgeleerd.¹³ Geheel mislukt waren die experimenten overigens niet: met name de “zending” van Frederik de Houtman heeft geleid tot opgeleide onderwijzers die op Ambon aan de slag konden.

De eersten die voortgezet onderwijs overzee ter hand namen, waren predikanten: Danckaerts op Ambon, Heurnius op de Oeliassische eilanden, Molinaeus in Batavia en Junius op Formosa. Hadden ze wellicht op het oog, dat door hun arbeid lokale studenten klaargestoomd konden worden om in het vaderland voor dominee te gaan studeren, in elk geval hebben zij een aantal onderwijzers afgeleverd die op de scholen aan het werk konden. Ook de Bandanese onderwijzer Cornelis Senen heeft zich verdienstelijk gemaakt door de betere pupillen van de basisscholen onder zijn hoede te nemen en verder op te leiden.

In alle gevallen waren het predikanten die het initiatief tot zulke opleidingen namen. Behalve in het geval van ds. Molinaeus ondersteunde de plaatselijke VOC-vertegenwoordiger hun werkzaamheden financieel. Van latere opleidingen door predikanten of hoofdonderwijzers zwijgen de kerkeraadsverslagen. Dat dit soort pastoriescholen meer regel dan uitzondering was, is bepaald niet uit te sluiten. Van ds. Valentijn is bekend dat hij rond 1700 in zijn woning te Ambon tien kwekelingen huisvestte.¹⁴

In kerkelijke kring hinkte het concept van het onderwijzerschap op verschillende gedachten. Onderwijs en zielzorg speelden door elkaar. Het meest markant kwam dit naar voren in de Bataviase kerkorde van 1643, waarvan art. 79 een beschrijving van de functie van de schoolmeester gaf¹⁵:

- in de eerste plaats de jeugd “de vrees des Heeren in te scherpen, haer t’onderwijzen inde fundamenten vande Christelycke religie”, de jeugd te leren bidden, zingen, de catechismus in te prenten en met de jongeren naar de kerk gaan;
- voorts de jeugd te leren haar ouders, overheden en meesters te gehoorzamen;

13 Blussé 1983, 146.

14 Van Emden en Brandt 1964, 24; De Graaf 1977, 180, 256.

15 Van Boetzelaer van Dubbeldam 1906, 325.

- ten derde haar te leren lezen, schrijven en rekenen;
- ten vierde haar “alderley goede seeden ende manieren” te leren,

ten slotte erop te letten dat in de school alleen Nederlands wordt gesproken. Brugmans’ stelling dat de scholen “niet een intellectualistisch doch een religieus doel”¹⁶ dienden, is te ongenueanceerd. De scholen moesten aanvankelijk het politieke doel dienen om de lokale bevolking te binden aan de Compagnie en daartoe waren overeenkomst in godsdienst en een zekere mate van volksoontwikkeling als de nodige instrumenten te beschouwen.

Onderwijzers konden op verschillende plaatsen emplooi vinden. Dat was in het vaderland ook bekend want in de jaren vijftig bleek er in Batavia een overschot aan schoolmeesters rond te lopen. Onderwijzers konden een baan vinden als particulier onderwijzer voor kinderen van de VOC-bestuurders en andere welgestelden; op de door de kerkeraad gecontroleerde scholen; op de slavenscholen van de Compagnie; op de schooltjes die in beheer waren van de verschillende Aziatische bevolkingsgroepen. Daarnaast kon de onderwijzer zijn diensten huis aan huis gaan aanbieden, zowel onder toezicht van de kerkeraad of van de Compagnie, dan wel op eigen verantwoording; ook kon hij zelf een schooltje oprichten. De kerkeraad keerde zich fel tegen de clandestiene scholen, maar kreeg daar nooit greep op. Op grond van gemaakte afspraken werden met name de scholen van de Aziatische gemeenschappen door de gouverneur-generaal getolereerd.¹⁷ Onderwijzers die aan kerkeraadsscholen verbonden waren, waren tevens verplicht als voorzanger op te treden tijdens de kerkdiensten. Bij onstentenis van een predikant of proponent moesten zij ook als voorlezer de dienst te leiden. Ook als zodanig behoorden zij derhalve tot het kerkelijke personeel.

Bij het kerkelijk toezicht lette men op het gedrag van de onderwijsgeevenden. Dat liet in veel gevallen te wensen over, zodat de kerkeraadsliden er hun handen vol aan hadden om voortdurend, ook bij recidive, straffen uit te delen. Zij reageerden overigens vaak op geruchten en de beschuldigde had de dure plicht het tegendeel te bewijzen. Dat neemt niet weg dat veel onderwijzers zich misdroegen; drankmisbruik was een veel voorkomend euvel. Daarnaast moesten de scholen regelmatig gevisiteerd worden; daarbij lette men vooral op de vorderingen van de leerlingen. In Batavia gebeurde dat in de eerste helft van de zeventiende eeuw regelmatig,

16 Brugmans 1938, 2.

17 In 1636 had gouverneur-generaal Van Diemen na klachten van ds. Molinaeus een school in het Bandanese kwartier laten sluiten en de moslimse “paap” een afstraffing gegeven. Mogelijk naar aanleiding van dit incident maakte hij met vertegenwoordigers van deze en ev. andere groeperingen de door de latere gouverneur-generaal Van der Lijn vermelde afspraak dat zulke scholen zouden worden getolereerd als er lees- en schrijfonderricht gegeven zou worden, maar niet in geval van godsdienstonderwijs – wat bij ontbreken van elk toezicht van de zijde van de Compagnie niet vastgesteld kon worden (Mooij 1927, 475-476, 699; 1929, 78). Brugmans (1938, 51) citeerde een overeenkomstig standpunt uit 1674 met betrekking tot de scholen van de Chinese gemeenschap.

aanvankelijk vier maal per jaar, in 1645 besloot men tot twee visitaties per jaar, welk gebruik al sinds 1643 was ingeslopen. Gouverneur-generaal Van der Lijn was het daar kennelijk niet mee eens en maande de kerkeraad tot regelmatige visitatie.¹⁸ Dat leidde tot nieuwe afspraken tussen de predikanten met betrekking tot het schooltoezicht.¹⁹

De VOC richtte in 1642 een heuse Latijnse school in Batavia op ten huize van een der predikanten. Van het gebruikte lesmateriaal bestaat – bij wijze van uitzondering – een volledige opgave. Het toont de ambitie, waarmee deze Latijnse school was opgezet. Na een wisselvallig bestaan sloot het Bataviase bestuur er na veertien jaar de deuren van deze school; in 1666 heropend op verzoek van de Hollandse bewindhebbers, zou zij na vier jaar al weer opgeheven worden.

De VOC vestigde op de Malabaarse kust een tolkschool. Veel succes werd er op Ceylon geboekt met het seminarie te Nalloer en vooral met dat in Colombo. Bij de realisatie van het seminarie te Nalloer speelde VOC-commissaris Van Reede een belangrijke rol.²⁰ De Compagnie koos aanvankelijk een terughoudende opstelling bij het kerkelijke initiatief om ook in Colombo een seminarie op te richten, maar liet die reserves spoedig varen. Overigens was dat seminarie gevestigd in de vroegere woning van dezelfde, in 1691 overleden Van Reede.²¹

TERUGBLIK

De eerste initiatieven voor voortgezette opleidingen werden in de Republiek genomen: ziekentroosters werden door predikanten in hun nieuwe functie ingeleid; inlandse jongens kwamen over voor onderwijs voor een kerkelijke of VOC-functie. De resultaten op beide terreinen waren zeer wisselend.

Zowel predikanten, als de Compagniesautoriteiten hebben voorzieningen getroffen om in de VOC-gebieden woonachtige jongeren de kans op verdere ontwikkeling te bieden. Het onderwijsaanbod werd over het algemeen gedictieerd door de behoefte van Compagnie en kerken aan bepaalde functionarissen: onderwijzers, tolken. Daartoe valt ook het – niet besproken – vakonderwijs van de Compagnie te rekenen. Alleen de Latijnse scholen in Batavia hadden een “open” eindbestemming.

2.4 Leermiddelen

We hebben zeker geen volledig beeld van de leerboeken die op de basisscholen en -schooltjes gebruikt zijn. Duidelijk is dat het onderwijs in de VOC-gebieden grotendeels afhankelijk is gebleven van aanvoer van leermiddelen uit de Republiek, later van ongewijzigde herdrukken uit de VOC-drukkerijen te Batavia en elders. Nu en dan verscheen er eigengemaakt lesmateriaal, meestal in een der lokale talen.

18 Mooij 1927, 190, 221, 500, 621, 655, 686; 1929, 97.

19 Mooij 1929, 234.

20 Heniger 1986, 78.

21 Van Goor 1978, 57-61.

Voor het godsdienstonderwijs beschikte men aan Nederlandstalig materiaal, vanzelfsprekend naast de bijbel, over een prentenbijbel, psalmboeken, ook met notenschrift, en de Heidelbergse catechismus. Postilboeken werden ook gebruikt, waarbij Bullingers Huyspostil, in 1566 reeds vertaald, genoemd werd. Het *Kort begrip* van Marnix van Sint-Aldegonde was een populair geschrift. Later kwam het boekje van Faulkelius met dezelfde titelaanduiding in zwang, dat een aanbeveling van de Nationale Synode van Dordt had gekregen; de jonge Burs maakt er een bewerking van. Bijbelgeschiedenis werd onder meer gegeven aan de hand van de *Historiën van Tobias*. Op Ambon gebruikte men in 1625 de Morgenwecker en Arnoldi Cornelii Seevaert²², op Banda rond 1633 stichtelijke werken van Willem Teellinck²³, waaronder diens *Huysboeck*.

Op Ceylon gebruikte men ook *Het Kort begryp der christelycke leere met eenighe vragen voor de jonge kinderken* en het Onderwijsboekje in de christelijke godsdienst van Jacob Borstius.

Molinaeus gaf les aan de hand van *Ex Locis Communibus* van Wilhelmus Bucanus. Voor het gevorderd onderwijs in de theologie werd in 1662 een aantal exemplaren van de pas verschenen *Oecumenia christiana ofte Christelijcke Huyshoudinghe* van Petrus Wittewrongel naar Indië gestuurd. Met betrekking tot de seminaria van Ceylon zijn verschillende in gebruik zijnde boeken met name genoemd: de *Corte schets der natuurlijke waarheden* van d'Outrein, "De waaragtige weegen" van Van den Honert en de *Synopsis* van Burmannus; deze drie werken van de school van Colombo waren geen van alle volgens de strekking van Gisbert Voetius!

Verschillende predikanten hebben delen van de H. Schrift in het Maleis overgezet. In het Maleis waren al rond 1611 twee vertalingen van het *Kort begrip* van Marnix beschikbaar. Frederik de Houtman en A. Ruyl hadden ieder een vertaling verzorgd. Later werd ook het gelijknamige werk van Faulkelius, eventueel in de bewerking van Burs vertaald en gebruikt. Misschien was het Faulkelius' tekst die Danckaerts en Meester Cornelis onafhankelijk van elkaar vertaalden. Danckaerts vertaalde ook de Heidelbergse catechismus; in het begin van de jaren vijftig waagde ds. Roman zich aan een eigen vertaling ervan in het Maleis.²⁴

In 1677 bij een nieuwe herdruk van de Maleise vertaling van de catechismus protesteerde de kerkeraad van Ambon. Hij uitte bezwaar tegen een tekst die in Hoog-Maleis was gesteld, wat op de Molukken niet verstaan werd, ja zelfs "het christendom schadelijck is".²⁵ Dat protest werd in Batavia genegeerd, evenzeer

22 Grothe 1891, 81.

23 Grothe 1891, 233; Teellinck publiceerde in 1618 in Middelburg zijn *Huys-boeckken*.

24 Een exemplaar bevindt zich in het Gemeentearchief Amsterdam, Classis Amsterdam, inventarisnummer 379, 198; de kerkeraad van Batavia keurde op 9 november 1654 deze vertaling af: Mooij 1929, 410.

25 Mooij 1929, 364.

als de poging, enkele jaren later, van ds. De Leeuw om de catechismus die hij in de taal van de Sangihe-eilanden had omgezet, gedrukt te krijgen. Kerkeraad en bestuur wilden niet voor de extra drukkosten opdraaien.

Vertaalde ABC-boeken, zowel het kleine als het grote, waren nuttig bij het godsdienst- en taalonderwijs. Ook Wiltens' Maleise postillen zullen door de onderwijzers zijn gebruikt; Heurnius vervaardigde *Gebeden en vragenboekjes*.²⁶ Ds. Spiljardus maakte rond 1655 voor zijn werk op Banda een eigen catechisatieboekje.²⁷

Het *Kort begrip*, wellicht dat van Faulkelius/Burs, was met de vertaling door Rogerius ook in het Portugees beschikbaar. Ds. Happart vertaalde het in een Formosaanse taal.²⁸ Ds. Ferreira had delen van het Oude en het Nieuwe Testament in het Portugees vertaald.²⁹ Hij is ook beziggeweest met Portugese vertalingen van delen van de bijbel. Junius had een Formosaanse versie van de catechismus gemaakt.

Voor grammaticaal Nederlands had men de beschikking over de *Twe-spraeck van de Nederduytsche Letterkonst* uit 1614. De ABC-boeken vonden een algemene verspreiding; ook stichtelijke teksten uit verschillende "seyntbrieven" dienden voor het taalonderwijs. Schrijven leerde men met het kleine en het grote AB-boek. Voor leeslessen zullen ook de *Duitse Historiën van Tobias*³⁰ en Postilboeken gediend hebben. Zangles, een belangrijk onderdeel van het schoolgebeuren, zal wel niet alleen aan de hand van de psalmen gegeven zijn, maar ook uit vaderlandse liederenbundels.³¹

Ruyl was de eerste die zijn studie van het Maleis vastlegde in een *Spiegel der Maleise tale*, een eerste lesboek voor wie deze taal machtig wilde worden. Het *Kort Begrip* was een geliefd leerboek dat in verschillende talen werd omgezet; de vertaling van Danckaerts kreeg een vaste plaats in het Maleise moedertaalonderwijs. Maleis-Nederlandse woordenlijsten waren er van de hand van Wiltens en Danckaerts.

26 Mooij 1929, 143.

27 Een exemplaar in handschrift (*Djalan ca surga, Weg ter hemel*) uit 1657 bevindt zich in het Gemeentearchief Amsterdam, Classis Amsterdam, inventarisnummer 379, 195.

28 Van Toorenenbergen 1891, XXVIII.

29 Mooij 1931, 776, 802.

30 Grothe 1891, 8.

31 Het vaderlandse onderwijs beschikte feitelijk niet over betere onderwijsmethoden. De Utrechtse schoolverordening van 1654 gaf deze opsomming: Kleine en Grote catechismus, het vraagboekje van Aldegonde, de *Sondaagsche Evangelien*, het gecorrigeerde *Tytelboexken*, de *Sendbrieven*, de *Historie van David*, de *Spiegel der jeugd*, de *Letterkonst ende voorts geschreven stichtelyke brieven* (Buddingh 1842, 101). Elders (1842, 109) noemde Buddingh ook Borstius' *Historische catechismus*.

Baldaeus stelde een Malabaarse grammatica samen en Ruel schreef een Singalese spraakkunst. Er waren ook een Nederlands-Tamilse, een Nederlands-Formosaanse en een Nederlands-Maleis-Chinese woordenlijst beschikbaar.

Over het lesmateriaal in het vervolgonderwijs is, behalve in verband met de Latijnse school in Batavia, weinig aangetroffen; Gerard Vossius was er met drie van zijn werken goed vertegenwoordigd. De eerste vermelding van Comenius' boeken dateert uit 1657, het jaar dat hij zijn werken bijeenbracht in zijn *Opera didactica omnia*. Deze Amsterdamse editie zal derhalve spoedig op Formosa zijn aangekomen, want voor de in Sinckan te stichten school werd voor de Latijnse lessen het *Vestibulum*³² genoemd. Op Formosa en later ook op Ceylon werd eveneens Comenius' *Janua Linguarum Reserata* benut.

Over wat er aan methoden gebruikt werd bij de opleiding van deze onderwijzers, zijn geen specifieke gegevens voorhanden. Alleen van Heurnius is bekend dat hij schriftelijk materiaal had vervaardigd ter weerlegging van de islam.³³ Dat is niet bewaard gebleven. De vroeger katholiek geweest zijnde ds. Ferreira had een polemisch werk tegen het pausdom uit het Spaans in het Portugees vertaald, dat op zijn beurt bestreden werd door de jezuïet Johannes Maldonado, die hiervoor in 1670 en nog wel te Batavia een uitgever vond.³⁴

TERUGBLIK

Hoe belangrijk Compagnie en kerken het onderwijs ook vonden, door de ronduit slechte voorziening van leermiddelen hebben ze de effectiviteit ervan op een ernstige manier in de waagschaal gesteld. Geen klacht klonk luider door de jaren heen dan die over het gemis aan schoolboeken en andere -materialen. In Indië zelf lijkt nauwelijks lesmateriaal ontwikkeld te zijn; de leermiddelenvoorziening was nagenoeg geheel van aanvoer uit de Republiek afhankelijk.

2.5 Theologische opleiding

In de regelmatige contacten van enkele predikanten met vertegenwoordigers van de VOC bleek al spoedig de noodzaak, personeel van betere kwaliteit aan te leveren dan wat zich als ziekentrooster aandienende. "Lompe, onbesneden idioten" noemde Coen hen.³⁵ "Krankenbezoekers drankenbezoekers" heetten ze in de volksmond. Nog afgezien van de morele instelling van veel van deze lieden, was ook hun educatief peil meestal benedenmaats.

Om aan de aandrang naar geschoold personeel te voldoen, moest men op zoek gaan naar gegadigden onder de theologiestudenten en predikanten. Er was

32 Van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam 1954, 226.

33 Zulk materiaal was al voorzien in de zendingsconceptie uit 1624 van de kerkelijke leiders te Batavia.

34 Visser 1934, 195.

35 Boxer 1967, 199.

jarenlang geld van de VOC voor nodig om de eerste predikanten beschikbaar te krijgen. In de tussentijd zocht men een oplossing door de invoering van het proponentenschap, waarmee wel enigszins aan het tekort aan bevoegdheden tegemoet gekomen werd, maar de vraag naar scholing onbeantwoord bleef. Datzelfde was eigenlijk ook het geval met de bevestiging van predikanten op grond van art. 5 van de Indische kerkorde van 1624. Werd daar in het vaderland nog slechts in uitzonderlijke gevallen een toevlucht toe genomen, dit was overzee anders. Menig proponent en ziekentrooster bereikte via dit artikel het geordende predikantschap, hetgeen in het vaderland veel ergernis gaf.

Waarom ging een predikant of aankomend predikant in Compagniesdienst? De salarissen waren er slecht: Heurnius bereikte een topsalaris van 120 gulden per maand, maar meestal lag dit in de begintijd rond 70 à 80 gulden; in Leiden verdiende een schoolmeester in 1620 al f 150³⁶ en predikanten waren goed voor f 500 per maand. Wat zal hebben meegespeeld is, dat het aanzien van de predikanten in het vaderland naar hun mening veel te wensen overliet, terwijl ze overzee een veel hogere status hadden: in veel gevallen als de enigen met een academische opleiding kwamen ze in de sociale stratificatie aanstonds onder de kleine kring van VOC-bestuurders. Ook was de levensstandaard in de VOC-gebieden niet met die in Holland vergelijkbaar en daarenboven was het ook voor de predikanten overzee mogelijk, neveninkomsten te verwerven. De Praet had op Banda een levendige slavenhandel met eigen personeel en ook nog een arakstokerij; de vrouw van Danckaerts moest eens op het matje komen wegens irreguliere peperhandel. Toch lijkt dat eerder uitzondering dan regel geweest te zijn. Van Boetzelaer³⁷ noemde een aantal redenen om voor de VOC-dienst te kiezen: het ontlopen van financiële kwesties, huwelijksproblemen, conflicten met de eigen kerkeraad en de al te drukkende leertucht van de Nederlandse kerk; bij enkelen veronderstelde hij een werkelijke zendingsroeping. De wil om voor de zaak van de Blijde Boodschap uit te gaan, mag zeker eveneens genoemd worden, te beginnen bij pioniers als Wiltens en Heurnius.

Dat moet ook gegolden hebben voor de meeste leerlingen van Walaeus. Opname in het Indisch College te Leiden betekende een jarenlange studiebegeleiding, waarbij de oriëntatie op de onbekende, overzeese werkkring als leidraad gold. Wellicht heeft Walaeus zijn college minder als een missionair instituut opgevat dan op kerkrechtelijke zaken gelet. De positie van de kerken in de VOC-gebieden was immers een bijzondere: er waren wel kerkeraden, maar er bestond geen

36 Groenhuis 1977, 48.

37 Van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam 1947, 21. In 1646 en 1650 werd de Bataviase kerkeraad pijnlijk geconfronteerd met de slechte faam van Indische predikanten in het vaderland: Mooij 1927, 787 en vooral Mooij 1929, 99: de kerkeraad van Den Briel had zijn uitgezonden predikant Brouwer aanbevolen omdat hij "niet als een gebrant merckte (was) door eenig quaet stuck of gedwongene door eenige nootsaeckelickheyt, gelijk veele tot de Indische volkeren overkomen".

classis; de predikant, die in een ingewikkelde relatie tot de VOC stond, moest vooral improviserend te werk gaan, waarbij veel afhing van diens eigen instelling. Het zal Walaeus wel bekend geweest zijn, dat het gemiddelde peil van de Europeanen laag was, "vele tuchtelingen, maar zeer weinig tuchtvaders", om met gouverneur-generaal Brouwer te spreken, zodat taaie zielzorg onder geloofsgenoten in Walaeus' ogen een vanzelfsprekend vooruitzicht van zijn alumni was.

Wat het gehalte van zijn vroegere huisgenoten betreft, heeft Walaeus eer van zijn werk gehad: ten aanzien van zijn leerlingen werden noch leerstellige conflicten, noch morele ontsporingen gemeld, bij dat laatste met uitzondering van Marinus Gideonsz, die zich in zijn tweede termijn onhebbelijk ging gedragen, mogelijk vanwege een ziekte, misschien onder invloed van zijn vrouw die hij tussentijds was gaan ophalen.³⁸ Walaeus' college was de bewindhebbers afgedwongen onder niet aflatende kerkelijke druk. Of dat de doorslag heeft geven, dan wel Coens plannen voor de stichting van een permanente nederzetting en diens aandrang vanuit Batavia om kwalitatief goed personeel uit te zenden, kan thans niet meer afgewogen worden. De kerken hebben zeker een aantal bewindhebbers voor hun plannen weten te winnen. Het politieke klimaat van de Republiek was er ook naar om meer dan in het verleden acht te slaan op wat uit kerkelijke kring naar voren werd gebracht. Door het beroep van de synodevaders op de Staten-Generaal ten gunste van het overzeese bekeringswerk was daarvoor des te meer aanleiding tijdens de onderhandelingen over de octrooiverlenging.

Toen die kerkelijke aandrang samenviel met de opvattingen van de eerste man van de Compagnie in het mandaatgebied, besloten de Heren XVII tot oprichting van een college: een maatregel tot structurele oplossing van een personeelsprobleem, dat van de geestelijke verzorging in de overzeese nederzettingen. Ook voor de VOC zou dat een uniek initiatief blijken te zijn. Dat college kon inspelen op de grondige verbetering van het theologische onderwijs in de Nederlanden, dat door de synode van Dordt was bewerkstelligd. Met het college in Leiden voor ogen hebben twee leerlingen – Molinaeus in Batavia en Junius, reeds in Delft en later ook in Amsterdam – op kleiner schaal eigen colleges gevormd, laatstgenoemde met steun van de plaatselijke bewindhebbers.

Na elf jaar werd Walaeus' college gesloten. Bij de gissingen naar de redenen daarvan is zelden³⁹ verband gelegd met besluiten van de Heren XVII inzake Batavia. Ze legden de rechten van vrijburgers aan banden. Ook besloten ze, in maart 1632, niet nog meer trouwlustige vrouwen naar Indië over te brengen.⁴⁰ Daarmee sloten zij bestuurlijk een periode van intercontinentale kolonisatiepolitiek af die door Matelieff was bepleit en door Coen toegepast. De ambities van een "blank" wereldrijk werden overboord gezet. Gebleken was dat die een te grote

38 Mooij 1927, 531.

39 Dit verband wordt ook gelegd door Gelman 1988, 42.

40 Van der Chijs 1885, 271.

financiële belasting waren en gevaren voor de handelsontplooiing konden inhouden. Te veel handel werd immers aan het toezicht en het monopolie van de Compagnie onttrokken en dat werkte nadelig uit op de aandeelhouders.

Deze herziene visie op de Hollandse aanwezigheid in de Oost leidde ertoe voortaan geen Europeanen meer te werven voor de blijvende bevolking van de overzeese nederzettingen en de omvang van het ondersteunende voorzieningenniveau neerwaarts bij te stellen. Een van de eerste consequenties van deze beleidswijziging betrof de sluiting van het Collegium Indicum. Daarbij vertrouwden de Heren XVII erop, onder de theologiestudenten van de Nederlandse universiteiten voldoende kandidaten te kunnen rekruteren om onder haar vleugels dienst te doen. Daarnaast bleken er nog steeds voldoende gegadigden beschikbaar om als ziekentrooster in VOC-dienst te treden.

In 1666 gaven de Bataviase topfunctionarissen van de VOC echter te kennen, dat maar beter afgezien kon worden van het instituut van de krankenbezoeker. Theologiestudenten konden in hun plaats beter uitgestuurd worden om bij gebleken geschiktheid in Indië tot dominee bevorderd te worden. De Amsterdamse gedeputeerden konden het daar wel mee eens zijn, mits dat maar niet inhield dat er geen geordende predikanten meer voor uitzending in aanmerking zouden komen.⁴¹

TERUGBLIK

Zeker tot in de jaren vijftig van de zeventiende eeuw heeft de VOC een actief beleid gevoerd om gekwalificeerde predikanten te krijgen: door studiebeurzen ter beschikking te stellen en gedurende ruim één decennium door de financiering van een afzonderlijk opleidingscollege. De investering in het Collegium Indicum lijkt meer rendement te hebben opgeleverd. Dat het na elf jaar gesloten werd, was ingegeven door overwegingen van bevolkingspolitieke aard.

2.6 De wordingsgeschiedenis van gereformeerd onderwijs in de Republiek en in Indië

Hoewel kerkelijke auteurs wel eens de neiging hadden, vooral het kerkelijke doel te beklemtonen, was er sedert Calvijn geen verschil van mening over de doelstelling van het gereformeerde schoolwezen: kader te leveren, zowel voor de burgerlijke als voor de kerkelijke gemeenschap. In Indië zelf blijkt niets van een discussie hierover. Het basis- en het voortgezet onderwijs waren een gezamenlijke taak van Compagnie en kerk, waarbij de uiteindelijke verantwoordelijkheid bij de burgerlijke autoriteiten berustte.

Dat betekende echter niet dat de VOC-verantwoordelijkheid zich in alle gevallen uitte in de bekostiging van het gegeven onderwijs. De kerkeraden, die van Batavia, hebben veel salarissen betaald en pas in het midden van de eeuw werd er in de hoofdstad een afdoende regeling getroffen met het bestuur. De eerste

41 Mooij 1931, 75.

Latijnse school in die stad kwam gelijkelijk ten laste van de Compagnie, de Weeskamer en de kerkelijke Diakonie. Maar jaren later beklagde de kerkeraad zich erover dat haar diakonale kas tot dan toe alle kosten betaald had. Het systeem van het schooltoezicht is betrekkelijk snel in Indië ingevoerd. Daarbij nam de Compagnie wel haar verantwoordelijkheid, in goede samenwerking met de kerkeraden. De kwaliteit van het schooltoezicht wisselde echter in tijd en plaats.

Het schoolreglement van 1586 had er de nadruk op gelegd dat het onderwijs niet alleen aan kennisvermeerdering moest doen, maar ook een opvoedende en vormende opdracht had. Uit de Indische ervaringen valt minder informatie te putten over het evenwicht tussen deze beide elementen. Het basisonderwijs lijkt vooral een vormende taak te hebben: opvoeding tot een christelijke levenswandel en tot een betrouwbaar onderdaan van de Compagnie. Op scholingsgebied was de aandacht vooral op taalbeheersing en rekenkunde gericht, maar het vaak matig niveau van de onderwijsgegenden en de slechte leermiddelenvoorziening verhinderden dat het onderwijs terzake een grote vlucht nam. De Latijnse scholen in Batavia en de seminaria op Ceylon ogen in dit opzicht professioneler.

In hetzelfde schoolreglement en later door de Dordtse Synode van 1618-1619 was een leerplan in drie fasen geïntroduceerd. Die fasen zijn getrouwelijk in het Indische onderwijs overgenomen. De daarbij behorende drie leerboeken: de abecedaria, het *Kort Begrip* van Faukelius en Burs en de Heildebergse catechismus zien we, ook vertaald, overal in het onderwijs gehanteerd worden.

Van meet af aan is de vaderlandse kerk geconfronteerd geweest met de noodzaak, het bestaande onderwijs te reformeren. Men heeft er decennia over gedaan voordat de katholieke, de "libertijnse" en de menisten-onderwijzers waren uitgeschakeld. Een bijzondere zorg van de vaderlandse kerken gold de reformatie van het platteland. Daar bleef de gereformeerde invloed nog het langst beperkt. In Batavia hebben Compagnie en kerk geen uitbreiding naar het achterland van de stad gezocht. Ook op de Coromandel- en de Malabarenkust waren de condities voor een diepe penetratie niet gunstig. Elders stonden de predikanten voorop om de omgeving van de VOC-forten in hun kerkelijke arbeid te betrekken en van scholen te voorzien. Hun actieradius reikte naar de Ambonse eilanden, Seram en Buru, de Banda-eilanden en waar mogelijk de noordelijke Molukken; op Formosa bewerkten de dominees twee territoria. Op het in het binnenland gelegen boeddhistische koninkrijk na werd heel Ceylon bewerkt.

Op Ambon trof de Compagnie een bestaand, door de katholieke kerk beheerst schoolsysteem aan. Daar namen Nederlandse leerkrachten het werk van hun katholieke collega's over. Later op Ceylon schoolen de predikanten de achter gebleven onderwijzers om, niet al te degelijk naar het schijnt want bij een enkel incident bleken er nog heel wat in het geheim katholieke kerkdiensten bij te wonen.

Van "sektarische" protestanten heeft men in Indië weinig last gehad. De selectie in het vaderland was ten aanzien van ziekentroosters en onderwijzers streng genoeg om dat te voorkomen, al werd er in de eerste decennia enkele keren melding gemaakt van ziekentroosters "onzuyver van religie"⁴², die zonder controle van de vaderlandse kerken door de VOC waren aangesteld. In de jaren veertig werd de theologisch verdachte predikant Hornhoviaius zonder veel omhaal geaccepteerd; enkele jaren later werd Wemlovius, preceptor aan de Latijnse school, vanwege diens lutheranisme ontslagen. Nog later in de eeuw kwamen predikanten in dienst die "cartesiaans" waren geschoold. Ds. Sinjeu in Colombo is er een bekend voorbeeld van.

Had Calvijn vooral oog gehad voor de academische opleidingsmogelijkheden, Bucer had gepleit voor goede voorzieningen op het vlak van het beroepsonderwijs en gewezen op de noodzaak dat ook de kinderen van arme ouders gelijke toegang tot onderwijs zouden moeten hebben. In de VOC-gebieden stond het basisonderwijs voor arm en rijk open. Aanvankelijk werden de ouders zelfs schadeloos gesteld voor het schoolbezoek van hun kinderen. Het lagere beroepsonderwijs lag geheel in handen van de Compagnie. Zij rekruteerde uit alle lagen van de plaatselijke bevolking, ook uit haar eigen slaven.

Bij vervolgonderwijs lag het patroon divers. Bij de uitzendingen naar de Republiek werd vooral gerekruteerd onder de zonen van aanzienlijke families; ook Heurnius bepleitte de scholing van deze jongemannen als intermediair voor de evangelieverbreiding op Flores.

Bij de opleiding van schoolmeesters lijkt nergens enig standsonderscheid gemaakt te zijn. Reeds in 1629 wilde de Bataviase kerkeraad Maleise jongens tot predikant opleiden; dat is er toen niet van gekomen. Ook het "collegiken" van Molinaeus kwam niet aan de beoogde opleiding van jongens uit raciaal gemengde huwelijken toe. De Latijnse school in de stad was speciaal bedoeld voor jongens uit het weeshuis van de Compagnie. De seminaria op Ceylon rekruteerden uit alle lagen van de regionale bevolking.

In het lager onderwijs werden jongens en meisjes bereikt. Veel weten we niet over het onderwijs aan inlandse meisjes. Meer dan lager onderwijs kregen ze niet, al is er een enkel voorbeeld bekend van een VOC-slavin die onderwijs verzorgde.

Het onderwijs werd niet alleen in scholen gegeven, maar ook door rondtrekkende onderwijzers die van huis naar huis gingen om er de zieken en de slaven en slavinnen in dienst van de notabelen⁴³ enige ontwikkeling te bieden. Udemans had grote waardering voor deze onderwijzers⁴⁴, maar hun maatschappelijke positie en hun beloning waren ver beneden de maat.

42 Knuttel 1908, 202.

43 Mooij 1627, 691.

44 Udemans 1640, 167.

Het bestaan van onderwijs buiten toezicht van Compagnie en kerkeraden ergerde de kerkelijke autoriteiten meer dan hun partner. Voor een deel waren het schooltjes van de islamieten, voor een ander deel opgezet door vroegere onderwijzers van de Compagnie of door avonturiers. Men is er in deze eeuw nooit in geslaagd, deze particuliere scholen uit te roeien.

TERUGBLIK

Het onderwijs in Indië was een getrouwe kopie van het schoolwezen in de Republiek. De grootste aanpassing heeft gelegen in de invoering van basisscholen waarin de moedertaal van de kinderen voorop stond. Hoewel de Compagnie daar geen voorstander van was, zijn die "inlandse scholen" het leeuwedeel van het Indische basisonderwijs gaan uitmaken. Dat is voor de volgende eeuwen van grote betekenis geweest.

3 Onderwijs als zendingsmethode

3.1 "Een seer bequaem middel"

Was het aanbieden van onderwijs een wezensbestanddeel van de zendingsmethodiek? In de aanvang zeker niet. Toen de Amsterdamse kerkeraad voor de vraag naar de bekering van de heidenen kwam te staan, gaf hij sommige, niet alle uit te zenden ziekentroosters wel de bevoegdheid de vreemde volken te onderwijzen in de christelijke leer en hen te dopen. Maar uit geen enkele vroege bron blijkt, dat aan die bevoegdheidsverlening een speciale opleiding werd verbonden of de proponent methodisch geïnstrueerd werd met het oog op die taakuitbreiding. Die eerste dopeling uit de Aziatische volken, Laurens van Madagascar, werd met de eerstvolgende vloot weer huiswaarts gevaren zonder dat enige kerkelijke nazorg blijkt.⁴⁵

De totstandkoming in 1607 van de eerste school was de vrucht van een politieke beslissing van de Compagnie om de lokale bevolking van Ambon tevreden te stellen. De eerste onderwijzer in de Oost was niet door een kerkelijke autoriteit, maar door die van de VOC aangesteld; evenmin was hij geworven uit de kring van de ziekentroosters.

In de opdracht van ziekentroosters en in het in 1606 opgemaakte contract met Slatius en eventueel andere VOC-bursalen was reeds sprake van verbreiding van de christelijke religie onder de heidenvolken. Hoe dit in de praktijk vorm te geven, was nog geen onderdeel van reflectie. Wel kreeg Both als gouverneur-generaal de instructie mee, overal waar dat nodig was, onderwijzers te plaatsen.

In 1610 verschenen de eerste predikanten in het mandaatgebied van de Oostindische Compagnie. Hun komst viel samen met de tenuitvoerlegging van het besluit van de Heren XVII om in Indië een eigen bestuursautoriteit in een afzonderlijke

⁴⁵ Von Saher 1986, 35.

hoofdplaats te vestigen en de gebieden vanuit de Republiek van een vaste bevolking te voorzien. Als een logische consequentie daarvan streefden de eerste predikanten naar de vorming van geordende gemeenten onder een eigen kerkeraad.

Waarschijnlijk was het ds. Danckaerts die als eerste inzag, dat een christelijk onderwijssysteem op den duur niet te handhaven was zonder onderwijzers uit de eigenlandse christelijke bevolking. Zonder toestemming van VOC-zijde af te wachten, begon hij met de opleiding van Ambonese jongens tot onderwijzers. De kerkvergadering van 1624 in Batavia bevestigde zijn gelijk. De school als weg tot opbouw van de kerkelijke gemeenten nam in de daar genomen besluiten een eerste plaats in. De school was erkend als "een seer bequaem middel tot voortplantinghe der religie".⁴⁶ Die ontdekking was minder aan de theorie, als wel aan de praktijk van alledag ontleend, zoals die zich in het wijde Indië voordeed.

Bij elke opening van een nieuwe vestiging van meer dan gewoon handelsbelang voor de Compagnie was, wanneer de kerk daarbij betrokken werd, de uitzending van een ziekentrooster een van de eerste opdrachten en deze man begon zo snel mogelijk met een schooltje. De beste leerlingen kregen een vervolgopleiding aangeboden, waar zowel de kerk als de Compagnie profijt van trokken.

Ook de Compagnie zelf betoonde zich actief op het vlak van het onderwijs. De middelbare scholen in Batavia en op Ceylon kwamen door haar bemoeienis tot stand. Predikanten speelden door hun voor Indische begrippen zeldzame academische vorming een belangrijke rol bij de verwerkelijking ervan, hoewel de VOC vanuit de Republiek ook geselecteerde deskundigen uitstuurde om als rector of leraar aan deze scholen werkzaam te zijn.

Een ander element van zendingsmethodiek is een zodanige voorbereiding van de uit te zenden medewerker, dat zijn inwerkperiode ter plaatse bekort kan worden. In het herkomstland is veel aandacht te besteden aan diens kennis van de plaatselijke taal of talen, aan de kennis van de etnografische en culturele omstandigheden van de bevolkingsgroepen voor en met wie hij gaat werken, aan methodische vorming en persoonlijkheidsvorming. Hoe vroeg men met de oefening van ziekentroosters ook begonnen is, uit niets blijkt een speciale voorbereiding op de uitzonderlijke toestanden overzee waarin de ziekentrooster zal komen te verkeren. Het Collegium Indicum had op papier wel enige maatregelen getroffen om zo'n voorbereiding te verschaffen, maar het lijkt er niet op, dat daaraan werkelijk gestalte is gegeven. Op Walaeus' seminarie werd geen Maleis onderwezen. Leiden beschikte nog niet over (gast-)docenten met overzeese taalpraktijkervaring⁴⁷; in

46 Mooij 1929, 232.

47 Erpenius noch Golius, diens opvolger als hoogleraar Oosterse talen, doceerde Maleis. Nergens blijkt Erpenius betrokken geweest te zijn bij het werk in Indië of het Collegium Indicum: Juynboll 1931, 110-111.

de niet-christelijke godsdiensten werd onderwezen aan de hand van een voor de Indische omstandigheden weinig specifiek handboek van Plessaeus.

Dertig jaar later beantwoordde Junius met diens seminarie meer aan de gestelde eisen, al was de tijd, ingeruimd voor de beoogde specialisatie, met een half jaar krap bemeten. Hij had zijn sporen verdiend als predikant op Formosa, kende de plaatselijke bevolking en hun taal, en was in staat kandidaten voor het werk op het eiland te enthousiasmeren. Ofschoon zijn initiatief vanuit Formosa en Batavia heftig werd bekritiseerd, bleef hij het vertrouwen genieten van de VOC-bestuurders en van zijn Amsterdamse collega's.

De reflectie van vaderlandse theologen op zendingsmethodische aangelegenheden is pas laat op gang gekomen. Heurnius deed een eerste en vroege poging. Maar pas met Voetius bood zich de eerste en voorlopig enige theoloog aan die zich hiermee heeft beziggehouden. Hij maakte echter geen gebruik van de ervaringen van collega-predikanten met kerkplanting in de VOC-context, zodat zijn aanbevelingen een betrekkelijk globaal karakter behielden. Toch waren er enkele geschriften over overzeese zendingspraktijk beschikbaar, de brochure van Danckaerts voorop, die een bron hadden kunnen zijn. Uit niets blijkt, dat zij in de theologische bezinning op de zendingsmethodiek een rol hebben gespeeld.

3.2 Samenvallende belangen

De VOC bevocht zich een plaats in een nieuwe wereld met haar eigen zeden en gewoonten, structuren en machtsverhoudingen. Hoewel een wereldmacht in wording, was zij er getalsmatig een kleine minderheid die er veel aan gelegen was, de lokale bevolking aan zich te binden.

De Compagnie was bij de uitoefening van haar opdracht aangewezen op medewerkers met een vaak twijfelachtige achtergrond. Wat zij hun te bieden had, bood vooral de lagere rangen weinig perspectief. De bewindhebbers mochten terecht zorg hebben om het gehalte van hun personeel waarvan het welslagen van hun onderneming toch in hoge mate afhankelijk was. Om haar sociale gezicht te tonen, waren op medisch vlak chirurgijnen en verplegende bestevaers, op het morele niveau medewerkers uit kerkelijke kring nodig.

Met name op het terrein van de huwelijksmoraal was er veel mis. De VOC had met name op dit terrein de inzet van de kerk nodig en gaf haar dan ook de volle ruimte, al was er van kerkelijke zijde wel eens kritiek wanneer het stadsbestuur wat liberaler was bij beslissingen over ontheffing van trouwbeloften en over echtscheiding.

De kerk, die haar vanzelfsprekende rol op de vloten vervulde, voelde zich even vanzelfsprekend aangesproken met betrekking tot de pastorale taak onder het VOC-personeel in de overzeese forten van de Compagnie. Maar zij bleek niet in staat te zijn op eigen kracht de noodzakelijke kwaliteit in zulke bijzondere omstandigheden te waarborgen. Onverhoeds, op de drempel van de zeventiende eeuw, werd zij met het missionaire voortvloeijsel uit deze taak geconfronteerd. Of het op kerkelijk initiatief was, dan wel door toedoen van de bewindhebbers, dat in Slatius' contract anno 1606 opdracht werd gegeven tot bekering der

heidene, is niet meer na te gaan; duidelijk is wel dat het belang van bekeringswerk in Compagnieskring vroegtijdig werd ingezien. Voorlopig moesten de predikanten hun onvermogen belijden om aan de wensen van de handelsheren tegemoet te komen. Zij wonnen pas het initiatief in 1614, toen de classis van Delft en Delfland een structurele oplossing voor de werving en selectie van predikanten voor de VOC-dienst voorstelde. Na de opheffing van Walaeus' college hadden de kerken het gelijk aan hun zijde toen zij om heropening vroegen.

Maar te kort schoten zij niet alleen in de regelmatige toevoer van onderwijsmateriaal, maar ook in de nodige belangstelling voor wat er met hun collega's overzee gebeurde; nogal eens werd daar de klacht geuit dat er weer geen brieven uit de vaderlandse kerken waren gekomen of dat ze loos van inhoud waren.

Trouwens, afgezien van de nogal autonoom opererende gedeputeerden van Walcheren en Amsterdam – sinds 1620, respectievelijk 1636 – lieten de vaderlandse kerken over het algemeen nauwelijks van hun medeleven blijken. In strijd met de Dordtse Synode bleven de overzeese kerken in hun ogen dochterkerken die in alles van de vaderlandse richtlijnen afhankelijk waren; richtlijnen die zij overigens zelden gaven. Op het eind van de hier beschreven eeuw gingen de kerken in Holland zich zelfs vanwege eigen belangen tegen het Indiëwerk keren.

Het kerkelijke werk onder de niet-christenen en de ontwikkeling van scholen zijn in het algemeen door de Compagnie aangemoedigd. De grote uitzondering betrof Japan, maar daar waren de politieke omstandigheden van dien aard dat bekeringswerk direct tot uitdrijving van de VOC zou hebben geleid. De kerstening van Formosa en Ceylon had daarentegen de openlijke steun van de Compagnie, zelfs een enkele maal tot ergernis van de kerk die zich ongemakkelijk voelde onder de voorkeursbehandeling voor die gebieden.

Die steun van de Compagnie was inderdaad van strategische betekenis, omdat zij in Formosa en later Ceylon steunpunten voor haar handelspolitiek gevonden had. De pionier-dominee Wiltens merkte al op dat bekeerlingen, al waren ze "naam-christenen", voor de VOC van nut waren omdat de Compagnie zich aldus onderdanen verwierf, die anders de moren zouden steunen "met wie we in oorlog zijn".⁴⁸ Zo vielen belangen samen.

Ook in de werkmethode hadden Compagnie en kerk een gemeenschappelijk belang. Both had al de opdracht meegekregen, predikanten en schoolmeesters aan te stellen.⁴⁹ Ook voor de kerkelijke gedeputeerden was het duidelijk dat kwalitatief goed onderlegde bedienaren in hun werk door een net van scholen ondersteund moesten worden, zowel onder de Europeanen als bij de bevolkingsgroepen ter plaatse. Het schoolwezen is dan ook eendrachtig, welhaast zonder strubbelingen, door beide partijen opgebouwd. Het was voor de kerken een "seer bequaem

48 Enklaar 1947, 36.

49 Rietbergen 1987, 215.

middel" voor de voortplanting van de religie; voor de Compagnie was het middel even "bequaem". Want het droeg bij aan de stabiliteit van haar machtspositie in de overzeese bezittingen.

De Compagnie hinderde de kerkelijke ontplooiing in haar mandaatgebied door zich het recht voor te behouden, over alle, ook binnenkerkelijke zaken van gewicht, het beslissingsrecht uiteindelijk aan zichzelf voor te behouden. Dat bleek met name bij het conflict rond de beroeping van predikanten voor Formosa, maar eerder en in ernstiger mate door de kerkeraden een vrije correspondentie met het moederland te ontzeggen (1626), door de toevoeging, conform de Dordtse, maar niet overeenkomstig de Bataviase kerkorde⁵⁰ van eigen, "politieke" commissarissen aan de kerkeraden, te beginnen met die van Banda⁵¹ en door de herziening van de kerkorde van 1643.

De kerken hinderden het werk van de Compagnie met betrekking tot de omgang met andere, christelijke en niet-christelijke bevolkingsgroepen. Voor de VOC waren goede relaties hiermee van levensbelang. Te Batavia lieten haar functionarissen katholieke geestelijken weliswaar niet ongemoeid, maar zaten zij hen evenmin stelsmatig achterna. Op de Indiase kusten werd de katholieken zelfs een redelijke bewegingsvrijheid gegund, bleven hun kerkgebouwen ter beschikking staan en daar ontstonden zelfs in sommige gevallen hartelijke vriendschappen tussen katholieken en VOC-prominenten. Wel hadden de lutheranen geen eigen predikanten overzee, maar hun aanwezigheid werd zonder meer getolereerd; in 1688 werden enkele lutheranen door de Bataviase kerkeraad zelfs tot het avondmaal toegelaten "sonder van zijn religie te changeren".⁵² In 1661 waren er in die stad zelfs quakers actief.⁵³

Een bijzondere plaats namen de Chinezen en de Indische moslims in. Voor het reilen en zeilen van de Compagnie waren zij onmisbaar. De VOC-employé's wilden dan ook hun godsdienstige en sociale zelfbeschikking respecteren.

De kerkelijke leiders konden niet anders dan met groot afgrijzen de godsdienstvrijheid waarnemen die de VOC bood. Stelselmatig en even vergeefs hebben de kerkeraden van Batavia, op de Indiase kusten en op Ceylon de VOC-bestuurders op dit punt geattaqueerd.

Waarover de kerken zich niet lieten horen, was de wijdverbreide slavernijpraktijken, niet alleen van Compagnieswege, maar ook bij vrijburgers en zelfs in eigen gelederen. Het is jammer dat de duidelijke veroordeling hiervan door de gedeputeerden van de classis Walcheren bij de Bataviase kerkeraad op volstrekt onbegrip stuitte. Het enige wat de kerkeraad met betrekking tot slavernij gedaan heeft, is

⁵⁰ Algra 1946, 115.

⁵¹ Banda 1627: Mooij 1927, 349.

⁵² Mooij 1931, 726, 732, 751.

⁵³ Mooij 1929, 610.

het uitvaardigen van een verbod om christelijke slaven aan anders-gelovigen over te doen en ook dat verbod kon vaak niet gehandhaafd worden.⁵⁴

Veel kerkelijke activiteit onder de talrijke slavenbevolking heeft de Bataviase predikanten ook niet ontplooid. Zonder enige zelfcorrectie was het denken van veel overzeese predikanten door raciale vooroordelen bepaald. Hollandse wees-meisjes kregen bij een huwelijk een hogere gift mee dan inlandse, ongeacht hun huwelijkspartner. De inlandse onderwijzers werden, zelfs vergeleken met hun slecht gesalarieerde Europese collega's, schromelijk onderbetaald. Cornelis Senen was wat dat betreft een uitzondering, maar hij slaagde er niet in, zelfs ondanks een pleidooi van de gouverneur-generaal zelf⁵⁵, in het predikambt bevestigd te worden. Hierin speelde minder mee dat de gereformeerde kerken "de heidenen als verworpenen" beschouwden, zoals Groenhuis⁵⁶ opmerkte, maar eenvoudigweg dat de predikanten zich niet boven het niveau van de tijdgeest wisten te verheffen.

Wat de predikanten in den vreemde misten, was het missionaire meeleven vanuit het thuisfront. Het overzeese werk genoot kennelijk weinig bekendheid in het moederland, misschien ook een geringe waardering vanwege het algemene misprijzen voor de lieden van Jan Compagnie. Doordat de correspondentie met betrekking tot Indië-zaken door de VOC-autoriteiten in eigen portefeuille gehouden werd, kwam ook langs die weg onvoldoende informatie bij het kerkvolk. De kerken van hun kant hadden Oostindische kerkzaken gedelegeerd aan gedeputeerden, die jaarlijks rapporteerden via een overvolle Synode-agenda. Dit wreekte zich doordat de theologen in het vaderland geen steun zijn geweest voor het moeilijke werk overzee. Op enkele uitzonderingen na – late coryfeeën! – ging de theologische reflectie geheel aan de zendingsopdracht van de kerk en aan haar relatie tot niet-christelijke godsdiensten voorbij.

Door de – door Verkuy⁵⁷ als onhoudbaar gekenschetste – loskoppeling van geloofsverbreiding en zendingsopdracht ex Mt.28,20 ontbrak zelfs een grondslag aan het werk van de overzeese kerken. Daardoor heeft de Indische kerk zich geheel met de beperkte eigen middelen moeten ontwikkelen, reeds vanaf het prille begin toen de classis Amsterdam geen antwoord kon geven op de dringende vraag naar de legitimiteit van de doop van kinderen van niet-christelijke ouders. Daardoor bleef zij een Hollands gebeuren, ondanks zoveel Aziatische en Euraziatische lidmaten, onderwijzers en predikanten waarbij assimilatie de prijs van de opname was.

54 Een conflict aan de Kaap de Goede Hoop over de doop van slavenkinderen werd beslecht met het Bataviase advies, dan een doop toe te staan, indien christenen borg stonden voor hun opvoeding en hun een vrijbrief in het vooruitzicht zou worden gesteld. Van Reede merkte reeds op dat deze laatste voorwaarde veel christen-meesters ervan weerhield, medewerking aan de opname van slaven in de christelijke kerk te geven: Hulshof 1941, 209.

55 Mooij 1931, 458.

56 Groenhuis 1977, 37.

57 Verkuy⁵⁷ 1975, 35.

Er was ook geen structuur, vanwaaruit missionair beleid bepaald kon worden, zoals de katholieke kerk haar orden had, haar concordaten met de Spaanse en Portugese koningen en haar in 1622 opgerichte Congregatie voor de Geloofsverbreiding. Hoornbeeck heeft ervoor gepleit, maar kreeg er geen steun voor, zodat pas na ommekomst van de VOC, op 19 december 1797, het Nederlandsche zendelinggenootschap⁵⁸ zou worden opgericht.

TERUGBLIK

De zendingsmethodiek van de kerkelijke bedienaren in het VOC-mandaatgebied draaide rond het gebruik van de plaatselijke taal. Dit werd met name tijdens het kerkelijke beraad in 1624 te Batavia duidelijk: kerkdiensten, apologetische geschriften en onderwijs in de diverse bevolkingstalen. Op het vlak van het onderwijs was men op dat tijdstip al het verst gevorderd, met name op de Ambonse eilanden.

Op Ambon was ds. Danckaerts met het oog op de continuïteit van de scholen begonnen, onderwijzers op te leiden. De praktische werkwijze was, daar waar een predikant of ziekentrooster werd benoemd, een school te openen.

Danckaerts stond, te zamen met de verantwoordelijken van de Compagnie, een Nederlandstalig onderwijs voor. Dat de scholen spoedig voor de volkstaal kozen, lag voor de hand, nu de onderwijskrachten uit de plaatselijke bevolking werden gerekruteerd. De kerkvergadering van 1624 koos feitelijk ook voor deze ontwikkeling. De VOC-politiek vóór het gebruik van het Nederlands heeft deze ontwikkeling niet kunnen keren.

De problemen met het rekruteren van vakbekwaam kerkelijk personeel heeft aan deze methodiek nog een voorschakel toegevoegd: de scholing van predikanten in de eigen taal en culturen van de volken waarvoor zij bestemd waren. Het Collegium Indicum is hieraan nog niet tegemoet kunnen komen; de opleiding onder Junius vervulde eindelijk deze wens, zij het voor korte tijd.

De Compagnie ondersteunde niet alleen de onderwijspolitiek van haar kerkelijk personeel, zij gaf er ook leiding aan. Zij paste namelijk geheel in de doelstellingen van de Compagnie met haar nederzettingenbeleid: steunpunten ten faveure van haar handelsopdracht. Daartoe was een welwillende houding van de omwonende bevolking nodig. Het geboden onderwijs gaf die binding van de mensen aan de VOC en legitimeerde de Compagnie tevens als instelling van een gereformeerde republiek.

3.3 Wie schoot te kort?

Het beeld van een Oostindische Compagnie als een louter op gewin gerichte organisatie verdient bijstelling. Van Boetzelaer⁵⁹ mag worden bijgevalen wanneer hij stelt dat de VOC "van den aanvang de zorg voor (de godsdienstige en

⁵⁸ Kruijf 1894.

⁵⁹ Van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam 1947, 4.

kerkelijke) belangen ter harte genomen en deze als een deel van haar taak (heeft) beschouwd, zonder ook maar een ogenblik de vraag te stellen, of zij daartoe volgens haar octrooi verplicht was.”

Bij de vorming van kerkelijk kader voor de dienst in de VOC-gebieden was het de Compagnie die de meeste voorwaarden schiep en ook de beslissingen nam; de kerk was er om die uit te voeren. Wat het basisonderwijs betreft, hebben beide partijen over het algemeen goed samengewerkt en is er een wijdverbreid net van scholen voor het allereerste onderwijs tot stand gekomen dat kwalitatief zwak was, maar in elk geval zeer velen heeft bereikt. De kwalitatieve zwakte was in belangrijke mate aan de kerkelijke partij te wijten die verantwoordelijk was voor de opleiding, de selectie en de benoeming van onderwijzers en hulpkrachten. Van nazorg is op een enkele uitzondering na geen sprake geweest. Het toezicht op het schoolwezen functioneerde met te grote tussenpozen, als het al niet verwaarloosd werd.

De opleiding van onderwijzers is voor een belangrijk deel een activiteit van de predikanten geweest. Maar men moet niet uit het oog verliezen dat veel Hollandse onderwijzers door de onderscheiden VOC-Kamers of in Indië onder de VOC-soldaten waren gerekruteerd en dat de gouverneur-generaal voor zijn slaven eigen scholen onderhield, ook voor de vorming van nieuwe onderwijskrachten.

Op het vlak van het middelbare onderwijs trad de VOC zelf meer prominent op de voorgrond. De beide Latijnse scholen in Batavia en die aan de Kaap kwamen op haar initiatief tot stand, zoals ze ook door haar beslissing beëindigd werden. Ook bij de twee seminaria van Ceylon speelde zij een belangrijke rol.

Bij het theologische onderwijs, voorzover dat specifiek op werk in dienst van de Compagnie voorbereidde, is onduidelijk of de argumenten van kerkelijke hoek of vanuit VOC's Batavia de doorslag gegeven hebben bij het besluit van de Heren XVII om Walaeus met een college te belasten. Reeds eerder had de Compagnie het hare gedaan om Javaanse en Molukse jongens voor een vervolgopleiding naar Nederland te halen en beurzen voor aanstaande medewerkers beschikbaar te stellen, welk beleid zij ook langere tijd heeft voortgezet. Het kleine college van Molinaeus was blijkbaar louter een kerkelijk, misschien zelfs een eenmans-initiatief; dat van Junius kreeg meer steun van de bewindhebbers dan de kerkeraden van Formosa en Batavia voor wenselijk hielden.

De Compagnie heeft de kadervorming voor het kerkelijk werk, in pastorale en missionaire zin, steeds beschouwd als een integraal onderdeel van haar handelspolitieke activiteiten. Gemeten naar de omstandigheden van tijd en plaats is zij voor dat kerkewerk niet krenterig geweest. Zoals in de vaderlandse situatie gebruikelijk was, zorgde de Compagnie voor de leermiddelen, de kosten voor de leerlingen en – vroeger of later – voor de salariëring van de leerkrachten.⁶⁰ De

60 Verboom 1986, 100.

kerk sprak zij aan op het kwalitatieve gehalte van het onderwijs. Daaraan konden de kerkelijke gedeputeerden en de Bataviase kerkeraad vaak niet voldoen, voor een belangrijk gedeelte omdat de vaderlandse zusterkerken onvoldoende ondersteuning gaven.

De kerk had drie instrumenten tot haar beschikking om de kwaliteit van het onderwijs te beïnvloeden: de examinering van onderwijzers, de schoolinspectie en de uitvaardiging van schoolreglementen.⁶¹ Op het eerste punt lijken de kerkeraden, voor zover onderwijzersopleidingen onder hun toezicht stonden, hun rol onveranderd te hebben kunnen spelen. Expliciete besluiten zijn niet voorhanden, maar het lijkt erop dat de Compagnie onder Maetsuycker de schoolinspectie en meer in het algemeen het toezicht op de scholen zo veel mogelijk aan zich trok. De schoolreglementen behoeften het akkoord van de gouverneur-generaal.

Er was gebrek aan belangstelling, wat ook niet vanuit de theologische wetenschap gecorrigeerd werd. Integendeel, toen die theologen eenmaal aandacht aan de zending gingen schenken, legden zij geen enkele relatie met het praktische werk dat reeds vele decennia in de Oost was verricht. Hun zendingstheologische constructies bleven dan ook lange tijd verborgen in de folianten van hun verzamelde werken. Een gebrek aan diepgang in de gemeentelijke en klassicale organen zou zich uiteindelijk wreken. De gereformeerde kerkgemeenschappen ten oosten van de Kaap de Goede Hoop zouden zozeer naar Hollands voorbeeld gevormd blijven dat, toen de politieke en economische schutse van de Compagnie uiteindelijk wegviel, op enkele uitzonderingen na, ook het daaraan gehechte kerkebouwswel ten onder ging, waarvan archieven en monumenten resten.

3.4 Kerkelijke zending

Mag men sinds de brave ziekentrooster die op het eiland Madagascar nog net op de valreep van de zestiende eeuw aan de eerste niet-christen overzee de doopnaam Laurens gaf, al die min of meer ijverige personeelsleden van de Compagnie als zendeling aanduiden? Waar Voetius de kerkelijke aard van de zending als harde voorwaarde stelde, zou men geneigd moeten zijn, het woord zending steeds tussen relativerende aanhalingstekens te plaatsen. Die eerste doop van Laurens, hoezeer ook bestempeld als een onwettige daad, drukte de kerkelijke en burgerlijke overheden op de noodzaak van wat toen heidenbeking heette. Hij leidde tot de invoering van een noviteit in de kerkelijke ambten en in credentiebrieven van kerkelijke Compagniespersoneel werd de zendingsopdracht voortaan uitdrukkelijk vastgelegd. Maar ook diegenen die zo'n kerkelijk mandaat niet meegekregen hadden, konden zich beroepen op niemand minder dan de eerste en grondleggende theoloog van de gereformeerde gemeenschap, die immers iedere gelovige met de taak tot verbreiding van de ware godsdienst begiftigd had. Al kan men het gebruik

61 Verboom 1986, 100-102.

van het woord “zending” anachronistisch⁶² noemen, volgens zijn gevoelswaarde was zending vanaf het prille begin een aanvaarde opdracht van de christelijke gemeente en dat niet alleen en zelfs niet bij voorbaat bij de kerkelijke leiders.

In krachtige termen had Calvijn de burgerlijke overheden een duidelijke opdracht toebedeeld om haar gezag te doen gelden voor de evangelieverkondiging. Voor de VOC, die, hoewel een private onderneming, in haar mandaatgebied de facto de publieke macht was, gold de taakstelling tegen “godloosheid en afgodendienst”, neergelegd in de Heidelbergse catechismus, evenzeer als later in art. 36 van de Geloofsbelijdenis van Dordt. Zonder zo ver te gaan als Algra⁶³ in wiens ogen de VOC de evangelieverkondiging “als haar roeping” beschouwde, mag gesteld worden dat de toevoeging in het tweede octrooi van de “conservatie van het publieke geloof” formeel geen keerpunt was in de VOC-positie ten opzichte van het pastorale en het zendingswerk: op grond van haar erkenning als overheid in haar mandaatgebied behoorden ook de uit de godsdienst voortvloeiende overheids-taken tot haar verantwoordelijkheden.

VERANTWOORDING

De in de inleiding van deze studie opgeworpen vragen dienen ten slotte verantwoord te worden. In het eerste hoofdstuk is aandacht gegeven aan de rol van de kerken in de wodingsgeschiedenis van de Republiek. Aangegeven werd dat de migratie vanuit de zuidelijke provincies naar het noorden, dat zojuist een Acte van Verlatinge had uitgevaardigd, van grote betekenis is geweest voor de economische ontplooiing. De doorvoering van de gereformeerde uitgangspunten in het staatkundig bestel heeft zich veel langzamer voltrokken, is bewust tegengewerkt, maar kon vorm krijgen toen kerkelijke en politieke conflicten met elkaar verweven raakten. Het jaar 1619 had een keerpunt in de geschiedenis van ons land gevormd, wanneer pragmatisme in handel en overheidsbeleid niet spoedig weer de boven-toon waren gaan voeren.

Het duel van koopman en dominee, dat het staatkundige leven aan het begin van de zeventiende eeuw kenmerkte, heeft zich veel minder gereproduceerd in de Verenigde Oostindische Compagnie. Van meet af aan waren de reders geconfronteerd met de vraag, hoe de nodige voorzieningen te treffen voor de geestelijke verzorging van het scheepspersoneel. Voor de oplossing van dat praktische probleem moest er met kerkeraden worden samengewerkt en die samenwerking is betrekkelijk ongestoord, hoewel met matige resultaten verlopen. Aan kerkelijke kant waren veelal meer observante predikanten actief, zodat de theologenstrijd van het vaderland zich niet naar Indië voortplantte. Toen in het vaderland het pleit – voor even – beslecht was, trad in Indië daarenboven Coen aan, zelf ook al een “precieze” in religiosis, die van zijn kant de druk op de bewindhebbers

62 Boone 1990, 1.

63 Algra 1946, 17.

vergrootte om structurele maatregelen te treffen om het predikantentekort op te heffen.

Coen vertegenwoordigde dan ook een kolonisatiepolitiek waarvoor de opbouw van kerkelijke structuren overzee noodzakelijk was. Onder zijn bewind werd ook een Indische kerkorde ontwikkeld.

Na zijn overlijden werd die bevolkingspolitiek door de bewindhebbers gewijzigd in die zin dat immigratie vanuit het vaderland daar niet langer deel van uitmaakte. De consequentie was dat de aandacht van de Compagnie steeds meer naar de Aziatische bevolking getrokken werd. Dat had belangrijke gevolgen.

Een eerste effect van die beleidswijziging betrof, voor wat de in deze studie aan de orde zijnde materie aangaat, het onderwijs in Indië. In de gereformeerde visie was de zorg voor onderwijsvoorzieningen primair een zaak van de burgerlijke overheden. De kerkelijke lichamen hielden op de uitoefening van deze taak wel het oog, maar vooral om de overheden te houden aan hun plicht, het "publieke geloof" te handhaven.

Ook overzee waren het de VOC-autoriteiten die in nagenoeg alle gevallen het initiatief namen tot, en in elk geval de verantwoordelijkheid voor de reguliere onderwijsvoorzieningen. Die verantwoordelijkheid kreeg vooral gestalte in financiële zin, meestal doordat de VOC onderwijzers benoemde en vaak ook in een met de kerken gedeelde toezichthoudende rol.

Het is niet zonder betekenis dat de wenselijkheid van een onderwijsvoorziening in het allereerste begin de Compagnie vanuit de Ambonse bevolking werd opgedrongen. Alras zag zij in dat onderwijs noodzakelijk was om een band op te bouwen met de omgeving waarin zij moest opereren en een weg opende om uit de plaatselijke bevolking arbeidskrachten aan te trekken. Datzelfde belang gold voor de predikanten en ziekentroosters met het oog op de stichting van gereformeerde gemeenten. Want ook de noodzaak tot "heidenbeking" had de kerk ontdekt door een toeval dat "haar" mensen op de vloot tot de doop van een jongen uit Madagascar waren overgegaan. In de zeventiende-eeuwse theologische literatuur kwam schuchter een reflectie op deze noodzaak op gang. Zij leidde tot een eerste ontwikkeling van een bekeringsmethodiek waarin het onderwijs een prominente plaats innam.

Een aantal onderwijzers, met name voor de Nederlandstalige scholen, werd door de Compagnie in de Republiek gerekruteerd. Dat gebeurde zonder enige voorbereiding, tenzij in het geval van de ziekentroosters die al enige kerkelijke vorming achter de rug hadden. Later betrok zij ook onderwijspersoneel uit de groep eigen soldaten.

Doordat de Compagniesnederzettingen spoedig een multi-etnische bevolkings-samenstelling gingen krijgen, was er behoefte aan onderwijs voor de verschillende taalgroepen. Die behoefte deed zich ook voor, naarmate de zeggenschap van de VOC en de werking van de kerken zich uitbreidde naar gebieden die van de VOC-forten verwijderd waren. Op de Ambonse eilanden deed zich deze ontwikkeling het eerst voor. De gewijzigde kolonisatiepolitiek leidde ook in Batavia tot de stichting van scholen voor de verschillende taalgroepen.

Voor de opleiding van onderwijzers uit de plaatselijke bevolking in de Indische gewesten was de Compagnie afhankelijk van de enige overzee aanwezige "intelligentsia", de predikanten. Die hebben in de eerste decennia op het vlak van het secundair onderwijs een belangrijke rol gespeeld. Hoewel predikanten, overeenkomstig een oude gewoonte in het vaderland, ermee zijn doorgegaan theologie-studenten onder hun hoede te vormen, zijn de scholen van secundair onderwijs in het mandaatgebied van de VOC steeds rechtstreeks van de beslissingen van het VOC-gezag afhankelijk geweest.

De veranderde opstelling van de bewindhebbers met betrekking tot het beheer van de overzeese vestigingen had ook voor de scholingsfaciliteiten in de Republiek haar consequentie. Omdat het zoeken naar geschikte kandidaten voor de geestelijke verzorging op de vlotten en ginds te lande weinig resultaat had, hadden bewindhebbers en kerkeraden zich tevreden moeten stellen met de meezending van ziekentroosters. Het lijkt erop dat de predikanten bij de werving niet al te selectief te werk konden gaan. Predikanten gaven hun een – korte – kerkelijke scholing, waarvan de Compagnie de kosten droeg. Al spoedig probeerde men via beursverleningen gegadigden aan de Compagnie te binden voor een overzeese werkkring. Ook dat lukte ondanks de gemeenschappelijke inspanningen van VOC-Kamers en kerkeraden niet erg.

In 1622 was de Compagnie na jarenlange aandrang uit kerkelijke hoek ertoe overgegaan, in Leiden een "Collegium Indicum" te stichten. Gegeven de eerdere ervaringen kan dat initiatief niet anders dan als succesvol gekenmerkt worden. De sluiting ervan na elf jaren was het directe gevolg van de beslissing van bewindhebbers, niet meer door kolonisatie vanuit de Republiek te investeren in het beheer van hun overzeese handelsposten.

Het gevolg van deze beslissing had geweest kunnen zijn dat de bewindhebbers in Batavia, op Ambon en op Formosa een school van secundair onderwijs hadden opgericht om kerkelijk personeel vanuit de plaatselijke bevolkingsgroepen beschikbaar te krijgen. Het akkoord van de VOC met Junius' initiatief uit 1634 om op Formosa iets dergelijks op te starten, mag in dit perspectief gezien worden; de omstandigheden op de Ambonse eilanden waren er in de jaren dertig niet naar om stappen in deze richting te zetten; de oprichting in 1642 van een Latijnse school in Batavia is er in de tijd al te ver van verwijderd, dan dat er van een consequente politiek sprake kan zijn.

Tegen het eind van de jaren dertig liep de toelevering van vervangende predikanten vast. Wel bood een gecoördineerde wervingsactie van de Kamers en kerkeraden kort voor de octrooiverlenging in 1645 enig soelaas. Junius' Amsterdamse seminarie voor Formosa is het laatste concrete plan inzake de voorziening in kerkelijk personeel. Daaruit vloeiden wel politieke strubbelingen voort tussen de bewindhebbers en de kerken, zowel in het vaderland als in Indië. Ook groeide er een verwijdering tussen de kerken in de Republiek en die in Indië en die had veel te maken met de opnieuw opgelaaide theologenstrijd in de tweede helft van de zeventiende eeuw. De zelfstandigheid van elke gemeente in Indië werd daarin

vanuit het vaderland ontkend. De Indische kerkenorde nam men in de Republiek niet serieus. Die verscherpte opstelling van de vaderlandse kerken leidde tot een permanente achterdocht van de Nederlandse kerken ten opzichte van de Compagnie en de daaronder ressorterende Indische gemeenten.

De vraag ten slotte waarmee deze studie werd aangevangen, betrof de betekenis van het onderwijs voor de zeventiende-eeuwse VOC en in het bijzonder de plaats van het onderwijs binnen de zendingsmethode van de VOC-kerken. Met betrekking tot het eerste deel van deze vraagstelling kan geantwoord worden dat het bieden van onderwijs in het Compagniesbeleid nimmer een punt van discussie geweest is. De VOC zag er een belangrijk middel in om haar macht overzee te handhaven; de latere oprichting van middelbare scholen was er een logisch gevolg van, al waren die scholen, behoudens die op Ceylon en later aan de Kaap, geen lang leven beschoren. Zo gezien diende het onderwijs haar handelsdoelstelling. Ook voor de kerken was het onderwijs een onbetwiste en structurele voorziening die zij nodig hadden om gemeenten te vormen. Gezegd moet worden dat de kerkelijke functionarissen zich zeer hebben ingespannen om goede voorwaarden voor dat onderwijs te scheppen en om de kansrijke jongens een perspectief op positieverbetering te geven: onderwijzer, lagere employé van de Compagnie en in enkele gevallen Mardijks predikant.

In de zendingspraktijk stond onderwijs voorop. Zowel op Ambon en op Formosa als later op Ceylon was het inrichten van scholen het eerste zendings- en tegelijk pacificerend initiatief. In vergelijking daarmee kwamen de andere elementen in de beschreven zendingsmethoden er bekaaid van af of werden helemaal niet toegepast. In zoverre stelde Verkuy⁶⁴ terecht dat onderwijs de eerste en belangrijkste dienst van de kerken in de nieuwere zendingsgeschiedenis geweest is.

Dat betekent niet dat die dienst voortspoot uit een strategisch concept. De introductie ervan was van externe omstandigheden afhankelijk geweest. De pastorale zorg voor de eigen kerkleden heeft in het begin een vooraanstaande rol gespeeld. De kerkelijke inzet is steeds verweven gebleven met de beleidsopties van de Compagnie als bestuursautoriteit. Pas vanaf het tweede decennium van de zeventiende eeuw stelden de predikanten in Indië zich de vraag hoe de evangelisatie meer volgens plan aan te pakken, en dat dan nog vooral op instigatie van gouverneur-generaal Specx.

Toen en ook later zijn er concepten van zo'n methodiek ontwikkeld. Maar in de praktijk is van een samenhangende, methodische en veelzijdige aanpak van het bekerings-, c.q. kerkplantingswerk nergens sprake geweest. Voor een plan om de Compagnieskerken tot echte eigenlandse gemeenten te maken, was het helemaal nog te vroeg. Maar de vele inspanningen op onderwijsgebied, in goede samenwerking tussen Compagnie en overzeese kerken, hebben zeker een basis gelegd voor vele eeuwen Nederlands bewind in de archipel en in het bijzonder voor de sinds de negentiende eeuw ter hand genomen volksontwikkeling.

64 Verkuy¹ 1975, 289.

Samenvatting

De belangstelling van de Verenigde Oostindische Compagnie (VOC) voor de kerkelijke aspecten van de handelsexpansie en de verbreiding van het christelijke geloof is vaak in meer negatieve kleuren geschilderd. De studie *Een seer bequaem middel* wil in het bijzonder de ontwikkelingen op het onderwijsveld beschrijven en in verband daarmee de onderlinge relatie tussen de Compagnie en de gereformeerde kerken in de Republiek en in Indië gedurende de zeventiende eeuw. Langs die weg wordt een antwoord gezocht op de vraag, in welke mate onderwijsfaciliteiten zijn beschouwd als een middel voor de kerstening in het VOC-mandaatgebied.

Eerst worden de beide actoren voorgesteld: de VOC en de gereformeerde kerken in hun onderlinge verhouding en in hun beleid met betrekking tot de taken die voortvloeiden uit de handelsexpansie in het Verre Oosten. Anders dan in het proces van staatkundige ontwikkeling van de jonge Republiek ontstond er een spoedige samenwerking tussen de verantwoordelijken van de VOC en de kerkeraden en classes.

De beleggers en reders van de eerste handelsinitiatieven, vaak van Zuid-nederlandse herkomst, stonden in Middelburg in nauw contact met de predikanten, terwijl die in dat andere centrum van het eerste uur, Amsterdam, veel steun hadden van de strijdvaardige en kapitaalkrachtige predikant-geograaf Plancius. Vooral daardoor hebben de handelscompagnieën en later hun rechtsopvolger, de VOC, van meet af aan uitdrukkelijk plaats ingeruimd, zowel voor de zielzorg voor de bemanningen, als voor wat de "bekering van de heidenen" heette. Deze zorg voor het kerkelijke was en bleef een algemeen aanvaarde, vanzelfsprekende vooronderstelling, ook al repte het oprichtingsoctrooi daarvan niet.

De theologische discussies, die aan het einde van het eerste decennium van de 17e eeuw ook politieke consequenties kregen, bovenal in het dramatische jaar 1619 met zijn zuivering van kerk en staat ten gunste van de opvattingen van de preciezen, strekten hun invloed uit op de verlenging van het VOC-octrooi, waarvan de zorg voor de openbare gereformeerde godsdienst deel ging uitmaken.

Een tweede ontwikkeling was evenzeer van belang. Spoedig na het innemen van haar eerste posities in Indië werd de VOC geconfronteerd met het beheerprobleem daarvan. De visie dat daartoe een beleid van kolonisatie vanuit het moederland

geboden was, kreeg krachtige voor sprekers. De opbouw van een Nederlands-gedomineerde samenleving onder de tropenzon riep op haar beurt de noodzaak van een flankerend beleid met betrekking tot het kerkelijke op. Met name gouverneur-generaal Coen wist zijn Heren in zijn eerste ambtstermijn van het belang daarvan te overtuigen.

De eerste twee decennia van de VOC-geschiedenis gaven dan ook een scala van activiteiten te zien, die erop gericht waren, voldoende bekwame kerkbedienaren beschikbaar te krijgen voor het overzeese werk: niet alleen voor de zielzorg van de blanken, maar ook voor de overdracht van het christelijke geloof, het Nederlandse gedachtengoed en de Nederlandse taal op de omwonende inheemse bevolking. Want aldus dacht de Compagnie zich te verzekeren van voldoende vertrouwen bij, en steun door de lokale gemeenschappen om aanvallen van binnenuit en buitenaf te kunnen weerstaan.

In een tweede hoofdstuk is nagegaan welke opvatting er in calvinistische kring leefde met betrekking tot het onderwijs. De visie dat het onderwijs een primaire taak van de burgerlijke overheid is, die de scholen in overeenstemming met de leer van de gereformeerde kerken dient in te richten, blijkt sinds Calvijn heersend te zijn.

In een derde hoofdstuk is met name aandacht gegeven aan de onderwijsvoorzieningen in de Republiek zelf met het oog op kerkelijke arbeid onder de VOC. Eerst wordt de voorbereiding tot de functies van ziekentrooster en onderwijzer beschreven: terwijl de ziekentroosters wel enige gerichte scholing ontvingen, lijkt daarvan voor de onderwijzers geen sprake van te zijn. Overigens blijken de functies van ziekentrooster en onderwijzer in de Indische praktijk onderling weinig gescheiden te worden.

Vervolgens is de voorbereiding van de uit te zenden predikanten onder de loep genomen. Toen de verschillende pogingen om door de verstrekking van studiebeurzen voldoende kerkelijk personeel te krijgen niet tijdig het gewenste resultaat boekten, besloten de "Zeventien" VOC-bestuurders tot de oprichting van een gespecialiseerd college aan de universiteit van Leiden, het "Seminarium Indicum", dat kwam te staan onder de leiding van de hoogleraar in de theologie Antonius Walaëus. In de elf jaar van zijn bestaan (1622-1633) zijn twaalf predikanten met een specifieke vorming aan dit seminarie in VOC-dienst uitgezonden.

Bij het begin van de jaren dertig waren de opvattingen van de "Zeventien" met betrekking tot het nut van een kolonisatiepolitiek vanuit de Nederlanden in hun tegendeel verkeerd. Men verliet de tot dan gevoerde beleidslijn en koos, zowel om budgettaire en handelspolitieke redenen, alsook gedwongen door de ervaringen met die volksverhuizers, voor een beheerspolitiek die haar zwaartepunt zou vinden bij de lokale bevolkingen: die zouden zich moeten aanpassen aan de Europese normen en zich eventueel vermengen met andere bevolkingsgroepen, waaronder de blanke. Dat hield in dat er inlands kader gevormd moest worden, dat gekerstend trouw zou zijn aan het Compagniesbelang.

Dat leidde tot stopzetting van het Leidse seminarie. Wel bleven van tijd tot tijd in het vaderland studiebeurzen beschikbaar, maar van een structurele voorziening werd voortaan afgezien, met als uitzondering een Formosa-internaat, waarvoor ds. Junius de Compagniessteun wist te verwerven.

Structurele wijzen van vorming van kerkelijk kader in Nederland op secundair en tertiair niveau (zeventiende eeuw)

1. *Opleiding tot ziekentrooster*: sinds 1603 (Amsterdam, Walcheren) voor Nederlandse gegadigden;
door predikanten met kostenvergoeding door VOC-Kamers
2. *Studiebeurzen voor predikantenopleidingen*: sinds 1605 voor Nederlandse theologiestudenten, later ook voor Euraziaten;
aan Nederlandse universiteiten ten laste van de VOC
3. *Opleiding van Indisch kader voor de algemene VOC-dienst*, c.q. voor kerkelijke functies: 1607-1629 voor jongens uit Amboina (plus één Javaan plus één Euraziat)
door VOC-notabelen, resp. predikanten in Nederland ten laste van de VOC
4. *Specifieke opleiding van predikanten*: Seminarium Indicum: 1622-1633 onder leiding van prof. Walaeus aan de universiteit van Leiden ten laste van de VOC
5. *Specifieke opleiding van predikanten voor Formosa*: voor Nederlandse gegadigden (plus één Euraziat) 1645?-1655 door ds. Junius te Delft, later te Amsterdam ten laste van de VOC

De aandacht verlegde zich naar voortgezette opleidingen in de kernen overzee. Daar kon men voortbouwen op de basisscholen die sinds 1607 in eendrachtige samenwerking door Compagnie en kerk waren opgericht en een constante factor bleven in de VOC- en kerkelijke politiek. Deze scholen waren niet alleen voor de kinderen van het eigen personeel en van Europese vrijburgers bestemd, maar ook voor de plaatselijke jeugd.

Op Ambon had ds. Danckaerts al eerder de opleiding van onderwijzers ter hand genomen. Dat voorbeeld zou door meer initiatieven gevolgd worden, in structurele vorm op de Ambonese eilanden en op Formosa.

Een voorstel voor een Latijnse school op Ambon (1634) smoorde in plaatselijke onlusten; acht jaar later werd er een gevestigd in Batavia, nog veel later kwam er een aan de Kaap de Goede Hoop tot stand. Op de Indiase Malabaarse kust werd spoedig na vestiging van het VOC-gezag een tolkschool opgericht. Het laatste decennium van de zeventiende eeuw zag twee scholen voor voortgezet onderwijs verschijnen op Ceylon.

Structurele wijzen van vorming van kerkelijk kader in het VOC-gebied op secundair en tertiair niveau (zeventiende eeuw)

1. *Onderwijzersopleiding* voor inlandse gegadigden:
te Ambon (1618-1636) door predikanten, ten laste van de VOC
2. *Onderwijzersopleiding* voor Oeliassische gegadigden:
te Oelat (1634-1635) door ds. Heurnius, financiering onbekend
3. *Opleiding tot predikant en ziektrooster* voor Nederlandse gegadigden:
te Batavia (1633-1637), eerst in het stedelijk hospitaal, later ten huize van ds. Molinaeus, ten laste van de kerkeraad
4. *Onderwijzersopleiding* voor vooral Formosaanse gegadigden:
te Sinckan e.o. (1634-1648) onder leiding van ds. Junius; financiering onbekend
5. *Onderwijzersopleiding* voor inlandse, Euraziatische en Nederlandse gegadigden: (sinds 1636?) te Batavia door schoolhoofden; financiering onbekend
6. *Middelbare opleiding*, vooral voor Nederlandse en Euraziatische weeskinderen: Latijnse school (1642-1655, 1666-1670) te Batavia onder rectoren die niet noodzakelijk theoloog behoeften te zijn: aanvankelijk gemeenschappelijk door diakonie, wezenkas en VOC, later door VOC gefinancierd
7. *Tolkenschool* voor Malabaarse en Nederlandse gegadigden:
te Tekkumkur (1665-1681?) door VOC-personeel ten laste van de VOC
8. *Middelbare opleiding* voor Malabaarse gegadigden: Malabaars seminarie te Nalloer (1690-1723) onder leiding van predikanten, ten laste van de VOC
9. *Middelbare opleiding* voor Singalese gegadigden: Singalees seminarie te Colombo (1696-1700, 1703-na 1780) onder leiding van predikanten, aanvankelijk ten laste van de kerkeraad, vanaf de heroprichting ten laste van de VOC

De geregelde beschikbaarstelling van kerkelijk personeel heeft de Compagnie van meet af aan hoofdbrekens bezorgd. Zij was van de vaderlandse kerken afhankelijk en die waren op eigen kracht niet in staat, aan die vraag in voldoende mate te voldoen. Voorbeeldige werkers van het eerste uur als de predikanten Wiltens, Hulsebos, Heurnius, Danckaerts en de meeste leerlingen van Walaëus wisten het structurele onvermogen van de kerken niet weg.

De meeste initiatieven die genomen werden om in dit tekort te voorzien, ook door talenten uit de Euraziatische en inlandse gemeenschappen aan te boren, werden door de VOC gesteund, zo zij al niet zelf het initiatief daartoe nam.

De vaderlandse kerken hebben niet nagelaten, voortdurend te blijven pleiten voor hetgeen zij noodzakelijk achtten voor het kerkewerk overzee. Hun pleidooien weken niet zelden af van wat de collega-kerken daar voor het beste hielden. De

vaderlandse kerken waren vaak niet bereid, de onafhankelijkheid van de Indische kerken te erkennen. Naarmate de tijd voortschreed, gingen kerkpolitieke overwegingen van binnenlandse aard hun rol meespelen.

Waar de kerken in tekort zijn geschoten, is de vorming van een meelevend thuisfront. Het bekeringswerk overzee lijkt nauwelijks onderdeel geweest te zijn van catechisatie en prediking. De daartoe noodzakelijke theologische reflectie kwam pas heel laat op gang, te laat naar het lijkt om nog invloed te kunnen hebben op de houding van kerkleiders en -leden.

De studie *Een seer bequaem middel* leidt tot de slotsom dat Compagnie en kerken in de aanvang geen inzicht hadden in de consequenties van hun aanwezigheid in Indië. De onderwijsinspanningen in de Republiek waren vooral gericht op een geregelde rekrutering van kerkelijk personeel, niet op hun inhoudelijke voorbereiding als pastoraal of zendingswerker in volstrekt van de Nederlandse omgeving afwijkende omstandigheden. Ook het Collegium Indicum reikte niet tot dit niveau; het latere seminarie onder Junius had wat dat betreft meer te bieden.

De allereerste schoolvoorziening in Indië kwam tot stand op aandrang van de katholieke Ambonese bevolking. De eerste bestuurders en predikanten overzee begrepen al spoedig dat voor een redelijk beheer van de handelsposten een bevolkingspolitiek en daarmee verbonden onderwijsvoorzieningen nodig waren. Dat het basisonderwijs vele generaties in het westerse schrift gealfabetiseerd en met westerse waarden in contact gebracht heeft, is bovendien een onloochenbaar feit met verstrekkende gevolgen.

Op initiatief van ds. Danckaerts werd ook de scholing van landseigen onderwijzers weldra ter hand genomen. Slechts incidenteel zijn initiatieven genomen om te voorzien in voortgezet onderwijs dat aansluiting bood op een universitaire studie in Europa.

Vanaf 1624 is er ook van een zendingsmethodiek sprake, waarvan het aanbieden van onderwijsmogelijkheden deel uitmaakte. In feite is binnen deze en latere methodieken onderwijs het enige element geweest dat stelselmatig werd toegepast. De Compagnie, die in haar mandaatgebied het burgerlijke gezag bekleedde, heeft steeds loyaal meegewerkt aan de stichting en instandhouding van scholen, zowel van primair als van secundair onderwijs. Op enkele uitzonderingen na droeg zij er de eindverantwoordelijkheid voor, vooral in beheersmatig opzicht. Daarbij gaf zij de kerkeraden en classes steeds voldoende armslag om hun zendings- en pastorale doelstellingen te verwezenlijken.

Summary

There is a general view that the United East-Indies Company (abbrev. "VOC") was hardly interested in the ecclesiastical aspects of their commercial expansion, especially in the expansion of the Christian faith. The study "A very apt means" ("Een seer bequaem middel") attempts to describe the attitude of the Company towards the churches during the seventeenth century, in the Dutch republic and in the Indies of the VOC, particularly on the basis of developments in the field of education. Thus, an answer is sought to this question: In what degree were schooling facilities methodologically considered as a means for the christianization?

Firstly, both actors are presented: the VOC and the reformed churches in their mutual relationship and in their policy towards the tasks, given by the trade expansion in the Far East. A rapid co-op-ration grew between those responsible for the VOC and the church councils and 'classes'.

The clergymen kept an eye upon the money-lenders and ship-owners – very often of South-Netherlands origin – of the first commercial initiatives in Middelburg, while those in that other centre of commerce at the very beginning, Amsterdam, had contact with Plancius, a clergyman ready to fight and financially strong. Especially because of this, the commercial companies, and later their legal successor, the VOC, have explicitly made room for the spiritual care of the crew and for what was called the conversion of "heathens". The attention of the church was and remained as matter of course a generally accepted presupposition, although the charter of foundation did not mention this.

From the end of the first decade of the seventeenth century, the views in church circles gained influence on the state development of the young republic. The dramatic year 1619 meant a purification of church and state, in favor of the view of the principal subordination of the state to the church. This domination had, by the way, an effect on the extending of the VOC-mandate, of which the care for public calvinist religion was becoming part.

A second development was of equal importance: Soon after the Company had taken its position in the Indies, it was confronted with the problem of management and control. The opinion that a colonisation policy was needed, got powerful advocates.

The founding of a society under the tropical sun, determined by the Dutch called in turn for the necessity of a flanking policy on church matters. Especially during

his first official term, Governor-General Coen managed to persuade his lords to believe in the importance of such a policy.

The first two decades show a range of activities designed to create sufficiently capable clerical servants for the job overseas: not only for the spiritual care of whites, but also for the transfer of the Christian belief, the Dutch way of thinking and the Dutch language to the surrounding native people. For, in that way the Company thought it could be assured of sufficient confidence and support from the local communities needed to resist internal and external attacks.

In a second chapter, the Calvinistic concept of education is subject to analysis. The view that the educational system primarily ought to belong to the responsibility of the civic authorities, who are to install and maintain the schools in accordance with the doctrine of the reformed churches, appears to be dominant since Calvin.

In a third chapter, special attention is paid to the training facilities in the republic itself, related to the ecclesiastical offices under the VOC. Firstly, the way of preparing the 'comforter of the sick' and the schoolmaster has been described: whereas the comforters of the sick got some specific instruction, the teachers do not seem to have got anything of it.

When the various efforts to get sufficient church staff did not score the desired success, the "Seventeen VOC-Governors" decided to found a separate board at the university of Leiden, the "Seminarium Indicum", which was headed by Antonius Walaeus, professor in theology. During its eleven years of existence of the seminary (1622-1633) twelve clergymen ('predikants') with a specific vocational training were posted on behalf of the VOC.

At the beginning of the thirties the opinion of the "Seventeen", with respect to the use of a colonisation policy from the Netherlands, had turned into the opposite. They abandoned such a policy, for both financial and commercial as well as political reasons, and because they were forced to do so by their experiences with these wanderings. They choose for a policy of controlling which would find its main point at the local communities: These were communities which would adapt to the European requirements and possibly mingle with other people, notably the white. This implicated that a native staff had to be formed: Christianized and loyal to the interests of the Company.

This resulted in ending the "Seminarium Indicum". However, from time to time scholarships remained available at home. But from that time onwards, there was no longer a structural provision, with the exception of a Formosa boarding-school in Amsterdam, for which Junius managed to get support from the Company.

Structural ways of schooling church staff in The Netherlands at secondary and tertiary level (seventeenth century):

1. Training for comforter of the sick: since 1603 (Amsterdam, Walcheren) for interested Dutch parties: by clergymen with repay of expenses from the VOC-Chambers
2. Scholarships for clergymen: since 1605 for Dutch students of theology; later also for Eurasians; at Dutch universities, chargeable to the VOC
3. Training of Indian staff for general service, where appropriate for church services: 1607-1629 for boys from Ambon (and Ternate, plus one Javanese and one Eurasians) by clergymen and leading residents in The Netherlands, chargeable to VOC
4. Training for clergymen for Dutch students of theology; Seminarium Indicum (1622-1633) under Walaëus' guidance at the University of Leiden, chargeable to VOC;
5. Training for students of theology and for church graduates for Formosa for interested Dutch parties (plus 1 Eurasian); at Delft, later Amsterdam by Rev. Junius, (1645?-1655) chargeable to VOC.

The attention was then shifted to secondary trainings at the centres oversea. They could build on the primary schools, which had been founded since 1607, thanks to the uniting powers of Company and Church. Besides, the schools were a constant factor in the policies of the VOC and the church, and they were meant not only for the children of the personnel and of European free citizens, but also for the local youth.

Earlier at Ambon Rev. Danckaerts had taken in hand the training of teachers. Many other initiatives would follow his example, in a structural way at the Ambonnese islands and at Formosa.

A proposal for a Latin school at Amboina (1634) stifled in local riots; Ten years later a Latin school was established in Batavia, and much later another one was founded in Cape of Good Hope. Soon after the establishment of the VOC authority, at the Coast of Coroman a school for interpreters was established. The last decade of the seventeenth century witnessed the appearance of two secondary schools at Ceylon.

Structural ways of church staff schooling in the VOC-area at secondary and tertiary level (seventeenth century):

1. Training for primary school teachers for interested natives; at Ambon (1618-1636) by clergymen, chargeable to the VOC;
2. Training for primary school teachers for interested Uliassians; at Ulat (1634-1635) by Rev. Hernius, financing unknown
3. Training of Dutch redikants and comforters of the sick for interested Europeans; at Batavia (1633-1637), in the city hospital, later at Rev. Molinaeus' home, chargeable to the church council;
4. Training for primary school teachers for especially interested Formosans at Sinckan c.a. (1634-1648) under Rev. Junius; financing unknown
5. Training for primary school teachers for natives, Dutch and Eurasian youth; at Batavia (since 1636?) by head-masters, financing unknown;
6. Secondary training, especially for Dutch and Eurasian orphans; Latin School (1642-1655, 1666-1670) at Batavia among rectors who did not necessarily have to be theologians, chargeable to the VOC;
7. Training for interpreters, for interested Malabars and Dutch at Tekkumkur (1665-1681?) by VOC staff, chargeable to the VOC;
8. Secondary training for interested Malabars; Malabar seminary at Nallur (1690-1723) under the guidance of clergymen, chargeable to the VOC
9. Secondary training for interested Singhalese; Singhalese seminary at Colombo (1696-1700, 1703-after 1780) under the management of clergymen, initially chargeable to the church council, ever since the re-founding, chargeable to the VOC.

The frequent availability of church staff occasioned right from the beginning, much brain-racking for the Company. With regard to this, it was dependent on the home churches, and these were not able to fulfill the demand sufficiently. Exemplary workers in the very beginning such as Wiltens, Hulsebos, Heurnius, Danckaerts and most of Walaeus' students could not wipe away the structural incapacity of the churches. In case the Company had not put her hand to the plough, most initiatives undertaken to supply this deficiency, also by way of sinking talents from the Euro-Asian and native communities, were supported by the Company.

The home churches have not omitted to plead continually for what they thought was necessary for church affairs oversea. Their pleas did not seldom deviate from that which was considered good by their fellow clergymen oversea. The Dutch churches proved themselves unprepared to acknowledge the independency of the overseas churches. They became, as time went by, strangled by political considerations at home.

In what the churches showed a major defect however, was the formation of a home front with sympathy. The work of conversion oversea hardly seems to have been part of the catechesis and preaching. The necessary theological reflection for that got under way very late, and too late it seems, to have any influence on the attitude of leaders and members of the church.

The study "A very apt means" leads to the conclusion that neither the Company, nor the church had the slightest idea about the consequences of their presence in the Indies. Their activities in the Republic in the field of training were, above all, intended to assure a regular recruitment of ecclesiastical personnel, not to a thorough preparation of those interested as pastoral or missionary workers in circumstances, fundamentally differing from the Dutch conditions. The Collegium Indicum, too, didn't reach the level wanted; in this respect, the latter seminary under Junius had more to deliver.

The earliest schooling provision in the Indies has been established under the pressure of the catholic Ambonense population. Very soon, the first governors and predikants of the VOC understood, that a sound population policy and educational facilities as a consequence of it, were required for a reasonable management and control of the trade posts overseas. That, by the way, the many generations have been alphabetised on a western way and came in touch with European values through the ground schools of the VOC, is unmistakably a fact with far reaching effects.

Initiated by Rev. Danckaerts, the training of native primary school teachers has early been taken in hand. Only casually, initiatives were taken to provide in secondary schooling, oriented on a university study in Europe.

From 1624 onwards, a missionary methodology was developed. Providing schooling facilities took part of it. In fact, the school remained the only systematically adapted element of this and further methods the only element what systematically had been adapted.

The Company, i.e. the civic authority within its mandate territory, always gave its loyal co-operation to the founding and maintaining of both primary and secondary schools. Excepting some minor cases, it bore the full responsibility for it, especially in managerial matters. In that respect, it did not refuse to give sufficient room to church councils and classes to realise their missionary and pastoral objectives.

Zusammenfassung

Das Interesse der Vereinigten Ostindischen Compagnie (abg.: VOC) für die kirchlichen Aspekte der Handelsexpansion und für die Verbreitung des christlichen Glaubens würde häufig in negativen Farben geschildert. Die Studie "Ein sehr angebrachtes Mittel" ("Een seer bequaem middel") will im besonderen die Entwicklungen auf den Unterrichtsgebiet beschreiben und im Zusammenhang damit die gegenseitigen Beziehungen zwischen der Compagnie und den reformierten Kirchen in der Republik der Sieben Provinzen und in Indien während des siebzehnten Jahrhunderts. Dementsprechend wird eine Antwort auf die Frage gesucht, in welchem Masse Unterrichtsfazilitäten methodisch als ein Mittel für die Christianisierung im VOC-Mandatgebiete beschaut wurden.

Erst werden die beiden Akteure vorgestellt: Die VOC und die reformierten Kirchen in ihrem gegenseitigen Verhältnis und ihrer Politik mit Bezug auf die Aufgaben die sich aus der Handelsexpansion im Fernen Osten ergeben. Anders als während des Prozesses der staatskundigen Entwicklungen in der jungen Republik entstand rasch eine Zusammenarbeit zwischen den Verantwortlichen der VOC und den Kirchenräten und Classes.

Die Investoren und Reeder der ersten Handelsinitiativen, häufig von südniederländischer Abkunft, standen in Middelburg in engem Kontakt mit den Predikanten, während die des anderen Zentrums der ersten Stunde, Amsterdam, viel Unterstützung an dem streitbaren und kapitalkräftigen Predikant-Geographen Plancius hatten. Vor allem dadurch haben die Handelsgesellschaften und später die Rechtsnachfolger, die VOC, von Beginn ab an ausdrücklich Platz, sowohl für die Seelsorge ihrer Mannschaften, als auch für das, was die "Bekehrung der Heiden" hiess, geschaffen. Die Sorge für das Kirchliche war und blieb eine allgemein akzeptierte, selbstverständliche Voraussetzung, auch wenn man in der Stiftungsurkunde darüber nichts findet.

Die theologischen Diskussionen, die am Ende des ersten Dezenniums des siebzehnten Jahrhunderts auch politische Konsequenzen kriegten, vor allem im dramatischen Jahr 1619 mit seiner Säuberung von Kirche und Staat zugunsten der Auffassungen der "Preziesen", weiteten ihren Einfluss auf die Verlängerung der VOC-Konzession aus, wobei die Sorge für den öffentlichen reformierten Gottesdienst Teil ausmachte.

Eine zweite Entwicklung war von gleicher Wichtigkeit. Bald nachdem die VOC ihre erste Stellung in Indien festigte, wurde sie mit deren Verwaltungsproblemen konfrontiert. Die Auffassung, dass hierfür eine Kolonisierungspolitik aus dem Mutterlande geboten war, erhielt kräftige Fürsprecher. Der Aufbau einer niederländisch-dominierten Gesellschaft unter der Tropensonne erforderte ihrerseits wiederum eine flankierende Politik mit Bezug auf das Kirchliche. Besonders General-Gouverneur Coen wusste seine Herren in seiner ersten Amtsperiode hiervon zu überzeugen.

Die ersten beiden Dezennia der VOC-Geschichte lassen dann auch eine Skala von Aktivitäten sehen, die darauf gerichtet waren, ausreichende Anzahlen von geeigneten Predikanten zur Verfügung für das überseeische Werk zu haben: Nicht nur für die Seelsorge der Weissen, aber auch für die Übertragung des christlichen Glaubens, des niederländischen Gedankengutes und der niederländischen Sprache auf die umwohnende Bevölkerung. Denn so glaubte die Compagnie sich des ausreichenden Vertrauens von, und der Unterstützung der lokalen Gemeinschaften zu versichern, um Angriffe von aussen oder innen widerstehen zu können.

Im zweiten Teil wird untersucht, welche Auffassungen im kalvinistischen Kreisen mit Bezug auf den Unterricht lebten. Die Stellung, dass der Unterricht eine primäre Aufgabe der bürgerlichen Obrigkeit ist, die die Schulen in Übereinstimmung mit der Lehre der reformierten Kirchen einzurichten hat, scheint seit Calvin herrschend zu sein.

Im dritten Teil wurde hauptsächlich Andacht an die Unterrichtseinrichtungen in der Republik selbst gegeben, im Hinblick auf die kirchliche Arbeit unter der VOC. Erst wird die Vorbereitung zum Amt des Krankentrösters und Schulmeister beschrieben: Während die Krankentröster wohl einige gezielte Schulung erhielten, scheint hiervon bei den Schulmeistern keine Rede zu sein. Übrigens ergibt sich, dass zwischen den Funktionen der Krankentröster und Schulmeister in der indischen Praxis wenig Unterschied bestand.

Im Anschluss daran wird die Vorbereitung der aus zu sendenden Predikanten unter die Lupe genommen. Als die verschiedenen Versuche um durch die Verleihung von Studiengeldern ausreichendes kirchliches Personal zu bekommen, nicht rechtzeitig das gewünschte Resultat ergaben, beschlossen die "Siebzehn" VOC-Herren die Errichtung eines spezialisierten Kolleges an der Universität von Leiden, das "Seminarium Indicum", dass unter die Leitung des Theologieprofessors Antonius Walaeus zu stehen kam. In den elf Jahren seines Bestehens (1622-1633) wurden zwölf Predikanten mit einer spezifischen Schulung dieses Seminars im VOC-Dienst ausgesonden.

Zu Beginn der dreissigen Jahren kehrten sich die Auffassungen der "Siebzehn" mit Bezug auf dem Nutzen einer Kolonisierungspolitik aus den Niederlanden in das Gegenteil. Man sah von einer derartigen Politik ab und wählte, sowohl um budgettaire als handelspolitische Gründe, als auch durch die Erfahrungen mit den

Ausgesandten gezwungen, eine Verwaltungspolitik, die ihren Schwerpunkt bei der lokalen Bevölkerung hatte.

Diese sollte sich an die europäischen Normen anpassen und sich eventuell mit anderen Bevölkerungsgruppen, worunter der weissen, mengen müssen. Das bedeutete, dass ein inländisches Kader gebildet werden musste, dass christianisiert den Compagnies Interessen getreu sein würde.

Dies führte zur Aufhebung des Leidenschen Seminars. Wohl standen von Zeit zu Zeit im Vaterland Studienstipendien zur Verfügung, aber von einer strukturellen Einrichtung wurde zukünftig abgesehen, mit einer Ausnahme, dem Formosa-Internat, wofür Ds. Junius die Unterstützung der Compagnie zu erhalten wusste.

Strukturelle massnahmen zur Bildung eines kirchlichen Kaders auf sekundärer und tertiärer Ebene in den Niederlanden (17. Jahrhundert)

1. Ausbildung zum Krankentröster durch Pastoren auf Kosten der VOC-Kammern. Seit 1603 (Amsterdam, Walcheren) für niederländische Bewerber
2. Studienstipendien für die Pastorenbildung seit 1605 an niederländischen Universitäten auf Kosten der VOC für niederländische Theologiestudenten, später auch für Eurasier
3. Ausbildung von indischem Kader für den allgemeinen Verwaltungsdienst, c.q. für kirchliche Funktionen durch Pastoren und VOC-Notabeln in den Niederlanden auf Kosten der VOC. 1607-1629 für Jungen aus Ambon und Ternate (plus 1 Javaner, plus 1 Eurasier)
4. Ausbildung von niederländischen Theologiestudenten zu VOC-Pastoren, Seminarium Indicum (1622-1633) unter der Leitung von A. Walaeus an der Universität von Leiden auf Kosten der VOC
5. Ausbildung von Theologiestudenten – Niederländern plus 1 Eurasier – zu VOC-Pastoren für Formosa durch R. Junius (1645?-1655), in Delft, später in Amsterdam auf Kosten der VOC

Die Andacht verschob sich nach den erweiterten Ausbildungen in den überseeischen Kerngebieten. Dort konnte man auf den Basisschulen aufbauen, die seit 1607 in einträchtiger Zusammenarbeit von Compagnie und Kirche errichtet waren und ein konstanter Faktor in der VOC- und kirchlichen Politik blieben. Diese Schulen waren nicht nur für die Kinder des eigenen Personals und der europäischen Freibürger bestimmt, sondern auch für die einheimische Jugend.

Auf Ambon hatte Ds. Danckaerts bereits früher die Ausbildung von Schulmeistern zur Hand genommen. Diesen Beispiel folgten mehrere Initiativen, in struktureller Form auf den ambonnesischen Inseln und auf Formosa.

Der Versuch, eine lateinische Schule in Ambon zu errichten (1634), erstickte in örtlichen Unlügen. Acht Jahre später wurde eine solche in Batavia errichtet; noch viel später kam eine am Kap der Guten Hoffnung zustande. An der indischen Malabarküste wurde bald nach der Machtübernahme durch die VOC eine Dolmetscherschule errichtet. Das letzte Dezennium des siebzehnten Jahrhunderts sah zwei Schulen für erweiterten Unterricht auf Ceylon entstehen.

Strukturelle Massnahmen zur Bildung eines kirchlichen Kaders im VOC-Gebiet auf sekundärer und tertiärer Ebene (17. Jahrhundert)

1. Lehrerausbildung von einheimischen Bewerbern durch Pastoren in Ambon (1618-1633) auf Kosten der VOC
2. Lehrerausbildung von Uliassischen Bewerbern durch J. Heurnius in Ulat (1634-1635), Finanzierung unbekannt
3. Ausbildung von niederländischen Krankentröstern zu Pastoren und Krankentröstern, im Stadtkrankenhaus, später im Hause des Pastoren N. Molinaeus (1633-1637), auf Kosten des Kirchenrates
4. Lehrerausbildung von hauptsächlich formosanischen Bewerbern unter der Leitung von R. Junius in Sinckan und Umgebung (1634-1648). Finanzierung unbekannt
5. Lehrerausbildung von einheimischen, niederländischen und eurasischen Jugendlichen durch Schulleiter in Batavia (seit 1636?). Finanzierung unbekannt
6. Höhere Schulausbildung von hauptsächlich niederländischen und eurasischen Waisenkindern. Lateinschule in Batavia (1642-1655; 1666-1670) unter Leitung von Rectoren die nicht zwangsläufig Theologen zu sein brauchten, auf Kosten der VOC
7. Dolmetscherschule für malabarische und niederländische Bewerber durch VOC-Personal in Tekkumkûr (1665-1681?) auf Kosten der VOC
8. Höhere Schulausbildung für malabarische Bewerber. Malabarisches Seminarium in Nallur (1690-1723) unter Leitung von Pastoren auf Kosten der VOC
9. Höhere Schulausbildung für singalesische Bewerber, Singalesisches Seminarium in Colombo (1696-1700; 1703-nach 1780) unter Leitung von Pastoren, anfänglich auf Kosten des Kirchenrates, nach der Wiedererrichtung auf Kosten des VOC

Die regelmässige Zuverfügungstellung von kichlichen Personal hat der Compagnie von Beginn ab an Kopfzerbrechen verursacht. Sie war von den vaterländischen Kirchen abhängig und diese waren aus eigener Kraft nicht im Stande, an die

Nachfrage in ausreichendem Masse zu beantworten. Vorbildige Arbeiter der ersten Stunde, wie die Predikanten Wiltens, Hulsebos, Heurnius, Danckaerts und die meisten Lehrlinge von Walaeus, taten den strukturellen Unvermögen der Kirchen keinen Abbruch.

Die meisten Initiativen, die unternommen wurden um diese Mängel auszugleichen, auch durch geeigneten Brunnen der euroasiatischen und einheimischen Gemeinschaften anzubohren, wurden durch die VOC unterstützt, so weit sie nicht selbst dazu die Initiativen ergriff.

Dass der Basisschulunterricht viele Generationen in der westlichen Schrift alphabetisiert und mit westlichen Werten in Kontakt gebracht hat, ist ausserdem eine unleugbare Tatsache mit weit reichenden Folgen.

Die vaterländische Kirchen haben niemals unterlassen, sich dafür einzusetzen, was sie für die Kirchenarbeit im Übersee nötig hielten. Ihre Plädoyers wichen nicht selten von dem ab, was ihre Kollegen-Kirchen dort für das beste hielten. Die Kirchen im Vaterland waren häufig nicht bereit, die Unabhängigkeit der indischen Kirchen anzuerkennen. Im Laufe der Zeit spielten auch kirchenpolitische Erwägungen inländischer Art ihre Rolle.

Worin die Kirchen zu kurz gekommen sind, ist die Formung einer mitfühlenden Heimatfront. Das überseeische Bekehrungswerk ist kaum Teil der Katechisierung und Predigt gewesen. Die dazu nötige theologische Reflexion ist erst sehr spät in Gang gekommen, zu spät wie es scheint um noch Einfluss auf die Haltung der Kirchenführer und -mitglieder zu haben.

Die Studie "Ein sehr angebrachtes Middel" führt zur Schlussfolgerung, dass die Compagnie und die Kirchen zu Beginn sich der Konsequenzen ihrer Anwesenheit in Indien nicht bewusst waren. Die Ausbildungsmassnahmen in der Republik waren in erster Linie auf einer regelmässigen Rekrutierung kirchlichen Personals gerichtet, nicht dagegen auf seine inhaltliche Vorbereitung als pastoraler oder Missionsarbeiter in völlig von der niederländischen Umgebung abweichenden Umständen. Auch das Collegium Indicum erreichte nicht dieses Niveau; das spätere Seminar unter Junius hatte, was dies anbetrifft, mehr zu bieten.

Die allerersten Schuleinrichtungen kamen auf Drängen der katholischen Bevölkerung in Ambon zu Stande. Die ersten Leiter und Predikanten im Übersee begriffen schnell, dass für eine vernünftige Verwaltung der Handelsniederlassungen eine Bevölkerungspolitik und damit verbunden Schuleinrichtungen nötig waren.

Auf Initiative van Ds. Danckaerts wurde auch mit der Schulung von inländischen Schulmeistern begonnen. Nur inzidentell wurden Initiativen entwickelt für sekundären Unterricht, der Anschluss zu einem universitären Studium in Europa bot.

Ab 1624 ist auch von einer Missionsmethodik die Rede, wobei auch Unterrichtsmöglichkeiten angeboten wurden. Tatsächlich ist innerhalb dieser und späteren Methoden die Schule das einzige Element geblieben, dass regelmässig

angewandt wurde. Die Compagnie, die in ihrem Mandatgebiet die bürgerliche Herrschaft ausübte, hat stets loyal an der Errichtung und Instandhaltung von Schulen mitgearbeitet, sowohl für den primären, als den sekundären Unterricht. Abgesehen von einigen Ausnahmen übernahm sie hierfür die Endverantwortung, vor allem in verwaltungsmässiger Hinsicht. Dabei gab sie den Kirchenräten und Classes stets ausreichende Freiheit in ihre Missions- und pastorale Zielstellungen zu verwirklichen.

Walaeus' levensbeschrijving over het Seminarium Indicum

('Vita Antonii Walaei', in:
Walaei Opera Omnia, Leiden 1647, 33-34)

(33: Viri Societatis Indiae Orientalis) statuerunt sibi seminarium facere, e quo ubi opus esset sibi possent pastores depromere. Eam in rem praefecti consilium a facultate Theologica petivere, quod Walaeus scripto consignavit. Absoluto consilio, cum animadvertissent in id negotium prae caeteris fervidius Walaeum incubuisse, rogarunt inexpectato Walaeum ipse vellet ejus seminarii curam suscipere. Verum is id recusavit, quod se omnibus oneribus imparem arbitraretur. Urgentibus vero aliquandim illustribus academiae Leidensis Curatoribus, animantibus quoque collegis Theologiae Professoribus, ne seminarium illud periret in herba tandem admisit. Itaque in domo ejus studiosi Indiae destinati nutriti et directi fuere, modo pauciores, modo plures, numquam tamen seminarium numerum excessere. Recti autem rara felicitate, ut numquam nec de victu, nec de regimine fuerunt conquesti. Solent enim juvenes facile aestimare nutritionis onus et rerum praetia ignorare; sed honoris appetentior erat Walaeus, lucri negligentior. Reliqua vero ministeria obitant famuli, eam in rem a societate electi.

Studia autem praeterea ordinavit quos (34:) libros legere, quas audire lectiones deberent, et lectorum auditorumque ab illis rationem exegit. Ipsi vero praeter pietatis exercitia, quotidie caput e Novo Testamento Graece, e Veteri Hebraice explicare cogebantur, et explicationis suae rationem dare. Ita acquirebant linguarum earum peritiam, et S. Scripturam sibi reddebant facilem et familiarem. Singulis autem septimanis bis, Enchiridion suum religionis Reformatae examinando disputando excussit: ac ad habendas conciones manuduxit, eadem opera qua Zelandos aliosque studiosos instituit: quod non parum ejus laborem imminuit.

Sed privatim provectoribus incultavit, quomodo Religionem Christianam Reformataam, Rationibus e natura petitis ethnicis possent instillare; docere comprobare: quomodo, quoque ordine colligere ecclesiam conservare queunt, sed aliquam de novo erigere, ut Republicam, tantum Heroum est.

Ex hoc seminario¹ ab anno CXCXXII tot decennio duodecim ecclesiae ministri prodire, omnes eruditione insignes, pietate conspicui, quibus India cognitionem Religionis Reformatae ferme totam debet: Ecclesia, quodcunque per totam Indiam boni ibi ordinis invenitur. Magna Walaei laetitia. Non possunt enim dignius

¹ Kennelijk een zetfout.

cogitationes impendi, quam ut in magna orbis parte Deo Ecclesia erigatur, ubi ne ejus quidem spes unquam extitit.

Provisa jam de Pastoribus India, Walaeus se muneri abdicavit et seminarium esse desiit.

Weergave

De Heren van de Oostindische Compagnie besloten een eigen seminarie op te richten om daaruit ze voor alle plaatsen waar dat nodig was, predikanten te kunnen putten. Daartoe vroegen ze de theologische faculteit om advies, wat schriftelijk door Walaeus werd uitgewerkt. Toen zij er opmerkzaam op gemaakt waren dat Walaeus zich daar met hart en ziel op had toegelegd, vroegen ze hem vervolgens onverwacht om de zorg voor dit seminarie op zich te nemen. Maar hij weigerde, want hij vond zichzelf door zijn gewone taken al overbelast. De edelachtbare curatoren van de Leidse universiteit oefenden echter grote druk uit en ook zijn mede-hoogleraren in de theologie hielden hem voor dat het met het seminarie niets zou worden als hij niet toegaf. En zo werden de studenten die voor Indië bestemd waren, in zijn huishouden opgenomen en begeleid, nu eens gering in aantal, dan weer meer, maar nooit waren er geen.

Dat gaf degenen die daarover gingen, veel zorg om het nooit aan voeding en aan toezicht te laten ontbreken. Want die jongeren slaan de zorg voor het eten gewoonlijk nogal laag aan en plegen de waarde der dingen te veronachtzamen. Walaeus was dat echter des te meer een erezaak en aan niets had hij een grotere hekel dan aan winstbejag. De meer bescheiden typen onder de studenten waren hem bij de verschillende taken behulpzaam en daaruit bleek dat zij terecht door de Compagnie waren uitverkoren.

Ook gaf hij aanwijzingen over hun studie, de boeken die ze moesten lezen, de te volgen colleges en de disputen waaraan ze moesten deelnemen of waar ze bij aanwezig dienden te zijn. Voorts hoorden ze geestelijke oefeningen te doen, dagelijks een hoofdstuk uit de Griekse versie van het Nieuwe en een uit de Hebreeuwse versie van het Oude Testament uit te leggen en de verklaring ervan toe te lichten. Op die wijze raakten ze vertrouwd met die talen en met de H. Schrift. Twee keer per week behandelde hij met elke student apart zijn *Enchiridion Religionis Reformatae*; hij ondervroeg hen en discuteerde daarover. Ook leidde hij de gebruikelijke samenkomsten en hij deed al wat nodig was voor de vorming van de Zeeuwse en de andere studenten. Dat maakte zijn taak bepaald niet lichter!

De meer gevorderden gaf hij afzonderlijk les over de wijze waarop zij de gereformeerde christelijke godsdienst door argumenten uit de natuur bij de heidenen ingang konden doen vinden, hoe zij hen daarin konden onderwijzen en haar voor waar konden laten aanvaarden; hoe en met welke orde zij de kerk konden bijeenbrengen en haar stevigheid geven; maar even eervol is het, haar opnieuw op te richten, als met de Republiek eertijds het geval was.

Vanaf 1622 zijn in de loop van tien jaren uit dit seminarie twaalf kerkelijke bedienaren voortgekomen, allen wel onderlegd en opmerkelijk vroom, aan wie

bijna heel Indië de kennis van de gereformeerde religie te danken heeft: een kerk die in heel Indië goed functioneert. En dat tot Walaeus' grote vreugde. Immers, niets geeft meer voldoening dan te weten dat de kerk in een groot deel van de wereld voor God wordt opgebouwd, waar nooit enige hoop voor had bestaan. Toen Indië van predikanten was voorzien, legde Walaeus zijn opdracht neer en is aan het bestaan van het seminarie een eind gekomen.

Literatuuroverzicht

Naar publikaties en aangehaalde teksten, wordt in het algemeen, voorzover het in onderstaande literatuuropgave opgenomen publikaties betreft, verwezen door vermelding van de (eerstgenoemde) auteur, gevolgd door het jaartal van uitgifte en eventueel de betreffende bladzijde(n) van de publikatie. Voor zover vanwege het verwijderde belang van het behandelde onderwerp publikaties niet hieronder opgenomen werden, is volledige omschrijving van de publikatie in een voetnoot aan te treffen. Verwijzingen naar onuitgegeven bronnen is steeds volledig in voetnoten opgegeven.

Onuitgegeven bronnen

Onuitgegeven bronnen, voorzover in deze studie geraadpleegd, zijn aanwezig in de verzamelingen van het Algemeen Rijksarchief (Prins Willem Alexanderhof 20, 's-Gravenhage), in het Rijksarchief in Zeeland (St. Pietersstraat 38, Middelburg) en in het Gemeentearchief Amsterdam (Amsteldijk 67, Amsterdam).

Van de collectie van het *Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage* zijn onder meer te noemen:

- * van de Eerste Afdeling de archieven van de VOC met inventarisnummers
- 1066 *Verhael vanden stant der religij in Amboina* (Wiltens 1615/1616)
- 1083 *Acten der kerkelijke vergadering 1624*
- 1102 *Stant des Gods dienst en der school op Amboyne* (Danckaerts 1631)
- 1103 Diverse stukken uit de periode 1631-1632
- 1110 *Stant der kercke en der schoole Amboina e.o.* (Helmichius 1633), id. *Poulo Ai* (Clarenbeeck 1631), id. *Banda* (G. Heemstede en Holtenus 1633)
- 1114 Diverse stukken uit de periode 1633-1634
- 1115 Diverse stukken uit 1633, n.m. m.b.t. Banda
- 1118 *Standt der kercken ende scholen op Amboyne* (1635), id. *Banda* (1635)
- 1121 Diverse stukken uit 1636
- 1141 *Betreffende de Latijnse School Batavia* (1642)
- 1143 *Visitatie Taiwan. Schoolmeesters te Batavia*
- 1146 Diverse stukken uit Taiwan en Batavia (1643)
- 1169 Diverse stukken uit Taiwan uit de periode 1648-1655
- 1208 Diverse kerkeraadsstukken Batavia uit 1655
- 1222 Diverse kerkeraadsstukken Taiwan uit 1657
- 1231 Diverse kerkeraadsstukken Ceylon 1659

1269 Diverse stukken van de kerkeraad Batavia 1670-1671

1286 Diverse stukken vande Ambonse eilanden 1671-1672

* van de Tweede Afdeling de archieven van de Nederlandse Hervormde Kerk het Oud-Synodaal Archief het inventarisnummer 321

* van de Derde Afdeling de registers van de handelingen van de classis Delft en Delfland 1603-1621, inventarisnummer 2.

In de collectie van het *Rijksarchief in Zeeland* de archieven van de classis Walcheren, onder meer de inventarisnummers

65 *Acteboek waer inne aengeteeckent sij die saeken die de gemeynten Christi in Oost Indien belangen, 1620-1688*

66 Id. (1688-1700 e.v.)

68 Correspondentie 1681-1700

73 Correspondentie Deputati ad res indicas 1623-1641.

In de collectie van het *Gemeentearchief Amsterdam* het archief van de kerkeraad te Amsterdam met inventarisnummer

376/3 en volgende: Protocollen van de kerkeraad vanaf 1597 met her en der informatie over Oostindische zaken

alsmede van het Oud-archief van de classis Amsterdam met als inventarisnummers

379/19 aanstellingsbrieven, vooral van ziekentroosters t/m 1635

379/157 verslagen van Gedeputeerden voor buitenlandse kerken 1639-1663

379/158 idem 1663-1721

379/163 Copieën van de acta van de classis 1636-1648

379/164 idem 1648-1655

379/165 idem 1655-1706

379/168 afschriften van uitgegane stukken 1666-1700

379/185 ingekomen stukken Oost-Indië 1630-1655

379/186 idem 1655-1682

379/187 idem 1682-1730

379/201 ingekomen stukken Ceylon 1631-1693

379/202 idem 1694-1699

379/206 ingekomen stukken Kaap de Goede Hoop 1655-1747

Uitgegeven bronnen

In onderstaande literatuuropgave is een aantal bronuitgaven opgenomen: Advys 1853; Archief 1880; Bakhuizen van den Brink e.a. 1960; Blussé en Van Opstall 1986a; Van Boetzelaer 1942; Van Boetzelaer 1954; Van der Chijs 1856; Van der Chijs 1885, 1886a en 1886b; Colenbrander 1919, 1920, 1921, 1922, 1925b; Coolhaas 1947; Coolhaas en Van Goor 1960b en 1964; Dagh-register 1896 en

1931; Van Deursen e.a 1971-1989; Van Dillen 1930; Van Dillen 1958; Van Dooren 1980, Grothe 1884, 1885, 1886, 1887, 1890 en 1891; l'Honoré Naber 1930 a, b en c, 1931 a, b en c; Hulshof 1941; 's Jacob 1976; Janssen en van Toorenenbergen 1880; Japikse en Rijperman 1915-1970; De Jonge 1864, 1865, 1870 en 1872; De Jonge 1870, Knaap 1987b; Knuttel 1908, 1909, 1910, 1912, 1915 en 1916; Molhuysen 1913 en 1916; Molhuysen 1928; Mooij 1927, 1929, 1931; Mulder 1866; Netscher 1888; Neurdenburg 1882; Paasman 1991; Petit 1882; Petit 1884; Reitsma en Van Veen 1892, 1893, 1894, 1895, 1897 en 1899; Rietbergen 1987; Rijperman 1950; Roelevink 1991; Rutgers 1882; Von Saher 1986, Van Santen 1982; Spoelstra 1906 en 1907; Tiele 1877, 1879, 1880, 1881, 1882, 1884, 1886a en 1887, Tiele 1883, Tiele 1886b en 1890; Van Toorenenbergen 1873b, Veenendaal 1962 en 1967 en Vertoogh 1853. Buitendien zijn in diverse monografieën bronnen gepubliceerd

Literatuuropgave

- Aalbers, J., *Rycklof van Goens, commissarisen veldoverste*, Groningen 1916
 'Advys door den ed hr generael Coen, op syn vertreck nae t vaderland, aen den goeverneur generael Pieter Carpentier ende den Raeden van Indien gelaeten (1623)', in *Kronyk van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht* 9(1853), 67-95
Album studiosorum Groninganae, Groningen 1915
Album studiosorum Lugduno Batavae, Den Haag 1885
Album studiosorum Academiae Rheno-traiectinae, Utrecht 1886
 Alders, L W, *Internationale rechtspraak tussen Indonesische rijken en de V O C tot 1700*, Nijmegen 1955
 Algra, A., *Het principaelste wit, de Kerke Christi te Batavia*, Franeker 1946
 Andel, H A van, *De zedingsleer van Gisbertus Voetius*, Kampen 1912
 Arasaratnam, S., *Dutch Power in Ceylon 1658-1687*, Amsterdam 1958
 Archief van Hiltén, 'Stukken betreffende de bemoeiing der Oost-indische Compagnie ter bevordering des Christendoms', in *Bydragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht* 3(1880), 225-231
 Bakhuijsen van den Brink, J N, e a, *Documenta reformatoria I*, Kampen 1960
 Bakhuijsen van den Brink, J N, *De Nederlandse Belydenisgeschriften*, Amsterdam 1976
 Baez-Camargo, G., 'The Earliest Protestant Missionary Venture in Latin America', in *Church history* 21(1952), 135-145
 Bangs, C., *Arminius, a Study in the Dutch Reformation*, Nashville-New York 1971
 Barbour, Violet, *Capitalism in Amsterdam in the Seventeenth Century*, Baltimore 1950, vertaald *Het Amsterdamse kapitalisme in de zeventiende eeuw*, Amsterdam z j (1967)
 Baum, G., E Cunitz en E Reuss, *Corpus reformatorum, opera Calvini*, Brunswijk
 Bavinck (ed.), H., *Synopsis purioris theologiae*, Leiden 1881
 Beckmann, J., 'Die lateinische Bildung des chinesisches Klerus im 17 und 18 Jahrhundert', in *Der einheimische Klerus in Geschichte und Gegenwart*, Beckenned 1950, 163-187
 Benoit, J., *Jean Calvin, Institution de la religion chretienne*, Parijs I 1957a, II 1957b, III 1960, IV 1961
 Berg, J van den, *Constrained by Jesus' Love, an Inquiry into Motives of the Missionary Awakening in Great Britain in the Period between 1698 and 1815*, Kampen 1956.
 Berg, J van den, 'Tragedie op de kust van Brazilië', in *De Heerbaan* 11(1958)
 Berg, J van den, 'Enkele aspecten van de Nederlandse zending in de zeventiende eeuw', in *Vox theologica* 32(1961), 33-42

- Berg, N.P. van den, *Uit de dagen der Compagnie, geschiedkundige schetsen*, Haarlem 1904.
- Bergema, H., 'De betekenis van Calvijn voor de zending en de missiologie', in: *Vox theologica* 29(1958-1959), 44-54.
- Berghuis, W.H., *Ontstaan en ontwikkeling van de Nederlandse beleggingsfondsen*, Assen 1967.
- Bie, J.P. de, en J. Loosjes, *Biographisch woordenboek van Protestantische godgeleerden in Nederland*, 's-Gravenhage z.j.
- Bitterlich-Willmann (Hrsg.), H., *Otto Willmann, Sämtliche Werke IX*, Aalen 1975.
- Blok, F.F., 'Caspar Barlaeus en de Joden', in: *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis* 57(1977), 179-209, 58(1978), 85-108.
- Blussé, Leonard, en Jaap de Moor, *Nederlanders overzee, de eerste vijftig jaar 1600-1650*, Franeker 1983.
- Blussé, J.L., M.E. van Opstall, Ts'ao Yung-Ho (uitg.), *De dagregisters van het kasteel Zeelandia, Taiwan 1629-1662*, 's-Gravenhage I (1629-1641) 1986a.
- Blussé, L., *Strange Company: Chinese Settlers, Mestizo Women and the Dutch in VOC Batavia*, Dordrecht-Riverton 1986b.
- Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, C.W.Th. Baron van, 'Correspondentie van Ds. Adriaan Jacobsz. Hulsebos', in: *Nederlandsch archief voor de Kerkgeschiedenis* 33(1942), 93-1-1, 217-256.
- Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, C.W.Th. van, *De Protestantische Kerk van Nederlandsch-Indië, haar ontwikkeling van 1620-1939*, 's-Gravenhage 1947.
- Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, C.W.Th. baron van, F.W. Stapel (uitg.), *Pieter van Dam, Beschrijvinge van de Oost-Indische Compagnie IV*, 's-Gravenhage 1954.
- Boetzelaer van Dubbeldam, C.W.Th. baron van, *De gereformeerde kerken in Nederland en de zending in Oost-Indië in de dagen der Oost-Indische Compagnie*, Utrecht 1906.
- Boland, B.J. & J. Farjon, *Islam in Indonesia, a Bibliographical Survey 1602-1942*, Dordrecht 1983.
- Boone, A.Th., 'Zending en Gereformeerd piëtisme in Nederland, een historisch overzicht', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie* 14(1990), 1-31.
- Bornkamm, H., *Martin Bucers Bedeutung für die europäische Reformationsgeschichte*, Gütersloh 1952.
- Borsius, J., 'Herman Faukelius, zijn leven, karakter en letterkundige verdiensten', in: *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis* 4(1844), 183-348.
- Borsius, J., 'Antonius Walaeus in zijn leven en zijne verdiensten', in: *Nederlandsch archief voor kerkelijke geschiedenis*, 19, serie 2, 8(1848), 1-55.
- Bosch, J.W. van den, 'Martinus Bucer en de zending', in: *Gereformeerd theologisch tijdschrift* 33(1932-1933), 492-515, 544-568.
- Boudens o.m.i., Robrecht, *The Catholic Church in Ceylon under Dutch Rule*, Rome 1957.
- Boxer, C.R., *The Dutch Seaborne Empire*, Londen 1965.
- Boxer, C.R., *Dutch Merchants and Mariners in Asia 1602-1795*, Londen 1988.
- Boyd, W., *The history of Western Education*, vertaald als: *Geschiedenis van onderwijs en opvoeding*, Utrecht-Antwerpen 1969.
- Bray, John S., *Theodore Beza's doctrine of predestination*, Nieuwkoop 1975.
- Breen, C., 'Gereformeerde populaire historiographie in de zeventiende en achttiende eeuw', in: *Tijdschrift voor geschiedenis* 37(1922), 254-273, 372-382.
- Bremmer, R.H., *Reformatie en rebellie, Willem van Oranje, de calvinisten en het recht van opstand, Tien onstuimige jaren 1572-1581*, Franeker 1984.
- Briels, J., *De Zuidnederlandse immigratie 1572-1620*, Haarlem 1978.
- Briels, J., 'De zuidnederlandse immigratie 1572-1630', in: *Tijdschrift voor geschiedenis* 100(1987), 331-355.
- Brienen, T., 'Voetius en Hoornbeeck over de homiletiek', in: J. van Oort e.a., *De onbekende Voetius*, Kampen 1989, 48-56.
- Brohier, R.L., *Links between Sri Lanka and the Netherlands*, Colombo 1978.
- Brouwer, C.G., *Cauwa en Comptanten, de VOC in Jemen 1614-1655*, Amsterdam 1988.

- Brugmans, I.J., *Geschiedenis van het onderwijs in Nederlandsch-Indië*, Groningen-Batavia 1938.
- Bruin, G. de, 'Soevereiniteit in de republiek', in: *Berichten en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 94(1979).
- Brumund, J.F.G., 'Bijdrage tot de geschiedenis der Kerk van Batavia', in: *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië* 13(1863), afl. 1-2.
- Brutsch, J.L., *La pensée missionnaire dans le Protestantisme de Luther à Zinzendorff*, Genève 1946.
- Bruijn, J.R., J. Lucassen (eds.), *Op de schepen der Oost-Indische Compagnie, vijf artikelen van J. de Hullu*, Groningen 1980.
- Bruyn, J.R., F.S. Gaastra, I. Schöffers, *Dutch-Asiatic Shipping in the 17th and 18th Centuries II*, 's-Gravenhage 1979.
- Bucanus, Guilhelms, *XXIII predicationes over het Ghebedt des Heeren*, Leiden 1605.
- Buchanan, Cl., *Onderzoekingen naar den toestand des Christendoms in Azië*, Haarlem-Rotterdam 1814.
- Buddingh, D., *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs, met betrekking tot het bijbellezen en godsdienstig onderrigt op de scholen, in de Nederlanden*, 's-Gravenhage 1842.
- Buddingh, S.A., *Chronologische schets der Protestantische Kerk in Nederl. O. Indië*, Arnhem 1857.
- Buning, E., P. Overbeek, J. Verveer, 'De huisgenoten des geloofs; de immigratie van de Hugenoten', in: *Tijdschrift voor geschiedenis* 100(1987), 356-373.
- Busken Huet, C.D.: *Het land van Rembrandt*, Haarlem z.j. (5e dr.).
- Callenbach, J.R., *Justus Heurnius, eene bijdrage tot de geschiedenis des Christendoms in Nederlandsch Oost-Indië*, Nijkerk 1897.
- Campbell, W., *R. Junius, an Account of Missionary Success in the Island of Formosa, Published in London in 1650, Translated by H. Jessei and Now Reprinted with Copious Appendices*, Londen (2 dln) 1889.
- Campbell, W.H., *Formosa under the Dutch*, Londen 1903.
- Carpentier Altling, A.S. en W.J. Tijl, 'Predikanten en ziekentroosters op de vloot', in: *Historia* 5(1939), 50-52.
- Cavele, Johan de, 'Vroege reformatische bedrijvigheid in de grote Nederlandse steden, Claes van der Elst te Brussel, Antwerpen, Amsterdam en Leiden 1524-1528', in: *Nederlands archief voor kerk-geschiedenis* 70(1990), 13-29.
- Charles, P., 'Les sources du "De procuranda salute omnium gentium"', in: Ed. Löffeld (red.), *Scientia missionum ancilla*, Nijmegen 1953, 46-53.
- Chijs, J.A. van der, *Geschiedenis der stichting der Vereenigde O.I. Compagnie en der maatregelen van de Nederlandsche regering betreffende de vaart op Oost-Indië welke aan deze stichting voorafgingen*, Leiden 1856.
- Chijs, J.A. van der, 'De latijnsche scholen van 1642 en 1666, alsmede het seminarium van 1745 te Batavia', in: *Bijdragen tot de Indische taal-, land- en volkenkunde* 10(1861), 163-220.
- Chijs, J.A. van der, *Nederlandsch-Indisch plakaatboek*, Batavia-'s-Gravenhage I (1602-1641) 1885, II (1642-1677) 1886a, III (1678-1709) 1886b.
- Claassen, J.P., *Die sieketroosters in Suid Afrika 1652-1866*, Pretoria 1977.
- Colenbrander, H.T., *Jan Pietersz. Coen, Bescheiden omtrent zijn verblijf in Indië*, 's-Gravenhage I 1919, II 1920, III 1921, IV 1922, V 1925b.
- Colenbrander, H.T., 'De herkomst der Leidsche studenten', in: *Pallas Leidensis* MCMXXV, Leiden 1925, 273-303.
- Colenbrander, H.T., *Koloniale geschiedenis II*, 's-Gravenhage 1925a.
- Colenbrander, H.T., 'Leiden en Indië', in: *Pallas Leidensis* MCMXXV, Leiden 1925c, 243-258.
- Comenius, Jan Amos: *Opera didactica omnia 1657*, Praag (3 dln; boeken I en II in deel 1, boeken III en IV in deel 2) 1957.
- Coolhaas, W.Ph., 'De overgave van Amboina in 1810 en de executie van Kolonel Filtz', in: *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* 8(1941).
- Coolhaas, W.Ph., 'Aanteekeningen en opmerkingen over den zoogenaamden Ambonschen moord', in: *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde* 101(1942), 49-93.

- Coolhaas, W.Ph., 'Een Indisch verslag uit 1631 van de hand van Antonio van Diemen', in: *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap* 65(1947), 1-237.
- Coolhaas, W.Ph., 'Indische prins op een Hollandsche School in 1621', in: *Amstelodamum* 39(1952), 41-44.
- Coolhaas, W.Ph., *A Critical Survey of Studies on Dutch Colonial History*, 's-Gravenhage 1960a.
- Coolhaas, W.Ph., J. van Goor (uitg.), *Generale missiven van Gouverneurs-Generaal en Raden aan Heren XVII der Verenigde Oostindische Compagnie*, 's-Gravenhage I 1960b, II 1964.
- Coolhaas, W.Ph., 'Een lastig heerschap tegenover een lastig volk', in: *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap* 69(1965), 17-44.
- Coolhaas, W. Ph., 'De Ier Raven-Hart en zijn werk', in: *Zuid Afrika Maandblad* 49(1972).
- Cost Budde, J., 'Johannes Leusden', in: *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis* 34(1944-1945).
- Cramer, J.A., *De theologische faculteit ten tijde van Voetius*, Utrecht z.j. (1936).
- Crone, G., *Onze schepen in de Gouden eeuw*, Amsterdam 1939.
- Dagh-register gehouden int Casteel Batavia vant passerende daer ter plaetse alsover geheel Nederlands-India 1624-1682*, 's-Gravenhage 1896/Batavia 1931.
- Dam van Isselt, W.E. van, 'Mr. Pieter van Dam 1621-1706, advocaat van de generale oost Indische Compagnie', in: *Bijdragen tot de vaderlandsche geschiedenis* 4(1906), afl. 5.
- Danckaerts, Sebastiaen, *Historisch ende grondich verhael van den standt des christendoms int quartier van Amboina, mitsgaders van de hoope ende apparentie eenigher reformatie ende beternisse van dien*, 's-Gravenhage 1621.
- Dankbaar, W.F., 'Het apostolaat bij Calvijn', in: *Nederlands theologisch tijdschrift* 4(1949-1950), 177-192.
- Dankbaar, W.F., *Martin Bucers Beziehungen zu den Niederlanden*, Den Haag 1961.
- Dantzig, A. van, *Het Nederlandse aandeel in de slavenhandel*, Bussum 1968.
- Davidson, James W., *The Island of Formosa, Past and Present*, Yokahoma 1903.
- Decavele, Johan, 'Vroege reformatorische bedrijvigheid in de grote Nederlandse steden', in: *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis* 70(1990), 13-29.
- Deursen, A.Th. van, J. Roelevink, J.G. Smit, *Resolutiën der Staten-Generaal, Nieuwe reeks 1610-1670*, 's-Gravenhage (6 dln: 1620-1624) 1971-1989.
- Deursen, A.Th. van, *Bavianen en Slijkgeuzen, Kerk en Kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldebarnevelt*, Assen 1974.
- Deursen, A.Th. van, 'Staatsinstellingen in de Noordelijke Nederlanden 1579-1780', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* V, Haarlem 1980, 350-387.
- Dharampal, Gita, 'Bartholomäus Ziegenbalg and the Foundation of the Tranquebar Mission', in: *Neue Zeitschrift für Missionswissenschaft* 48(1982).
- Dijkstra, J., *Het evangelie in onze oost*, Leiden 1900.
- Dillen, J.G. van, 'Het eerste aandelenregister van de Amsterdamsche Compagnieën van Verre', in: *Tijdschrift voor geschiedenis* 45(1930).
- Dillen, J.G. van, 'Documenten betreffende de politieke en kerkelijke twisten te Amsterdam 1614-1630', in: *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap* 60(1939), 191-249.
- Dillen, J.G. van, *Het oudste aandeelhoudersregister van de Kamer Amsterdam der Oost-Indische Compagnie*, 's-Gravenhage 1958.
- Dolan, John P., 'An Anglo-German Vision of Seventeenth-Century Japan', in: *Neue Zeitschrift für Missionswissenschaft* 29(1973), 28-39.
- Donner, J.H. en S.A. van den Hoorn, *Acta of Handelingen der Nationale Synode*, Houten 1987.
- Dooren, J.P. van, *Classicale acta 1573-1620 Particuliere synode Zuid-Holland*, 's-Gravenhage I (classis Dordrecht 1573-1600) 1980.
- Drake-Brockman, H., *Voyage to Disaster*, Sydney 1964.
- Duker, A.C., *Gisbertus Voetius*, Leiden (2 dln.) 1897, heruitgegeven (4 dln) III 1989.
- Dumas (red.), Ch., *Waar Hagenaars kerken, geschiedenis van de Haagse kerken gebouwd voor 1900*, 's-Gravenhage 1983.

- Dunlop (uitg.), M., *Bronnen tot de geschiedenis der oostindische Compagnie in Perzië*, 's-Gravenhage 1930
- Eekhof, A., *De theologische faculteit te Leiden in de 17e eeuw*, Utrecht 1921
- Eerenbeemt, A. van den, 'Philippus Rovenius over missieroeping en missionansopleiding', in *Het Missiewerk* 25(1946), 79-86
- Ernden, F J G van & Willem Brandt, *Kleuring memoriaal van de Hollanders op Oud-Java*, Amsterdam 1964
- Engelberts, W J M., *Willem Teellinck*, Amsterdam 1898
- Engelbrecht, S P., *Die Kaapse predikante van die sewentiende en agtiende eeu*, Kaapstad 1952
- Enklaar, I H., *De scheiding van sacramenten op het zendingsveld*, Amsterdam 1947
- Enno van Gelder, H A., *Revolutionnaire reformatie, de vestiging van de Gereformeerde Kerk in de Nederlandse gewesten gedurende de eerste jaren van de Opstand tegen Filips II 575-1585*, Amsterdam 1943
- Franken, M A M., *Coenraad van Beuningen's politieke en diplomatieke activiteiten in de jaren 1667-1684*, Groningen 1966
- Fruin, R., *De oorlog van 1672*, Groningen 1972
- Gaastra, F S., 'De vaart buiten Europa, het Aziatische gebied', in Akveld, Hart en Van Hoboken, *Maritieme geschiedenis der Nederlanden II*, Bussum 1977, 246-271
- Gaastra, F S., 'Leiden en de VOC', in D E H Boer (ed.), *Leidse facetten, tien studies over Leidse geschiedenis*, Zwolle 1982, 52-64
- Gaastra, F., *Bewind en beleid bij de VOC, de financiële en commerciële politiek van de bewindhebbers, 1672-1702*, 2 pl (Zutphen), 1989
- Gaay Fortman, J de, *Overzicht van de geschiedenis van de zendingsarbeid der Republiek, Acta van het Sending-congres te Amsterdam volgens opdracht der Voorloopige Synode van Nederduitsche Gereformeerde Kerken*, Amsterdam 1890, 86-116
- Galm o s b., M., *Das Erwachen des Missionsgedankens im Protestantismus der Niederlande*, Munchen 1915
- Geer, van, *De opkomst van het Nederlandsch gezag over Ceylon*, Leiden 1895
- Gelman Taylor, J., *The Social World of Batavia, European and Eurasian in Dutch Asia*, Madison 1983, vertaald als *Smeltkroes Batavia, Europeanen en Euraziaten in de Nederlandse vestigingen in Azië*, Groningen 1988
- Gerretson, C., *Coens eerherstel*, Amsterdam 1944
- Gewerts, P A M., *Voorgeschiedenis van het statencollege te Leiden 1575 1593*, Leiden 1984
- Geyl, P., *Geschiedenis van de Nederlandse stam*, Amsterdam- Antwerpen II 1961, III 1962
- Ginsel, W A., *De gereformeerde kerk op Formosa of de lotgevallen eener handelskerk onder de Oost-Indische Compagnie 1627-1662*, Leiden 1931
- Glasius, B., *Geschiedenis der Nationale Synode*, Leiden I 1860 II 1861
- Goonewardena, K W., *The Foundation of Dutch Power in Ceylon 1638-1658*, Amsterdam 1958
- Goor, J van, 'Een Groninger predikant op de Kust van Coromandel', in *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 87(1972), 205-215
- Goor, J van, *Jan Kompanie as Schoolmaster, Dutch Education in Ceylon 1690-1795*, Groningen 1978
- Goor, J van, *Koopheden, Predikanten en Bestuurders overzee, beeldvorming en plaatsbepaling in een andere wereld*, Utrecht 1982
- Goyau, Georges, 'L'idée missionnaire dans le protestantisme et le catholicisme aux XVIe en XVIIe siècles', in *L'Eglise en marche* 1(1928), 89-124
- Graaf, H J de, *De geschiedenis van Ambon en de Zuid-Molukken*, Franeker 1977
- Groeneboer, K., 'Nieuw taalonderwijs, de betekenis van G J Nieuwenhuis voor het Nederlands in Indië', in K Groeneboer (red.), *Studi Belanda di Indonesia*, Jakarta 1989, 319-331
- Groenendijk, L F., 'Pietusische vademecums voor zeevarenden', in *Documentatieblad Nadere Reformatie* 11(1987), 126 139

- Groenhuys, G., *De predikanten, de sociale positie van de gereformeerde predikanten in de Republiek der Verenigde Nederlanden voor plm. 1700*, Groningen 1977
- Groenveld, S. en H.L. Ph. Leeuwenberg, *De bruid in de schuit, de consolidatie van de Republiek (1609-1650)*, Zutphen 1985
- Groot, S.J. de, 'De "Groote Christelycke Zee-vaert" en "De godvreezende Zeeman", hun meer dan driehonderdjarige rol als toeverlaat voor de zeevarenden', in *Mededelingen van de Nederlandse vereniging voor zeegechiedenis* 34(1977), 5-18
- Grothe, J.A., 'Het seminarie van Walaëus', in *Berichten der Utrechtsche Zendingvereniging* 23(1882a), overdruk
- Grothe, J.A., 'Das Seminar des Walaëus', in *Allgemeine Missions Zeitschrift* 9(1882b), 16-26, 85-92
- Grothe, J.A., *Archief voor de geschiedenis der Oude Hollandsche Zending*, Utrecht (6 dln) I 1884, II 1885, III 1886, IV 1887, V 1890, VI 1891
- Grothe, J.A., *Teelinck's oordeel over de plicht der O-I Comp om de heidenen het evangelie te brengen*, z pl, z j (1892 of 1893)
- Groves, C.P., *The Planting of Christianity in Africa I*, London 1964
- Guillaume Farel 1489-1565, *bibliographie nouvelle*, Genève 1978
- Haan, F. den, *Oud-Batavia I*, Bandoeng (2e dr.) 1935
- Haan, F. den, *Uit de nadagen van de "Loffelyke Compagnie", een keuze uit de geschriften*, Amsterdam 1984, 115-126
- Haar, H.W. ter, *Jacobus Trigland*, 's-Gravenhage 1891
- Hallema, A., 'Emigratie en tewerkstelling van wezen op de schepen en in het gebied van de VOC en WIC gedurende de 17e en 18e eeuw', in *Tijdschrift voor geschiedenis* 70(1957), 204-217
- Hambye, E.R., 'Christianity in Bengal of the 17th and 18th Centuries', in *Indian Ecclesiastical Studies* 9(1970-1971), 39-54
- Hartvelt, G.P., *Het gebinte van de tijd*, Kampen 1977
- Hedtkke, R., *Erziehung durch die Kirche bei Calvin*, Heidelberg 1969
- Heijting, W., *De Catechismi en Confessies in de Nederlandse reformatie tot 1585*, Nieuwkoop (2 dln) 1989
- Heniger, J., *Hendrik Adriaan van Reede tot Drakestein (1636-1691) and the Hortus Malabaricus*, Rotterdam Boston 1986
- Heppe, H., *Geschichte des Pietismus und der Mystik in der reformirten Kirche, namentlich in den Niederlanden*, Berlin 1875
- Heurnius, Justus, *De legatione evangelica ad Indos capessenda*, Leiden 1618
- Hof, W.J. op 't, 'Gisbertus Voetius en de gebroeders Willem en Eeuwout Teellinck', in J. van Oort e a., *De onbekende Voetius*, Kampen 1989, 92-108
- Hoetink, B., 'So Bing Kong, het eerste hoofd der Chinezen in Batavia', in *Berichten van het Koninklijk Instituut voor de taal, land en volkenkunde* 73(1917), 344-415, 79(1923), 1-44
- Hof, W.J. Op 't, 'Thomas a Kempis bij Willem Teellinck', in *Documentatieblad Nadere Reformatie* 13(1989), 42-68, 14(1990), 88-112, 15(1991), 1-13
- Hofinger s j., Joh., 'Katechetik und Padagogik im Dienste der Mission', in Ed. Löffeld (red.), *Scientia missionum ancilla*, Nijmegen 1953, 110-123
- Hofmeyer, J.W., *Johannes Hoornbeeck als polemikus*, Kampen 1975
- Hofstede, Petrus, *Oost Indische kerkzaken zoo oude als nieuwe*, Rotterdam I 1779, II 1780
- Hommus, Festus, *Schat-boeck der christelycke leere*, Leiden 1617
- Honoré Naber (hrgs.), S.P.I., *Reisebeschreibungen von deutschen Beamten und Kriegsleuten im Dienst der Niederländischen West- und Ost-Indischen Compagnien 1602-1797*, 's-Gravenhage boek III (Johann Jakob Merklein) 1930a, boek V (Albrecht Herport) 1930b, boek VI (Johann Jakob Saar) 1930c, boek VII (Johann Christian Hoffmann) 1931a, boek IX (Johann Siegmund Wurffbaun) deel 1 1931b, deel 2 1931c
- Hoornbeeck, Johannes, *Summa controversiarum religionis cum infidelibus, haereticis, schismaticis, id est gentilibus, iudaëis, muhammedanis, papistis, anabaptistis, enthusiastis et libertinis, socianis, remonstrantibus, lutheranis, brownistis, graecis*, Utrecht 1653

- Hoorbeeck, Johannes, *De conversione Indorum et Gentilium*, Amsterdam 1669
- Houtzager e a (red), H L , *Delft en de Oostindische Compagnie*, Amsterdam 1987
- Hove, HJ van, *Hollanders in Korea*, Utrecht 1989
- Huizinga, J , *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw, een schets*, Haarlem 1941
- Hullu, J de, Het gehalte van de dienaren der Oost-Indische Compagnie tijdens het Gouverneur-Generaalschap van Pieter Both 1610-1614, *Indische gids* 35(1913), 54-66
- Hulshof, A , 'H A van Reede tot Drakestein, journaal van zijn verblijf aan de Kaap', in *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* (gevestigd te Utrecht) 62(1941), 1-245
- Huygens o s c , C , 'Erasmus en de missie', in *Missiewerk* 17(1935- 1936), 198-213
- Israel, J I , 'The Economic Contribution of Dutch Sephardi Jewry to Holland's Golden Age 1595-1713', in *Tijdschrift voor geschiedenis* 96(1983), 505-535
- s'Jacob, H K , *De Nederlanders in Kerala, de memoires en instructies betreffende het commandement van de Verenigde Oost-indische Compagnie*, 's-Gravenhage 1976
- Jacobs, Els, *Varen om peper en thee, korte geschiedenis van de Verenigde Oostindische Compagnie*, Zutphen 1991
- Jacobs, H , 'Ambon as a Portuguese and Catholic Town 1576-1605', in *Neue Zeitschrift für Missionswissenschaft* 41(1985), 1-17
- Jacquet, L G M , 'De ontwikkeling der historishe betrekkingen tusschen Nederland en Japan', in *De internationale spectator* 26 (1972, herdruk), 1193-1215
- Janssen, H Q en J J van Toorenbergen (uitg), *Brieven uit onderscheidene kerkelijke archieven*, Utrecht 1880
- Japikse, N en H H P Rijperman, *Resolutien der Staten-Generaal 1576-1609*, 's-Gravenhage (14 dln) 1915 1970
- Jean-Marie du Sacre-Coeur o c d , 'Le "Seminarum Indicum" d'Antoine Walaeus', in *Ephemerides Carmelitanae* 4(1950), 71-93
- Johannes-Maria o c d , 'Godgeleerden en zendingsleraars bij de gereformeerden van Huldreich Zwingli (1484-1531) tot Johannes Hoorbeeck (1617-1666), een bibliografische leidraad', in *Missionswissenschaftliche Studien*, Festgabe für Prof Dr J Dindinger o m i , Aken 1951, 186-208
- Jong, C J de, 'De kerken der hervorming van 1517 tot 1813', in A G Weiler, *Geschiedenis van de kerk in Nederland*, Utrecht Nijmegen 1962
- Jonge, A J de, *Afgoderije der Oost-Indische heydenen door Philippus Baldaeus*, Den Haag 1917
- Jonge, Jhr J K J de, *De opkomst van het Nederlandsch gezag in Oost-Indië 1595-1610*, 's-Gravenhage-Amsterdam II 1864, III 1865, V 1870, VI 1872
- Jongeneel, J A B , 'De protestantse missionaire beweging tot 1789', in A Camps e a , *Oecumenische inleiding in de missiologie*, Kampen 1988
- Jongeneel, J A B , 'Voetius' zendingstheologie, de eerste comprehensieve zendingstheologie', in J van Oort e a , *De onbekende Voetius*, Kampen 1989, 117-147
- Jongeneel, J A B , 'The missiology of Gisbertus Voetius, the First Comprehensive Protestant Theology of Mission', in *Calvin Theology Journal* 26(1991), 47-97
- Joosse, L J , *Reformatie en zending, Bucer en Walaeus, vaders van reformatorische zending*, Goes 1988
- Joosse, L J , "Schoone dingen sijn swaere dingen", een onderzoek naar de motieven en activiteiten in de Nederlanden tot verbreiding van de gereformeerde religie gedurende de eerste helft van de zeventiende eeuw, Leiden 1992
- Juynboll, W M C , *Zeventiende-eeuwse beoefenaars van het Arabisch in Nederland*, Utrecht 1931
- Kalff, S , *De "Loffelycke Compagnie", historisch overzicht der O -I Compagnie*, Amsterdam 1916
- Kampinga, H , *Opvattingen over onze vaderlandse geschiedenis bij de Hollandse historici der 16e en 17e eeuw*, Utrecht 1980
- Kats, J , *Overzicht van het onderwijs in Nederlandsch-Indië*, Batavia 1915
- Kawerau, G , 'Adrian Saravia und seine Gedanken über Mission', in *Allgemeine Missionszeitschrift* 26(1899), 333-343

- Kern (uitg.), H., *Innerario, voyage oft schipvaart van Jan Huygen van Linschoten naer Oost ofte Portugaels Indien 1579-1592*, 's-Gravenhage 1910
- Keuning, J., *Petrus Plancius, theoloog en geograaf 1552-1622*, Amsterdam 1946
- Kierkels c p., L. P., 'Een Nederlandsche bijdrage tot de missiegeschiedenis van Malabar', in *Het Missiewerk* 17(1935-1936), 132-136
- Kiers, Lucas, *Coen op Banda, de conquiste getoetst aan het recht van den tijd*, Utrecht 1943
- Kilger o s b., L., 'Eine alte Hochschule missionarischer Fachbildung', in *Zeitschrift für Missionswissenschaften* 5(1915), 207-224
- Knaap, G. J., *Kruisnagelen en christenen, de Verenigde Oost-Indische Compagnie en de bevolking van Ambon 1656-1696*, Dordrecht-Providence 1987a
- Knaap (bew.), G. J., *Memories van overgave van goeverneurs van Ambon in de zeventiende en achttiende eeuw*, 's-Gravenhage 1987b
- Knappert, L., *Geschiedenis der Hervormde Kerk onder de Republiek en het Koninkrijk der Nederlanden*, Amsterdam 1911
- Knappert, L., *Schets van eene geschiedenis onzer handelskerken*, Haarlem 1928
- Knuttel, W. P. C., *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland 1621-1700*, 's-Gravenhage I 1908, II 1909, III 1910, IV 1912, V 1915, VI 1916
- Koopmans, J. W., *De Staten van Holland en de Opstand, de ontwikkeling van hun functies en organisatie in de periode 1544-1588*, 's-Gravenhage 1990
- Kroeskamp, H., 'Du Quesne's poging tot Hugenotenkolonisatie en de reis van leguaat 1689-1697', in *Tijdschrift voor geschiedenis* 65(1952), 272-300
- Kroeskamp, H., *Early Schoolmasters in a Developing Country*, Assen 1974
- Kruijf, E. F., *Geschiedenis van het Nederlandsche Zendinggenootschap*, Groningen 1894
- Kuepers, J. J. A. M., 'The Dutch Reformed Church in Formosa 1627-1662', in *Neue Zeitschrift für Missionswissenschaft* 33(1977), 247-267, 34(1978), 48-67
- Kuiper, E. J., *De Hollandse "Schoolorde" van 1625, een studie over het onderwijs op de Latijnse Scholen in Nederland in de 17e en 18e eeuw*, Groningen 1958
- Kuiper, R., 'Het wonderwerk in de historie, Anti-cartesianisme in de gereformeerde geschiedschrijving van de zeventiende en achttiende eeuw', in *Documentatieblad Nadere Reformatie* 15(1991), 14-31
- Kuyper, H. H., *De Post-Acta of Nahandelingen van de Nationale Synode van Dordrecht*, Amsterdam-Pretoria 1899
- Lamping, A. J., *Johannes Polyander, een dienaar van Kerk en Universiteit*, Leiden 1980
- Langeraad, L. A. van, 'Eenige mededeelingen van Arent van Buchel betreffende zijn bewindheberschap in de Amsterdamsche Kamer der Vereenigde Oost Indische Compagnie 1619-1621', in *De Navorscher* 47(1897) overdruk.
- Landwehr, John, *VOC, a Bibliography of Publications Relating to the Dutch East India Company 1602-1800*, Utrecht 1991
- Last, Jef, *Stryd, handel en zeerovery, de Hollandse tijd op Formosa*, Assen 1962
- Lecoultrre, J., *Maturin Cordier et les origines de la pédagogie protestante dans les pays de langue française*, Neuchâtel 1926
- Ley, Charles David, *Portuguese Voyages 1498-1663*, London-New York 1960
- Lichtenberg, C., *Willem Usselinx*, Utrecht 1914
- Lieburg, F. A. van, *De Nadere Reformatie in Utrecht ten tijde van Voetius*, Rotterdam 1989
- Lind van Wijngaarden, J. D. de, *Antonius Walaeus*, Leiden 1891
- Linde, J. M. van der, 'Evangelisatie en humanisatie in de 17e en 18e eeuw, een zendingshistorische verkenning', in *Wereld en Zending* 2(1973), 209-211
- Linde, J. M. van der, *De wereld heeft toekomst, Jan Amos Comenius over de hervorming van school, kerk en staat*, Kampen 1979
- Linde, S. van der, 'Verschillen tussen de wereld der Reformatie en het heden, beoordeeld in het licht van de apostolische taak der kerk', in *Zending in Nederland*, 's-Gravenhage 1970, 61-73
- Linde, S. van der, *Jean Taffin*, Amsterdam 1982

- Lion Cachet, C., *Land en Kerk in Nederlandsch Indie, historisch-staatsrechtelijke schets*, Leiden 1933
- Locher, G P H., *De kerkorde der Protestantise Kerk in Indonesie, bijdrage tot de kennis van haar historie en beginselen*, Amsterdam 1948
- Lodestein, Jodocus van, *Beschouwing van Zion*, Utrecht 1674
- Lucassen, J., 'Zeevarenden', in L M Akveld, S Hart en W J van Hoboken (red.), *Maritieme geschiedenis de Nederlanden II*, Bussum 1977, 126-158
- Marjenhoff, W A., 'Dutch Missions to the East Indies in the 17th Century', in *Neue Zeitschrift für Missionswissenschaft* 27 (1971), 15-20
- Martens, J L A., 'Dit navolgende is geschreeven met de ijge hand van mijn voor over groot vader Heer Gysbert Voet', in *Bydragen en mededeelingen van het historisch genootschap, gevestigd te Utrecht* 12(1889), 312-321
- Meertens, P J., 'Godefridus Cornelisz Udemans', in *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis* 28(1936), 65-106
- Meilink-Roelofs, M A P., 'Artus Gijssels in Oost Azie', in *Mededelingen van de Nederlandse vereniging voor zee-geschiedenis* 18(1969), 5-16
- Meilink-Roelofs, M A P., 'The Earliest Relations Between Persia and the Netherlands', in *Persica* 6(1972-1974), 1-50
- Meilink-Roelofs, M A P., *De VOC in Azie*, Bussum 1976
- Meyers, E M., 'De Leidsche universiteit als zelfstandig lichaam', in *Pallas Leidensis* MCMXXV, Leiden 1925, 37-65
- Molewijk (uitg.), G C., *'t Verwaerloosde Formosa*, Zutphen 1991
- Molhuysen, P C., *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche universiteit*, 's-Gravenhage I 1913, II 1916
- Molhuysen, P C., *Briefwisseling van Hugo Grotius I*, 's-Gravenhage 1928
- Mooij, J., *Geschiedenis der Protestantsche Kerk in Nederlandsch Indie I*, Weltevreden 1923
- Mooij, J., *Bouwstoffen voor de geschiedenis der Protestantische Kerk in Nederlandsch-Indie*, Weltevreden-'s-Gravenhage-Batavia I 1927, II 1929, III 1931
- Moreland, W H en P Geyl, *Jahangir's India, the 'Remonstrantie' of François Pelsaert*, Cambridge 1925
- Mout, M E H N., *Plakkaat van Verlatinge 1581*, 's-Gravenhage 1979
- Mout, M E H N., 'Van Arm Vaderland tot eendrachtige republiek', in *Bydragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 101(1986)
- Mulder (uitg.), L., *Journal van Anthonis Duyck 1591-1602*, 's-Gravenhage III 1866
- Mulder, W Z., *Hollanders in Hirado*, Haarlem z j
- Mulders, Alphons, *Missiologisch bestek, inleiding tot de katholieke missiewetenschap*, Hilversum-Antwerpen 1962
- Müller-Krüger, Theodor, *Der Protestantismus in Indonesien, Geschichte und Gestalt*, Stuttgart 1968
- Munnich, J., *Dit deden onze vaderen in de vorige eeuw aan het volksonderwijs op Ceylon*, Utrecht (2 dln) 1849
- Naidah, 'Geschiedenis van Ternate', in *Bydragen tot de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch Indie* 4e reeks 2(1878), 381-493
- Nauta, D., 'Het benoemingenbeleid met betrekking tot de hoogleraren in de theologie in de Nederlanden tot ongeveer 1700', in *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis* 63(1983), 42-68
- Nederlandsch-Oost Indie en het Zendinggenootschap, de Amboinsche eilanden van 1600-1800*, Rotterdam 1881
- Nederlandse belijdenisgeschriften, De*, 's-Gravenhage 1983
- Netscher, P M., *Geschiedenis van de kolonien Essequibo, Demerary en Berbice van de vestiging van de Nederlanders aldaar tot op onzen tijd*, 's-Gravenhage 1888
- Neijenhuis, W., 'Varianten binnen het Nederlandse calvinisme in de zestiende eeuw', in *Tijdschrift voor geschiedenis* 89(1976), 367-371
- Neijenhuis, W., *Adrianus Saravia, c 1532-1613*, Leiden 1980
- Neurdenburg, J C., *Geschiedenis tegenover kritiek*, Rotterdam 1864

- Neurdenburg, J C , 'Actenstukken in betrekking tot de geschiedenis der zending in de Nederlandsche koloniën', in *Mededeelingen vanwege het N Z G* 26(1882), 322-337, 407-438
- Neurdenburg, J C , *De christelijke zending der Nederlanders in de 17e en 18e eeuw*, Rotterdam 1891
- Niesel, W , *Die Theologie Calvins*, München 1957
- Nique, Chr en Cl Lelièvre, *Histoire biographique de l'enseignement in France*, Parijs 1990
- Oosterhoff, F G , *Leicester and the Netherlands*, Utrecht 1988
- Opstall, M E van, *De reis van de vloot van Pieter Willemsz. Verhoeff naar Azie 1607-1612*, 's-Gravenhage, 1972
- Paasman (samenst), Bert, *Wie wil d'r mee naar Oost-Indie varen, liedjes uit de Compagniestijd*, Amsterdam 1991
- Parry, J H , *The Establishment of the European Hegemony 1415-1715*, New York-Evanston 1961
- Paul, H , *Nederlanders in Japan 1600-1854, de VOC op Desjima*, Weesp 1984
- Petit, L D , *Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten*, 's-Gravenhage I (1500-1648) 1882, II (1649-1702) 1884
- Piryns, E , *Japan en het christendom, naar de overstijging van een dilemma*, Tielt-Utrecht (2 dln) 1971
- Pol, D , *Gisbertus Voetius' De plantatione et plantatoribus ecclesiarum, tractaat over de planting en de planters van kerken*, Groningen 1910
- Prévo, Jacques, *L'utopie éducative, Comenius*, Parijs 1981
- Proost, P J , *Jodocus van Lodenstein*, Amsterdam 1880
- Rademaker ss cc , C S M , *Life and Work of Gerardus Joannes Vossius 1577-1649*, Assen 1981
- Raffles, Thomas Stanford, *History of Java I*, Londen 1817
- Rauws, J , 'Het seminarie van Walaeus', in *Mededeelingen, tijdschrift voor zendingswetenschap* 76(1932), 279-283
- Raychaudhuri, Tapan, *Jan Company in Coromandel 1605-1690*, 's-Gravenhage 1962
- Reitsma, J & S D van Veen, *Acta der provinciale en particuliere synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620*, Groningen I 1892, II 1893, III 1894, IV 1895, V 1896, VI 1897, VI 1899
- Reitsma, J , *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden*, 's-Gravenhage 1946
- Reverdin, O , *Quatorze calvinistes chez les Topinambous, Histoire d'une mission genevoise au Brésil 1556-1558*, Genève-Parijs 1957
- Richardson, William J , 'Early missionary activity in Formosa 1624-1662', in *Neue Zeitschrift für Missionswissenschaft* 28(1972) 10-18, 108-116
- Richter, J , *Die evangelische Mission in Niederländisch-Indien*, Gütersloh 1931
- Rietbergen, P , *De eerste landvoogd Pieter Both 1568-1615*, Zutphen 1987
- Rijperman (bew), H H P , *Resolutien der Staten-Generaal 1602-1603 XII*, 's-Gravenhage 1950
- Roelevink, J , *Classicale acta 1573-1620, Particuliere synode Zuid-Holland II, Classis Dordrecht 1601-1620, classis Breda 1616-1620*, 's-Gravenhage 1991
- Rogier, L J , *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16de en de 17de eeuw*, Amsterdam (2e dr) 1947 (3 dln)
- Roldanus, C W , *Hugo de Groot's Bewijs van den waren godsdienst*, Arnhem 1944
- Roldanus, C W , *Zeventiende eeuwse geestesbloei*, Utrecht-Antwerpen 1961 (2e dr)
- Romein, Jan en Annie, *Erflaters van onze beschaving, Nederlandse gestalten uit zes eeuwen II*, Amsterdam 1946 (5e dr)
- Romein-Verschoor, Annie, *Omzien in verwondering I*, Amsterdam 1970
- Rood, W , *Comenius and the Low Countries*, Amsterdam 1970
- Roos, Doeke, *Zeeuwen en de VOC*, Middelburg 1987
- Ross, R en G D Winus, *All of one Company, the VOC in Biographical Perspective*, Utrecht 1986
- Rutgers, F L , *Het kerkverband der Nederlandsche Gereformeerde Kerken gelijk dat gekend wordt uit de handelingen van den Amsterdamschen Kerkeraad in den aanvang der 17e eeuw*, Amsterdam 1882

- Rutgers, F L , *Acta van de Nederlandsche Synoden der zestiende eeuw*, 's-Gravenhage 1889
- Rutgers, F L , *Acta van de Nederlandse Synoden der zestiende eeuw*, Dordrecht 1980a (2e dr)
- Rutgers, F L , *Calvyns invloed op de reformatie in de Nederlanden*, Leiden 1980b
- Saher, Herbert von, *Emanuel Rodenburg of wat er op het eiland Banda geschiedde toen de eerste Nederlanders daar in 1597 voet aan wal zetten*, Zutphen 1986
- Santen, H W van, *De Verenigde Oost-Indische Compagnie in Gujarat en Hindustan 1620-1660*, Meppel 1982
- Schlatter, W , 'Calvin und die Mission', in *Evangelische Missions-Magazin* 53(1909), 333-343
- Schmutz, J P G , *Rechtshistorische bijdragen tot de kennis van het materiele en formeele strafrecht van toepassing op dienaren van de Ver Oost-ind. Compagnie voornamelijk betrekking hebbende op het delict van desertie*, Utrecht 1939
- Schoffer, I , 'De Nederlandse revolutie', in Z R Zittich e a , *Zeven revoluties*, Amsterdam z j
- Schotel, G D J , *De academie te Leiden*, Haarlem 1875
- Schouten, J , *Johannes Walaeus, zijn betekenis voor de verbreiding van de leer van de bloedsomloop*, Assen 1972
- Sepp, G , *Het godgeleerd onderwijs in Nederland ged. de 16de en 17de eeuw*, Leiden (2 dln) 1873-1874
- Siegenbeek, M , *Geschiedenis der Leidsche Hogeschool*, Leiden (2 dln) 1829, 1832
- Silva, C R de, *The Portuguese in Ceylon 1617-1638*, Colombo 1972
- Skarka, A , *Jan Amos Komensky opera omnia 14 en 15*, Praag 1974, 1986
- Spijker, W van 't, *De ambten bij Martin Bucer*, Kampen 1970
- Spijker, W van 't, *De Synode van Dordrecht in 1618 en 1619*, Houten 1987
- Spoelstra, C , *Bouwstoffen voor de geschiedenis der Neder-Duitsch-Gereformeerde Kerken in Zuid-Afrika*, Amsterdam-Kaapstad (2 dln) 1906, 1907
- Spruyt, Ruud, J P Coen, *dagen en daden in dienst van de VOC*, Houten 1987
- Stapel, F W , *Gouverneurs-generaal van Nederlandsch-Indie*, 's-Gravenhage 1941
- Stapel, F W , *Pieter van Dam, beschrijvinge van de oostindische Compagnie III*, 's-Gravenhage 1943
- Steenbrink, Karel A , *De Islam bekeken door koloniale Nederlanders*, Voorburg 1991
- Stellingwerff, J , *Kleine geschiedenis van het Groot ABC of Haneboek*, z pl , z j
- Steubing, Hans, *Bekenntnisse der Kirche*, Wuppertal 1970
- Stols, E , 'De Zuidelijke Nederlanden en de oprichting van de Oost- en Westindische Compagnie', in *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 88(1973), 1-18
- Stupperch (ed), R , *Martin Bucers deutsche Schriften VII*, Gutersloh 1964
- Teellinck, Willem, *Ecce Homo ofte Ooghen salve voor die noch sitten in blindheyt des ghemoeds*, Middelburg 1622
- Terpstra, H , *De vestiging van de Nederlanders aan de kust van Koromandel*, Groningen 1911
- Terpstra, H , 'Danuël Havart en zijn "Op- en ondergang van Cormandel" (1693)', *Tijdschrift voor geschiedenis* 67(1954), 165-189
- Terpstra, H , 'Compagniesonderwijs op Ceilon', in *Tijdschrift voor geschiedenis* 71(1958), 26-50
- Terpstra, H , 'Inheemse stemmen over het Compagniesbeleid in Voor Indie en Ceylon', in *Tijdschrift voor geschiedenis* 77(1964), 288-306
- Tex, Jan den en Ali tON, *Johan van Oldenbarnevelt*, 's-Gravenhage 1980
- Tholuck (ed), A , *In novum testamentum commentarii ad editionem Amsteodamensem III*, Berlijn 1833
- Tiele, P A , 'De Europeeers in den Maleischen Archipel', in *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde in Nederlandsch Indie* 4e reeks 1(1877), 321-420, 3(1879), 1-69, 4(1880), 261-340, 395-481, 5(1881), 153-214, 6(1882), 141-242, 8(1884), 49-118, 5e reeks 1(1886a), 257-355, 2(1887), 199-307
- Tiele, P A , 'Documenten voor de geschiedenis der Nederlanders in het Oosten, *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht* 6(1883), 222-377
- Tiele, P A , *Bouwstoffen voor de geschiedenis der Nederlanders in den Maleischen Archipel*, 's-Gravenhage I 1886b, II 1890

- Tiemersma, L., *De geschiedenis der zending, van de zending uit Genève tot de oprichting der Zendinggenootschappen 1555-1792*, Utrecht 1892
- Tillemans m s c, H., 'De zending der Protestanten in N O Indie en hare actie in het moederland tot het jaar 1800', in *Het Missiewerk* 1(1919-1920), 204
- Toit, P S du, *Onderwijs aan die Kaap onder die Compagnie 1652-1795*, Kaapstad 1937
- Toorenenbergen, J J van, *Philips van Marnix van St Aldegonde, godsdienstige en kerkelijke geschriften*, 's-Gravenhage II 1873a, Aanhangsel 1878, III 1891
- Toorenenbergen (uitg.), J J van, *Gheschiedenissen ende handelingen die voornemelyc aengaen de Nederduytsche Natie ende Gemeynen, wonende in Engelant ende int bysonder tot Londen*, Utrecht 1873b
- Trimp, J C, 'Voetius en Lodensteyn', in J van Oort e a, *De onbekende Voetius*, Kampen 1989, 191-199
- Troostenburg de Bruyn, C A L van, *De Hervormde Kerk in Nederlandsch Oost-Indie onder de V O C, 1602-1795*, Arnhem 1884
- Troostenburg de Bruyn, C A L van, *Biografisch woordenboek van Oost-Indische predikanten*, Nijmegen 1893
- Udemans, Godfried, *De laatste Basuyn*, Dordrecht 1635
- Udemans, Godfried, 'Tgeestelyck roer van 't Coopman schip', Dordrecht (2e dr) 1640
- Uhlenbeck, G W, *Bydrage tot de geschiedenis van de verhouding tusschen de Staat en de Christelyke genootschappen in Ned O I*, Leiden 1887
- Valentyn, François, *Oud en nieuw Oost Indien vervattende een naauwkeurige en uitvoerige verhandeling van Nederlants mogentheyd in die ghewesten*, Dordrecht-Amsterdam (5 dln) 1724-1726
- Veenendaal (uitg.), A J, *Johan van Oldenbarnevelt, bescheiden betreffende zijn staatkundig beleid en zijn familie II, III*, 's-Gravenhage 1962, 1967
- Velius, D., *Chronick van Hoorn, daer in verhaelt werden des selven Stadts eerste begin, opcomen en gedencckweerdige geschiedenissen tot op den Jare 1630*, boek 4, Hoorn 1648 (3e dr)
- Verbeek, Theo, 'Descartes and the Problem of Atheism, the Utrecht Crisis', in *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis* 71(1991), 211-223
- Verbeek, Th H M, 'Voetius en Descartes', in J van Oort e a, *De onbekende Voetius*, Kampen 1989, 200-219
- Verboom, J., *De catechese van de Reformatie en de Nadere Reformatie*, Amsterdam 1986
- Vergunst, A., 'Godefridus Cornelisz Udemans en zijn Coopmans-jacht', in W Balke e a, *Wegen en gestalten in het gereformeerde protestantisme*, Amsterdam 1976, 123-140
- Verkuyll, J., *Inleiding in de nieuwere zendingswetenschap*, Kampen 1975
- 'Vertoogh van de staet der Vereenichde Nederlanden in de quarteren van Oost-Indien [1623]', in *Kronyk van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht* 9(1853), 95-129
- Vestdijk-van der Hoeven, A C M, *Religieus recht en minderheden*, Arnhem 1991
- Visser m s c, B J J, *Onder Portugeesch-Spaansche vlag, de Katholieke missie van Indonesie 1511-1605*, Amsterdam z j (1926)
- Visser m s c, B J J, *Onder de Compagnie, geschiedenis der Katholieke missie van Nederlandsch Indie 1606-1800*, Batavia z j (1934)
- Vlekke, B H M, *Nusantara, a History of the East Indian Archipelago*, Cambridge Mass 1943
- Voetius, Gisbertus, *Sermoen van de Nutticheydt der Academien ende Scholen*, Utrecht 1636
- Voetius, Gisbertus, *Politica ecclesiastica*, Amsterdam I 1663, IV 1676
- Vries, H de, *Genève, pépinière du Calvinisme hollandais*, Fribourg 1918
- Vos Az, G J, 'De zendingsmethode van Jan Compagnie, toespraak op het zendingsfeest te Voor- daan', in *Berigten van de Utrechtsche Zendingsvereeniging*, (1883), 161-175, 177-183
- Walaei, Antonii, *Opera Omnia*, Leiden I 1647, II 1648
- Walaëus, Johannes, 'Vita Antonii Walaëi', in, *Walaëi Omnia Opera II*
- Wall, V I van de, 'Bydrage tot de geschiedenis der Perkeniers 1621-1671', in *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde* 74(1934), 516-580

- Wee, H. van der, 'De economische factor bij het begin van de Opstand in de zuidelijke Nederlanden', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 83(1969), 15-32.
- Wendel, F., *Martini Bucer opera latina, XV De Regno Christi*, Gütersloh 1955.
- Wessels s.j., C., *De geschiedenis der R.K. Missie in Amboina vanaf haar stichting door den H. Franciscus Xavierius tot haar vernietiging door de O.-I. Compagnie 1546-1605*, Nijmegen-Utrecht 1926.
- Wielenga, J.D., 'De classis Walcheren en de zending van 1603-1675', in: *Archief Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* 1915, 51-85.
- Wijminga, P.J., *Festus Hommius*, Leiden 1889.
- Wijnhoven, J.J.Th., 'List of Roman Catholic Priests in Batavia at the Time of the VOC', in: *Neue Zeitschrift für Missionswissenschaft* 30(1974), 1-38, 127-138.
- Wille, G.A., *The Dutch Reformed Church in Ceylon*, Colombo 1942.
- Zeeuw J. Gzn, P. de, *De Hollanders op Formosa 1624-1662, een bladzijde uit onze koloniale- en zendingsgeschiedenis*, Amsterdam 1924.
- Zwemer, S.M., 'Calvinism and the Missionary Enterprise', in: *Theology today* 7(1950), 206-216.

Registers

De namen van God en van bijbelse personen zijn niet opgenomen

1 Personenregister 16e/18e eeuw

Bij predikanten in dienst van de VOC of de WIC uitgezonden is de aanduiding "ds" vermeld, bij onderwijzers in dienst van de VOC de aanduiding "ond", bij ziekentroosters of ziekenbezoekers de aanduiding "zt"

- Acoley, Cornelis 129, 137, 138
Acosta, Jose 82
Adams, Maria 130
Aertsen, ds Johannes 121, 122, 127
Aertsen, zt Cornelius 157
Agricola, zt Cornelis 180
Albuquerque, Alfonso de 152
Aldegonde, zie Marux
Alphen, S van 181
Alting, Henricus 18
Ampzing, ds Johannes 145
Angola, ond Christoffel van 171
Anjou, hertog van 9, 10, 12
Aquaviva, Claudius 36
Archelus, ond Neander 173
Armand, Isbrandus Petreus 184
Arminius, Jacobus 15-17, 92
Arnoldi, zie Corneli
Back, ond Ernestus 211
Backerus, ds Johannes 145
Baldaeus, ds Philippus 83, 144-146, 193, 224
Barlaeus, Caspar 172
Batista, ond Joan 184
Baudartius, Willem 59
Belcampius, Otto 81, 146
Bencon (So Bing Kong) 166
Bergen, zt Joost van den 206
Berger, Johannes Mauritius 92
Bertius, Petrus 172
Besius, ds Abraham 93
Beuningen, Coenraad van 150
Beza, Theodorus 36, 45, 181
Bierum, zie Burum
Blocq 92, 157
Blocquius, Johannes 92
Bloem, zt Jan Gerntsz 96
Bonnus, ds Leonardus 145, 146
Bontius, Jacobus 130
Borchborn, ds Mathias 145
Boreel, Pieter 181
Borstus, Jacob 196, 199, 222, 223
Both, Pieter 230, 233
Boucq, ds Engelbert François le 188
Braetman, ond 191
Breen, ds Nicolaas van 59, 60, 138
Broecke, ds van den 26, 94, 119
Broeke, ond Jan van den 169
Bronsveld, ds Sigisbertus Abrahamsen 200
Brouwer, Cornelis 210
Bruijn & Lucassen 59
Bruyning, ds 197
Bucanus, Wilhelmus viii, 50, 64, 88, 180, 222
Bucer, Martinus viii, 36, 40-42, 51, 81, 229
Buchel, Arent van 29, 66, 103, 164
Bullinger, Heinrich 36, 59, 88, 199, 222
Burmannus, Franciscus 196, 199, 222
Burs, Aegidius 105
Burs, Melchior 174, 222, 223, 228
Burum, ds Joannes 146
Busschoff, ds 144
Butzerus, Petrus 164, 179
Calvijn, Johannes viii, 4, 10, 33-43, 49, 51, 52, 55, 65, 66, 75, 80, 81, 88, 115, 216, 227, 229, 239, 244

- Campen, ds Jan Maertsoon van 26, 94
 Camphuys, Joannes xi, 147, 187
 Campius, ds Johannes 144-146
 Candidius, ds Georgius 119, 121, 122,
 125-128, 138, 139, 182-184, 191, 201,
 202
 Carbeel, zt Isaac 119
 Carlier, ds Samuel 122, 125, 131, 132, 135,
 138
 Caron, ds Daniel 146, 207, 208
 Caron, ds François 184, 218
 Carpentier, ond Jacques de 169
 Carstensen, Jan 122
 Casearius, ds 187, 193
 Castano, Andreas de 95
 Castellion, Sebastien 35
 Cat, ds Simon 195, 196, 198
 Cavallernus, ds Johannes 117, 130, 135
 Cephalivius/Cephalivinus 133, 135
 Chevalier, zie Cavallernus
 Claes, ond Lubbert 90
 Clarenbeeck, ds Michiel 118, 121, 124, 125,
 127, 129, 134, 135
 Cleve, ds Johannes 125, 133, 135
 Cluyt, Jan Jansz, zie Priserus
 Coccejus, Johannes 151
 Coelio, Laurens 95
 Coen, Jan Pietersz 27, 28, 30, 31, 62, 70, 91,
 95, 102, 118, 119, 150, 153, 155, 160,
 163-166, 169, 224, 226, 239, 240, 244,
 249, 254
 Comenius, Johannes Amos viii, 68, 69, 195,
 196, 207, 224
 Copsma, ds Cornelius 145
 Cordier, Maturin 36
 Corneliu, Arnoldus 59, 222
 Cornelisz, ond Joost 101, 161
 Cortenhoeff, Pieter 119
 Costerus, ds Johannes 197
 Coteels, Steven 91
 Coyett, Frederic 209
 Crevelt, ond Paulus 177
 Cneck, Antonio 205
 Dam, Pieter van 102, 122, 138, 142, 148,
 151, 164, 189
 Danckaerts, ds Sebastiaan 2, 57, 60, 63, 64,
 66, 79, 83, 88, 101, 111, 117, 119, 121,
 127, 155, 158, 163-166, 168, 169, 178,
 179, 219, 222, 223, 225, 231, 232, 236,
 245-247, 250-252, 255, 257
 Danckaerts, ond Louis 182
 Danckerts, ond Jacob 177
 Dannius, zt. Matthuas 85
 Dathenus, Petrus 43
 Descartes, Jean 151
 Diemen, Anthonie van 58, 63, 123, 158, 161,
 165, 172, 202, 220
 Dionisu, ds Franciscus 187
 Dirksen, ond Anthonij 173
 Dirxen, ds Jan 71
 Does, Pieter van den 93
 Donckert, zie Ducot
 Donep, Herman van 192
 Dossa, Carolus de la 68
 Dubbeltrijck, ds Jacob Anthonisz 119, 149,
 169, 178
 Ducot, Pieter 95, 96, 161
 Dwinglo, Bernardus 97
 Edingen, Titus ab 105
 Elizabeth, koningin 12, 13
 Elserac, Jan van 209
 Episcopus, Simon 16, 18
 Erasmus, Desiderius 36
 Erpenius, Thomas 72, 231
 Faas, ond Pieter 198
 Fabricius 107
 Farel, Guillaume 33,36
 Faulkelius, Hermanus 53, 105, 174, 215, 222,
 223, 228
 Fedder, Cornelis 202
 Ferreira de Almeida, ds Juan de 17
 Fèvre, le 119, 126
 Florisz, zt. Abraham 184
 Follinus, ds Johannes 191
 Francisco, ond Gonsalo 215
 Francisco, ond Marigno 171
 Fredenci, ond Martinus 183
 Fritis, Laurens de 95
 Fronus, Henricus 147
 Galois, ond Pieter de 177
 Geesdorp, ds Cornelius 147
 Gideonsz, ds Marinus 180, 226
 Gijssels, Aert/Artus 71, 95, 96, 153, 155
 Gillis, ond Casper 155, 169
 Glasius, ond Gerlof 15, 17, 158
 Goens, Rycklof van 82, 190, 193, 195
 Golius, Jacobus 231
 Gomar, Franciscus 15-17, 105
 Gorcum, Jan van 169
 's-Gravenbroeck, Alexander van 208
 Graay, ds Nicolaas de 147, 184
 Groot, Hugo de 59, 64, 106
 Haan, Rut de 2, 176, 184, 185, 188
 Haghen, Antonius van der, zie Verhaeghen

Haghen, Steven van der 62, 63, 70, 82, 125,
 132, 153, 154, 156, 157, 163, 216
 Hal, Johannes 50, 59, 70, 75, 91-93, 257
 Halaene 91
 Halsbergen, Johannes 50, 59, 70, 75, 93
 Hambroeck, ds Antonius 145, 207, 208
 Happart, ds Johannes 138, 223
 Harmensz, ond Jan 89
 Hartongh, ds Henricus 159
 Hasencamp, ond Harmen 192
 Heemskerk, Jacob van 160
 Heemstede, ds Gijsbert Sebastiaensen 119,
 121, 127
 Heemstede, ds Johannes 121, 122, 127
 Hein, Piet 59, 79, 88, 151, 199
 Helmchui, ds Helmchius 122, 127, 164
 Helmchius 15, 86, 121, 122
 Hendrixx, zt Daniel 208
 Hendriks, ond Gillis 3, 4, 155
 Henri III, koning 14
 Henri IV, koning 20
 Heurnius, ds Justus viii, ix, x, 51, 52, 55,
 57, 58, 63, 64, 66, 78, 81, 82, 100, 117,
 118, 120-122, 125, 127, 130, 132, 138,
 140, 141, 164, 165, 170, 219, 223, 224,
 225, 229, 232, 246, 251, 256, 257
 Heuvel, Anthonie van den 122, 165
 Heynen, ds Bartholomeus 147, 184
 Heyningius, ds Zacharias 94
 Hilanus, ds Antonius 138, 174
 Hutoe Tepil 70, 91, 153, 158, 164
 Hoffmann, Johann Christiaan 186
 Hofstede, Petrus 90, 101, 124, 183, 197
 Holtenus, ds Willem 118, 121, 124-129,
 133-135
 Hommius, Festus 16, 18, 50, 55, 64, 66, 76,
 81, 104, 107
 Honert, Taco van den 104, 199, 222
 Hoogensteyn, ds Ahasverus 122, 180, 201
 Hoop, ond Cornelis de xii, 14, 22, 61, 152,
 177, 186, 210, 235, 238, 245
 Hoombeeck, Johannes 64, 67, 68, 72, 75-77,
 82, 83, 138, 236
 Hornhovius, ds Antonius 138, 229
 Horstius, ds Joachum 93
 Houtman, Cornelis de 20
 Houtman, Frederik de 19, 20, 90, 174, 219,
 222
 Hoyardus Petrus 133, 135
 Hulft, Evert 164, 165
 Hulsebos, ds Adrianus 53, 60, 88, 94, 157,
 169, 246, 251, 257

Iemitsu 210
 IJsbrandsz, Maarten 71
 Isaaksz, ond Jacob 173
 Jansz, Lucas 101
 Jansz, zt Jan 119, 180, 201
 Joostenss, zt Cornelis 85
 Junius, ds Robertus 121, 122, 124, 125, 127,
 128, 130, 135, 139-143, 145, 146, 201,
 202-206, 219, 223, 226, 232, 236, 237,
 241, 245-247, 249-252, 255, 256, 257
 Junius, Hadrianus 181
 Kaempfer, Engelbrecht 187
 Keer, Ambrosius van der 73
 Keijser, Pieter Dirckz 20
 Kessler, ds Frederik 144, 145
 Keyser, ond Aagje 212
 Kirghbergh, ond Christoffel 192
 Kloppenburg, Johannes Theodon 94
 Kobelius, Reynardus 147
 Koelman, Jacobus 80
 Koxinga (Chen Ch'eng-kung) 208
 Kruijff, ds Johannes 208
 Labadie, Jean de 80
 Lansbergen 88
 Leenen, ond Zacharias 177
 Leeuw, ds Cornelius de 223
 Leicester (Robert Dudley), graaf van vii, 10,
 12-14, 47
 Lemaire, Johannes 11, 92
 Leonardis, ds Abraham de 145, 208
 Leusden, Johannes 56, 67
 Leuwius, ds Gerardus 125, 133, 135, 201
 Lijn, Cornelis van der 63, 73, 175, 180, 181,
 184, 220, 221
 Lindenborn, ds Johan 201
 Lindius, ds Cornelius 194
 Linschoten, Jan Huyghen van 19
 Lodenstein, Jodocus van 68, 80
 Loffeler, ds Hendrick 93
 Loosvelt, ds Nicolaas 125, 127
 Louis XIV, koning 188
 Lourensz, zt Dirck 201
 Lucassen, Philip 59, 62, 86, 134, 135
 Maetsuycker, Joan 238
 Maldonado, Johannes Baptista 224
 Mankadan, ond Sybrand 212
 Marcus 91, 95, 146, 205
 Margaret, ond 211
 Marnix heer van Sint Aldegonde, Philips van
 26, 88, 164, 174, 222
 Masius, ds Marcus 144, 146, 189, 191,
 208-210

- Matelieff, Cornelis 27, 30, 70, 91, 96,
154-156, 163, 226
- Matheus zt. Jacob 25, 85
- Mattheus 187, 189
- Meester, Andries de 92, 107, 122, 145, 171,
182, 222
- Melanchthon, Philip 46
- Merklein, Johann Jakob 200, 201
- Merquinius, zt. Andreas 205
- Merwerycks, zt. Wernerus 85
- Metz, ds. Samuel van 190
- Mey, ds. Adriaan de 147, 196, 197
- Mey, ds. Louis de 147, 197
- Meyer, dr. Johan Jacob 200
- Meyer, dr. P. 183
- Michiel v. 126, 129, 135, 149, 182, 205
- Michielsz, ond. Jan 205
- Micron, Martinus 44, 174
- Minne, ond. Jan 171
- Mole, ond. Francisco 159
- Molinaeus, ds. Nicolaas 124, 125, 128, 135,
188, 191, 219, 220, 246, 251, 256
- Molinaeus, Johannes 125, 133-135
- Molinaeus, Petrus 75, 88
- Mooyaart, Anthoni 147, 184
- Moucheron, Balthasar de 11
- Mulder, Pieter 3, 83, 205, 209
- Mus/Musius, ds. Petrus 144
- Nagel, ond. Dirk Franssen 170
- Nicolaes, ond. 170
- Nuyts, Pieter 202
- Oldenbarnevelt, Johan van 11, 13-16, 21-23,
104
- Olhof, zt. Hans 206
- Ossewayer of Over 't Water 208
- Ouden, ds. Gerard den 197
- Outrein, Johannes d' 199, 222
- Panneel, Johannes 88
- Parma (Alex. Farese) 9, 10, 12-14
- Pauw, Reinier 25
- Persant, ds. Laurens 132, 138, 181, 182, 217
- Philips, koning 13, 14, 85
- Pieters, zt. Philips 27, 85, 104, 106, 115
- Plancius, Petrus 11, 16, 20, 23, 86, 90, 92,
215, 243, 248, 253
- Plessaeus (Philippe de Morney, sieur du
Plessis-Marly) viii, 50, 59, 64, 75, 76,
111, 232
- Polliet, Johannes 59
- Polyander à Kerckhove, Johannes 75
- Pontcasen, ds. Hendrik 78
- Praet, ds. Michiel de 119, 121, 127, 169,
170, 225
- Pré, Philippe du 159
- Prince, Alexandre le 153, 159
- Priserius, ds. Jan Jansen 122, 180
- Putmans, Hans 139
- Raemburch, Crijn van 129
- Reael, Laurens 169
- Reede tot Drakesteyn van Mijdrecht, Hendrik
Adriaan van 189, 211
- Reynier, ond. Artus 25, 73, 143, 144
- Reyniersz, Carel 73, 143, 144
- Reynst, Gerard 25, 156
- Riebeeck, Jan van 210
- Riemersma, ond. Nicolaas 199
- Rivetius, Andreas 18
- Rodrigo, ond. Domingo 184
- Rodrigo, ond. Jeremias 159
- Roemers, zt. Jan 179, 180
- Rogerius, ds. Abraham 75, 124, 129, 135
- Rogerius, Theodorus 183
- Roman (werkzaam te Batavia), ds. Johan 73,
74, 197, 222
- Roman (werkzaam te Ceylon), ds. Johan 184
- Rosaeus, Henricus 17
- Roseboom, ond. Jacob 177
- Roux, ond. Paul 212
- Rovenius, Philippus 82
- Roy, ds. Abraham de 117, 121, 124, 125,
127, 128, 130, 135, 138, 142, 146, 185
- Ruel, ds. 198, 199, 224
- Rumphius, Georg Eberhard 187
- Ruterus, ds. 190
- Ruyt, Albert Cornelisse 222, 223
- Santen, ond. Ortho IJsbrantssen van 157, 169,
170
- Saravia, Adriaan 13
- Scherius, ds. Antonius 191
- Schoock, Marten 83
- Schottanus, ds. Johannes 180, 202, 205
- Schotte, Apollonius 154
- Schotte, ds. Petrus 121, 124-127
- Schut, ond. Sion 171
- Senen, ond. Cornelis 68, 171, 182, 219, 235
- Seroyen, zt. Michiel 126, 149
- Silius, Johannes 134, 135
- Simon, ds. Pierre 16, 18, 147, 195, 212
- Sinjeu, ds. 76, 199, 229
- Slatius, Henricus 25, 93, 95, 230, 232
- Slicher, Lambertus 212
- Soest, ond. Hendrick van 160
- Specht, ds. 56

Specx, Abraham 94, 167, 242
 Speult, Herman van 89, 95, 157, 163, 164, 216
 Spiljardus, ds Josias 223
 Sprankhuysen, Dionysius 79
 Stael, ond Pieter van der 211
 Stepardus, Petrus 125, 133, 135
 Stephanu, Robertus 147
 Sterthermus sr, Enoch 132
 Sterthermus, ds Johannes 132
 Storla, ond. Augustinus 181
 Streeraet Florentius/Laurentius 147
 Stulingius, Simon 147
 Stumphius, ds Johannes Fredericus 196
 Tack, Johan 95
 Tack, ond Hendrik 155
 Taffin sr, Jean 88
 Taffin, Jean 50, 55, 81
 Teellinck, Maximiliaan 81
 Teellinck, Willem 2, 55, 56, 64, 65, 79, 80, 105, 222
 Tekerén, zt. Jan Jansz van 201
 Tenok, ond Lorenzo 90
 Teschemaecker, ds Samuel 145
 Theunisz, ond Tielman 157
 Thomas a Jesu 82, 99
 Thomas à Kempis 56
 Thomas van Aquino 75
 Thomas, ond Marcus 205
 Thornton jr, ds Augustinus 147
 Thornton sr, ds Augustinus 185
 Thysius, Antonius 18
 Tolenus, ds Jacobus 125-127
 Trebbelij, ond Cornelis Huybrechtsen 205
 Treffiers, ond Gijsbert 163
 Udemans, Godfried 164, 229
 Ursinus, Zacharias 50
 Usselinx, Willem 11, 23
 Valentijn, ds François 160, 187, 219
 Verhaeghen, ds Anthonius 122, 132, 135
 Verhoeff, Pieter 22, 85, 98, 160
 Vertrecht, ds Jacob 122, 125, 127, 129-131, 135, 137, 164, 165

Overige persoonsnamen

Alders, L W 70
 Algra, A 2, 61, 63, 85, 95, 100, 116, 118, 119, 132, 147, 156, 158, 170, 171, 176, 199, 234, 239
 Andel, H A van 78, 82, 83

Vinderus, ds. Gulielmus 145
 Vitnarius, ds Wouter Melchiorssen 119
 Vlack, Pieter 129
 Vlaming van Oudshoorn, Arnold de 159
 Voetus, Gisbertus 18, 54, 56, 61, 65-68, 72, 76-78, 80-83, 151, 186, 210, 222, 232, 238
 Voorn, ond Frans van den 43, 208
 Vorstius, Conrad 16, 17
 Vossius, Gerard 17, 106, 181, 224
 Waele, Jacobus de 105
 Walaëus, Antonius 18, 51, 64, 67, 68, 71, 77, 81, 103-107, 110-112, 115-123, 125, 244, 249, 254, 255, 259-261
 Walaëus, Johannes 123, 124
 Wassenbergius, Petrus 95, 219
 Wattingh 166
 Welsenès, ond Coenraad van 169
 Wemlovius, ond Nicolaas 182, 229
 Wesefeld, Jan Evertsz 205
 Westerman, Adam 59
 Wijnants, ds Pieter 94
 Willem III 151
 Willem Lodewijk 14
 Willem van Oranje 9, 11
 Wiltens, ds Casper x, 2, 26, 29, 52, 55, 63, 94, 154, 156, 157, 166, 218, 223, 225, 233, 246, 251, 257
 Winkelman, ond Johannes 183
 Winsemius, ds Arnoldus 144-146, 208
 Wisdorpheus, ond 192
 Wits, Willem 94
 Wittebol, ond Jan 211
 Wittewrongel, Petrus 222
 Wogma, ond Johannes 62, 63, 89, 90, 154-156, 163, 215
 Woutersz, ond Wessel 169
 Wtenbogaert, Johannes 16, 51, 106
 Wurffbain, Johann Siegmund 203
 Xuares 70
 Zas, ds Theororus 146
 Zwingli, Ulrich 199

Arasaratnam, S 193
 Bakhuizen van den Brink, J N 8, 16, 33, 42, 54, 60, 75, 97, 113
 Barbour, V 25
 Baum, G 33-40, 42

- Bavinck, H. 75
 Benoit, J. 38, 39
 Berg, J. van den 30, 168
 Bie, de & Loosjes 145, 176
 Blussé & Van Opstal 5, 201-205
 Blussé, L. 1, 19, 75, 154, 165, 166, 214, 218, 219
 Boetzelaer, C.W.Th. van 2, 20, 25, 56, 58, 61, 89, 90, 93, 96-99, 101, 103, 120, 122, 138, 140, 143, 148, 150, 155, 157, 161, 162, 164, 166, 168, 169, 172, 178, 181, 185, 189, 192, 195, 196, 219, 224, 225, 236
 Boone, A.Th. 79, 81, 239
 Boxer, C.R. 132, 208, 211, 224
 Boyd, W. 65
 Breen, C. 59, 60, 138
 Bremmer, R.H. 43
 Briels, J. 8, 10
 Brohier, R.L. 193
 Brouwer, C.G. 71
 Brugmans, I.J. 63, 159, 162, 172, 173, 220
 Bruin, G. de 16, 201, 214
 Brumund, J.F.G. 117, 170
 Bruyn, J.R. 129
 Buchanan, Cl. 198
 Buddingh, S.A. 223
 Callenbach, J.R. 93
 Chiang Shu-sheng 5
 Cicero 35, 37, 181, 184
 Colenbrander, H.T. 28, 29, 95, 124, 139, 148, 155, 157, 160, 161
 Coolhaad, W.Ph. 95
 Coolhaas & Van Goor 202, 203
 Coolhaas, W.Ph. 89, 91, 96, 118, 119, 122, 123, 131, 158, 161, 197, 198, 202
 Cost Budde, J. 56, 67
 Dankbaar, W.F. 39, 41
 Dantzig, A. van 23
 Decavele, J. 8
 Deursen, A.Th. van 9
 Dharampal, G. 146
 Dijkstra, J. 2, 107, 123
 Dillen, J.G. van 20, 92
 Dolan, J.P. 187
 Drake-Brockman, H. 119
 Duker, A.C. 72
 Dumas, Ch. 17
 Dunlop, H. 70
 Eekhof, A. 18, 72
 Eerenbeemt, A. van den 82
 Emden, van & Brandt 43, 78, 219
 Enklaar, I.H. 61, 233
 Esopus 181
 Gaastra, F.S. 193
 Gaay Fortman, J. de 2, 23, 24, 125, 134, 140
 Galm, M. 37, 52, 82, 107
 Gelman Taylor, J. 96, 154
 Gerretson, C. 119
 Geurts, P.A.M. 33, 44
 Geyl, P. 8, 13, 151, 188, 193
 Ginsel, W.A. 146
 Glasius, B. 15, 17, 158
 Goor, J. van 2, 56, 68, 189, 190, 193, 196, 199, 202, 203, 221
 Graaf, H.J. de 62, 90, 91, 153, 159, 165, 219
 Groenendijk, L.F. 60
 Groenhuis, G. 11, 12, 178, 214, 225, 235
 Groot, S.J. de 59, 64, 106
 Grothe, J.A. 24-26, 55, 57, 62, 70, 71, 77, 86, 89-91, 93, 95-101, 104, 107, 112, 113, 116-126, 128, 134, 136-142, 144, 145, 147, 149-151, 154, 156, 157, 158, 161, 163, 164, 169, 174, 179, 182, 183, 186, 187, 190, 194, 196, 197, 198, 201, 205-208, 222, 223
 Haan, F. den 2, 176, 184, 185, 188
 Hartveld, G.P. 83
 Heniger, J. 187, 189-193, 198, 221
 Heppé, H. 56
 Hof, W.J. Op 't 56, 90, 101, 124, 183, 186, 197, 256
 Houtzager, H.L. 146
 Huizinga, J. 20
 Hulshof, A. 56, 61, 211, 235
 Jacobs, E. 19, 91
 Jacobs, H. 153
 Jean-Marie du Sacré-Coeur 82, 97, 99, 107, 113
 Jong, C.J. de 119, 147, 160, 183, 185
 Jonge, J.K.J. de 63, 70, 119, 160, 183, 185
 Jongeneel, J.A.B. v. 37, 39, 65, 76, 81, 83
 Joosse, L.J. v. 23, 24, 37, 40, 41, 50, 51, 56, 59, 64, 70, 72, 76, 79, 81, 84, 87, 89, 92, 93, 99, 103, 119, 125-127, 133-135, 141, 142, 163
 Juynboll, W. 59, 72, 147, 231
 Kampinga, H. 29
 Keuning, J. 16, 20, 85, 87, 91
 Kierkels, L.P. 189
 Kiers, L. 160
 Knaap, G.J. 86, 153, 155, 158, 159
 Knuttel, W.P.C. 60, 73, 77, 87, 101, 117, 128, 137-140, 229

- Koopmans, J.W. 8, 11, 13, 129
 Kroeskamp, H. 172, 175, 212
 Kruijf, E.F. 208, 236
 Kuepers, J.J.A.M. 141, 208
 l'Honoré Naber, S.P. 119, 184, 200, 201, 203
 Langeraad, L.A. van 29, 100, 103, 141
 Last, J. 201, 206
 Lichtenberg, C. 23
 Lieburg, F.A. van 210
 Lind van Wijngaarden, J.D. de 106, 125
 Linde, J.M. van der 51, 201
 Locher, G.P.H. 24, 82, 112, 143, 167, 175
 Lucassen, J. 59, 62, 86, 134, 135
 Meilink-Roelofs, M.A.P. 95
 Meyers, E.M. 17
 Molhuysen, P.C. 18, 105, 106, 125
 Mooij, J. 28, 29, 56, 60-62, 68, 71-74, 77, 78, 86-89, 93, 94, 96, 99, 101, 103, 117, 119, 120, 125-132, 137, 140-147, 153, 155, 156, 158, 159, 161, 162, 164, 165, 166, 168-176, 178-192, 194, 196, 201-210, 212, 215, 217, 218, 220, 221-223, 225-227, 229, 231, 234, 235
 Mout, M.E.H.N. 9
 Mulders, A. 3, 83
 Nauta, D. 18
 Netscher, P.M. 131
 Neurdenburg, J.C. 2, 86, 96, 97, 99, 107, 112, 113, 115, 123, 124, 140, 155, 197, 198, 205
 Niesel, W. 38
 Opstall, M.E. van 5, 22, 27, 85, 98, 156, 160, 201-205
 Parry, J.H. 2
 Paul, H. 43, 177, 203, 210, 212
 Rademaker C.S.M. 124, 172, 181
 Raffles, Th.St. 217
 Raychaudhuri, T. 71, 130
 Reitsma & Van Veen 18, 43, 46, 48, 49, 55, 77, 86, 100, 105, 174
 Reitsma, J. 151, 188
 Richardson, W.J. 208
 Rietbergen, P.J.A.N. v. 14, 21, 22, 25, 27, 29, 89, 93, 119, 154, 156, 233
 Rijperman, H.H.P. 21
 Roellevink, J. 92
 Rogier, L.J. 11, 32
 Roldanus, C.W. 59, 151
 Romein, Jan en Annie 54, 59, 67
 Ross, R. 210
 Rutgers, F.L. 42-47, 85-87, 94, 157
 s'Jacob, H.K. 189-192
 Saher, H. von 91, 230
 Schmitz, J.P.G. 70, 85
 Schöffner, I. 8
 Schouten, J. 105
 Sepp, G. 18
 Skarka, A. 196
 Stapel, F.W. 73, 172, 177
 Steenbrink, K.A. v. 155
 Stellingwerff, J. 161
 Stols, E. 36
 Stupperich, R. 36, 40
 Terentius, IVB 181
 Terpstra, H. 198, 199
 Tex, den & Ton 2, 15, 16, 20, 48, 138
 Tholuck, A. 38
 Tiele, P.A. 22, 89, 153
 Toit, P.S. du 211, 212
 Toorenenbergen, J.J. van 15, 51, 106, 174, 223
 Verbeek, Th. 76
 Verboom, Th.H.M. 1, 12, 44, 65, 174, 237, 238
 Verkuyt, J. 3, 235, 242
 Vestdijk-van der Hoeven, A.C.M. 54
 Visser, B.J.J. 57, 70, 89, 103, 153, 176, 183, 224
 Vlekke, B.H.M. 57
 Wall, V.I. van de 7, 160
 Wee, H. van der xiii, 8, 19, 21, 145, 180, 228, 260
 Wendel, F. 41
 Wessels, C. 153, 169
 Wielenga, J.D. 88, 99, 137
 Zeeuw, J. de 14, 21, 22, 27, 29, 32, 43, 86, 88, 100-104, 116, 131, 133, 135, 136, 138, 140, 141, 149, 150, 201, 204-206, 208, 213, 218, 260
 Zwemer, S.M. 39

Plaatsnamenregister

- Alkmaar 43, 149, 198
 Amahai 158, 160
 Ambon x, xi, 1, 26, 27, 62, 63, 70, 78,
 89-91, 94, 95, 101-103, 121, 122, 127,
 130, 132, 135, 137, 147, 149, 152-160,
 162-165, 170, 173, 178-180, 186, 189,
 207, 213, 215-217, 219, 222, 228, 230,
 231, 236, 240, 241, 242, 245-247,
 250-252, 255-257
 Amersfoort 49, 95, 96, 103, 112, 140, 161,
 185, 186, 219
 Amsterdam ix, x, 15, 16, 20-23, 25, 26, 29,
 50, 52, 53, 55, 59-61, 64, 67, 68, 73, 77,
 79-81, 85-87, 90-96, 99-102, 106, 117,
 118, 126-130, 132-143, 146, 148,
 149-151, 157, 160, 167, 174, 176, 185,
 187, 190, 196, 199, 206, 207, 210,
 213-215, 222-224, 226, 227, 230, 232,
 233, 235, 241, 243, 245, 248, 249, 250,
 253, 255
 Antwerpen vii, 9, 12, 19, 50, 94, 99, 169,
 181, 214
 Arnhem 46, 48
 Aroe-eilanden (Aru) 122
 Atjeh 26
 Australië 210
 Azië 5, 19, 154
 Baccaluan (Anting) 202, 204, 205
 Banda, Banda-eilanden (Bandanera) xi, 28,
 62, 68, 70, 71, 118, 119, 121, 122, 126,
 127, 129, 130, 132-134, 137, 149, 157,
 159-163, 165, 169-173, 177, 178, 180,
 186, 219, 220, 222, 223, 225, 228, 234
 Bantam 1, 27, 86, 157, 165, 168
 Batavia (Jakarta) vii, ix, xi, 5, 27, 28, 56-58,
 60, 61, 63, 68, 71-73, 78, 89, 101,
 116-123, 126-132, 134, 137-150, 152,
 154, 157-159, 161-174, 177, 178, 179,
 180, 182-194, 196-198, 200-210, 212,
 215-222, 224-229, 231, 232, 234-238,
 240, 241, 245, 246, 250, 251, 256
 Batjan (Bacan) 162
 Bazel 33, 105
 Bengalen 216
 Bleiswijk 93
 Boano 160
 Boston 56
 Bourges 105
 Brabant 8
 Brazilië 23, 79, 133, 184
 Breda 14
 Bremen 52, 126
 Brielle 14, 44
 Brugge 9
 Buren 137
 Buru 146, 160, 228
 Calais 105
 Celebes (Sulawesi) 162, 163
 Ceylon (Sri Lanka) xi, 5, 56, 111, 128,
 145-147, 149-152, 181, 186, 189, 192,
 193, 195, 198, 200, 215, 216, 221, 222,
 224, 228, 229, 231, 233, 234, 237, 242,
 245, 250, 256
 China xii, 200, 203, 204, 208
 Cochín 187, 189-192, 197
 Colombo xi, xii, 56, 68, 76, 192-200, 221,
 222, 229, 246, 251, 256
 Coromandelkust 57, 111, 122, 126, 128-130,
 147, 152, 157, 173, 178, 184, 189, 191,
 215
 Cottate 192
 Delfland 66, 82, 97-99, 106, 111, 233
 Delft ix, 15, 51, 59, 66, 79, 82, 85, 93, 94,
 97-100, 106, 111, 128, 134, 137, 138,
 141, 142, 167, 226, 233, 245, 250, 255
 Delfzijl 14
 Den Haag v, 16, 17, 46, 77, 103
 Deshima 184, 209, 210
 Deventer 14, 46
 Dordrecht, Dordt 17, 24, 43, 44, 52, 54, 55,
 60, 74, 92, 106, 123, 151, 174, 178, 187,
 199
 Drakesteyn 189, 211
 Duinkerken 13
 Edam 48, 55, 136, 139, 149
 Ede 129, 145
 Elpaputih 160
 Emden 43, 78, 219
 Engeland 7, 13, 19-21, 35, 41, 149
 Enkhuizen 49, 54, 93, 94, 136-138, 149, 150,
 158, 182, 196
 Europa 202, 218, 247, 257
 Flores 57, 229
 Formosa (Taiwan) x, xii, 5, 83, 121, 122,
 126-128, 130, 139-146, 149, 152, 166,
 173, 180, 186, 191, 200-209, 212, 215,
 216, 218, 219, 223, 224, 228, 232, 233,
 234, 237, 241, 242, 245, 246, 249-251,
 255
 Franeker 32, 150, 199

- Frankrijk 7, 14, 19-21, 149, 188
 Friesland 150, 156, 173
 Friesland, Oost- 135
 Friesland, West- 22
 Fukien 208
 Gale (Galla) 146, 147, 192-195, 198
 Genève 32, 33, 35, 36, 45, 105
 Gent 8-11, 64, 67, 76, 105, 130
 Goa 19, 215
 Goes 100
 Gorinchem 48, 117, 137, 138
 Gouda 49, 77, 86
 Goy 't 200
 Groningen 18, 32, 48, 51, 125
 Haarlem 45, 150, 178, 182
 Hamburg 107
 Hamm 186
 Hanau 186
 Harderwijk 18, 60
 Haroekoe (haruku) 158, 160
 Hative 160
 Heenvliet 180
 Heidelberg 42-44, 50, 52, 53, 57, 88, 105,
 115, 142, 164, 173, 174, 176, 181, 222,
 239
 Hessen 53, 72
 Hirado 209
 Holland 1, 8, 11, 13, 14, 15, 17, 19, 22, 29,
 44, 47, 63, 70, 78, 85, 91, 95, 112, 117,
 121, 129, 139, 140, 147, 149, 151, 169,
 180, 183, 185, 188, 197, 205, 210, 211,
 225, 233
 Holland, Noord- 55
 Holland, Zuid- 45, 101, 162, 197
 Hollands Diep 13
 Hoorn 48, 52-55, 60, 61, 64, 67, 68, 72,
 75-77, 82, 83, 93, 136-138, 149, 174,
 178, 236
 Houten 200
 Hulst 14
 IJssel 13
 India 1, 5, 19, 22, 25, 27, 72, 89, 96, 100,
 111, 118, 120, 121, 134, 140, 141, 164,
 166, 186, 189-191, 202, 216, 234, 245,
 250, 259, 260
 India, India Maior, Indië 19, 22
 Indië 4, 19, 27, 28, 30, 55, 56, 58, 60, 67,
 68, 72, 73, 82, 88, 91, 93-96, 100, 101,
 102, 103, 107-109, 111, 112, 116-121,
 123, 130, 132-135, 137, 139, 143, 144,
 146-151, 156, 157, 163, 164, 166, 176,
 178, 180, 183, 184, 188, 197, 208, 212,
 222, 224, 226-231, 237, 239-243, 247,
 260, 261
 Indië, Oost- 77, 85, 87, 210
 Indië, West- 77
 Jacatra (Jakarta) vii, 1, 27, 29, 53, 60, 102,
 157, 166, 169, 215
 Jaffnapatnam (Jaffna) 189, 193, 194, 196,
 197, 200
 Japan xii, 5, 142, 152, 165, 168, 170, 184,
 187, 200, 201, 203, 204, 208-210, 233
 Japara 95, 96, 161
 Java (Jawa) v, 1, 24, 27, 28, 63, 74, 95, 96,
 125, 165, 168, 176, 177, 208, 216, 217,
 237, 245, 250, 255
 Java, West- 1, 27
 Kaap de Goede Hoop, Kaapstad xii, 14, 22,
 61, 152, 186, 210, 235, 238, 245
 Kaboeroean 162
 Kaibobo 158, 160
 Kanaal (Nauw van Calais) 13
 Kandij (Kandy) 193
 Kappel 36
 Kelang 95
 Keulen 183
 Kiel 67
 Kottayam 192
 Koudekerke 105
 Kuchardt 126
 Landsmeer 94
 Lausanne 36
 Leerdam 140
 Leiden vii, ix, 2, 10, 13, 15-19, 32, 33,
 44-46, 49-51, 68, 72, 77, 87, 93, 94, 97,
 98, 101, 103-109, 111, 112, 117, 125,
 126, 130, 132, 133, 135, 138, 147, 179,
 181, 199, 225, 226, 231, 241, 244, 245,
 249, 250, 254, 255, 259
 Leitimor (Leitimur) 158, 160
 Leuven 82
 Lissabon 152
 Loevestein 59
 Londen 40, 44, 51, 106, 174
 Lonthor 160
 Maas 1
 Madagascar 85, 91, 214, 230, 238, 240
 Makasar (Ujung Pandang) 145, 161, 165, 186
 Makian 162
 Malabarenkust (Kerala) xi, 5, 71, 111, 152,
 179, 189-192, 217, 228
 Malakka 173, 176, 184, 215
 Manaar (Mannar) 193, 194
 Manado (Wenang) 186

- Manila 74, 89
 Manipa 160
 Mataram 168, 217
 Mattau (Matou) 202, 204, 207
 Mature 194, 195, 198
 Mauritius 92, 186, 210, 212
 Middelburg v, viii, 2, 17, 25, 44, 51, 53, 77,
 86, 88, 93, 104-106, 120, 124, 131, 132,
 135, 154, 174, 214, 222, 243, 248, 253
 Molukken x, xi, 5, 19, 22, 27, 65, 111, 121,
 126, 127, 152, 155, 158, 162, 163, 165,
 179, 222, 228
 Nagapatnam (Nagappattinam) 190
 Nalloer xi, 196, 197, 199, 221, 246
 Nederland, Nederlanden 246, 247
 Neuchatel 36
 Nieuwpoort 13
 Nijmegen 2-5, 14
 Noesa Laoet (Nusalaut, Nusa-laut) 90, 158,
 160
 Noesane (Nusaniwe) 90
 Noordwijk 180
 Noordzee 14
 Oeliassische eilanden 63, 164, 219
 Onrust 185
 Oostburg 132
 Oostzee 14, 19
 Oranje, fort 162
 Oude Tonge 92
 Overflakkee 43
 Overijssel 46
 Paliacatte 128, 178, 191, 215
 Palts (Pfalz) 18, 53, 126
 Paraiba 184
 Parijs 7, 18, 105
 Pernambuco 133
 Perzië 70, 122
 Pescadoren 200
 Poelo Ay (Ai) 160, 161
 Portugal 19, 22, 191
 Prerau 68
 Putten 43
 Rhenen 49
 Rome 54, 59, 67, 190
 Rotterdam 3, 4, v, 22, 24, 46, 60, 75, 93,
 101, 128, 135, 138, 211
 Rusland 77
 San Salvador (Bahia) 79
 Sangihe-eilanden 163, 223
 Saparoea (Saparua) xi, 158-160, 164
 Saumur 17
 Schouwen-Duiveland 59
 Seram 158, 160, 161, 228
 Siam (Thailand) 208
 Siau 70, 162
 Sint-Niklaas 105
 Sluis 104
 Soulang (Chiali) 202, 204, 206
 Sowokoe 160
 Soya 95, 160
 Spanje vii, 12-15, 19, 22, 23, 76, 82
 Stellenbosch 212
 Straat van Formosa 200
 Straat van Magalhaes 22
 Straatsburg 33, 36, 40
 Surat 122, 149, 180
 Tamsuy (Hsiatanshui Chi) 203, 205
 Tanoeno 160
 Tavocan (Hsinhua) 202, 204
 Tayouan (Anping) 200, 207
 Teckencour (Tekkumkûr) 192
 Ternate 62, 70, 95, 119, 126, 145, 152, 153,
 159, 162, 163, 165, 173, 186, 187, 217,
 250, 255
 Terwolde 129
 Texel 20, 48, 138
 Tholen 136
 Tidore 152
 Tiel 22, 89, 153, 157, 171
 Timor (Timur) 163, 186, 212
 Tivorlangh (Shanhua) 202
 Tjiliwung 165
 Turkije 77
 Utrecht 8, 10, 15, 47, 49, 56, 61, 64, 66, 80,
 132, 135, 147, 186, 199, 210, 223
 Victoria, fort 153, 154
 Vienne 105
 Vlaanderen 7-10, 214, 215
 Vlissingen 14, 132
 Voorne 43
 Waal 8, 13, 113, 117
 Walcheren ix, 44, 61, 77, 87, 88, 90, 97,
 99-101, 106, 116, 118, 120, 124, 126,
 128-134, 137, 140, 141, 147, 149, 160,
 165, 184, 206, 215, 233, 234, 245, 250,
 255
 Wesel 42, 43
 Westerschelde 13
 Wijk bij Duurstede 141
 Woerden 68, 73, 98, 137
 Woubrugge 127
 Zaltbommel 180

Zeeland 1, 8, 14, 22, 29, 45, 55, 88, 91, 93,
101, 104, 105, 120, 124, 126, 129,
130-135, 138, 160, 206
Zierikzee 43, 51, 59, 93, 100, 131, 135

Zuid-Afrika 148
Zutphen 14, 127, 135
Zweden 76
Zwolle v, 46

KERK EN THEOLOGIE IN CONTEXT (KTC)

Eerder verschenen in deze reeks:

Dr. J.F.L.M. Cornelissen

PATER EN PAPOEA

Ontmoeting van de missionarissen van het Heilig Hart met de cultuur der Papoea's van Nederlands Zuid-Nieuw-Guinea (1905-1963)

ISBN 90 242 3225 2

Berma Klein Goldewijk, Erik Borgman, Fred van Iersel (red.)

BEVRIJDINGSTHEOLOGIE IN WEST-EUROPA

Teksten van het symposium 'Westeuropese bevrijdingstheologie', gehouden op 12-13 november 1987 aan de Theologische Faculteit te Nijmegen

ISBN 90 242 3195 7

Dr. J.N. Breetvelt

DUALISME EN INTEGRATIE

Een studie van de factoren die een rol spelen bij het hervinden van identiteit bij opgeleide Afrikanen

ISBN 90 242 5019 6

Dr. J.A.G. Gerwin van Leeuwen o.f.m.

FULLY INDIAN - AUTHENTICALLY CHRISTIAN

A study of the first fifteen years of the NBCLC (1967-1982), Bangalore - India, in the light of the theology of its founder, D.S. Amalorpavadass

ISBN 90 242 4906 6

Deze studie maakt deel uit van het VF-project 'Contextualiteit in het missiologisch denken' van de vakgroep Missiologie, Katholieke Universiteit te Nijmegen.

Dr. C.A.M. de Jong ss.cc.

KOMPAS 1965-1985

Een algemene krant met een katholieke achtergrond binnen het religieus pluralisme van Indonesië

ISBN 90 242 5415 9

Drs. J.P. Heijke

KAMEROENSE BEVRIJDINGSTHEOLOGIE JEAN-MARC ELA

Theologie van onder de boom

ISBN 90 242 5335 7

Deze studie maakt deel uit van het VF-project 'Contextualiteit in het missiologisch denken' van de vakgroep Missiologie, Katholieke Universiteit te Nijmegen.

Erik Borgman

SPOREN VAN DE BEVRIJDENDE GOD

Universitaire theologie in aansluiting op Latijnsamerikaanse bevrijdingstheologie, zwarte theologie en feministische theologie

ISBN 90 242 6510 X

Jacques Van Nieuwenhove and Berma Klein Goldewijk (eds.)

POPULAR RELIGION, LIBERATION AND CONTEXTUAL THEOLOGY

Papers from a congress (January 3-7, 1990, Nijmegen, the Netherlands)

ISBN 90 242 3499 9

Dr. T.J.A.M. Meerman

GOED DOEN DOOR DOOD TE MAKEN

Een analyse van de morele argumentatie in vijf maatschappelijke debatten over euthanasie tussen 1870 en 1940 in Engeland en Duitsland

ISBN 90 242 3479 4

Berma Klein Goldewijk
PRAKTIJK OF PRINCIPE

Basisgemeenschappen en de ecclesiologie van Leonardo Boff

ISBN 90 242 3439 5

Deze studie maakt deel uit van het VF-project 'Contextualiteit in het missiologisch denken' van de vakgroep Missiologie, Katholieke Universiteit te Nijmegen.

Oscar A. Ante o.f.m.

CONTEXTUAL EVANGELIZATION IN THE PHILIPPINES: A FILIPINO FRANCISCAN EXPERIENCE

ISBN 90 242 3409 3

Jacques Van Nieuwenhove
BRONNEN VAN BEVRIJDING

Varianten in de theologie van Gustavo Gutiérrez

ISBN 90 242 6803 6

Deze studie maakt deel uit van het VF-project 'Contextualiteit in het missiologisch denken' van de vakgroep Missiologie, Katholieke Universiteit te Nijmegen.

Huib J.W.M. Boelaars OFM Cap.

INDONESIANISASI

Het omvormingsproces van de katholieke kerk in Indonesië tot de Indonesische katholieke kerk.

ISBN 90 242 6802 8

Frans F. van der Hoff Boersma
ORGANISAR LA ESPERANZA

Theologia India Rural

ISBN 90 242 6635 1

Frank Sawyer

THE POOR ARE MANY

Political Ethics in the Social Encyclicals,
Christian Democracy, and Liberation Theology in Latin America

ISBN 90 242 7371 4

Erik Borgman en Anton van Harskamp (red.)

TUSSEN OPENHEID EN ISOLEMENT

Het voorbeeld van de katholieke theologie in de negentiende eeuw

ISBN 90 242 6813 3

Alan Hunter and Don Rimmington (eds.)

ALL UNDER HEAVEN

Chinese Tradition and Christian Life in the People's Republic of China

ISBN 90 242 7381 1

J. Boelaars

MET PAPOEA'S SAMEN OP WEG

Deel I: De pioniers. Het begin van een missie

ISBN 90 242 6641 6

STELLINGEN,
behorende bij: G.M.J.M. Koolen: Een seer bequaem middel,
onderwijs en kerk onder de zeventiende-eeuwse VOC

1.
In de calvinistische visie berust de verantwoordelijkheid voor het onderwijs bij de burgerlijke overheid.
2.
De tegenstellingen in het begin van de zeventiende eeuw binnen de gereformeerde kerken in de Nederlanden zijn niet van invloed geweest op de kerkvorming in het VOC-mandaatgebied, doordat de selectie van de uit te zenden kandidaten aan kerkelijke zijde in handen lag van predikanten die de gomaristische richting waren toegedaan.
3.
De opheffing in 1633 van het Seminarium Indicum was een uitvloeisel van het gewijzigde beleid van de VOC aangaande het beheer van haar overzeese nederzettingen. Waar bewindhebbers zich beriepen op voldoende aantallen beschikbaar kerkelijk personeel, doelden zij op het beduidend geringer getal van de Europeanen dat zich ten gevolge van deze beleidswijziging metterwoon in Indië zou gaan vestigen.
4.
De VOC heeft steeds het belang van het gebruik door kerk en onderwijs van de talen van de plaatselijke bevolking erkend, al hield zij vast aan het Nederlands als bestuurs taal.
5.
De krachtige veroordeling in 1629 door de Classis Walcheren van de slavernij als "onstichtelick ende ongeoorlooft" is de uitzondering op de algemene desinteresse van de kerken, in het vaderland en overzee, met betrekking tot deze misstand.
6.
Het onderwijsbeleid, niet de inzet van arbeid bevorderende maatregelen, is van strategische betekenis voor het minderhedenbeleid.
7.
Behalve bij Jacob van Maerlant overheerst in de middeleeuwse Nederlandse geschriften een beeld van het hoge culturele peil van de islamitische wereld.
8.
Het heersende irenisme ten opzichte van de islam belemmert zijn aanpassing aan de Nederlandse omgeving.
9. J.R.R. Tolkiens wereldvisie is gebaseerd op de spiritualiteit van het door J.H. Newman gestichte Oratorium.

mei 1993.

Speelde het onderwijs een rol in de activiteiten van kerkelijke bedienaren in dienst van de zeventiende-eeuwse Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC)? Na een presentatie van beide partners, de Compagnie en de kerk, is eerst nagegaan welke opvatting de predikanten omtrent het onderwijs en de relatie ervan tot de burgerlijke overheden naar Indië meenamen. Daarna wordt gezien of er in Nederland voorzien was in een specifieke voorbereiding van degenen die overzee in VOC-dienst gingen werken: naast incidentele initiatieven blijken met dat doel ook structurele voorzieningen te zijn getroffen. Voorts wordt de ontwikkeling van onderwijsvoorzieningen in het mandaatgebied van de VOC beschreven. Niet alleen hoorden het oprichten van scholen en de opleiding van inlandse onderwijzers tot de eerste daden, zodra de Compagnie zich ergens vestigde: in het primaire onderwijs stond de moedertaal centraal. Ook hebben de predikanten reeds vroeg zendingsmethoden ontwikkeld waarin de school een belangrijke plaats innam; van die methodische aanpak kwam echter weinig terecht.

KTC

Deel 19

Kok Kampen

ISBN 90 242 6642 4

NUGI 639

ISBN 90-242-6642-4

9 789024 266425